

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SJETTE RÆKKE

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

J. OSKAR ANDERSEN OG **BJØRN KORNERUP**

PROFESSOR, DR. THEOL.

OVERARKIVAR, DR. THEOL.

SJETTE BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG.

1948--50.

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Overarkivar, Dr. theol. BJØRN KØRNERUP (1925), Formand (1949).

Fhv. Professor LORENZ BERGMANN (1931).

Fhv. Musæumsdirektør, Dr. phil. M. MACKEPFRANG (1931).

Fhv. Overbibliotekar, Dr. phil. CARL S. PETERSEN (1931).

Sognepræst, Dr. theol. L. P. FABRICIUS (1949).

Professor, Dr. phil. ASTRID FRIIS (1949).

Professor, Dr. theol. HAL KOCH (1949).

Fhv. Forstander, Dr. theol. L. J. KOCH (1949).

Professor, Dr. theol. P. G. LINDHARDT (1949).

Sognepræst JOHANNES PEDERSEN (1949).

Æresmedlemmer.

Fhv. Professor, Dr. theol. J. OSKAR ANDERSEN (1949).

Professor, Dr. theol. EINAR MOLLAND, Oslo (1949).

Professor, teol. dr. HILDING PLEIJEL, Lund (1949).

Professor, teol. dr. MARTTI RUUTH, Helsingfors (1949).

Professor, teol. dr. GUNNAR WESTIN, Uppsala (1949).

Indhold.

	Side
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1849—1949. Et Tilbageblik. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	I
Udsigt over Indholdet i Kirkehistoriske Samlinger 6. Række I—VI (1933—50)	LV
Smaabidrag til Middelalderens Kirkehistorie. Af fhv. Bibliotekar, Dr. phil. <i>Ellen Jørgensen</i> (†)	1
Hur tilkom »krönikan» om gråbrödernas bortjagande ur Danmark? Af fil. dr. <i>Gösta Johannesson</i> , Göteborg	17
Om Haderslev-Mødet 1537. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	32
Hvem skyldes Oversættelsen af de nye Kollektur i Alterbogen af 1556? Af <i>Bjørn Kornerup</i>	41
Ett hittills okänt rekatoliseringsforsök i Danmark. Af lic. teol. <i>Karl F. Hansson</i> , Lund	48
Et Levnedsløb fra Pietismens Tidsalder. Præsten Jens Pedersen Juuls Selvbiografi. Ved Højskolelærer <i>Georg Hansen</i> og <i>Bjørn Kornerup</i>	61
Fra H. N. Clausens yngre Aar. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	91
Evangelisk bönelitteratur i Danmark. Med anledning av Krister Gierows gradualavhandling. Af Domprovst, teol. dr. <i>David Lindquist</i> , Härnösand	161
Hr. Frederik Jespersen Forles selvbiografi. Ved Lektor, Dr. phil. <i>Hans H. Fussing</i>	201
Kvæker-Propaganda i Danmark og Norge i ældre Tid. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	216
Grundtvig og Puseys Oxfordbevægelse. Af Cand. mag. <i>Helge Toldberg</i>	272
Omkring Søren Kierkegaards Disputats. Af Pastor <i>Carl Weltzer</i>	284
D. G. Monrad II. I Anledning af Seminarieførstander Asger Nyholms Disputats. Af fhv. Professor <i>Lorenz Bergmann</i>	312

	Side
Supplement til Liber Daticus Roskildensis. Af Mag. art. <i>C. A. Christensen</i>	359
Illustrationerne i Christian III's Bibel som Forlæg for Kalkmalerier. Af fhv. Musæumsdirektør, Dr. phil. <i>M. Mackeprang</i>	383
Til Helligaandskirkens Historie. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	400
»De hellige Brødre«. En baptistisk Sekt. Af fhv. Høj- skoleforstander, cand. theol. <i>F. Elle Jensen</i>	415
Tillæg. J. P. Mynster og »De hellige Brødre«. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	444
A. G. Rudelbach og Christian VIII. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	459
Bispebreve til J. C. H. Fischer. Supplementer. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	480
Smaastykker:	
I. Fra Odense Katedralskoles Bibliotek. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	153
II. Et Brev fra Niels Hemmingsen til Melancthon. Af <i>Samme</i>	158
III. En ubenyttet Tekst af Kirkeordinansen. Af <i>Samme</i>	349
IV. En Ansøgning fra Ole Hersleb. Ved <i>Samme</i>	352
V. Til Forstaaelse af en vigtig Udtalelse af H. N. Clausen. Ved <i>Samme</i>	355
VI. Fra Ølstykke Herreds gejstlige Skifteprotokol. Ved <i>Samme</i>	358
VII. To Visitatsoptegnelser fra Lunde Stift. Ved <i>Samme</i>	498
VIII. H. N. Clausen om det teologiske Studium 1845. Ved <i>Samme</i>	500
IX. Johan Nordahl Brun og N. F. S. Grundtvig. Af Overbibliotekar, Dr. phil. <i>H. Topsøe-Jensen</i>	509
X. Endnu lidt om Søren Kierkegaards Disputats. Af Pastor <i>Carl Weltzer</i>	511
Rettelser og Tilføjelser	515
Register. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	517

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1849—1949.

Et Tilbageblik.

Af **Bjørn Kornerup.**

Dog det er som med Historien i Almindelighed saa og med Kirke-Historien, som med en Kilde, der ikke udtømmes, saa længe der ere Mennesker til, der have saavel Leilighed som Lyst til at øse deraf.

Biskop *Ludvig Harboe* i Fortalen til D. G. Zwergius, *Det Siellandske Clerisie*, 1753.

I Februar 1849 havde *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie* samlet saa mange Medlemmer, at det kunde anses for stiftet og paabegynde sit Arbejde ved at forberede Udgivelsen af det første Hefte af de siden saa velkendte *Kirkehistoriske Samlinger*. Man kan saaledes i 1949 se tilbage paa en Virksomhed gennem et helt Aarhundrede, og det vil derfor være rimeligt at kaste et Blik paa, hvad Selskabet i dette lange Spand af Aar har ydet til Fremme af den Videnskab, til Bedste for hvilken det blev stiftet¹.

¹) For en Del bygger den følgende Fremstilling paa Holger Fr. Rørdam, *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie i dets første 25 Aar*, Kbh. 1875 (citeres: Rørdam, 25 Aar), desuden paa Selskabets øvrige Skrifter, paa dets (ret sparsomt bevarede) Arkiv og flere nærmere angivne Kilder. En ganske kort Oversigt over dets Historie findes i Johannes Steenstrup, *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863)*, 1889, S. 367—9. — 1874 regnede man 25-Aars Jubilæet fra 1849 (jvfr.

Studiet af Danmarks Kirkehistorie gaar langt længere tilbage end til 1849. Bortset fra kirkehistoriske Arbejder og Samlinger af rent lokal Art fra det 16. Aarhundrede er det ikke uden Grund, at man plejer at regne *Hans Poulsen Resens* og *Kurt Aslaksens* historiske Oversigter fra 1617—22 for den første Begyndelse til det egentlige Studium af almindelig dansk Kirkehistorie¹. Arbejdet fortsattes i de følgende Aarhundreder og satte mange værdifulde Frugter. Særlig kan mindes om det Tilskud, der skyldes to saa fremragende og saa stærkt produktive Mænd som *Erik Pontoppidan* og *Fr. Münter*. Derimod kom den hjemlige Kirkehistorie foreløbig ikke til at nyde godt af, at Kirkehistorien fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede blev et Universitetsfag (fra 1732 obligatorisk), thi som akademisk Disciplin omfattede dette blot den almindelige, ikke den lokale danske Kirkehistorie². Først i det 20. Aarhundrede skete der en afgørende Forandring i saa Henseende.

Studiet af Danmarks Kirkehistorie var i dette lange Tidsrum at betragte væsentlig som Enkeltmænds private Syssel, men efterhaanden som Tiden skred frem, var det naturligt, at man følte Savnet af en Organisation, der kunde samle og støtte de spredte Bestræbelser. Noget lignende havde gjort sig gældende paa den almindelige Histories Omraade, men her var Savnet allerede tidligere blevet afhjulpet. 1745 havde *Jacob Langebek* og hans unge Venner

Rørdam, 25 Aar), ligesaa 1889 40-Aars Jubilæet (Kirkehistoriske Samlinger 3. R. VI, Oversigten). Derimod var man 1898 tilbøjelig til at anse den 7. Juli 1898 for 50-Aars Dagen for Stiftelsen, og man havde planlagt den Dag at afholde et Højtidsmøde i Roskilde, hvad der dog af flere Grunde maatte opgives (Kh. Saml. 4. R. V, 543).

¹) Kh. Saml. 4. R. I, 19 ff.

²) Kh. Saml. 3. R. VI, 207 ff.

stiftet det Selskab, som nu er kendt under Navnet *Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie*, og som navnlig i sin første, desværre kortvarige, Blomstringsperiode havde været som et Kildevæld, der med uimodstaaelig Kraft banede sig Vej. Et andet Selskab med beslægtet Formaal var 1777 blevet oprettet af *Oluf Bang: Det kongelige danske genealogiske og heraldiske Selskab*, og 1810 var dette blevet forenet med Langebeks ældre Selskab¹. Endelig var — et lille hundrede Aar senere end dette — *Den danske historiske Forening* blevet stiftet, men medens denne vedblivende bestaar og virker til Historieforskningens Fremme, havde en anden Sammenslutning, kaldt til Live samme Aar, 1839, faaet en mere krank Skæbne. Det var *Det genealogisk-biographiske Selskab*, grundlagt specielt til Støtte for den personalhistoriske Forskning, men som efter blot en halv Snes Aars Forløb maatte standse sin Virksomhed.

Tilbage stod Organiseringen af det kirkehistoriske Studium. Allerede i Aarene 1738—47 havde Danmark ganske vist haft sit første Tidsskrift for Kirke- og Lærdomshistorie i det af *Ludvig Harboe* og *Jacob Langebek* grundlagte, paa Tysk udgivne »Dänische Bibliothec«, I—IX, men dette var mest beregnet for Udlandet, og det samme gælder Præsten *Josias Lorcks* »Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte in den Königl. Dänischen Reichen und Ländern«, I—II, 1758—59 og senere *Fr. Münters* »Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht des Nordens«, I—II, 1792—96. Derimod havde den hjemlige Forskning

¹) Jvfr. Bjørn Kornerup, *Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie* 1745. 8. Januar. 1945, 1945. Johs. Steenstrup, anf. Skrift S. 392—3.

Fig. 1. Peter Frederik Adolph Hammerich
(1809—77). (Litografi 1860).

fundet god Støtte i »Danske Magazin«, som fra 1745 blev udgivet af Langebeks Selskab, navnlig i dets første Række, hvori mange værdifulde kirkehistoriske Bidrag var blevet optaget. Til Oplysning om Samtidens Kirkehistorie havde Biskop *N. E. Balle* 1792—96 udsendt »Magasin for den nyere Danske Kirkehistorie«, I—II, men ved det nye

Fig. 2. Jens Christian Edvard Theodor Mau
(1808—85). (Litografi 1862).

Aarhundredes Midte havde man i mange Aar maattet undvære et særligt Organ for den kirkehistoriske Forskning.

Tanken om at grunde et kirkehistorisk Selskab i Lighed med den danske historiske Forening blev første Gang fremlagt paa et Møde i Roskilde Præstekonvent den 7. Juli 1848 af den siden saa kendte Historiker og Kirkehistoriker Pastor, senere Professor, Mag. *Fr. Hammerich*. Taleren

gjorde opmærksom paa de mange Opgaver vedrørende den danske Kirkes Historie, som endnu ventede paa deres Løsning. Særlig fremhævede han Ønskeligheden af at grunde et kirkehistorisk Tidsskrift og at foranstalte Udgaver af ældre kirkeligt Kildestof. Hammerichs Idé fandt god Tilslutning paa Mødet. Blandt andet støttede Præsten *E. Mau* varmt Forslagsstilleren, idet han pegede paa, at det var en vigtig og paakrævet Fremtidsopgave at faa tilvejebragt en samlet Fremstilling af den danske Kirkes Historie, og hertil anbefalede han den unge Kandidat *L. Helveg*.

I den følgende Tid arbejdede man videre med Sagen, og paa Konventets Møde den 12. Oktober s. A. nedsattes der et Udvalg til at forberede Stiftelsen af det paatænkte Selskab. Foruden af *Fr. Hammerich* og *E. Mau* kom det til at bestaa af Pastor, Lic. theol. *J. F. Fenger* og af de to teologiske Kandidater *L. Helveg* og *C. J. Brandt*. Det blev samtidig vedtaget, at naar 200 Medlemmer havde tegnet sig, skulde Selskabet konstituere sig. De nævnte fem Mænd udsendte ikke længe efter en »Indbydelse til at danne et Selskab for Danmarks Kirkehistorie«, et Aktstykke, der ved de Retningslinier, som her blev draget, fik grundlæggende Betydning for Selskabets Udvikling¹.

Man gjorde opmærksom paa, at med al Agtelse for Erik Pontoppidans »*Annales ecclesiæ Danicæ*«, I—IV, 1741—52, maatte dette Værk nu anses for baade forældet og lidet fyldestgørende paa mange Punkter. Man trængte derfor til en læselig samlet Fremstilling af hele den danske Kirkes Historie, bygget paa nye Undersøgelser. Videre fremhævedes det, at man ikke længere burde blive staaende blot ved Kirkesamfundets ydre Rammer, men især maatte stræbe

¹) Genoptrykt i Rørdam, 25 Aar S. 5—8.

Fig. 3. Johannes Ferdinand Fenger
(1805—61). (Litografi 1856).

at give en Fremstilling af Kirkens indre Liv. I den Henseende var det bl. a. af Vigtighed at henvende Opmærksomheden paa den hidtil lidet kendte eller slet ikke fremdragne Opbyggelseslitteratur fra ældre Tider som et betydningsfuldt kirkehistorisk Materiale. Man indbød derfor til at stifte et Selskab for dansk Kirkehistorie, som især skulde samle sig om tre Opgaver:

- 1) Udgivelsen af et fortløbende kirkehistorisk Tidsskrift (»Hefteskrift«), hvori der kunde offentliggøres ikke tidligere kendte Aktstykker og Breve samt bringes kritiske Behandlinger af enkelte Punkter i Danmarks Kirkehistorie;
- 2) som selvstændige Skrifter at udgive — ledsaget af Indledning og Kommentar — de ældste og mærkeligste Bibeloversættelser, Postiller, Bønnebøger, Messebøger og Psalmebøger, ældre Fejdeskrifter og andre sjældne Lejlighedsskrifter, der kunde belyse Kirkens indre Historie;
- 3) at fremkalde og udgive selvstændige Behandlinger af Partier af dansk Kirkehistorie, enten Monografier eller mere omfattende Skildringer. — Som Hovedopgaven for Selskabet betonedes dog det første Punkt.

Indbydelsen slog godt an, og i Februar 1849¹ kunde Selskabet anses for stiftet. Hurtigt tog man fat paa Arbejdet, og paa Roskilde Præstekonvents Møde den 7. Juli 1849 kunde *J. F. Fenger* aflægge Beretning, idet han samtidig forelagde det første Hefte af Selskabets Tidsskrift, der fra Begyndelsen fik det nu saa hævdvundne Navn *Kirkehistoriske Samlinger*. 300 Medlemmer havde indmeldt sig, og de fem Indbydere betragtedes — og godkendtes paa Mødet — som Selskabets Styrelse (»Bestyrere«). Endelig bestemtes det, at Konventets Sommermøde »indtil videre« skulde fungere som Selskabets Generalforsamling, en Ordning, der senere er blevet forladt som uhensigtsmæssig. Beretninger om Selskabets Virksomhed fremkom i en Aarrække regelmæssigt i »Dansk Kirketidende«.

¹) Dansk Kirketidende IV, 313 (for 4. Februar 1849).

Det kirkehistoriske Selskabs Stiftelse staar uden Tvivl i Forbindelse med den stærke nationale Bølge, som i 1848 gik hen over Danmark¹. Ikke mindre ejendommeligt er det at se, hvorledes Tanken om dets Oprettelse overvejende er udgaaet fra Mænd, der var paavirket fra grundtvigsk Side. Fraregnet E. Mau, der ikke var egentlig Grundtvigianer, om end han stod i venskabeligt Forhold til denne Bevægelse som til det gudelige Forsamlingsrøre, var alle de øvrige Disciple af Grundtvig og inspirerede af dennes nationale og poetisk-historiske Syn. Dog stod de med større Forstaaelse end deres Mester for Vigtigheden af at bygge deres historiske Opfattelse paa et mere indtrængende Kildestudium.

Blandt Stifterne tilkommer der utvivlsomt *Ludvig Helveg* forskningsmæssigt set den første Plads, da han allerede — særlig ved en større Afhandling om de religiøse Bevægelser under Christian VI — havde vundet sig Navn som Kirkehistoriker. Ogsaa *C. J. Brandt*, der bl. a. sammen med Helveg havde foranstaltet udgivet den fortræffelige Antologi »Den danske Psalmedigtning«, 1—2, 1846—47, var en lovende Kraft². Set paa Baggrund af det aandelige Hjemhørsforhold, som karakteriserede den første Kreds af Selskabets »Bestyrere«, bliver det lettere forstaaeligt, at man ikke blandt Stifterne træffer den Mand, som man naturligt nærmest vilde tænke paa i denne Forbindelse, Tidens fineste videnskabeligt skolede Kirkehistoriker herhjemme, Profes-

¹) Jvfr. Kh. Saml. 4. R. IV, 147; 5. R. II, 609.

²) Om Stifternes Forhold til Selskabet se Fr. Hammerich, Et Levnetsløb II, 149—50. Kh. Saml. 4. R. VI, 695 (E. Maus Selvbiografi). E. Mau, Johannes Ferdinand Fenger S. 85. F. Elle Jensen, Ferdinand Fenger S. 92—5. Ludvig Schrøder, Ludvig Helveg, af hans Liv og hans Tid S. 133 ff. F. Rønning, Carl Joakim Brandt S. 73, 141.

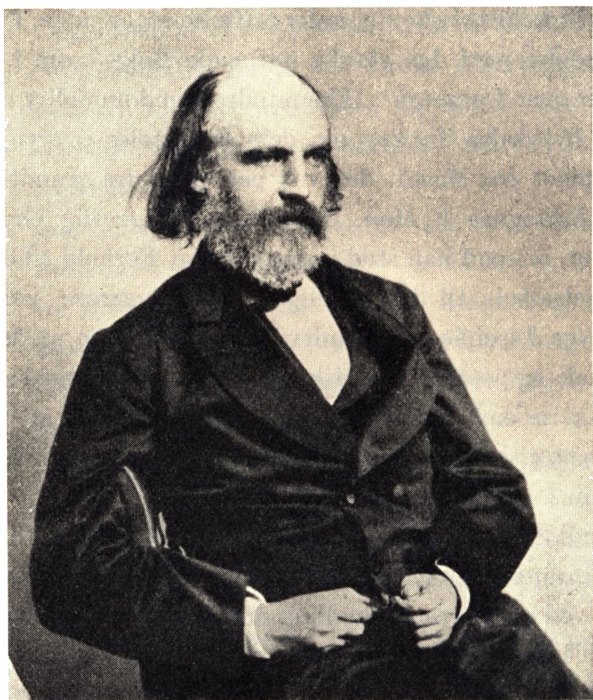

Fig. 4. Carl Joakim Brandt
(1817—89). (Fot.).

sor, Dr. *C. T. Engelstoft*, den senere mangeaarige Biskop over Fyens Stift. Engelstoft meldte sig dog straks ind i Selskabet og har senere leveret særdeles værdifulde Bidrag til dets Tidsskrift og talt ved dets Møder.

At Selskabet imødekom en levende Trang i Tiden, viser et Blik paa de tidligste Medlemslister. Uanset, at Tanken om dets Stiftelse skyldtes Mænd paa den grundtvigske Fløj, fandt Selskabet bred Tilslutning i alle Lejre. Man træffer saaledes i Medlemslisterne 1849—50 (53) med J. P. Mynster i Spidsen de fleste af Danmarks Biskopper (D. G. Monrad, Tage Müller, G. P. Brammer, N. E. Øllgaard), det teologi-

ske Fakultet in pleno (H. N. Clausen, H. L. Martensen, C. E. Scharling, C. T. Engelstoft, Chr. Hermansen), desuden en meget lang Række Præster af vidt forskellig Støbning. Broderligt mødes her N. F. S. Grundtvig og hans Venner som P. C. Kierkegaard, Gunni Busck, Brødrene J. F. og P. A. Fenger, Peter Rørdam, Fr. Barfod, Vilh. Birkedal o. fl. med højkirkelige Skrifteologer som J. H. Paulli, L. Zeuthen, P. W. Becker, E. C. Tryde, C. A. H. Kalkar, Balthasar Münter, L. Gude, C. Rothe, J. B. Daaugard, P. E. Lind, C. F. Balslev og O. Laub og med Mænd uden for de sædvanlige Partirammer som Dines Pontoppidan, A. G. Rudelbach og Wilhelm Rothe. Ikke faa Historikere traadte ind i Selskabet: C. F. Allen, H. M. Velschow, C. F. Wegener, E. C. Werlauff, Chr. Molbeck, Hans Knudsen, M. N. C. Kall Rasmussen, Chr. Jürgensen Thomsen, ligesaa Jurister som J. L. A. Kolderup Rosenvinge, A. F. Krieger og J. E. Larsen, desuden Indologen N. L. Westergaard, Filosoffen Rasmus Nielsen, klassiske Filologer som J. L. Ussing og Martin Hammerich, endvidere Kunsthistorikeren N. L. Høyen og Digteren Fr. Paludan-Müller, medens Soraner-Kredsen var repræsenteret af B. S. Inge-mann og P. Hjort foruden ved fem Adjunkter. Ogsaa i Sverige fandt Selskabet Deltagelse: Kirkehistorikeren H. Reuterdaahl, den senere Erkebiskop, C. V. Skarstedt i Lund og Provst P. Wieselgren i Helsingborg hørte til dets tidligste Medlemmer, senere kom hertil Domprovst, Dr. A. E. Knös og Prof. J. H. Schröder i Uppsala samt den bekendte Filolog og Skolehistoriker Provst, Mag. J. E. Rietz i Tygelsjö. Enkelte Nordmænd traadte ligeledes efterhaanden ind i Selskabet, saaledes Rigsarkivar Chr. Lange og Professor Gisle Johnson, Præsten A. Wexels og de haugiansk-grundt-

vigsk paavirkede Købmænd A. og H. Helland i Bergen. Som det kunde forventes, bestod Hovedmængden af Medlemmerne af Præster (overvejende i Sjællands Stift), af teologiske Kandidater og Adjunker. En fast, stadig voksende Stamme dannede desuden Institutioner (Biblioteker, Arkiver, Skoler o. l.).

Som Selskabets frodigste Blomstringsperiode maa man sikkert opfatte Aarene mellem de to slesvigske Krige. Baaret frem af den stærke nationale og kirkelige Vækkelse, som er saa karakteristisk for dette Tidsrum, lykkedes det hurtigt det unge Selskab at skaffe sig en anset Position, der yderligere befæstedes ved dets livlige Virksomhed baade af litterær Art og ved Afholdelse af Møder (jvf. nedenfor). Medlemstallet var da ogsaa i rask Stigen: 1849 havde Selskabet 300 Medlemmer, 1851 481, 1853 591, 1857 631. Endnu 1875 kunde det regne med ca. 650 Medlemmer, men derefter finder der en Tilbagegang i Medlemstal Sted. Fra 1878 til 1894 gik det ned fra 630 til 350, og siden da har Tallet svunget mellem 350 og 250. For Øjeblikket udgør det nøjagtigt 308. Allerede tidligt klages der over, at den ældre Slægt af Medlemmer, som oprindeligt havde staaet trofast Vagt om Selskabet, var ved at uddø, og at det ikke modtog en til Afgangen svarende Tilgang af nye Medlemmer¹. De stærkt ændrede Tidsforhold i Forbindelse med Konkurrencen fra senere stiftede Selskaber af beslægtet Karakter øvede ikke nogen gunstig Indflydelse i saa Henseende.

I det første Tiaar var *Ludvig Helveg*, bistaet af *C. J. Brandt* som Forretningsfører (Kasserer), Selskabets ledende

¹) Rørdam, 25 Aar S. 77. Kh. Saml. 3. R. VI, 832. Dansk Kirke-tidende 1881 S. 74.

Kraft. Da han 1857 forflyttedes til Odense, efterlod han et Savn, der vanskeligt kunde erstattes. Det blev da af overordentlig stor Betydning for Selskabets senere Udvikling, at der just i dette Aar til det knyttedes den 27aarige cand. theol. *Holger Fr.*

Rørdam, der allerede havde gjort sig kendt som historisk Forsker og Forfatter. I Selskabets Forhandlingsprotokol hedder det under den 22. Februar 1857: »det vedtoges, at Cand. H. Rørdam skulde overtage Udgivelsen af »Kirkehistoriske Samlinger« samt foreslaaes Roskilde Præsteconvent til Medlem af Bestyrelsen«. Hertil er i Marginen med Rørdams egen Haand føjet: »paa Roskilde Konvent d. 10.

Fig. 5. Holger Frederik Rørdam (1830—1913). (Fotografi fra 1850'erne).

Juni 57 blev Rørdam valgt til Medlem af Selskabets Bestyrelse.«

H. F. Rørdam har selv et Sted fortalt, hvorledes han som ung Student en smuk Sommerdag 1849 meldte sig ind i det nystiftede kirkehistoriske Selskab og fik udleveret det lige udkomne Hefte af »Kirkehistoriske Samlinger«, som han følte sig saa tiltrukket af, at han ikke kunde modstaa

Fristelsen til at tilbringe en Del af Hjemvejen fra Købmagergade til sin Bolig paa Frederiksberg »nydende den første Duft af dette Tidsskrift, med hvilket han siden selv skulde faa saa meget at gjøre«¹.

Rørdam havde saaledes fulgt det kirkehistoriske Selskab fra dets første Begyndelse, og da han selv var traadt ind i Styrelsen og valgt til Udgiver af »Kirkehistoriske Samlinger«, blev han meget snart den, der i særlig Forstand kom til at bære Selskabet. I de senere Aar (vistnok fra 1877) førte han Titel af Formand. I ikke mindre end 56 Aar til faa Dage før sin Død den 12. Maj 1913 arbejdede han — utrættet og utrætteligt — for Selskabets Vel, idet han blot i sine Præsteaar i Sønderjylland 1860—64 formelt maatte dele Udgiverarbejdet med sin Broder Skat Rørdam, den senere Biskop. H. F. Rørdam sad i sine første Aar i Styrelsen sammen med flere af Selskabets Stiftere, han kom derfor sidenhen til ogsaa personligt at repræsentere Traditionen og stod ved sin Død i Kraft af sin enestaaende Arbejdsindsats paa en ejendommelig Maade som en Levendegørelse af Selskabet, af dets Historie og hele Virken.

Medens Fr. Hammerich og C. J. Brandt blev de af Selskabets Stiftere, der længst havde Sæde i Styrelsen til henholdsvis 1877 og 1883, har denne i Aarenes Løb suppleret sig med en Række andre Medlemmer. Omtrent lige saa længe som H. F. Rørdam bevarede *Skat Rørdam* sin Plads (1861—1909). Som særlig fortjente vil der blandt de øvrige være Grund til at fremhæve *George Stephens* (1851—95) og *N. L. Høyen* (1861—70). Af den nedenfor som Tillæg III meddelte Liste vil det fremgaa, at Styrelsen i Hundredaaret i alt har talt 27 Medlemmer. Umiddelbart

¹) Rørdam, 25 Aar S. 10—11.

efter H. F. Rørdams Død 1913 valgtes til Formand Professor *J. Oskar Andersen*, der ikke blot havde et anset Navn som Kirkehistoriker, men ogsaa var den første akademiske Lærer i nordisk Kirkehistorie.

Fig. 6. Johannes Oskar Andersen
(f. 1866). (Fotografi 1912).

De økonomiske Midler til Virkeliggørelse af Selskabets Arbejder er i første Række blevet tilvejebragt gennem Medlems(Subskribent)kontingentet. Dette blev 1849 fastsat til 2 Rbdr., var i mangfoldige Aar 4 Kr. og er først i de allersidste Aar blevet forhøjet til 6 Kr., en Stigning, der i

Betragtning af de mellemliggende Perioders hele økonomiske Udvikling næppe kan kaldes ublu. Til Medlemskontingentet er næsten uafbrudt siden 1850 kommet en værdifuld, om end beskedene, Understøttelse fra den danske Stat samt Indtægten af Salget af Selskabets Skrifter. Fra 1944 er Selskabet desuden Lodtager i »Dansk historisk Fællesfond.«¹

Da der altid i Selskabets Administration har hersket en nøjeregnende Sparsomhedsaand, har dets økonomiske Tilstand hidtil været nogenlunde betrygget, om end en Forøgelse af dets Hjælpekilder vilde være særdeles ønskelig baade i Betragtning af de stærkt stigende Fremstillingsomkostninger og som Grundlag for en udvidet Virksomhed. Det var oprindelig ordnet saaledes, at Fordelingen af Selskabets Skrifter og Indkasseringen af Medlemskontingentet foregik ved frivillig Hjælp, men da dette i Længden viste sig upraktisk, blev disse Forretninger 1853 overdraget til en Boghandler (*C. G. Iversen*). Da denne Mand 1857 maatte standse sine Betalinger, led Selskabet desværre et betydeligt pekuniært Tab. Fra 1858 har *G. E. C. Gads* Forlag virket som Selskabets Hovedkommissionær.

Betragter man nu Selskabets Arbejde i de hundrede Aar, der er forløbet siden dets Stiftelse, vil der først og fremmest være Grund til at standse ved *Kirkehistoriske Samlinger*, som saa at sige danner Livsnerven i dets Virksomhed. Af dette Samlingsværk udkom indtil 1913 5 Rækker med ialt 26 svære Bind. Fra Genoptagelsen af Udgivelsen 1933 og indtil nu er det lykkedes at faa endnu en

¹) Ved Reorganisationen 1933 modtog Selskabet et ekstraordinært Tilskud paa Kr. 10 000 fra »Alfred Good's personalhistoriske Fonds.

Række — 6. Række — med seks Bind frem. Tidens Prisudvikling har dog medført, at Arkantallet i de enkelte Bind i den nye Række har maattet sættes noget ned.

Paa Omslaget af det første Hefte af »Samlingerne« 1849 blev det kundgjort, at de vilde fremtræde som et Hefteskrift, hvis Hovedbestemmelse var at meddele hidtil utrykte Aktstykker og Dokumenter ledsagede af oplysende Indledninger, der paaviste deres kirkehistoriske Betydning. Desuden skulde der gives Adgang til Optagelse af Afhandlinger, som støttede sig til grundige Kildestudier og havde til Formaal at oplyse enkelte Dele af Landets Kirkehistorie.

Overensstemmende med dette Program, hvori man tydeligt mærker Paavirkning fra det langt ældre »Danske Magazin«, er »Kirkehistoriske Samlinger« siden da blevet udformet. De har i overvejende Grad været Hjemstedet for kirkehistorisk Kildepublikation og for specielle Undersøgelser. Kan der end paavises Mangler i Udgiverteknik og i Materialets hele Tilrettelæggelse i de ældre Rækker, tør det dog ubestridt hævdes, at der i »Samlingernes« 32 Bind med beskedne Midler er blevet nedlagt et overmaade stort og righoldigt Stof, som har været af ikke ringe Betydning ikke blot for Kirkehistorikere, men ogsaa for mangfoldige Dyrkere af den almindelige Historie, af Kultur-, Litteratur- og Personalhistorien samt af den historiske Topografi.

Ejendommeligt for »Samlingernes« Tilrettelæggelse har det fra første Færd været, at man har stræbt at lade Offentliggørelse af tungere Kildestof, ofte rigeligt spækket med latinske Aktstykker, veksle med mere lettilgængelige Bidrag, der som Læsestof kunde tiltale en noget større Kreds. Især gælder dette de velkendte »Smaastykker«, hvori min-

dre Meddelelser af vidt forskelligt Indhold kunde finde Plads. Derimod har Tidsskriftet kun undtagelsesvis bragt Anmeldelser og da i Reglen overvejende i Form af supplerende Tilføjelser og Berigtigelser. Fra Begyndelsen har man lagt Vægt paa at forsyne hvert eneste Bind med et fyldigt Navneregister.

Gennemgaar man Listen over de mange, der i Aarenes Løb har ydet Bidrag til Samlingerne, ses det let, at i den første Række (paa to Bind) er det især Navne som *C. J. Brandt*, *L. Helveg*, *J. F. Fenger* og *Fr. Hammerich*, der hyppigst kommer igen, medens dog ogsaa Historikere som *J. L. A. Kolderup Rosenvinge* og *Hans Knudsen* har leveret meget vægtige Artikler.

Allerede i ældste Rækkes andet Bind findes tre Bidrag fra *H. F. Rørdams* Haand, og da han fra 1857 havde overtaget Udgivelsen af »Samlingerne«, kom den væsentligste Del af Byrden ved at skulle fremskaffe Stof til at hvile paa ham. Faktisk ser man da ogsaa, at fra 1857 til 1913 er det Rørdam, der ved eget Arbejde har tilvejebragt over Halvdelen af Indholdet, et mærkeligt Vidnesbyrd om hans omfattende Lærdom i Forbindelse med en sjælden Arbejdskraft og Produktionsevne. Oprindeligt samlede Rørdams Interesse sig hovedsagelig om det 16. og til Dels det 17. Aarhundrede (jvfr. især 2. og 3. Række), senere vendtes hans Opmærksomhed nok saa meget mod første Halvdel af det 18. Aarhundrede med de mange Brydninger mellem ældre Kirkeliv og den fremtrængende Pietisme i dens forskellige Former. Men iøvrigt spændte Rørdams Interessesfære vidt: der er ikke ret mange Sider af den danske Kirkes ydre og indre Liv, til hvis Forstaaelse han ikke har givet nye Bidrag. Særlig lagde han Vægt paa at fremstille de

enkelte Personligheders Historie og paa at belyse den kirkelige Topografi¹.

Foruden Rørdam har en lang Række andre Forfattere medvirket ved »Kirkehistoriske Samlinger«. Man træffer her gennem mere end to Slægtled et stort Antal af Tidens Kirkehistorikere og Historikere. Blandt Kirkehistorikere i speciel Forstand kan foruden de ældre: *L. Helveg, J. F. Fenger, C. J. Brandt* og *Fr. Hammerich* nævnes *C. T. Engestoft, J. B. Daugaard, P. W. Becker* og *E. F. Koch*, senere især *L. Koch* og *J. Oskar Andersen, A. Fabricius, Vilhelm Bang, Knud Heiberg, L. Moltesen, Hans Olrik, Johs. Lindbæk* og *Ellen Jørgensen*, Psalme- og Missionshistorikere som henholdsvis *P. Severinsen, L. Bergmann* og *H. Ostermann*. Af den politiske Historieforsknings Mænd møder man *C. Paludan Müller, A. D. Jørgensen, A. Heise* og *Kr. Erslev* — de tre sidstnævnte som flittige Bidragydere —, *Johannes Steenstrup* og *William Christensen*, Kultur- og Lokalhistorikere som *Oluf Nielsen, C. Nyrop* og *Villads Christensen, C. Neergaard, J. Kinch, D. H. Wulff, S. Jørgensen (Kistrup)* og *A. K. Damgaard*, Personalhistorikere som Broderparret *Fr. og Immanuel Barfod, G. L. Wad, A. Jantzen* og *H. D. Lind*, Litteratur- og Lærdomshistorikere som *Jul. Paludan, Emil Gigas* og *Carl S. Petersen*. Fra »Samlingernes« Begyndelse havde man stræbt efter at gøre dem til et Hjemsted ogsaa for Kunsthistorikere og Kirkearkæologer, og man træffer inden for denne Kreds først og fremmest som det største Navn *N. L. Høyen*, siden *Jacob Helms, Jacob Kornerup, Steen Friis, Fr. Uldall, Henry Petersen, Julius Lange, J. B. Løffler, L. Fenger* og *Vilhelm Lorenzen*.

¹) Jvfr. Bibliografien over Rørdams Skrifter i Bjørn Kornerup, Til Minde om Holger Fr. Rørdam, 1930, S. 70—129. Her ogsaa et Portræt af Rørdam fra hans ældre Dage.

Ogsaa Forfattere i de andre skandinaviske Lande har lejlighedsvis leveret Bidrag. Navnlig gælder dette Nordmænd, blandt hvilke især kan nævnes *Ludvig Daae* og *J. N. Skaar*, desuden *A. E. Erichsen* og *D. Thrap*. Heller ikke svenske Forskere savnes. Flest Bidrag skyldes vel *C. Sonnenstein Wendt* og *Otto Ahnfelt*, men ogsaa *C. G. Styffe*, *Herman Lundström*, *E. Wrangel*, *Otto Rydbeck* og *Lauritz Weibull* har med deres Arbejder støttet Tidsskriftet.

Undersøger man videre Indholdet, maa man vistnok sige, at der heri er givet Bidrag til at belyse den danske Kirkes Historie i videste Forstand, næsten alle Perioder og de mest forskelligartede Foreteelser. Systematisk har det ikke kunnet ske her saa lidt som i andre Publikationer af beslægtet Karakter. Man var for en stor Del afhængig af de forholdsvis faatallige Forskere, der til enhver Tid stod til Raadighed, og Udvalget af Stof bestemtes naturligt nok overvejende af de enkelte Medarbejderes Studier og Interessekreds. Men set under eet findes der her i de mange spredte Bidrag samlet et Materiale, som maa danne Grundvolden for Behandling af saa godt som alle Omraader af dansk Kirkehistorie.

Der kan ikke paa dette Sted blive Tale om at registrere Bidragene i »Kirkehistoriske Samlinger«, men det vil næppe være uden Interesse at give en Udsigt over, hvad der er ydet til Belysning af de enkelte Perioder. Medens Forhold fra før Aar 1100 kun meget sjældent berøres, er Foreteelser fra Højmiddelalderen og især fra Senmiddelalderen jævnlig blevet gjort til Genstand for Behandling. Det gælder store almenhistoriske Begivenheder som de hamburgske Erkebispers Kamp for at bevare Primatet over de nordiske Kirker efter 1123, Erkebispeskiftet i Lund 1177, Kardinal-

legaten Guidos Hoveddom 1266 i Tidens Kirkestrid og Kampene mellem Jens Grand og Erik Mændved. Ikke mindre gælder det mangfoldige specielle Forhold: Helgendyrkelse, Sekvenser og Juleprædikener, Missaler og Nekrologier, Valfarter og andet Fromhedsliv. Især er der af forskellige Forfattere meddelt en Række Bidrag — større eller mindre — til de danske Klosters, Kapitlers og andre kirkelige Stiftelsers Historie. Betydningsfuld for sin Tid — før den samlede Udgave af »Acta pontificum Danica« — var Offentliggørelsen af Helvegs utrykte Pavebreve vedrørende danske Kirkeforhold (efter P. A. Munchs Afskrifter), og vigtig Kolderup Rosenvinges Behandling af den kanoniske Rets Anvendelse i Danmark.

Som ovenfor bemærket medførte især H. F. Rørdams dybe Interesse for det 16. og 17. Aarhundrede, at disse Perioder foreligger særlig fyldigt belyst, idet dog ogsaa andre Forfattere har arbejdet i samme Retning. Udgaver af Udkastet til den danske Kirkeordinans 1537 og af Krøniken om Graabrødrenes Udjagelse af Danmark, videre af forskellige Stykker af Peder Palladius og Hans Tausen kaster saaledes Lys over Reformationstidens Historie. Samme Formaal tjener de store Afhandlinger om Kirkeordinansens Historie, om Reformationen i Malmø, om Reformationstidens Psalmedigtning, om Hans Tausen og Frands Vormordsen foruden længere Rækker af mindre Bidrag bl. a. til Forstaaelse af Reformationsbevægelsens Udvikling i Sønderjylland.

Meget udførligt er Filippismens og den lutherske Ortodoksis Tidsrum kildemæssigt oplyst. Niels Hemmingsen og de kryptokalvinske Stridigheder, Hans Poulsen Resens Sammenstød med Oluf Jensen Kock og med Niels Mikkell-

sen Aalborg, Gejstlighedens Tilstand efter 1657—60 er fremstillet efter Akterne, og Helhedsbilledet afrundes gennem en stor Mængde Udgaver og Enkeltundersøgelser vedrørende Tidens førende Personligheder (Jon Jacobsen Venusinus, Rasmus Hansen Reravius, Bertel Knudsen Aquilonius, Holger Rosenkrantz den Lærde, Mads Jensen Medelfar, Jesper Brochmand, Erik Eriksen Pontoppidan, Henrik Bornemann og Hans Wandal).

For det 18. Aarhundredes Vedkommende er det særlig første Halvdel, Pietismens Udviklings- og Magtperiode, der har været Genstand for Rørdams (og Knud Heibergs) Interesse. Et stort Antal Bidrag foreligger om almenkirkelige Fænomener, om hele Brydningstiden 1725—50, om Generalkirkeinspektionskollegiet, om Kommissionen af 1733, om Waisenhuset og Brødresocietetet, om Separatismen og Konventikelforordningen, om svenske Emigranter, om Kateketembedet og Konfirmationen. Hertil kommer gentagen Behandling af Herrnhuternes Forhold og Monografier over fremtrædende Skikkelser som Morten Reenberg, Hans Adolph og Nicolai Brorson, Erik Ludvigsen Pontoppidan, Peder Hygom, Enevold Ewald, Niels Tøxen, Peder Wedel, Iver Brinck, Henrik Gerner (den Yngre) og Albert Thura. Svagest repræsenteret er Oplysningstiden, skønt dog især L. Koch har meddelt adskilligt af sine Samlinger baade om Kirkestyrelsen og vedrørende Præsters og Menigheders Tilstand. Af Værdi er navnlig Udgaverne af et Udvalg af Biskop Balles Embedsbreve og Visitatsdagbøger.

Det laa i Sagens Natur, at man først sent kunde føle sig opfordret til at beskæftige sig med det Aarhundrede, i hvilket Selskabets Stiftelse faldt. Dog findes der ogsaa i 3.—5. Række værdifulde Bidrag til det 19. Aarhundredes

Kirkehistorie, særlig vedrørende Grundtvig og Mynster, A. S. Ørsted og Baptistsagen. Her er saaledes offentliggjort den store Samling Breve fra Mynster til W. F. Engelbreth og meddelt Jens Møllers, Edv. Maus og Aleth Hansens Livserindringer samt en Biografi af W. F. Engelbreth. I den nye — 6. — Række har det 19. Aarhundredes Kirkehistorie haft Overvægten. Saaledes er H. L. Martensens, H. N. Clausens, D. G. Monrads og P. C. Kierkegaards Udvikling og Indsats blevet gjort til Genstand for indgaaende Behandling, og der er udgivet Breve fra danske Bisper til Kultusminister J. C. H. Fischer samt Rækker af Biskop G. P. Brammers Brevveksling.

Ikke blot imod de forskellige Perioders ydre kirkelige Historie og de ledende Personligheders Indsats har Opmærksomheden i »Samlingerne« været rettet, men ogsaa utallige Forhold vedrørende Kirkeret og Kirkeskik er blevet belyst: kirkelig Lovgivning og Domme, Synodalier, Bispe-, Provste-, Præste- og Degnevalg, Patronatsrettigheder, Kalendarer og Konventer, de symbolske Bøgers Stilling ikke mindre end hele Gudstjenestens Udformning, Ritualer, Præstedragt, Jordefærdsskikke og Brudevielser, Katekismer og Bibeludgaver. Kulturhistorisk interessante er Skildringer fra ældre Tiders Præstehjem, Artikler om Overtro, Trolddom og Hekseprocesser.

Mangfoldige Steder er der samlet Efterretninger om den lokale Kirkehistorie, fra hele Stifter (Fyen, Lolland-Falster, Ribe, Viborg, Aarhus, Vendelbo) eller om enkelte Kirker, Klostre og gudelige Stiftelser. Vigtig var saaledes den indgaaende Forhandling i 4. R. V—VI ved en Række Forfattere om det omstridte Spørgsmaal »Helligaandshuset i Randers«. I nær Tilknytning hertil er den gejstlige Personal-

historie blevet dyrket i stort Omfang. Ikke faa enkelte Sognes Præstehistorie er blevet fremstillet samlet, Lister over ordinerede og over Skibspræster er blevet aftrykt, Brevvekslinger, Brevbøger, Aarbogsoptegnelser og mindre Biografier har i vid Udstrækning fundet Optagelse.

Heller ikke har man glemte de Retninger og Personligheder, der kom paa Kænt med det officielle Kirkesamfund eller vandrede ad egne Veje, f. Eks. Niels Svendsen Chronich, Hartvig Lohman, Jesper Könechen, Antoinette Bourignon. I adskillige Artikler er der meddelt Efterretninger om Katolikernes og de Reformertes Kaar og Skæbne i Danmark. Ligeledes har man haft Blikket vendt mod Norge, mod Slesvig og Holsten samt Lunde Stift, mod Island og Grønland, Vestindien, Trankebar og Nordamerika, overalt hvor Traadene kunde knyttes mellem den hjemlige Kirkehistorie og gamle danske Landskaber eller Udlandet.

Kirkearkæologien fik fra første Færd en fremtrædende Plads i »Kirkehistoriske Samlinger«. Høyens og Jacob Helms' berømte Afhandlinger om enkelte Kirkebygninger eller om Grupper af saadanne er senere blevet fortsat af adskillige andre, og forskelligartet Kirkeinventar — bl. a. Kirkeklokker — er ofte blevet udførligt behandlet. Heller ikke savnes Artikler om Kirkemusik og Psalmesang.

Det er en kendt Sag, at i nær Forbindelse med ældre Tidens Kirkehistorie staar hele Lærdomshistorien, Universitetets og det højere og det lavere Skolevæsens Historie. »Samlingerne« har da heller ikke svigtet paa dette Omraade. Fra Universitetets Arkiv, særlig fra Acta consistorii, har Rørdam hentet overmaade meget og værdifuldt Stof, og til Skolevæsenets og de enkelte Skolers Historie i de

forskellige Perioder er mange Aktstykker blevet meddelt. Med særlig Interesse har man samlet Uddrag af Matrikler vedrørende danske Studerende ved fremmede Universiteter (Wittenberg, Paris, Helmstädt, Halle, Greifswald, Marburg, Frankfurt a. d. Oder, Basel, Heidelberg, Tübingen, Giessen, Bologna).

Jævnside med »Kirkehistoriske Samlinger« gik en i Perioder ret livlig Publikationsvirksomhed af beslægtet Art. Det første selvstændige Arbejde, Selskabet udgav, var *Immanuel Barfods* »Den falsterske Gejstligheds Personahistorie«, den Dag i Dag et af de paalideligste og omhyggeligste presbyterologiske Skrifter, vor Litteratur ejer. Af senere udgivne Monografier kan der iøvrigt især være Grund til at nævne *H. F. Rørdams* solide Haandbog »Kjøbenhavns Kloostere og Kirker i Middelalderen«, *Fr. Hammerichs* Skildring af Anders Sunesen og *S. M. Gjellerups* fine lille Bog om Jens Dinesen Jersins Liv og Betydning.

Nok saa omfattende var dog Publikationen af kirkehistorisk Kildestof i Form af særskilt udgivne Skrifter. Med rigtigt Instinkt tog man tidligt fat paa en Udgave af en af de mærkeligste Forfattere fra Reformationstiden, Paulus Helie, og allerede 1855 forelaa første Bind af hans Skrifter ved *C. E. Secher*. Betegnende for den indsnævrede Synskreds, som i mange Henseender karakteriserede 50'ernes Danmark, var det dog desværre, at det faldt en Del af Medlemmerne for Brystet, at Selskabet vilde udgive en saa lidet populær Udgave med Bibeholdelse af den originale Retskrivning, og Styrelsen saa sig derfor nødsaget til at stille Udgaven i Bero¹. Først i vore Dage er det lykkedes et

¹) Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark IV, 362—4.

andet Selskab (Det danske Sprog- og Litteraturselskab) at faa foranstaltet en samlet Udgave af den skarptskaarne Karmelitters magtfulde Forfatterskab, der hører til det interessanteste i vor kirkehistoriske Litteratur.

En lignende uvillig Stemning kom ogsaa til Orde over for en anden af Selskabets Udgaver, da første Hefte af *C. J. Brandts* »Dansk Klosterlæsning fra Middelalderen« forelaa 1858. Heller ikke denne Publikation fandt man populær nok eller tiltrækkende for Flertallet af Medlemmerne, og Styrelsen maatte i den Anledning ved *J. F. Fenger* rykke frem med en offentlig Erklæring, hvori det med Bestemthed hævdedes, at man aldrig havde stillet i Udsigt blot at ville udgive Morskabslæsning, men at Selskabet havde til Opgave at foranstalte eller støtte Udgivelsen af saadanne Skrifter, der var »skikkede til at fremme Forskningen i Danmarks Kirkehistorie«¹. Det lykkedes da ogsaa at føre »Dansk Klosterlæsning« til Ende med et tredje Hefte 1865.

Af Selskabets senere Udgaver fortjener især at fremhæves *H. F. Rørdams* »Danske Kirkelove 1536—1683«, 1—3, 1883—89. Det er vel kendt, hvorledes *Kr. Erslev* i en Anmeldelse i »Historisk Tidsskrift«² skarpt angreb denne Udgave, idet han især ankede over Mangel paa systematisk Tilrettelæggelse: Udvalget af det Stof, der blev medtaget, syntes ofte mærkeligt tilfældigt, og Gengivelsesformen af de enkelte Kildestykker var ikke ensartet, heller ikke altid helt tilfredsstillende. Der er nu om Dage næppe nogen, der vil nægte Berettigelsen af Erslevs Kritik af dette Arbejde, men ikke desto mindre har »Danske Kirkelove« i Aarenes

¹) Rørdam, 25 Aar S. 51—3, 55—7.

²) Historisk Tidsskrift 6. R. II, 666—82.

Løb hævdet sig som en meget praktisk og stærkt benyttet Haandbog og er maaske det af alle Rørdams Skrifter, der hyppigst citeres.

I et højere videnskabeligt Plan ligger derimod *Rørdams* »Skrifter fra Reformationstiden«, der bringer en Nyudgivelse af fem af de mest sjældne og betydningsfulde Indlæg fra den paagældende Tidsalder. Værdien af denne Udgave har ikke mindst vist sig, da den senere blev benyttet som et uundværligt Grundlag ved de Laboratorieøvelser, der er blevet afholdt ved Københavns Universitet over Danmarks Kirkehistorie i Reformationsperioden.

Fra Selskabets allerførste Tid havde det været fremholdt som et vigtigt Programpunkt at foranstalte udgivet en samlet, let læselig Fremstilling af hele den danske Kirkes Historie. Man havde hertil anbefalet cand. theol. *Ludvig Helveg*, og de Forventninger, man i saa Henseende stillede til ham, blev ikke gjort til Skamme. Allerede 1851—55 udkom — udgivet af Selskabet — ved denne Forfatter en Skildring i to Bind af den danske Kirkes Historie efter Reformationen (til 1836), og 1862—70 en tilsvarende Fremstilling for Tiden indtil Reformationen, ligeledes i to Bind. Samtidig med Udsendelsen af det sidstnævnte Skrift tog Helveg fat paa en Omarbejdelse af Kirkehistorien fra Reformationen ført op til 1864, som udkom i stærkt ændret Skikkelse 1857—83 med Støtte af Selskabet¹.

¹) Jvfr. herom Ludvig Schrøder, Ludvig Helveg S. 132—59. Første Bind af 2. Udgave af Kirkehistorien efter Reformationen udkom som Forlagsartikel hos C. G. Iversen. Forhandling 1859—61 om at vinde dette Værk tilbage for Selskabet førte ikke til noget positivt Resultat, og først 1879 blev det — især ved H. F. Rørdams Mellekomst — ordnet saaledes, at Selskabet for 300 Kr. afkøbte Forlaget Restoplaget af 1. Bind

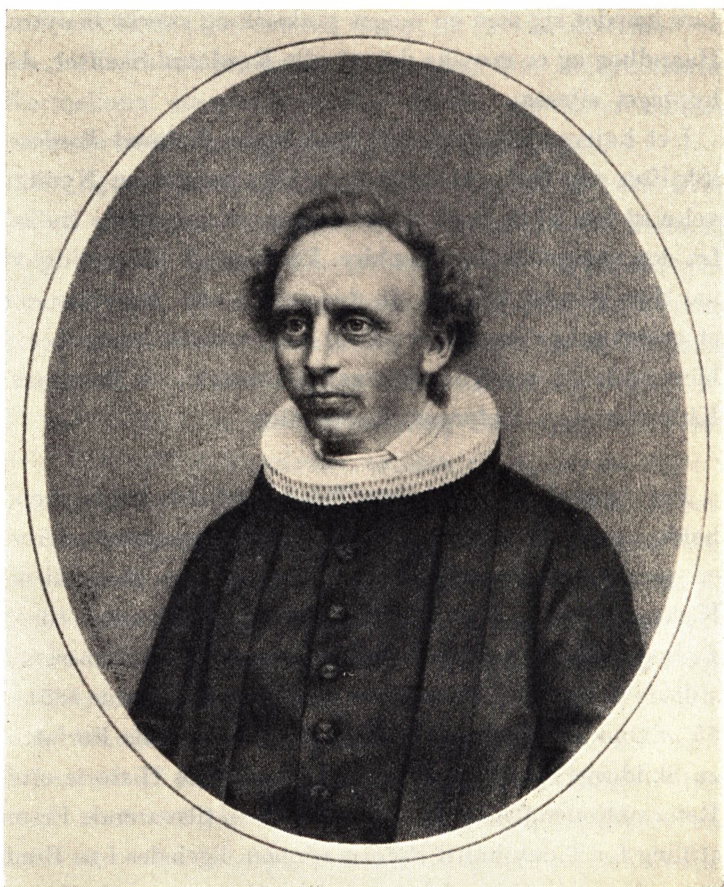

Fig. 7. Nicolaus Ludvig Helveg (Helweg)
(1818—83). (Litografi 1859).

Der kan næppe herske Tvivl om, at dette Værk i høj Grad har bidraget til at samle Interessen om »Selskabet for

og overgav det til Karl Schönbergs Forlag, der maatte forpligte sig til at udrede 40 Kr. pr. Ark til Helveg for 2. Bind (Selskabets Forhandlingsprotokol. Ludvig Schrøder, anf. Skrift S. 151 f., 156). Det lykkedes iøvrigt ikke Helveg selv at lægge sidste Haand paa Værket, men det andet Bind maatte afsluttes under Medvirkning af C. J. Brandt og Ludvig Schrøder.

Danmarks Kirkehistorie«. For mange Medlemmer, hvem de talrige specielle Bidrag og Aktstykkepublikationer i »Samlingerne« kunde ligge fjernere, dannede Helvegs Kirkehistorie den egentlige Tiltrækning ved Medlemsskabet. Denne samlede Fremstilling af alle Tider i dansk Kirkeliv maa ogsaa paa sin Vis kaldes et Storværk, særlig naar man tager i Betragtning, i hvor ringe Grad Kildematerialet den Gang var publiceret og bearbejdet, og den maa ikke ensidigt bedømmes ud fra Nutidens Synspunkter.

Ludvig Helvegs »Den Danske Kirkes Historie« er en Skildring, der i første Række henvender sig til den dannede Almenhed, men den hviler paa et selvstændigt Studium af Kilderne, for enkelte Punkters Vedkommende ogsaa af haandskrevet Materiale. Bedst lykkedes er det 16. og 17. Aarhundrede, Pietismens Tid og — især — Senmiddelalderen, medens Opfattelsen af det 18. og 19. Aarhundrede lader meget tilbage at ønske. Det 18. Aarhundrede ses i alt for høj Grad blot som Indledning til den følgende Periode, og under Behandlingen af det 19. Aarhundredes Kirkehistorie har Forfatterens udpræget grundtvigske Standpunkt ikke været til Gavn for Skildringens Objektivitet, idet Grundtvig helt igennem fremstilles som den altoverskyggende Personlighed. Desuden lider Fremstillingen for dette Afsnits Vedkommende af en formløs Bredde. At Helvegs Kirkehistorie nu paa mange Punkter maa anses for forældet, kan ikke udelukkende lægges Forfatteren til Last. En større Svaghed er det derimod, at han kun i ringe Grad har haft Øjet aabent for den udenlandske Kirkehistorie som den nødvendige Baggrund for den danske. Skildringen af Begivenheder og Tilstande har ganske overvejende haft Forfatterens Interesse, medens Redegørelsen for de for-

skellige Tidens teologiske Tænkning hverken er skarp eller fyldig, og Karakteristiken af de ledende Personligheder ikke indtrængende nok. Trods alle Mangler er Helvegs Kirkehistorie dog et betydeligt og aandfuldt Værk, der med Rette har vundet megen Udbredelse. Hertil har ogsaa bidraget det klare og ædle Sprog, hvori det er affattet, og hvori Forfatteren med Forkærlighed lader Kilderne selv komme til Orde.

Den ovenfor berørte Ejendommelighed ved Helvegs Kirkehistorie, at den for den nyeste Tid var ensidigt grundtvigsk orienteret, affødte Protester og voldte Selskabet Vanskeligheder. Flere Medlemmer meldte sig ud, og Ministeriets og Universitetets Understøttelser faldt bort¹. Selv en Helveg saa nært staaende Mand som H. F. Rørdam, der iøvrigt havde megen Anerkendelse til overs for hans Kirkehistorie, har offentligt erkendt, at det maatte anses for et Fejlgreb, at Selskabet havde støttet et Værk, der for store Partiers Vedkommende behandlede den nyeste Tid, hvorom den historiske Dom endnu ikke kunde være afklaret².

Selskabet kunde ikke med Helvegs Kirkehistorie anse Opgaven at tilvejebringe Fremstillinger af større Partier af den danske Kirkes Historie for løst, men paatog sig ved flere Lejligheder at støtte lignende Bestræbelser. Det var saaledes Tilfældet, da man 1874—78 udgav »Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling« af den unge

¹) Ludvig Helveg, Den Danske Kirkes Historie til Reformationen II, S. VIII. Rørdam, 25 Aar S. 53—4.

²) Dagbladet 1882 Nr. 302, 305. Oom Rørdams Dom om Helvegs Kirkehistorie se 25 Aar S. 12—13, 112. Kh. Saml. 4. R. IV, 618.

A. D. Jørgensen¹. Dette Værk betød en virkelig Landvinding for den kirkehistoriske Forskning baade ved sine mange nye Synspunkter og sine kildekritiske Iagttagelser. Ejendommelig er Jørgensens Grundbetragtning, at Danmarks Historie maa ses som en Del af hele Nordens, og at det var Indflydelsen fra Rom, der betød Kulturens sejrige Fremtrængen i Norden. Det gamle nordiske Hedenskab ansaa Jørgensen blot for Barbari, en Opfattelse, der ikke mødte Forstaaelse hos Grundtvigianere af ældre Type (Fr. Hammerich, L. Helveg).

Ogsaa Udforskningen og Fremstillingen af andre, vidt forskellige Tidsrum fandt Støtte hos det kirkehistoriske Selskab. 1879—83 udkom saaledes *L. Kochs* Behandling af Perioden 1801—54 og langt senere — 1914 — af Tiden 1770—1800. Der er en meget væsentlig Forskel mellem Helvegs og Kochs Opfattelse af disse Tidsrums Historie², og med den Selvstændighed og Retfærdighedssans, som var saa typisk for Koch, er det lykkedes ham at give en langt mere indtrængende og forstaaende Skildring af Strømninger og Personligheder end Forgængeren. Han har overalt søgt at se med egne Øjne og ikke at lade sit Syn forblinde af forudfattede Meninger.

1851 indtraadte i Selskabets Styrelse *George Stephens*, kendt som Folklorist, Runeforsker og engelsk Filolog, dertil som en lidenskabelig Samler, ildfuld og idérig som Menneske og offentlig Personlighed. Selskabet høstede straks Gavn af hans Initiativ, idet han formidlede en Forbindelse

¹) Om A. D. Jørgensens Forhandlinger med H. F. Rørdam om Udarbejdelsen og Udgivelsen af dette Værk se A. D. Jørgensens Breve ved Harald Jørgensen, 1939, S. 31—7, 49—52, 66—7, 70—2.

²) Jvfr. L. Koch, En gammel Præsts Erindringer, 1912, S. 166—7.

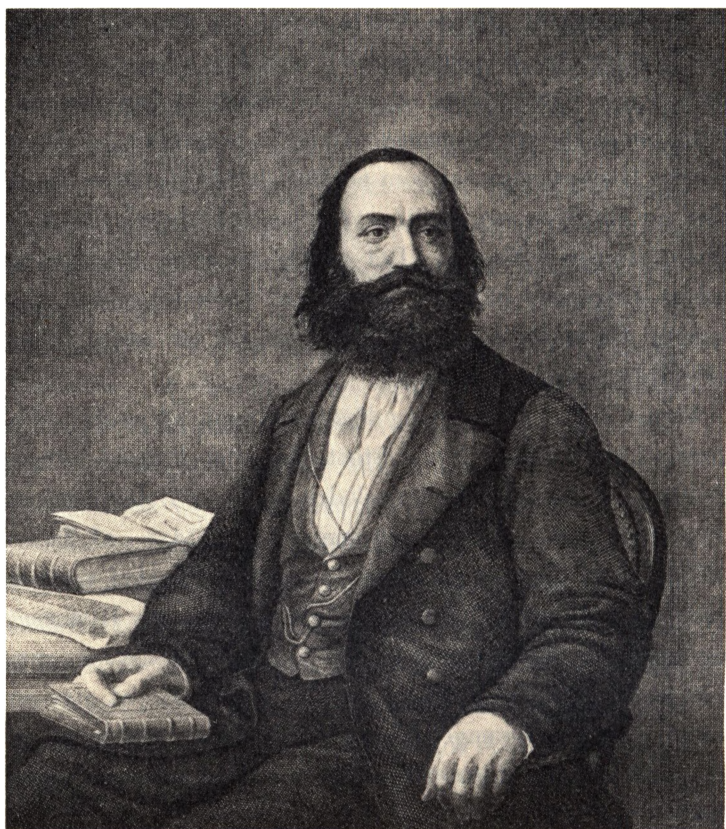

Fig. 8. George Stephens (1851—95).
(Litografi 1868).

mellem det danske Selskab og en delvis tilsvarende engelsk Sammenslutning *The Ecclesiological Society* i London. Forbindelsen holdtes vedlige i en kortere Aarrække (1852—59) og gav sig særlig Udtryk i Udveksling af Boggaver mellem de to Selskaber¹.

Langt vigtigere var det dog, at Stephens — til Dels efter

¹) Rørdam, 25 Aar S. 21.

Fig. 9. Niels Lauritz Andreas Høyen (1798—1870).
(Maleri af J. L. G. Lund 1832)

engelsk Mønster — foreslog, at Selskabet skulde udvide sit Arbejdsomraade paa en helt ny Maade ved at afholde offentlige kirkehistoriske Møder rundt i Landet¹. Denne Tanke vandt varm Tilslutning, og man begyndte derved en Virksomhed, som fik ikke ringe Betydning og i Aar-rækker kom til at staa som Udtryk for en væsentlig Side af Selskabets Arbejde.

Det første Møde afholdtes i København den 11. Januar 1853 i Universitetets Festsal og fandt Sted under Samvirken med Musikforeningen *Cæcilia*, der særlig havde til

¹) Sst. S. 23, 58. Fr. Hammerich, Et Levnetsløb II, 150.

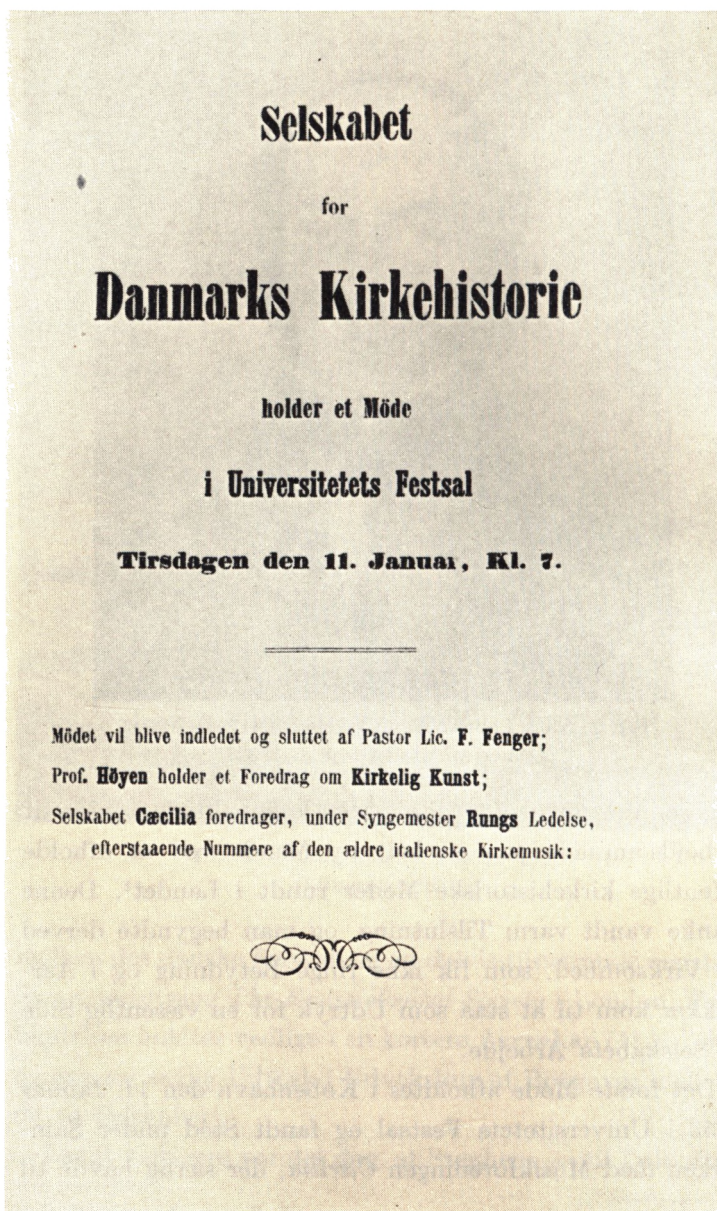

Fig. 10. Titelbladet til Indbydelsen til Afholdelse af det første kirkehistoriske Møde 11. Januar 1853.

Opgave at dyrke den ældre Kirkemusik. Som Foredragsholdere optraadte *J. F. Fenger*, en livlig Aand og en god Taler, der straks med Begejstring havde sluttet sig til Tanken om de offentlige Møder, desuden *N. L. Høyen*, som holdt et beaandet Foredrag om den kirkelige Kunsts Væsen. Det var helt symbolsk, at det netop blev Høyen, som kom til at optræde her, thi næsten gennem en Snes Aar stod denne Ordets Mester ubestridt som Hovedskikkelsen ved den Række kirkehistoriske Møder, hvortil man samledes paa mindeværdige Steder i vort Land. Hans Død 1870 blev derfor et haardt Slag for denne Side af Selskabets Virksomhed¹.

De kirkehistoriske Møders Historie kan iøvrigt deles i to store Perioder 1853—78, da de maatte ophøre paa Grund af Bortfald af den fornødne Statsstøtte, og 1893—1910. Takket være den meget historisk interesserede Kontorchef i Kultusministeriet *G. Burman Becker* lykkedes det 1893 atter at opnaa en Statsbevilling til dette Formaal, som stadig fornyedes, indtil Sparebestræbelser igen 1910 — til Rørdams dybe Beklagelse — medførte, at den paagældende Bevilling blev inddraget².

Oprindelig holdt man normalt kun eet Møde om Aaret, dog undertiden udstrakt over flere Dage, og især i Stiftsstæderne, senere blev det Regel at have fire—fem aarlige Møder, nu ogsaa ofte i Landsbykirker, der var af særlig historisk Interesse. Ialt har Selskabet foranstaltet afholdt 91 Møder. Geografisk set har Møderne fordelt sig over hele Riget — fra Hjørring og Nykøbing M. i Nord til Slesvig,

¹) Rørdam, 25 Aar S. 113. J. L. Ussing, Niels Laurits Høyens Levned I, 352—4.

²) Kh. Saml. 4. R. III, 345; 5. R. III, 230; 5. R. V, 625.

Nakskov og Maribo i Syd, fra København som yderste Punkt i Øst til Ribe som det vestligste Grænsepunkt. To Gange (1859, 1906) er Rigsgrænsen desuden blevet over-skredet, idet man er samledes til Møder i Lund.

Størst Betydning havde utvivlsomt Selskabets Møder i de første Aaringer. Ofte formede de sig som Folkefester for en hel Landsdel, saaledes i Ribe 1855, i Aarhus 1857 og i Viborg 1858¹, og gled paa en ejendommelig Maade sammen med Tidens nationale og kirkelige Vækkelse. Ogsaa de senere Møder samlede jævnlig store, opmærksomt lyttende Tilhørerskarer, nu dog væsentlig blot af historisk interesserede.

Formaalet med Mødernes Afholdelse var et dobbelt. For det første haabede man paa denne Maade at kunne komme i Forbindelse med større Kredse end gennem Selskabets Skrifter, der i Følge Sagens Natur kun kunde have Bud til de faa. Derfor stræbte man ogsaa — for at vække Interesse og udbrede dybere Kundskab — gennemgaaende at lade det enkelte Mødesteds historiske Minder være Hovedemnet for de Foredrag, som blev afholdt. Ikke mindst laa det nær at tage Udgangspunktet i de Kirkebygninger og i det Kirkeinventar, som fandtes hvert Sted. Mere end ellers skabtes der da gennem disse Møder en levende Forbindelse mellem almindelig dansk Kirkehistorie og Kirkearkæologien, og mellem Forstaaelse af Helhedsudviklingen og den lokale Baggrund.

¹) Det var Høyens Foredrag ved Mødet i Viborg 1858, der gav Stødet til, at Tanken om Domkirken Restoration blev taget op (Ved Viborg Domkirkes Indvielse den 10. September 1876, 1877, S. 14. J. L. Ussing, N. L. Høyens Levned I, 354. Richard Petersen, Erindringer fra Barndom og Ungdom, 1904, S. 69—71). Om det mægtige Indtryk, P. C. Kierkegaards Foredrag ved Mødet i Sorø 1853 gjorde, se Sophus Schandorph, Oplevelser I, 104—5.

Det andet Maal, man forfulgte, kunde kaldes et praktisk-kirkeligt. Fra første Begyndelse, da Mødeplanen endnu var under Drøftelse, udtalte *J. F. Fenger*, at det var vigtigt at se »Kirkens Nutid i Fortidens Lys«¹, og ofte er lignende Tanker kommet til Orde ved Selskabets Møder. *H. F. Rørdam* betonedes saaledes bestandig »vore store Fortidsminders Betydning som et mægtigt Middel til Folke- og Kirkelivets Udvikling«. Lige til sin Død fastholdt Rørdam — som han en Gang paa særlig karakteristisk Maade udtrykte det 1905 —, »at man ved at kjende Fortiden kom til ganske anderledes at forstaa Nutiden, ogsaa i kirkelig Henseende. Derfor maa vi ikke slaa en Streg over vore Minder, men ansporede af Fædrenes gode Handlinger søge at udrette noget til Gavn for Fremtiden«².

Næst *N. L. Høyen* var i de første Aar *J. F. Fenger*, *L. Helveg*, *Fr. Hammerich* og *C. J. Brandt* de hyppigste Talere ved Møderne. Senere har især *Jacob Helms* og *Jacob Kornerup* afløst Høyen, for saa vidt angik Kirkearkæologien, medens en Række andre Talere (navnlig *Fr. Nielsen*, *L. Koch*, *H. Rosendal* og *J. Oskar Andersen*) har skildret Foreteelser af almindelig kirkehistorisk Art. 1860 talte for første Gang den unge cand. theol. *H. F. Rørdam* ved et kirkehistorisk Møde (i Aalborg), og fra 1865 har Rørdam holdt Foredrag ved samtlige Møder. Som paa det litterære Omraade var han da ogsaa paa dette Selskabets ledende Kraft. Baade for Rørdam og for flere andre Talere gav Afholdelsen af Møderne fornyet Anledning til Beskæftigelse med lokale kirkehistoriske Emner eller affødte siden spe-

¹) Rørdam, 25 Aar S. 24, jvfr. S. 31—2.

²) Rørdam, 25 Aar S. 124. Kh. Saml. 5. R. III, 233, jvfr. lignende didaktiske Synspunkter Kh. Saml. 4. R. III, 390; IV, 566; V, 135. 25 Aar S. 2, 116—18, 119—20.

cielle Undersøgelser, de fleste trykte i »Kirkehistoriske Samlinger«.

For dem, der har overværet de kirkehistoriske Møder selv i deres sidste Skikkelse, vil de sikkert staa som ufor-glemmelige. Tilhørerne oplevede paa een Gang en Afglans af den Stemning, der i 50'erne og i 60'erne maa have hvilet over disse nationale-kirkelige-historiske Folkefester, og ikke mindst gennem Rørdams kraftfulde Personlighed, for hvem historisk Forskning og personligt Liv næsten umærkeligt gled sammen i en højere Enhed, modtog man et stærkt Indtryk af, hvilke rige aandelige Værdier disse Møder havde rummet. For Rørdam selv, den ellers saa stille og tilbage-trukne Gransker, var det festlige Dage, naar han med rund Haand øste ud af sin Lærdoms Skatte til de større Skarer, dem han ellers ikke ved sine Skrifter kunde naa. Med sit sjældne Kendskab til hver eneste Egns Kirkehistorie evnede han paa mærkelig Maade — jævnt og troværdigt — at mane Fortidens henfarne Skikkelser lyslevende frem for sine Tilhørere og at lade dem tale til Dagens Børn. Naar endelig Slutningssangen »Udrundne er de gamle Dage« som en Jubelbølge tonede hen under Kirkehvelvingerne, kunde det fornemmes, som om Fortid og Nutid smeltede sammen og i modtagelige Menneskesjæle efterlod en ejendommelig Følelse af Aarhundreders dybe Sammenhæng.

Ved Jubilæet 1949 har »Selskabet for Danmarks Kirke-historie« Grund til med Taknemmelighed at se tilbage paa, hvad det har faaet Lov til at udrette i de forløbne hundrede Aar, og det saa meget mere, som det som Hjælpekilder gennemgaaende blot har kunnet regne med en begrænset

Stab af Medarbejdere, en ikke talstærk Medlemskreds og beskedne offentlige Understøttelser.

I Tillid til, at hvad der er ydet, stadig vil vise sig at være af Værdi for den historiske Forskning, og i Forventning om, at den fornødne Støtte ikke vil udeblive, haaber Selskabet — støt og stille — at kunne fortsætte sit Arbejde.

Tillæg.

I.

Fortegnelse over de af Selskabet udgivne eller understøttede Skrifter.

Skrifter, der blot fremtræder som Særtryk af Bidrag i »Kirkehistoriske Samlinger«, er ikke optaget i denne Fortegnelse.

A.

Selskabets egne Publikationer.

1. Kirkehistoriske Samlinger, udgivne af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. I—II. Kbh. 1849—56.
(I, 1849—52; II, 1853—56).
Ny kirkehistoriske Samlinger. I—VI. Kbh. 1857—73.
[Ogsaa med Titel: Kirkehistoriske Samlinger III—VIII].
(I, 1857—59; II, 1860—62; III, 1864—66; IV, 1867—68; V, 1869—71; VI, 1872—73).
Kirkehistoriske Samlinger. 3. Række, I—VI. Kbh. 1874—89.
(I, 1874—77; II, 1877—80; III, 1881—82; IV, 1882—84; V, 1884—86; VI, 1887—89).
Kirkehistoriske Samlinger. 4. Række, I—VI. Kbh. 1889—1901.
(I, 1889—91; II, 1891—93; III, 1893—95; IV, 1895—97; V, 1897—99; VI, 1899—1901).
Kirkehistoriske Samlinger. 5. Række, I—VI. Kbh. 1901—13.
(I, 1901—03; II, 1903—05; III, 1905—07; IV, 1907—09; V, 1909—11; VI, 1911—13).

Kirkehistoriske Samlinger. 6. Række, I—VI, 2. Hefte. Kbh. 1933—49.

(I, 1933—35; II, 1936—38; III, 1939—41; IV, 1942—44; V, 1945—47; VI, 1.—2. Hefte, 1948—49).

En Oversigt over Indholdet i 1.—2. Række findes i det nedenfor som Nr. 12 nævnte Skrift S. 127—39; over 3. R. i 3. R. VI, 833—43; over 4. R. i 4. R. VI, S. I—XV; over 5. R. i 5. R. VI, S. I—XV. Samlet Oversigt over Bidrag til Sjællands Stifts Kirke- og Præstehistorie i 5. R. IV S. I—VIII. Et Generalregister til 1.—5. R. ved Pastor emeritus *H. V. Olsen* († 1946) findes i Haandskrift i Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Saml., 8°, 867); en fotografisk Gengivelse er opstillet paa Bibliotekets Læsesal.

2. Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie. Ved *Immanuel Barfod*. 1—2. Nykøbing paa Falster. 1851—54.
3. Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen. Ved *Ludvig Helweg*. 1—2. Kbh. 1851—55.
Om anden Udgave af dette Skrift jvfr. nedenfor B Nr. 3.
4. Povel Eliesens Danske Skrifter, udgivne ved *C. E. Secher*. I. Kbh. 1855. (V + 509 S.).
5. Dansk Klosterlæsning fra Middelalderen. Udgivet af *C. J. Brandt*. 1—3. Kbh. [1858]—65.
 1. Henrik Susos gudelig Visdoms Bog i dansk Oversættelse fra det femtende Århundrede. Kbh. 1858.
 2. De hellige Kvinder, en Legende-Samling. Kbh. 1859.
 3. Kirkeårets Søndags-Evangelier med Udlæggelse, fra Advent til Langfredag. Kbh. 1865.
6. Kjøbenhavns Kirker og Kloostere i Middelalderen. Af *Holger Fr. Rørdam*. Kbh. 1859—63. (382 + 238 S.).
7. Den Danske Kirkes Historie til Reformationen. Ved *Ludv. N. Helweg*. 1—2. Kbh. 1862—70.
8. En Skolastiker og en Bibeltheolog fra Norden. [Anders Sunesøn og Mester Matthias fra Linköping]. Af *Fr. Hammerich*. Kbh. 1865. (246 S.).

9. Psalmebøger fra Reformationstiden. Udgivne af *Chr. Bruun*. 1—2. Kbh. 1865—66.
10. Biskop Jens Dinesen Jersin. Bidrag til Danmarks Skole- og Kirkehistorie i det 17de Aarhundrede. Af *S. M. Gjellerup*. Kbh. 1868—70. (272 S.).
11. Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling. Af *A. D. Jørgensen*. Kbh. 1874—78. (VIII+906+111 S.).
12. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie i dets første 25 Aar. Ved *Holger Fr. Rørdam*. Kbh. 1875. (264 S.). [Heri S. 127—39 Oversigt over Bidragene i Kirkehistoriske Samlinger 1.—2. R., og S. 140—264 kronologisk ordnet Udtog af de sammesteds trykte Breve og Aktstykker].
13. Den danske Kirkes Historie i det 19. Århundrede. Af *L. Koch*. 1—2. Kbh. 1879—83.
 1. Den danske Kirkes Historie i Årene 1801—1817. Kbh. 1879—80.
 2. Den danske Kirkes Historie i Årene 1817—1854. Kbh. 1883.
14. Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536—1683. Udgivne af *Holger Fr. Rørdam*. 1—3. Kbh. 1883—89.
15. Skrifter fra Reformationstiden. Udgivne ved *Holger Fr. Rørdam*. 1—5. Kbh. 1885—90.
 1. Danmarks christelige Prædikanters Gjensvar paa Prælaternes Klagemaal, førte over dem paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. Kbh. 1885.
 2. Lamentatio ecclesiae. Kirkens Klagemaal foredraget i Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn tredie Pinsedag 1529 af Oluf Chrysostomus. Kbh. 1886.
 3. Frants Vormordsen: En kort Forklaring og Forskjel paa den evangeliske og papistiske Prædiken og Lærdom, 1531. Kbh. 1888.

4. Malmø-Beretningen om Religionsartikler og Forhandlinger paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. Kbh. 1889.
5. Peder Laurensen: En stakket Undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser. Kbh. 1890.
16. Oplysningstiden i den danske Kirke 1770—1800. Af *L. Koch*. Kbh. 1914. (VIII+387 S.).
17. Folkekirkens Ejendoms-Historie. Af *P. Severinsen*. Kbh. 1920. (160 S.).
18. Christian Bastholm. Studier over Oplysningens Teologi og Kirke. Af *Michael Neiiendam*. Kbh. 1922. (457 S.).
19. De rette Messeklæder. Bidrag til Kirkeklædernes Historie. Af *P. Severinsen*. Kbh. 1924. (112 S.).
20. Til Minde om Holger Fr. Rørdam 1830—1913. Ved *Bjørn Kornerup*. Kbh. 1930. (129 S.).
21. J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835—1853. Udgivne ved *Bjørn Kornerup*. 1—2. Kbh. 1937. [I Forening med Det danske Sprog- og Litteraturselskab].

B.

Publikationer støttede af Selskabet.

Nedenstaaende Liste, som næppe tør gøre Krav paa absolut Fuldstændighed, omfatter en Række Publikationer, som i Aarenes Løb under en eller anden Form af Selskabet har modtaget større eller mindre Støtte til Udgivelsen.

1. Christiern Pedersens Danske Skrifter udgivne af *C. J. Brandt* og *R. Th. Fenger*. 1—5. Kbh. 1850—55.
2. Personalhistoriske Bidrag, vedkommende Danmarks og Norges Geistlighed i ældre og nyere Tid. Samlede og udgivne ved *J. C. L. Lengnick*. Kbh. 1853 (47)—58.
3. Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen. Ved *Ludv. N. Helveg*. Anden omarbejdede Udgave. 1—2. Kbh. 1857—83.

4. Aalborg Stiftskalender for 1862. Udgivet af *J. Vahl*. Aalborg 1862. (125 S.).
5. Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie. Af *S. V. Wiberg*. 1—4. Odense 1867—73.
6. Herrnhutismen i Danmark. Det attende Hundredaars indre Mission. Af *Jørgen Lundbye*. Kbh. 1903. (214 S.).
7. Peder Palladius' Visitatsbog. Udgivet af *Lis Jacobsen* [for Universitets-Jubilæets danske Samfund]. Kbh. 1925. (240 S.).
8. Biskop Hans Poulsen Resen. Studier over Kirke- og Skolehistorie i det 16. og 17. Aarhundrede. I. (1561—1615). Af *Bjørn Kornerup*. Kbh. 1928. (X+508 S.).
9. Erik Pontoppidan. Studier og Bidrag til Pietismens Historie. Af *Michael Neiiendam*. 1—2. Kbh. 1930—33.
10. Kirkekampen i Danmark 1730—1746. Af *Jørgen Lundbye*. Kbh. 1947. (130 S.).

II.

Fortegnelse over de af Selskabet afholdte,
offentlige kirkehistoriske Møder.

Beretninger om Møderne 1853—74 findes i H. F. Rørdam, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie i dets første 25 Aar, 1875, for 1893—1910 i Kirkehistoriske Samlinger 4. R. III — 5. R. V. — Nærmere Oplysninger om de Talere, der har tilhørt Selskabets Styrelse, vil findes i Tillæg III.

1. 1853 11. Jan. *København* (Universitetets Festsal)
(J. F. Fenger, N. L. Høyen)
2. 1853 15. Juni *Sorø*
(Pastor, Lic. theol. P. C. Kierkegaard, N. L. Høyen)
3. 1854 31. Aug. *Odense*
(Pastor, Dr. phil. K. F. Viborg, L. Helveg, Biskop, Dr. theol. C. T. Engelstoft)

4. 1855 30. Aug. *Ribe*
(J. F. Fenger, Adjunkt Jacob Helms, L. Helveg, Pastor F. Helweg, Biskop J. B. Daugaard)
5. 1856 24. Juni *Slesvig*
(Domprovst Peter Martens, L. Helveg, N. L. Høyen)
6. 1857 2. Septbr. *Aarhus*
(N. L. Høyen, J. F. Fenger, Adjunkt A. Fabricius)
7. 1858 5.—6. Aug. *Viborg*
(N. L. Høyen, J. F. Fenger, Biskop P. C. Kierkegaard, Fr. Hammerich, Etatsraad A. E. M. Tang, cand. Brun)
8. 1859 1. Septbr. *Lund*
(N. L. Høyen, Fr. Hammerich)
9. 1860 4.—5. Septbr. *Aalborg*
(Biskop P. C. Kierkegaard, H. F. Rørdam, Fr. Hammerich)
10. 1861 10.—11. Septbr. *Maribo*
(N. L. Høyen, Pastor, Dr. theol. Wilhelm Rothe, Kammerherre Jørgen Wichfeld, Biskop S. C. W. Bindsbøll, Fr. Hammerich)
11. 1863 10. Febr. *København* (Casino)
(Fr. Hammerich, N. L. Høyen)
12. 1865 13.—14. Septbr. *Odense*
(N. L. Høyen, Biskop C. T. Engelstoft, H. F. Rørdam, Fr. Hammerich, L. Helveg)
13. 1866 20.—21. Septbr. *Næstved*
(N. L. Høyen, Fr. Hammerich, C. J. Brandt, Rektor, Professor C. Listov, cand. theol. S. M. Gjellerup, H. F. Rørdam, Adjunkt H. A. Damborg)
14. 1867 12. Septbr. *Helsingør*
(N. L. Høyen, Fr. Hammerich, C. J. Brandt, H. F. Rørdam)
15. 1868 8. Septbr. *Randers*
(Pastor Dines Pontoppidan, N. L. Høyen, Pastor, Dr. theol. W. Rothe, Pastor A. Christiani, H. F. Rørdam)
16. 1871 11. Juli *Hillerød*
(Fr. Hammerich, C. J. Brandt, H. F. Rørdam)

17. 1873 17. Septbr. *Aarhus*
(H. F. Rørdam, C. J. Brandt, Fr. Hammerich, Rektor G. Lund)
18. 1874 1. Septbr. *Maribo*
(Arkivar A. D. Jørgensen, H. F. Rørdam, Fr. Hammerich, Pastor Fr. Helweg)
19. 1875 31. Aug. *Sorø*
(Pastor Jacob Helms, L. Helveg, H. F. Rørdam, C. J. Brandt)
20. 1878 11. Septbr. *Ringsted*
(H. F. Rørdam, Pastor Jacob Helms, C. J. Brandt, Fr. Nielsen)
21. 1893 29. Maj *Roskilde*
(H. F. Rørdam, Professor, Dr. phil. Julius Lange, Fr. Nielsen)
22. 1893 11. Juli *Vejle*
(H. F. Rørdam, Fr. Nielsen, L. Fenger)
23. 1893 13. Juli *Hjørring*
(H. F. Rørdam, L. Fenger, Fr. Nielsen)
24. 1893 29. Aug. *Nykøbing F.*
(H. F. Rørdam, Arkitekt V. Koch)
25. 1894 12. Juni *Helsingør*
(Fr. Nielsen, Arkitekt V. Koch, H. F. Rørdam)
26. 1894 18. Juli *Ribe*
(Pastor, Dr. phil. Jacob Helms, L. Koch, H. F. Rørdam)
27. 1894 6. Septbr. *Slagelse*
(Fr. Nielsen, H. F. Rørdam, L. Fenger)
28. 1894 7. Septbr. *Birkende*
(Biskop H. Stein, Pastor G. Strøm, H. F. Rørdam, Fr. Nielsen)
29. 1895 8. Maj *København* (Borchs Kollegium)
(H. F. Rørdam)
30. 1895 28. Maj *Hillerød*
(H. F. Rørdam, Fr. Nielsen)
31. 1895 11. Juni *Grenaa*
(H. F. Rørdam, Arkitekt V. Koch)

32. 1895 27. Aug. *Middelfart*
(H. F. Rørdam, Fr. Nielsen)
33. 1895 28. Aug. *Hald* (ved Randers)
(H. F. Rørdam)
34. 1895 29. Aug. *Randers*
(Fr. Nielsen, H. F. Rørdam, Arkitekt Fr. Uldall)
35. 1896 12. Maj *Næstved*
(Fr. Nielsen, L. Fenger, H. F. Rørdam)
36. 1896 3. Juni *Viborg*
(Fr. Nielsen, H. F. Rørdam, Professor Jacob Kornerup)
37. 1896 19. Juli *Helsingø*
(H. F. Rørdam, Fr. Nielsen)
38. 1896 27. Aug. *Odense*
(L. Fenger, H. F. Rørdam)
39. 1897 20. Juni *Assens*
(H. F. Rørdam)
40. 1897 4. Juli *Kjeldby*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam)
41. 1897 18.—19. Aug. *Jelling*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam, L. Koch)
42. 1897 31. Aug. *Maribo*
(Fr. Nielsen, H. F. Rørdam)
43. 1898 27. April *Køge*
(L. Fenger, H. F. Rørdam, Fr. Nielsen)
44. 1898 21. Juni *Sorø*
(Jacob Kornerup, Fr. Nielsen, H. F. Rørdam)
45. 1898 20. Juli *Nykøbing paa Mors*
(Arkitekt F. Uldall, H. F. Rørdam, L. Koch)
46. 1899 1. Juni *Haslev*
(H. F. Rørdam, L. Fenger, Fr. Nielsen)
47. 1899 11. Juli *Kalundborg*
(Fr. Nielsen, Jacob Kornerup, H. F. Rørdam)
48. 1899 12. Septbr. *Fredericia*
(H. F. Rørdam, Fr. Nielsen, L. Koch)

49. 1900 15. Maj *Præstø*
(L. Fenger, H. F. Rørdam, Højskoleforstander H. Rosendal)
50. 1900 29. Juni *Nyborg*
(Organist Th. Laub, Jacob Kornerup, H. F. Rørdam)
51. 1900 7. Aug. *Varde*
(H. F. Rørdam, Pastor, Dr. phil. Jacob Helms)
52. 1901 29. April *Kolding*
(H. F. Rørdam, Jacob Kornerup, Hans Olrik)
53. 1901 7. Juni *Aalborg*
(Fr. Nielsen, Pastor G. Jørgensen, H. F. Rørdam)
54. 1901 14. Aug. *Stege*
(Jacob Kornerup, L. Fenger, H. F. Rørdam)
55. 1902 11. Maj *Store Hedinge*
(H. F. Rørdam, Jacob Kornerup)
56. 1902 11. Juni *Levring*
(Arkitekt F. Uldall, Højskoleforstander H. Rosendal, H. F. Rørdam)
57. 1902 3. Septbr. *Mariager*
(Fr. Nielsen, L. Fenger, H. F. Rørdam)
58. 1903 26. Maj *Faaborg*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam, Pastor P. Severinsen)
59. 1903 24. Juni *Thisted*
(Arkitekt F. Uldall, H. F. Rørdam, H. Rosendal)
60. 1903 28. Juli *Silkeborg*
(H. F. Rørdam, Højskolelærer, cand. theol. C. Baagøe)
61. 1903 6. Septbr. *Skelskør*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam, cand. theol. Knud Heiberg)
62. 1903 16. Septbr. *Karise*
(H. F. Rørdam)
63. 1904 25. Maj *Skamlingsbanken*
(Valdemar Ammundsen, cand. theol. Knud Heiberg, H. F. Rørdam)
64. 1904 3. Juli *Vordingborg*
(Jacob Kornerup, J. Oskar Andersen, H. F. Rørdam)

65. 1904 31. Juli *Nøddebo*
(H. F. Rørdam, H. Rosendal)
66. 1904 12. Aug. *Aarhus*
(L. Fenger, H. F. Rørdam, L. Koch)
67. 1905 25. Maj *Bjørnsholm*
(Musæumsdirektør, Dr. phil. W. Møllerup, H. F. Rørdam)
68. 1905 23. Juni *Svaninge*
(H. F. Rørdam, Knud Heiberg)
69. 1905 29. Aug. *Roskilde*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam)
70. 1905 13. Septbr. *Køge*
(Pastor Ludvig Christensen, H. F. Rørdam, Pastor J. P. Møller)
71. 1905 12. Oktbr. *Nakskov*
(Professor Magnus Petersen, Provst Th. Elmquist, H. F. Rørdam)
72. 1906 12. Juni *Tølløse*
(H. F. Rørdam, Jacob Kornerup)
73. 1906 27. Juni *Vester Brønderslev*
(F. Uldall, J. Oskar Andersen, H. F. Rørdam)
74. 1906 21. Aug. *Kerteminde*
(L. Koch, H. F. Rørdam)
75. 1906 21. Septbr. *Lund*
(V. Ammundsen, Professor Otto Rydbeck, Landsarkivar Lauritz Weibull, Professor Ewert Wrangel, Professor Otto Ahnfelt, H. F. Rørdam)
76. 1907 12. Maj *Østrup*
(Pastor Otto Kalkar, H. F. Rørdam)
77. 1907 30. Juni *Højby*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam)
78. 1907 28. Juli *Asminderød*
(J. Oskar Andersen, H. F. Rørdam)
79. 1907 17. Septbr. *Aalborg*
(Stiftamtmand G. Stemann, Cand. mag. Vilh. Lorenzen, Figurmaler Eigil Rothe, Biskop Chr. Møller, H. F. Rørdam)

L

Bjørn Kornerup

80. 1908 10. Juni *Ribe*
(W. Møllerup, J. Oskar Andersen, H. F. Rørdam)
81. 1908 12. Juni *Ringkøbing*
(Pastor G. Jørgensen, H. F. Rørdam, Pastor P. Seve-
rinsen)
82. 1908 2. Juli *Snoldelev*
(Musæumsassistent Hans Kjær, H. F. Rørdam)
83. 1908 29. Juli *Kongens Lyngby*
(Jacob Kornerup, H. Rosendal, H. F. Rørdam)
84. 1909 2. Juni *Ledøje*
(H. F. Rørdam, W. Møllerup)
85. 1909 9. Juni *Ringsted*
(H. F. Rørdam, Jacob Kornerup, H. Rosendal)
86. 1909 20. Juli *Nyborg*
(H. F. Rørdam, Arkitekt C. M. Smidt, J. Oskar Ander-
sen)
87. 1909 21. Juli *Aarup*
(F. Uldall, H. F. Rørdam)
88. 1910 17. Maj *Skibby*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam)
89. 1910 29. Juni *Helsingør*
(Cand. mag. Vilh. Lorenzen, J. Oskar Andersen, H. F.
Rørdam)
90. 1910 10. Juli *Østøfte*
(H. F. Rørdam, Figurmaler Eigil Rothe)
91. 1910 24. Juli *Svendborg*
(Jacob Kornerup, H. F. Rørdam)

III.

Fortegnelse over Medlemmer af Selskabets Styrelse.

Da de Oplysninger, der er tilgængelige i Selskabets Arkiv om Styrelsens Sættelse, ikke altid er helt fyldestgørende eller tilstrækkeligt præcise, tages der Forbehold med Hensyn til enkelte af de i det følgende meddelte Aarstal. — Medlemmerne er anført med Betegnelse af den Stilling eller Titel, de havde ved Optagelsen i Styrelsen, men det sidste Trin paa deres Løbebane er tilføjet, trykt med Kursiv.

1. 1849—60, 1873—83 *Carl Joakim Brandt*
f. 15. Aug. 1817, d. 27. Decbr. 1889
Cand. theol., *Præst ved Vartov.*
2. 1849—61 *Johannes Ferdinand Fenger*
f. 31. Marts 1805, d. 9. Maj 1861
Lic. theol., Sognepræst i Lyngø og Braaby, i *Høje Taastrup.*
3. 1849—77 *Peter Frederik Adolph Hammerich*
f. 9. Aug. 1809, d. 9. Febr. 1877
Dr. phil., residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke i København, *Professor i Teologi.*
4. 1849—57 *Nicolaus Ludvig Helveg (Helweg)*¹
f. 26. April 1818, d. 5. Septbr. 1883
Cand. theol., *Dr. phil. et theol., residerende Kapellan ved St. Knuds Kirke i Odense og Præst ved Hospitalet sst.*
5. 1849—50 *Jens Christian Edvard Theodor Mau*
f. 10. Oktbr. 1808, d. 4. Aug. 1885
Sognepræst i Haarslev og Tingjællinge, i *Farum.*
6. 1851—95 *George Stephens*
f. 13. Decbr. 1813, d. 9. Aug. 1895
Lektor i Engelsk ved Københavns Universitet, *Professor, Dr. phil.*
7. 1857—60, 1864—1913 *Holger Frederik Rørdam*
f. 14. Juni 1830, d. 12. Maj 1913
Cand. theol., *Dr. phil. et theol., Sognepræst i Kongens Lyngby.*
8. 1861—70 *Niels Lauritz Andreas Høyen*
f. 4. Juni 1798, d. 29. April 1870
Professor i Kunsthistorie ved Kunstakademiet, Docent i Kunsthistorie ved Universitetet.
9. 1861—77, 1884—1909 *Thomas Skat Rørdam*²
f. 11. Febr. 1832, d. 25. Septbr. 1909
Dr. phil. *et theol.,* Lærer ved Blaagaards Seminarium, *Biskop over Sjællands Stift, Ordensbiskop.*
10. 1861—69 *Nicolai Gottlieb Blædel*
f. 26. Decbr. 1816, d. 15. Juli 1879
Sognepræst ved Garnisonskirken i København, *Dr. theol.*

¹) Betragtedes i den første Tid efter sin Forflyttelse til Odense som udenbys Medlem af Bestyrelsen.

²) Synes 1869—80 ligesom Nr. 11 1870—77 at være blevet betragtet som udenbys Medlem af Bestyrelsen.

11. 1869—77 *Theodor August Jes Regenburg*¹
f. 20. April 1815, d. 7. Juni 1895
Etatsraad, *Stiftamtmand i Skanderborg, Dr. phil.*
12. 1871—92 *Sophus Lauritz Henrik Christian Julius Birket-Smith*
f. 28. April 1838, d. 1. Oktbr. 1919
Assistent ved Universitetsbiblioteket, *Overbibliotekar sst., Dr. phil.*
13. 1876(7)—1900 *Fredrik Kristian Nielsen*
f. 30. Oktbr. 1846, d. 24. Marts 1907
Kateket ved Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, *Biskop i Aarhus, Dr. theol.*
14. 1894—1917 *Hans Ludvig Schielderup Parelius Koch*
f. 29. Juli 1837, d. 19. Oktbr. 1917
Provst, Sognepræst i Glostrup.
15. 1896—1905 *Ludvig Peter Fenger*
f. 7. Juli 1833, d. 9. Marts 1905
Professor, Stadsarkitekt i København.
16. 1901—36 *Ove Valdemar Ammundsen*
f. 19. Aug. 1875, d. 1. Decbr. 1936
Professor i Kirkehistorie, *Biskop i Haderslev, Dr. theol.*
17. 1905— *Johannes Oskar Andersen*
f. 15. Maj 1866
Cand. theol., Docent, *Professor i Kirkehistorie, Dr. theol.*
18. 1909—30 *Hans Mathias Fenger*
f. 9. Aug. 1850, d. 11. Juli 1930
Lic. (Dr.) theol., Holmens Provst, *kgl. Confessionarius.*
19. 1913—17, 1931—48 *Ellen Sophie Rasmine Jørgensen*
f. 6. Marts 1877, d. 14. Juni 1948
Dr. phil., *Bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek.*
20. 1913—17 *Johannes Peder Lindbæk*
f. 6. Decbr. 1872, d. 25. Juli 1919
Dr. phil., *Stiftsskriver i Roskilde.*
21. 1913—17 *Laust Jevsen Moltesen*
f. 18. Novbr. 1865
Dr. phil. *et theol.*, Folketingsmand, *Udenrigsminister.*

¹⁾ Se Note ²⁾ Side LI.

22. 1913—24 *Hans Thorvald Olrik*
f. 12. Juli 1862, d. 12. Juni 1924
Dr. phil., Professor, Forstander for Statens Lærerhøjskole.
23. 1925— *Bjørn Stisgaard Kornerup*
f. 8. Maj 1896
Cand. theol., Underarkivar, *Dr. theol.*, *Overarkivar ved Rigsarkivet.*
24. 1925— *Michael Nicolai Neiiendam*
f. 30. Maj 1895
Dr. theol., residerende Kapellan i Egebæksvang, *Holmens Provst, kgl. Confessionarius.*
25. 1931— *Lorenz Bergmann*
f. 4. Juli 1875
Docent, *Professor*, i Missionshistorie.
26. 1931— *Carl Mouritz Clod Mackeprang*
f. 28. Decbr. 1869
Dr. phil., Direktør ved Nationalmusæet.
27. 1931— *Carl Sophus Petersen*
f. 29. April 1873
Dr. phil., Overbibliotekar ved Det kgl. Bibliotek.

UDSIGT OVER INDHOLDET AF KIRKEHISTORISKE
SAMLINGER 6. RÆKKE I—VI (1933—50)

Kirkehistorisk Tidshistorie.

1. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1849—1949.
Et Tilbageblik. Af Bjørn Kornerup. VI, S. I—LIII.
2. Smaaaidrag til Middelalderens Kirkehistorie. Af Ellen
Jørgensen. VI, 1—16.
3. Thomas Becket og Norden. Af Sigvard Skov. III,
401—36.
4. Ærkebispervalget i Lund 1177. Af Hal Koch. I,
241—84.
5. Sagnet om Danebroge og de ældste Forbindelser med
Estland. Af L. P. Fabricius. I, 485—533.
6. Et ukendt Segl, benyttet i Aaret 1266 af Ærkebiskop
Jacob Erlandsen, og andre samtidige Segl. Af Poul
Bredo Grandjean. III, 437—47.
7. Fragment af en Tidebog fra Begyndelsen af det 16.
Aarhundrede. Af Gunnar Skov. V, 241—47.
8. Fandtes der i Middelalderen i Danmark eller andre
Riger Herreklostre? Af Johannes Steenstrup. I, 1—22.
9. Danske Palæstinafarere i det 16. og 17. Aarhundrede.
Af Henny Glarbo. II, 1—32.
10. Hur tillkom »krönikan« om gråbrödernas bortjagande
ur Danmark? Af Gösta Johannesson. VI, 17—31.
11. Bispenses Fængsling og Herredagen i København
1536. Af Arthur G. Hassø. III, 448—573.
12. Et par bemærkninger i anledning af Arthur G. Hassø's
afhandling »Bispenses Fængsling og Herredagen i
København 1536«. Af Astrid Friis. IV, 1—28.

13. Om Haderslev-Mødet 1537. Af Bjørn Kornerup. VI, 32—40.
14. Kong Kristian III's og Dronning Dorotheas Kroning den 12. August 1537. Af Arthur G. Hassø. II, 287—377.
15. En ubenyttet Tekst af Kirkeordinansen. Af Bjørn Kornerup. VI, 349—51.
16. Danmark og Wittenberg. Af O. Clemen og Bjørn Kornerup. IV, 181—204.
17. Evangelisk bönelitteratur i Danmark. Med anledning av Krister Gierows gradualavhandling. Af David Lindquist. VI, 161—200.
18. Illustrationerne i Christian III's Bibel som Forlæg for Kalkmalerier. Af M. Mackeprang. VI, 383—99.
19. Hvem skyldes Oversættelsen af de nye Kolleker i Alterbogen af 1556? Af Bjørn Kornerup. VI, 41—47.
20. Luthers Spaadom om Kirken i Norden. Af Bjørn Kornerup. I, 297—304.
21. Reformationsjubilæet i Danmark 1617. Af Bjørn Kornerup. II, 33—83.
22. Ett hittills okänt rekatoliseringsförsök i Danmark [1648]. Af Karl F. Hansson. VI, 48—60.
23. En mærkelig Notits fra 1659. Ved Bjørn Kornerup. V, 548.
24. Kvæker-Propaganda i Danmark og Norge i ældre Tid. Af Bjørn Kornerup. VI, 216—71.
25. Om Christopher Mummets Katekismeforklaring. Af Bjørn Kornerup. III, 574—601.
26. Til Ryttergodsskolernes Forhistorie. Af Bjørn Kornerup. II, 678—79.
27. Et Bidrag til Forstaaelse af Kriseaaret 1734. Af P. G. Lindhardt. I, 594—615.
28. Et antipietistisk Spottevers. Ved F. Elle Jensen. IV, 354—57.
29. »De stærke Jyders« første Tid. Af F. Elle Jensen. V, 1—26.

30. En Omvendelsesberetning fra o. 1800 og dens Forhold til ældre Opbyggelseslitteratur. Af K. F. Hafstrøm. II, 160—87.
31. Omkring Nedsættelsen af Kirkekommissionen af 1813. Af Harald Jørgensen. IV, 377—89.
32. »De hellige Brødre«. En baptistisk Sekt. Af F. Elle Jensen. VI, 415—43.
33. J. P. Mynster og »de hellige Brødre«. Af Bjørn Kornerup. VI, 444—58.
34. Fra det kirkelige Vennemøde i København 1866. Ved Gudrun Dahlerup-Petersen. III, 144—58.
35. Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864. En Studie med Henblik paa Grundtvigianisme, Indremission og andre Retninger. Af Hans Jensen. IV, 270—349.

Kirkeret og Kirkeskik.

36. Bispeembetet og den biskopelege succession ved reformationen i Norden. Af Oluf Kolsrud. II, 481—510.
37. Bidrag til Medhjælperinstitutionens Historie. Af F. Elle Jensen. V, 441—56.
38. En Episode af Edsaflæggelsens Historie. Af Troels G. Jørgensen. V, 457—77.
39. Danske Salmer i tysk Gengivelse via Sønderjylland. Af J. Naumann. II, 439—54.
40. Bøn mod Rotter. Af Bjørn Kornerup. III, 196—200.

Enkelte Stifters Kirkehistorie.

- 41. Et Breviarium fra Lunde Stift. Af Ellen Jørgensen. I, 482—84.
42. To Visitatsoptegnelser fra Lunde Stift. Ved Bjørn Kornerup. VI, 498—9.
43. Tre skaanske præstevalg. 1631—1650—1654. Af Hans H. Fussing. IV, 29—59.
44. Et Præstedrab i Karlebo 1659. [Om Christen Jensen Bircherod]. Af Bjørn Kornerup. III, 1—8.

45. En samtidig Beretning om Vor Frue Kirkes Brand 1728. Ved Bjørn Kornerup. I, 238—40.
46. Til Helligaandskirkens Historie. Af Bjørn Kornerup. VI, 400—14.
47. Supplement til Liber Daticus Roskildensis. Af C. A. Christensen. VI, 359—82.
48. Gustav Schroedter og Landemodet i Roskilde den 29. Juni 1707. Af J. O. Arhning. IV, 205—13.
49. Besættelsen af Roskilde Domprovsti 1866. Af Bjørn Kornerup. I, 686—704.
50. Fortsatte Meddelelser om Roskilde Domprovsti 1866. Ved Bjørn Kornerup. II, 188—217.
51. Slingerup Kalds Indtægter i Begyndelsen af 17de Aarhundrede. Af Albert Fabritius. III, 189—94.
52. Fra Peder Palladius' Bispetid. [Om Viksø]. Af Bjørn Kornerup. III, 182—84.
53. Fra Ølstykke Herreds gejstlige Skifteprotokol. Ved Bjørn Kornerup. VI, 358.
54. Bidrag til Munkebo Sogns Præstehistorie. Af V. Woll. III, 194—96.
55. Fra Odense Katedralskoles Bibliotek. Af Bjørn Kornerup. VI, 153—57.
56. Optegnelser fra Riserup Præstegaard 1798—1842. Ved Bjørn Kornerup. V, 248—89.
57. Bidrag til Vendsyssels Præstehistorie. Af C. Klitgaard. III, 396—400; IV, 165—174, 350—54.
58. Pietismen paa Mors. Af F. Elle Jensen. IV, 85—106.
59. Altergangsstridigheder i Vestervig 1632. Af Hans H. Fussing. III, 184—89.
60. Hans Pedersen Horsens's Catalogus pontificum som Kilde til Aarhus Stifts ældste Historie. Af Poul Rasmussen. V, 407—32.

61. Sognepræster i Lyngby-Albøge Pastorat i 15—1600 Tallet. Forslag til en Rettelse i Wibergs »Præstehistorie«. Af V. Woll. V, 400—402.
62. Ribe Bispekronike. Ved Ellen Jørgensen. I, 23—33.
63. Christelig Psalmebog 1798. Et bidrag til den danske salmebogs historie i Slesvig stift. Af Johannes Pedersen. I, 450—82.
64. Fra Hertug Christians Reformation i Tørning Len. Af Bjørn Kornerup. V, 545—48.
65. Slesvigs Bispestol 1848—54. Af H. F. Petersen. I, 638—85.
66. Trange Tider [danksindede Præsters Stilling i Sønderjylland 1867]. Ved Bjørn Kornerup. II, 229—40.

Personalhistorie.

67. Bidrag til dansk Præstehistorie 1496—1657. Af Hans H. Fussing. II, 455—80; III, 159—81.
68. Bidrag til dansk Præstehistorie 1514—1657. Ved Hans H. Fussing. II, 218—28.
69. Smaa Karakteristiker fra det 18. Aarhundrede. Ved Bjørn Kornerup. II, 100—59.
70. Otte gejstlige Selvbiografier. Ved Bjørn Kornerup. I, 616—37.
71. Et Minde fra N. E. Balles Studietid. Af Bjørn Kornerup. IV, 361—64.
Balslev, Carl Frederik, se Nr. 83.
72. En dansk Mands Brevveksling med J. H. Jung-Stilling. [Jens Winther Bentzon]. Ved Bjørn Kornerup. V, 478—505.
Bircherod, Christen Jensen, se Nr. 44.
73. Udvalg af Biskop G. P. Brammers Brevveksling. Ved Bjørn Kornerup. IV, 390—435; V, 130—232, 382—99.
Brammer, Gerhard Peter, se ogsaa Nr. 83.

74. Breve vedrørende Grev Enevold Brandts Beredelse til Døden. Ved Bjørn Kornerup. I, 424—49.
75. Udvalg af Breve fra Hans Caspar Brandt i Svendborg til Christiansfeld. Ved Jens Holdt. IV, 121—64.
76. Johan Nordahl Brun og N. F. S. Grundtvig. Af H. Topsøe-Jensen. VI, 509—10.
77. Nye Bidrag til Separatisten Niels Svendsen Chronichs Historie. Af Bjørn Kornerup. IV, 60—84.
78. H. N. Clausen. I Anledning af Pastor Jørgen Larsens Disputats. Af Lorenz Bergmann. V, 290—381.
79. Fra H. N. Clausens yngre Aar. Af Bjørn Kornerup. VI, 91—152.
80. H. N. Clausen om det teologiske Studium 1845. Ved Bjørn Kornerup. VI, 500—08.
81. Til Forstaaelse af en vigtig Udtalelse af H. N. Clausen. Ved Bjørn Kornerup. VI, 355—57.
82. Bidrag til Filosofen F. C. Eilschows Livshistorie. Af Bjørn Kornerup. IV, 365—76.
Engelstoft, Christian Thorning, se Nr. 83.
Erlandsen, Jacob, se Nr. 6.
Falster, Christian, se Nr. 86.
83. Bispebreve til Kultusminister J. C. H. Fischer. [Breve fra C. F. Balslev, G. P. Brammer, C. T. Engelstoft, H. O. C. Laub, D. G. Monrad, P. E. Lind, H. L. Martensen, H. J. Swane]. Ved Bjørn Kornerup. II, 554—677; III, 38—143, 314—95; VI, 480—97.
84. Et Brev fra J. C. H. Fischer til Biskop H. J. Swane. Ved Bjørn Kornerup. III, 602—3.
85. Hr. Frederik Jespersen Forles selvbiografi. Ved Hans H. Fussing. VI, 201—15.
86. Hvem er Forfatter af »Nøglen« til Falsters »Amoenitates«? [Laurids Gram]. Af Bjørn Kornerup. IV, 357—60.
87. N. F. S. Grundtvigs Nedlæggelse af Præsteembedet i 1826. En kildekritisk og psykologisk Studie. Af H. J. H. Glædemark. III, 201—313.

88. Grundtvig og Puseys Oxfordbevægelse. Af Helge Toldberg. VI, 272—83.
Grundtvig, Nicolai Frederik Severin, se ogsaa Nr. 76.
89. Biskop Jørgen Hees Selvbiografi. Ved Bjørn Kornerup. I, 53—129.
90. Paulus Helie mod Kristian II. Af Kjeld Galster. II, 241—86.
91. En bok ur Paulus Helies Bibliotek. Af O. Walde. V, 542—44.
92. En egenhændig Dedikation fra Niels Hemmingsen. Ved Bjørn Kornerup. IV, 179—80.
93. Et Brev fra Niels Hemmingsen til Melanchton. Ved Bjørn Kornerup. VI, 158—60.
94. En Ansøgning fra Ole Hersleb. Ved Bjørn Kornerup. VI, 352—54.
Horsens, Hans Pedersen, se Nr. 60.
95. Et Levnedsløb fra Pietismens Tidsalder. Præsten Jens Pedersen Juuls Selvbiografi. Ved Georg Hansen og Bjørn Kornerup. VI, 61—90.
96. Af en Kirkeværges Papirer. [Hans Kaster]. Ved Hakon Müller. IV, 107—20.
97. Biskop P. C. Kierkegaard. Nogle Linier i hans Bispegering. Af Carl Weltzer. IV, 436—534.
98. Omkring Søren Kierkegaards Disputats. Af Carl Weltzer. VI, 284—311.
99. Endnu lidt om Søren Kierkegaards Disputats. Af Carl Weltzer. VI, 511—514.
100. Fra Psalmistens Værksted. En Studie over Thomas Kings Passionssalmer. Af Arne Møller. I, 305—423.
101. Er det nødvendigt at antage engelsk Paavirkning paa Kings Salmedigtning? Af Arne Møller. I, 548—69.
102. De kirkehistoriske Kingo-Problemer. Af J. Oskar Andersen. I, 570—93.
103. Kings Bibelcitater i hans Ligprædiken over Jakob Bircherod. Af F. J. Billeskov Jansen. II, 84—99.

104. Mag. Oluf Kock i Sverige. Af Bjørn Kornerup. V, 433—40.
Laub, Hardenack Otto Conrad, se Nr. 83.
Leth, Christian Langemach, se Nr. 108.
Lind, Peter Engel, se Nr. 83.
105. Johan Ludolph Lützen fra Østerby i Daler Sogn. Et 200 Aars Minde om en Læge-Missionær. Af G. N. Rühmann. II, 415—38.
106. Biskop H. L. Martensens Ungdom. Af J. Oskar Andersen. I, 130—237.
107. Da Martensen blev Biskop. Samtidige Optegnelser af Professor Carl Emil Scharling. Ved C. J. Scharling og Bjørn Kornerup. V, 513—41.
Martensen, Hans Lassen, se ogsaa Nr. 83.
108. To Skoletestimonier [for Jens Mikkelsen og Christian Langemach Leth]. Ved Bjørn Kornerup. IV, 175—78.
109. D. G. Monrad. I Anledning af Pastor Svend Hauges Disputats. Af Lorenz Bergmann. V, 27—129.
110. D. G. Monrad II. I Anledning af Seminarieforstander Asger Nyholms Disputats. Af Lorenz Bergmann. VI, 312—48.
Monrad, Ditlev Gothard, se ogsaa Nr. 83.
Mumme, Christopher, se Nr. 25.
111. Laudatio Episcopi Petri Erasmi Mülleri. En Mindetale af J. P. Mynster. Ved Bjørn Kornerup. IV, 214—27.
Mynster, Jakob Peter, se Nr. 33, 111.
112. Brevveksling mellem Otto Møller og H. F. Rørdam. Ved Bjørn Kornerup. IV, 228—69.
Palladius, Peder, se Nr. 52.
Paulli, Jakob Peter Mynster, se Nr. 117, 118.
113. Et bidrag til oplysning om striden mellem Erik Pontoppidan og Henrik Sivers 1731. Af P. G. Lindhardt. III, 29—38.
114. Erik Pontoppidans Udnævnelse til Prokansler. Af Eiler Nystrøm. I, 34—52.

115. Biskop Dr. Hans Poulsen Resen's Salmer. Af V. E. Brummer. I, 534—47.
116. A. G. Rudelbach og Christian VIII. Ved Bjørn Kornerup. VI, 459—79.
Rørdam, Holger Frederik, se Nr. 112.
117. Aktstykker i en Strid mellem Sjællands Biskop Skat Rørdam og Københavns to Provster J. Paulli og G. Schepelern. Ved Johannes Schepelern. IV, 535—44.
118. Nye Bidrag til Oplysning om Biskop Skat Rørdams Strid med Provsterne J. Paulli og G. Schepelern. Ved Jørgen Swane. V, 233—38.
Schepelern, Georg Sophus Frederik, se Nr. 117, 118.
Schroedter, Gustav, se Nr. 48.
Sivers, Henrik Jacob, se Nr. 113.
119. Et Brev vedrørende Erkebiskop Jørgen Skodborg. Ved Bjørn Kornerup. V, 239—40.
120. Jens Thomessøn Skriver. En Embedsmand i Kanceliet på Christian III.s Tid. Af William Christensen. I, 285—96.
121. To Breve fra Hans Nielsen Smed. Ved K. F. Hafstrøm. V, 506—12.
122. Præsten Rasmus Jensen Stages Selvbiografi. Ved Bjørn Kornerup. II, 378—414.
123. Stenos Forhold til Filosofi og Religion. Af Knud Larsen. II, 511—53.
124. Et Brev fra Professor Ivar Stub 1611. Ved Bjørn Kornerup. II, 680—87.
Swane, Hans Jørgen, se Nr. 83, 84.
125. Et Brev fra en Præst til hans Velynder. [Peder Sørensen til Hans Urne]. Ved Bjørn Kornerup. V, 403—06.
126. Præsten Bertel Taulov i Rørbæk. Af F. Elle Jensen. III, 9—28.
Urne, Hans, se Nr. 125.

Fortegnelse over Bidragyderne.

- Andersen, J. Oskar, Nr. 102, 106.
 Arhning, J. O., Nr. 48.
 Bergmann, Lorenz, Nr. 78, 109, 110.
 Billeskov Jansen, F. J., Nr. 103.
 Brummer, V. E., Nr. 115.
 Christensen, C. A., Nr. 47.
 Christensen, William, Nr. 120.
 Clemen, O., Nr. 16.
 Dahlerup-Petersen, Gudrun, Nr. 34.
 Elle Jensen, F., Nr. 28, 29, 32, 37, 58, 126.
 Fabricius, L. P., Nr. 5.
 Fabritius, Albert, Nr. 51.
 Friis, Astrid, Nr. 12.
 Fussing, Hans H., Nr. 43, 59, 67, 68, 85.
 Galster, Kjeld, Nr. 90.
 Glarbo, Henny, Nr. 9.
 Glædemark, H. J. H., Nr. 87.
 Grandjean, Poul Bredo, Nr. 6.
 Hafstrøm, K. F., Nr. 30, 121.
 Hansen, Georg, Nr. 95.
 Hansson, Karl F., Nr. 22.
 Hassø, Arthur G., Nr. 11, 14.
 Holdt, Jens, Nr. 75.
 Jensen, Hans, Nr. 35.
 Johannesson, Gösta, Nr. 10.
 Jørgensen, Ellen, Nr. 2, 41, 62.
 Jørgensen, Harald, Nr. 31.
 Jørgensen, Troels G., Nr. 38.
 Klitgaard, C., Nr. 57.
 Koch, Hal, Nr. 4.
 Kolsrud, Oluf, Nr. 36.
 Kornerup, Bjørn, Nr. 1, 13, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 33, 40, 42, 44, 45, 46, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 92, 93, 94, 95, 104, 107, 108, 111, 112, 116, 119, 122, 124, 125.
 Larsen, Knud, Nr. 123.
 Lindhardt, P. G., Nr. 27, 113.
 Lindquist, David, Nr. 17.
 Mackeprang, M., Nr. 18.
 Møller, Arne, Nr. 100, 101.
 Müller, Hakon, Nr. 96.
 Naumann, J., Nr. 39.
 Nystrom, Eiler, Nr. 114.
 Pedersen, Johannes, Nr. 63.
 Petersen, H. F., Nr. 65.
 Rasmussen, Poul, Nr. 60.
 Rühmann, G. N., Nr. 105.
 Scharling, C. I., Nr. 107.
 Schepelern, Johannes, Nr. 117.
 Skov, Gunnar, Nr. 7.
 Skov, Sigvard, Nr. 3.
 Steenstrup, Johannes, Nr. 8.
 Swane, Jørgen, Nr. 118.
 Toldberg, Helge, Nr. 88.
 Topsøe-Jensen, H., Nr. 76.
 Walde, O., Nr. 91.
 Weltzer, Carl, Nr. 97, 98, 99.
 Woll, V., Nr. 54, 61.

Smaa bidrag til Middelalderens Kirkehistorie.

Af Ellen Jørgensen.

De følgende smaa Notater, hovedsagelig hentede fra Skrifter, der ligger udenfor alfar Vej, kan maaske gennem »Kirkehistoriske Samlinger« naa frem til en eller anden Dyrker af Middelalderens Kirkehistorie og Kulturhistorie i Stedet for at forsvinde blandt »efterladte Papirer«.

1.

Brevet, som Anselm af Canterbury skrev til Nordens første Ærkebiskop Asser af Lund, lærte vore gamle Historikere, Thomas Bartholin, Erik Pontoppidan, Gram, Langebek og Suhm, at kende, efter at franske Lærde sidst i det 17. Aarh., Gabriel Gerberon gennem Udgaven »Anselmi opera« (1675) og Etienne Baluze i sine Noter til »Capitularia regum Francorum« (1677) havde draget det frem. For Nemheds Skyld bruges nu Migne: Patrologia Latina (1903) Bd. 158—159, et Optryk af Gerberons Udgave. Brevet til Asser findes i Bd. 159 Sp. 245. Det er meget kort og sammentrængt, ikke let at tolke.

Da Franciscus Salesius Schmitt fra Benedictinerabbediet Grüssau under Forberedelse af en Udgave af Anselms Værker henvendte sig til det kgl. Bibliotek, der ejer Skriftet »Cur Deus homo« i et Ms. fra 12. Aarh., bad jeg ham om at meddele Oplysninger om Overleveringen af Brevet og en sikker Text. Han sendte følgende Text efter et fuldt paalideligt Ms., stammende fra Canterbury, skrevet maaske endnu mens Anselm levede, Ms. 59 i Biblioteket i Lambeth Palace, Ærkebispens Residens i London.

»Anselmus, archiepiscopus Cantuariæ, reverendo Lunden-sis¹ ecclesie archiepiscopo Atsero salutem et veram amicitiam in Christo. Quod me rogastis de domno Albrico, cardinali ecclesie Romanæ, libenter feci, cum propter honorem Romanæ ecclesie, tum propter vestrum, pro quo libenter facere volo, si quid quod placeat sanctitati vestrae intellexero. Gratias agimus Deo, qui in regno Danorum vestram religiosam prudentiam et prudentem religionem ad archiepiscopatum sublimavit. Confidimus enim, quia, gratia Dei cooperante, ea, quae corrigenda sunt, corrigetis, et quae aedificanda, aedificabitis, et quae nutrienda, nutrietis. Audivimus namque a praefato cardinali multa bona de vobis, unde istam habemus fiduciam et oramus, ut Deus, qui hoc incoepit in vobis, ad bonum effectum vestram semper perducatur voluntatem. Rogo sanctitatem vestram, quatenus regnum illud vestro sancto studio emundetis ab apostatis, ut nullus alienigena ibi recipiat aliquem ecclesiasticum ordinem, quia illi, <qui> ab episcopis suis repelluntur, illuc pergunt et execrabiliter ad diversos ordines sacrantur. Valet et orate pro me«.

Afvigleserne mellem Texten i Lambeth Ms. 59 og Gerberons Text, der utvivlsomt gaar tilbage til en Membran fra det 14. Aarh. i Sir Robert Cottons Bibliotek, Ms. Claudius A. XI, er faa og uvæsentlige². Det gælder da om at kommentere Brevets knappe Ord, hvad der i Tidens Løb oftere er forsøgt — senest af Hal Koch i »Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder« I (1936) S. 68.

Sandsynligvis var det i 1104, at Ærkesædet i Lund oprettedes, og Pave Paschalis II skikkede Kardinalpresbyteren Alberic til Danmark med det ærkebiskoppelige Symbol, Pallium, som Asser skulde bære³. Efter at

¹) *Laudis (Ms.)*.

²) *Planta: A catalogue of the mss. in the Cottonian library (1802) S. 190.*

³) *Saxos Omtale af Alberics Sendelse, som er faldet ud af Christiern Pedersens Udgave (1514) eller maaske slet ikke fandtes i det Ms., der*

have fuldendt sin Mission havde Legaten Lejlighed til at mødes med Anselm — ikke i Canterbury, som Hal Koch vist formoder, idet han lader ham tage Vejen om ad England, men i Frankrig eller Italien; thi siden April 1103 opholdt Anselm sig paa Fastlandet i sit gamle Kloster Bec og i Chartres. Hans Maal var Rom, hvor han vilde lægge den engelske Investiturstrid fremfor Paven. Sidst paa Aaret var han paa Tilbagerejse og holdt Jul hos sin Ven og Kampfælle, Hugo, Ærkebiskop af Lyon. Her blev han i 1^{1/2} Aar¹.

Alberic bragte Anselm et Bud fra Asser, der vedrørte Legaten selv, og berettede om Nordens ny Ærkebisp og om de kirkelige Forhold i det fjerne Rige — har vel ogsaa talt om Assers Forgænger i Embedet som Bisp i Lund, Klerken Rikval, der i 1060erne var rømt fra Paderborn Domkirke og havde trodset sin Biskop og Ærkebisp af Hamburg-Bremen. Dette er Hal Kochs skarpsindige Tolkning af Anselms Ord sidst i Brevet: »Rogo sanctitatem vestram, quatenus regnum illud vestro sancto studio emundetis ab apostatis — — —«. Den Myndighed, hvormed Ordene falder, kender vi fra mange Skrivelser fra Anselms Haand, Vidnesbyrd om hans ihærdige Stræben at holde Munken til sit Kloster, Klerken til sin Domkirke, i et og alt fæstne de kirkelige Rammer. »Apostata« kaldes Munken, der bryder sit Løfte, forlader sit Kloster. De allerfleste af Anselms Breve tager Sigte paa Forhold i England og Frankrig. Muligt er det da, at Ærkebisp af Canterbury

laa til Grund for denne, er bevaret i Sjællandske Krønike: »Hoc autem privilegium a Paschali papa, procurante illustri rege Danorum Erico Bono, acquisitum est, ut refert in »Gestis Danorum« Saxo cognomine Longus, mire et urbane eloquentie clericus: Ne enim Dani — — — Profectus igitur a curia legatus Albericus — — —« (M. Cl. Gertz: *Scriptores minores II* (1922) S. 27).

¹) Alberics Navn nævnes ikke blandt de Legater, der i Aarene omkring 1100 besøgte England. Helene Tillmann: *Die päpstlichen Legaten in England bis zur Beendigung der Legation Gualas* (1926). Eadmer: *Historia novorum in Anglia*, ed. M. Rule (1884) S. 149—163.

i sin Hilsen til Asser tænker paa engelske Klerke, der søgte til Danmark i de Aartier, som fulgte efter Normannererobringen med dens politiske og sociale og kirkelige Omvæltning.

2.

I Historisk Tidsskrift 6. R. III S. 232 gjorde Hans Olrik opmærksom paa nogle Mirakelfortællinger fra Cluniacenserens Kloster St. Gilles i Provence, samlede paa Opfordring af Abbeden Hugo af Bibliotekaren Petrus Guillelmus i det 12. Aarhundredes 2. Aarti¹. Her findes en Beretning om en Krøbling, der kom fra Danmark, og som blev helbredt ved St. Egidii Grav. Da Olriks korte Gengivelse ikke kunde faa alle karakteristiske Smaatræk med, følger her Stykket i sin Helhed.

»In civitate Ebedi², quæ et Selezswich dicitur et est in regno Daciæ, vir nobilis erat nomine Alloicus, qui pauperem quendam vocabulo Ascotum, claudum utrisque tybiis pro Dei timore et spe æternæ retributionis apud se domi alebat. Hic itaque cum post visitationem hujus sancti sepulchri in patriam suam repedasset, eidem claudo dixit: »Profecto, carissime, si ante sepulchrum beati Egidii divina clementia te perduceret, restitutionem membrorum tuorum isdem sanctus a Deo tibi impetraret. Ego enim in ecclesia ipsius inter compedes et manicas ferreas, quarum illic maxima copia dependet, signa quoque claudorum, quos sanitati restituit, plurima vidi«.

Cumque hiis et huiusmodi verbis sæpius eum ad ambulandum animasset, tandem datis ei in via cibariis, dimisit illum dicens: »Vade in pace, et secundum possibilitatem tuam moderare gressus tuos. Cumque vero illuc perveneris, roga abbatem et fratres ex mea parte, ut pro te apud eundem sanctum intercessores existant. In argumentum autem

¹) Mon. Germ. hist., Scriptores XII S. 316. I den Skikkelse, hvori Arbejdet foreligger for os, er det dog først afsluttet efter 1138, thi Boleslaus III af Polen nævnes »inclinatæ memoriæ».

²) Hedeby.

fidei reduc in memoriam abbati, quia anno præterito, dum illic causa orationis essem, pelles cimbeline¹ ei optuli«. Susceptis mandatis profectus est. Post novem ebdomadatum spatium, emenso longinqui itineris tramite, isdem claudus advenit. Oratione facta ab eo ante venerandi confessoris altare in multa cordis et corporis contritione, cum socii eius ad hospicium suum redirent, ut se post laborem itineris recrearent, ille nec modicum quidem ab ecclesia recedens, per totam diem et noctem sedulus sancti Egidii intercessionem implorabat. In crastinum hora diei tertia cum juxta columpnam, quæ in summitate sui altare crucis dominicæ habet, fessus recumberet ac jugi intuitu glebam sancti inspiceret, subito nervi eius diu contracti magno fragore sonuerunt. At ille virtutem miraculi cernens et sentiens, baculos utrosque, quibus innixus advenerat, longe a se projiciens, protinus exilivit, ac videntibus cunctis viris et mulieribus, qui causa orationis astabant, cum fletu et gaudio ad altare gratias redditurus cucurrit, cunctosque, qui aderant, clamore simul et ejulatu, quem emittebat, flere compulit. Fit subito concursus in ecclesia totius populi. Deo laudes ac piissimo Egidio pro tali miraculo in commune redduntur, atque in testimonium huius rei ad posterorum memoriam baculi utriusque suspenduntur«.

Andre Stykker i Mirakelsamlingen fremdrager Episoder fra Kampen, der rasede mod Saracenerne rundt om Middelhavet og ikke mindst i Spanien i Begyndelsen af det 12. Aarhundrede. St. Egidius aabenbarer sig for Fanger og Slaver i Fjendeland og befrier dem paa underfuld Maade. De mange Lænker og Bøjer, som Alloicus saa i Klosterkirken, var Votivgaver².

Et Manuscript fra St. Gilles findes i British Museum under Signatur Ms. Add. 16979. Det indeholder et Ne-

¹) Sobelskind.

²) En kort historisk og arkæologisk Redegørelse giver Kirkehistorikeren Augustin Fliche: Aigues-Mortes et Saint-Gilles (Paris uden Aar).

crologium i Kalenderform (Bl. 1—21) og »Regula s. Benedicti« (Bl. 21^v—61^v); derefter en Indskrift i Majuskler: »Ad honorem sancti Egidii Petrus Guillelmus fecit hunc librum in tempore domni Petri abbatis anno incarnati verbi MCXXVIII regnante Lodoico rege«¹.

Den samme Munk, der i Abbed Hugos Tid forfattede Mirakelbogen, har under hans Efterfølger anlagt dette Obituarium. De fleste af Dødsnotitserne er indførte samtidig med dets Anlæg og sagtens hentede fra et ældre Necrologium; et Par Noter maa dog være tilføjede efter 1137 og 1138. Nogle Optegnelser fra det 15. Aarh. er uden Betydning for vort Formaal.

Først spejder vi efter den slesvigske Stormand, og finder under 1. August: »Obiit Aloicus princeps«². Under 5. Maj læses: »Obiit Aderus archiepiscopus Lundensis«³. Fremdeles under andre Datoer Navne fra Slutningen af det 11. Aarh. og Begyndelsen af det næste: 7/4 »Maria comitissa Poloniæ«. 15/4 »Haericus archiepiscopus Magaburgensis«⁴. 22/6 »David dux«. 17/7 »Robertus dux Guiscardus«⁵. 19/7 »Philippus rex Francorum«⁶. 9/9 »Guillelmus Anglorum rex«⁷. 28/9 »Petrus Sancius rex Aragonensis«⁸. 20/10 »Rodulphus archiepiscopus Cantuariensis«⁹. 27/11 »Bolizlaaus dux Poloniæ«¹⁰. Fremstaaende Personligheder og de mange, der kun er indførte ved deres Fornavne uden nærmere Betegnelse, har sikret sig Klostrets Forbøn. Naar Munkene

¹) Louis VI 1108—1137.

²) I Manuscriptet over det meget tydeligt skrevne Navn »Aloicus« staar ».¹.«¹. I Mirakelsamlingen er nobilis og princeps ensbetydende.

³) Asser † 1137.

⁴) Henrik, Ærkebisp af Magdeburg † 1107.

⁵) † 1085.

⁶) Philippe I † 1108.

⁷) William I † 1087.

⁸) Pedro, Søn af Sancho Ramirez † 1104.

⁹) Ralph d'Escures † 1122.

¹⁰) Bolizlaaus III viste St. Gilles store Velgerninger og kom dertil som Pilgrim 1113. Han døde 1138 (Mon. Germ. hist., Scriptorum IX S. 477, XII S. 331).

samledes i Kapitelsalen, og Navnene paa Dagens Helgener var oplæste, fulgte Navnene paa Dagens afdøde Brødre og Søstre og en fælles Forbøn for dem. Eller de mindedes hver for sig paa deres Dødsdag ved en »Aartid«, Sjølemesse. Nogle havde sendt Bud, der bragte Gaver, andre havde selv besøgt St. Gilles som Pilgrimme. Klosterkirken laa paa en af de 4 Veje, der førte gennem Frankrig og forenedes ved Puenta la Reyna, hvorfra Rejsen fortsattes til St. Jacobs Grav i Compostella i Galicien. »Via Ægidiana« gik fra Arles ved Rhone over St. Gilles, Montpellier og Toulouse. Den vestligste Vej gik fra Nord til Syd fra Tours, den hellige Martins Biskopstad, over Poitiers til Blay, hvor Roland, »Christi martyr«, hvilede i en af Kirkerne, og over Roncevaux. Alle fire Veje ledede forbi Frankrigs nationale og kirkelige Helligdomme; og Cluniacensernes Klostre med de herlige Kirker var Stationer¹. De store Abbeder i Cluny, som skabte og fæstnede Cluny-Congregationen, der omfattede talrige Klostre, havde organiseret Valfarten; og Pilgrimsvejene, hvor Folk fra alle Lande stævnedes frem, blev Kulturveje².

Man vilde gerne kunne berette, at Ærkebiskop Asser ligesom Aloicus har gæstet St. Gilles; men Optegnelsen af hans Navn i Klosterets Bog er ikke nok. Den vidner i og for sig kun om en Forbindelse, et aandeligt Broderskabsbaand, godtgør ikke, at han har færdedes hernede. Der kræves yderligere Hjemmel. Om man kunde finde hans Navn i Neerologier fra andre kirkelige Stiftelser ved Pil-

¹) Liber sancti Jacobi, der beretter, hvorledes Apostlens Grav blev fundet, og om Mirakler dør og meget andet, afslutter med en Vejviser for Pilgrimme. Bogen stammer fra det 12. Aarh. og sandsynligvis fra Cluny. Jeanne Vielliard: *Le guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle* (1938).

²) Det er en ledende Tanke i J. Bédiers æggende Værk: *Les légendes épiques. Recherches sur la formation des chansons de geste I—IV* (1908—1913), som har givet Impulser til É. Mâle: *L'art religieux du XIIe siècle en France* (1922) og A. Kingsley Porter: *Romanesque sculpture of the pilgrimage roads* (1923).

grimsvejene, turde Sagen være klar; men de mig tilgængelige Kilder har intet givet. Der er da kun at minde om Slægtens levende Trang til at komme vidt omkring. Assers Oldefader Høvdingen Galicie-Ulf havde gjort et Togt paa Vikingewis til Nordvestspanien¹ og Assers Brødre, Biskop Svend af Viborg og den vilde Eskil, døde i Palæstina under deres Pilgrimsfærd². Ogsaa Brodersønnen Ærkebiskop Eskil skal have besøgt det hellige Land, og han knyttedes nær til Frankrig — fra tidlige Studieaar vil man tro — senere gennem Forbindelse med Bernard af Clairvaux og Cistercienserne — og i 60erne ved Ophold i Sens i den landflygtige Pave Alexander III.s Kreds. Den jydsk Stormandslægt havde ikke blot Drift, men ogsaa Evne til at give sig ud paa lange Rejser; den var ligesom Skjalm Hvides Efterkommere rig paa Gods³.

3.

Giraldus Cambrensis, Gerald fra Wales (1147—1223), er en karakteristisk Personlighed blandt det 12. Aarhundredes Historikere. Hans Fader tilhørte en af de normanniske Ridderfamilier, der havde slaaet sig ned i Wales i det 11. Aarh., hans Moder var Datterdatter af en walisisk Smaakonge. Barndomshjemmet, den højtliggende Borg Manorbeer, hvorfra man saa ud over Bristolkanalen med Skibene, der gik mellem England og Irland, syntes ham det skønneste Sted i Wales.

Gerald brød ny Jord ved sine Værker: »Topographia Hibernica«, en Skildring af Irlands Natur og Karakteristik af Ierne, — »Expugnatio Hibernica«, en Beretning eller snarere et Epos i Prosa om Henry II.s Forsøg paa 1166—1172 at underlægge sig Øen ved Hjælp af normanniske

¹) Adam af Bremen IV cap. 11. Knytlingasaga cap. 75. Saxo S. 330 (H. Ræders og J. Olriks Udgave).

²) M. Cl. Gertz: *Scriptores minores* II S. 437.

³) Ærkebiskop Eskils Rejse til Clairvaux 1152 skal efter hans eget Sigende have kostet ham mere end 600 Mark Sølv. (C. P. O. Christiansen: *Bernard of Clairvaux* (1926) S. 166).

Riddere fra Sydwaales, Gerald's Frænder, — »Itinerarium Kambriæ«, Noter fra en Rejse, han foretog som Ledsager af Ærkebisen af Canterbury, der prædikede Korstog efter Jerusalems Fald 1187, endelig »Descriptio Kambriæ«, hvor han ret udfolder sig som Folkepsykolog og Hjemstavnsforsker. Gerald har en Rigdom af værdifuldt Stof; alligevel finder han det nødvendigt ligesom andre middelalderlige Historikere f. Ex. William fra Malmesbury at klippe Fortællingens Traad over og til Oplivelse for Læserne at berette nogle »mirabilia«, fantastiske, opbyggelige Smaa-historier. Saaledes indskød ogsaa Prædikanterne for at holde Tilhørerne fast underholdende »Exempla« i deres Prædiken.

I »Itinerarium Kambriæ«, i 3. Udgave, som er skrevet efter 1213, snarest 1214, findes følgende Stykke om en dansk Ærkebiskop fra Gerald's Samtid og hans Klerk, der aabenbarer sig som en Dæmon, en Mørkets Aand¹ — Ærkebiskop Absalon og Saxo eller Islændingen Arnold².

»Similis hujus in Dacia nostris diebus casus accidit. Archiepiscopo namque clericus quidam ignotus adhæsit, qui sub obtentu obsequii, quia diligens et discretus esse videbatur, literarum etiam et historiarum omnium promptissimam habebat notitiam atque memoriam, magnam cum ipso familiaritatem in brevi contraxit. Quadam autem die, cum narraret archiepiscopo de historiis antiquis et ignotis rerum eventibus, unde ipsum libenter et frequenter audiebat, accidit, ut de tempore incarnationis Dominicæ loqueretur; qui et inter alia et hoc subjunxit: »Antequam Christus carnem sumpsisset, magnam habebant dæmones in genus

¹) Opera Giraldi Cambrensis vol. VI S. 98 (Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland vol. 21).

²) Saxonis Gesta Danorum ediderunt J. Olrik et H. Ræder (1931) S. 459: »Habebat autem in clientela Absalon Arnoldus Tylensem, qui, sive ingenii acumine sive coniecturarum sagacitate, sæpenumero futura ad sua vel amicorum negotia pertinentia raro præsgio deprehendebat. Nec minus antiquitatis quam divinationis peritus, sollerti historiarum narratione callebat«.

humanum potestatem; sed in adventu ipsius valde diminuta fuerat eorum potestas; adeo quidem ut a facie ipsius undique diffugerint et dissipaverint. Alii namque in mare se præcipitaverunt; alii in concavitates arborum et rimas petrarum; et ego ipse in fontem quemdam insilii. Quo dicto quasi verecundus erubuit et surgens statim exivit. Archiepiscopus autem, et qui cum eo fuerant, vehementer admirantes, coeperunt de verbo illo ad invicem inquirere et plurima conjecturare. Et cum moram aliquantam ille fecisset, putabatur enim statim reversurus, præcepit archiepiscopus cuidam suorum illum vocare. Ipse vero, vocatus et quæsitus undique, nusquam comparuit. — Nec longe post duo clerici, quos archiepiscopus Romam miserat, reversi sunt. Quibus cum archiepiscopus et sui rem gestam et eventum illum retulisset, coeperunt illi inquirere diem eventus illius et horam. Quod cum audissent, dixerunt, quod eodem die et hora eadem obviaverat eis in Alpibus dicens se propter negotia domini sui sc. archiepiscopi nuper emersa ad curiam Romanam fuisse transmissum. Sicque compertum est dæmonem ipsos in humano corpore delusisse.

4.

I Johannes Lindbæks Bog »De danske Franciskanerklostre« (1914), der er bygget op paa et systematisk gennemført, grundigt Kilstudium, er der et enkelt Moment, som ikke er kommet til sin Ret. Lindbæk nævner med Henvisning til F. S. Stevensons Biografi af den store Lincoln-Biskop Robert Grosseteste, at der var kommet Opfordring fra Danmark om en Udsendelse af Brødre fra Franciskanerprovinsen Anglia. Han forfølger imidlertid ikke Sporet ved at søge til den af Stevenson citerede Kilde »Monumenta Franciscana«. Dette Værk, som 1858 udgaves i Serien »Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland«, indeholder bl. a. Franciskaneren Adam de Mariscos Breve efter Cotton Ms. Vitellius A. VIII i British Museum, Afskrifter fra c. 1300 — en Samling af samme

Karakter som Anselms i Ms. Lambeth 59 — og her findes Adams Svarskrivelse til Biskop over Roskilde Stift Jacob Erlandsen, hvorfra alene vor Viden om Henvendelsen stammer¹:

Jacob Erlandsen har sendt sin Klerk Jacob til Bispen af Lincoln og andre, hos hvem han skulde virke for Sagens Fremme. Robert Grosseteste og Adam Marsh og den Broder, der er Vikar for Provincialministeren for Anglia under dennes Fravær, samt Broder Thomas fra York har raadslaaet og arbejdet. Det har dog ikke været muligt at finde Folk, der vil tage til Danmark; men naar Provincialministeren vender hjem fra Generalkapitlet med Bemyndigelse fra Ordenens øverste Ledelse, vil det vel lykkes at imødekomme Roskildebispens Begæring. — Brevet, der nu er trykt i *Diplomatarium Danicum* 2. Række, 1. Bind, n. 29, dateres 1250—1253, de Aar, da Jacob Erlandsen styrede Roskilde Stift. Adam Marshs Ord, at Provincialministeren i Øjeblikket deltager i Franciskanernes Generalkapitel, tillader imidlertid en nøjere Tidsfæstelse: 1251².

Der kom intet ud af denne Henvendelse, men det Initiativ, der var taget, fortjener at bemærkes.

Ligesom Eskil søgte Tilknytning til betydelige Personligheder uden for Landets Grænser og agtede paa Bevægelser i Tiden, saaledes ogsaa Jacob Erlandsen.

Franciskanerprovinsen Anglia var omkring Midten af det 13. Aarh. i rig Udvikling. Det skyldtes for en stor Del Robert Grosseteste, hvem den første Provincialminister Agnellus fra Pisa havde overdraget at holde Forelæsninger i Graabrødrenes Hus i Oxford. Hans Lærdom var vidtspændende, og ved Oversættelsen af Aristoteles' Ethik med Kommentarer gav han med sine mulige Hjælpere den middelalderlige latinske Verden et Oldtidsværk i Hænderne. Det var ham klart, at Franciskanerne — efter

¹) Ellen Jørgensen: *Helgendyrkelse i Danmark* (1909) S. 25.

²) A. G. Little: *Chronology of the provincial ministers of the friars minor in England* (*English historical Review* VI (1891) S. 742—751).

Dominikanernes Exempel — maatte drive Studier for at være aandeligt rustede; ellers vilde de stagnere ligesom de gamle Munkeordener. De ypperste blandt hans Disciple var Roger Bacon og Adam Marsh. Da Robert Grosseteste 1235 udnævntes til Bisp over Lincoln Stift, slap han ikke Forbindelsen med Oxford og med Adam, der blev Lector for Franciskanerne og bevarede Skolens Tradition. Fra Ordenens andre Provinser sendtes Brødre til Oxford, og engelske Graabrødre hentedes til Fastlandet for at virke som Lærere. Robert Grosseteste brugte saavel Dominikanernes som Franciskanernes Hjælp under sine Visitatser i det store Stift, hvor han holdt streng Tugt og gennemførte Reformer efter de Linier, som Lateranconciliet af 1215 havde udkastet. I det politiske Liv som i deres kirkelige Virken stod Grosseteste og Adam Marsh som erfarne, uafhængige Mænd — navnlig var Lincoln-Bispen en sjelden Karakter¹.

I 1240erne færdedes Jacob Erlandsen udenlands. Han benævnes »magister« i Innocens IV.s Bulle af 29. August 1247. Efter dette Brev og det forudgaaende af 11. Februar 1247 var han paa dette Tidspunkt til Stede paa Kirkemødet i Lyon og stod i høj Gunst hos Paven, der havde udnævnt ham til sin Kapellan. »Os meget kær og elskelig paa Grund af hans Retsindighed«, hedder det². De to Buller, stilede

¹) A. G. Little: The grey friars in Oxford (1892). A. G. Little: The Franciscan school at Oxford (Archivum Franciscanum historicum XIX (1926) S. 803—874). F. M. Powicke: Robert Grosseteste and the Nicomachean Ethics (Proceedings of the British Academy, 1930). S. Harrison Thomson: The writings of R. Gr. (1940). M. Gibbs and Jane Lang: Bishops and Reform 1215—1272 (1934).

²) Under Processen mellem Kong Erik og Ærkebiskop Jens Grand mindes dette Forhold: »archiepiscope Jacobum, virum nobilem genere, sed nobiliorem moribus et vite sanctitate et litterarum scienciis excellentem, quem et magister Martinus hic presens commendabilem novit, tamquam qui ipsum proxime coram domino papa commendavit, et in minori statu capellanum domini Innocentii IV pape commensalem et dilectum — —« (A. Krarup et W. Norvin: Acta processus litium (1932) S. 192).

han henholdsvis til Bisperne af Odense, Ribe og Aarhus og til Ærkebisen af Lund, idet han befaler Adressaterne at samle de Indtægter, der falder af hans kirkelige Beneficier og skikke ham dem, eftersom han uden egen Skyld er landflygtig. Sandsynligvis har han allerede 1245 været i Lyon. En Bulle til Broderen Hr. Anders Erlandsen til Højby af 17. Juni 1245 maa vel være foranlediget af ham¹. I April 1250, da han ved pavelig Provision er bleven Biskop af Roskilde, opholder han sig der endnu².

I disse Aar havde Jacob Erlandsen Lejlighed til at træffe Mennesker og erfare mangt og meget, og det er muligt, at han 1245 har truffet Robert Grosseteste og Adam Marsh, som i Januar kom til Lyon — Conciliet aabnedes i Juni — og rejste hjem om Efteraaret. Atter 1250 var Lincoln-Bispen i Lyon fra Midfaste til September³.

Som Eskil længtes efter Clairvaux, droges Jacob Erlandsen under sit stormfulde Liv mod Franciskanerne. Da han 1258 paa Grund af hyppige Sygdomsanfald søger Paven om at løse sig fra det ærkebiskoppelige Embede, er det hans Tanke at træde ind i Ordenen. Næste Aar skænker han al sin Ejendom i Flakkebjerg Herred til det af hans Frænke Grevinde Ingerd af Regensteen oprettede St. Clara Kloster i Roskilde og stifter Sjølemesser for sig og sin Slægt, dog med den Klausul, at hvis et Kloster af Clarisserindernes Orden grundlægges i Lund Bispedømme, skal Gaven overføres dertil⁴. I Graabrødrenes Klosterkirke i Lund blev han begravet.

¹) Derimod tør man ikke bygge paa Huitfeldts Beretning om, at han sammen med Ærkedeggen Peder fra Aarhus Domkirke 1245 var bleven sendt til Kirkemødet af Kong Erik og hans Brødre. Huitfeldts Kilde er Hans Svaning, hvis »circumstantzier« er meget løsgagte.

²) A. Krarup: Bullarium Danicum (1932) n. 359, 381, 407, 442.

³) Epistolæ Roberti Grosseteste (Chronicles and memorials vol. 25). Epistolæ Adæ de Marisco (ibid. vol. 5).

⁴) Diplomatarium Danicum 2. Række, 1. Bd. n. 251, 306.

5.

I »Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder« S. 94—95 har Hal Koch givet en Oversættelse af det store Brev, Ærkebiskop Eskil sendte hjem, da han i 1152 sad som Fange i Tyskland. Som Forlæg har han taget Texten i Erik Pontoppidans »Annales ecclesiæ Danicæ« I (1741) S. 558, men søger ikke tilbage til Kilden. Mens Brevet er gaaet til Grunde, er en Afskrift indført i »Lundebogen«, den anseelige Copibog af 1494 over Domkapitlets Breve, som skyldes Kantoren Bo Jenssøn. Mogens Madsen, der var Skolemand i Lund og siden Biskop over Lund Stift, studerede flittigt den gamle Codex og optog Brevet i »Epi-scoporum ecclesiæ Lundensis series«, udg. 1710. Herfra hentede Pontoppidan sin Text.

Der har været rejst Tvivl om Brevets Ægthed. H. Schroers karakteriserede det i »Untersuchungen zu dem Streite Kaiser Friedrichs I mit Papst Hadrian IV« (1915) som en Stiløvelse, men tilføjede, at en sikker Dom ikke kunde fældes, før Overleveringshistorien laa klar. Mærkeligt er det da, at Hal Koch ikke i sit Gensvar (S. 94 n. 2) gør Rede for Forholdet og understreger, at Afskriften i »Registrum ecclesiæ Lundensis« slaar al Tvivl ned. Ingen af Parterne synes at have søgt Oplysning i Erslevs Repertorium. — Eskils Skrivelse er ikke en fingeret Epistel fra en tilfældig Brevsamling eller en Formularbog; men et Brev præget af sin Ophavsmand. En Skriver har han vel næppe haft hos sig. Det giver hans myndige Afvisen af, at der udredes Løsepenge for ham; og det er kommet til sit Sted. Naturligvis er dets Form Tidens Form, den fra Antikken laante Prosa med Antitheser, Alliterationer, Rythme og med Gentagelser, hvorunder den samme Tanke stadig finder nye Udtryk¹. Gennem Hal Kochs rammende og vægtige Oversættelse er det muligt at fornemme Eskils

¹) Et Brev fra Petrus Cellensis (Abbed Peder fra Moutier-la-Celle) til Johannes Saresberiensis (H. Denifle: Chartularium universitatis Parisiensis I S. 24) er et Skoleeksempel.

Stil, hvori Vulgata gør sig stærkt gældende. Derfor skal her kun citeres et Stykke af den latinske Text.

»— — Præterea infamis est redemptio, qua libertas perit ecclesiæ, qua servitus comparatur. Necesse est enim, ut membra serviant, si caput humilies sub tributo. Necesse est clericum redimi, si episcopum censeas redimendum. Necesse est trepidare subditos, si, juxta Comicum, ei opus est patrono, quem speras redemptorem — —«. »Juxta Comicum« oversættes af L. Helveg: »efter Ordsproget« — af Hal Koch: »efter Lektionariet (liber comicus)«; men betyder: »i Følge Terents«¹. Citatet, der gives efter Hukommelse, er fra Komædien Eunuchen v 770: »Perii, huic ipsist opus patrono, quem defensorem paro«, udbryder Thais, som, da Thraso rykker frem, ikke synes at faa den ventede Hjælp fra Chremes.

En Snæs Aar yngre end dette Brev er Eskils Henvendelse til Kong Louis VII af Frankrig med Klage over det Tab, han har lidt, idet Abbeden i St. Victor Klostret i Paris har forgrebet sig paa de Penge, han havde deponeret dèr². Indledningshilsenen lyder: »Ludovico Dei gratia illustri Francorum regi, domino suo et amico singulari, Eschilus eadem gratia Lundensis archiepiscopus — —«. I Samlingens talrige Breve synes Tiltalen til Kongen afstemt efter den skrivendes Rang. Der forekommer mange Slags Formler, men Eskils staar ganske for sig. Er det en Formular slet og ret eller et Vidnesbyrd om en personlig Tilknytning til Frankrigs Konge? Landet har været ham

¹) »Comicus« var i Middelalderen Kendenavn for Terents, medens »Ethicus« betød Juvenal eller Moralisten i al Almindelighed f. Ex. Cicero, hvorpaa William fra Malmesbury, Johannes Saresberiensis, Giraldus Cambrensis giver flere Exempler.

²) Det var indført i en Codex fra c. 1200 med en betydelig Samling Afskrifter af Breve fra Louis VII.s Tid — de fleste til og fra Kongen — som A. Duchesne offentliggjorde i »Historiæ Francorum scriptores IV (1641) S. 557—762; jfr. Isak Collijns Redegørelse i »Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen« XXV (1938) S. 1—4.

kært og nævnes her i Brevet som »dulcis Gallia«¹, Rolandskvadets »France dulce«². Iøvrigt møder vi et klassisk Citat. Med Tanken paa Abbedens Svig maa Eskil sande »illud antiquum proverbium: Nusquam tuta fides« — det er de Ord, Dido harmfuldt slynger mod Æneas, da han vil forlade hende (Æneiden IV 373).

Disse to Citater i Eskils Breve og et Par Laan fra Horats og Lucan i Roskildekrøniken er nok de ældste Spor af latinsk Skolelærdom i Danmark, og selvom man almindeligvis ikke skal gøre for meget ud af Citater i middelalderlige Breve og Skrifter, der kun sjældent skyldes dybere Kendskab til Oldtidslitteraturen, men oftest er Skolebrokker eller hentede fra »Florilegia«, de yndede Blomsterkoste af Fyndord, lægger vi Mærke til disse smaa Tegn. Snart skulde Saxo med en Stilkunst, der søger sin Lige i Samtidens latinske Historieskrivning, udarbejde »Gesta Danorum«.

¹) Paa samme Vis Petrus Blesensis (Peder fra Blois) og Herbert fra Boseham: »dulcis Francia« (Migne: Patrologia Latina 207, Sp. 293, 190 Sp. 1215).

²) Andre Exempler se Tobler-Lommatzsch: Alt-französisches Wörterbuch (1936) Sp. 2052 og Jacob Grimm: Kleinere Schriften III (1866) S. 75.

Hur tillkom »krönikan« om gråbrödernas bortjagande ur Danmark?

Av Gösta Johannesson.

Från reformationens genombrottsår i Danmark har bevarats en liten skrift med titeln »Cronica seu brevis processus in causa expulsionis fratrum Minoritarum de suis cenobiis prouincie Danice«. Den kallar sig sålunda själv en »krönika«, en benämning som på intet sätt är adekvat men som dock av praktiska skäl behålles i det följande. Krönikan har utgått från katolskt håll och består av en inledande, till den Högste ställd »Oratio deprecativa« om straff över franciskanernas motståndare, av en därefter följande ordrik »Prefatio« samt av femton kapitel, vilka med växlande utförlighet skildra de hemsökelser det lutherska kätteriet berett de danska gråbrödrakonventen. Av dessa femton kapitel har ett, som skulle handlat om Trelleborgsklostrets öde, aldrig utförts, utan blott en ensamstående rubrik antyder, att kapitlet planerats. Ett annat kapitel, det om konventet i Köpenhamn, innehåller ej stort mera än några inledande fraser.

Krönikan tillmätas i regel ett högt värde som historisk källa och har på viktiga punkter lagts till grund för framställningar av den danska kyrkoreformationens historia, allt sedan Frederik Münter 1802 använde den för sin »Den danske Reformationshistorie«. För snart hundra år sedan utgavs krönikan i tryck av H. Knudsen i Kirkehistoriske Samlinger I, försedd med inledning och utförliga anmärkningar. En ny edition gjordes av M. Cl. Gertz i Scriptorum

Minores Historiae Danicae¹. En översättning till danska av krönikans latinska text publicerades av I. F. Fenger i Dansk Kirketidende 1851. Kapitel för kapitel är krönikan refererad i Johs. Lindbæk, »De danske Franciskanerklostre«. Frågorna om krönikans tillkomsttid och dess författare ha behandlats av Knudsen och Gertz i anslutning till de nämnda editionerna. Med hänsyn till krönikans centrala ställning bland de berättande källorna till dansk reformationshistoria torde det kunna anses berättigat att på nytt upptaga dessa problem till behandling.

Redan under en flyktig genomläsning av krönikan märker man, att den ej hänger samman vare sig ur språklig eller ur logisk synpunkt. Två personer framträda i olika delar som författare. Den ene, Jacobus Johannis, namnger sig själv i Viborgskapitlet, den andre, Erasmus Olai, ger sig till känna i Ystadsavsnittet. Vissa kapitel äro skrivna i ordrik, liviansk stil och göra rikt bruk av direkt anföring. Detta gäller främst Malmö-, Ystads- och Halmstadsavsnitten. Tonen i dessa kapitel är prononcerat antiluthersk och polemisk. I andra partier är språket däremot kort-hugget och knappt, ja, i Aalborgskapitlet hackigt och knaggligt. Halmstadskapitlets slutparti utgöres av en inventarie- och godsförteckning, som helt bryter sig ut ur sammanhanget. I Næstved- och Malmökapitlen yttrar sig författaren stundom i jag-form (»ut reor«, »ne dicam«), i Flensborgs-, Viborgs-, Randers-, Horsens- och Ystadsavsnitten förekomma vi-former (»cenobium nostrum«, »fratres nostros«). Med rätta har därför Gertz karakteriserat krönikan som en »ikke helt fuldendt Bearbejdelse af en ufuldstændig Materialsamling«. Han antager, att en eller eventuellt två redaktörer hoparbetat material, som insänts från guardianer och bröder i de olika konventen landet runt. De olika kapitlens växlande stilkaraktär skulle så-

¹) Denna edition (förk. SMHD) citeras i det följande, dock med normaliserad stavning av den latinska texten.

lunda bero på att redaktören ej kunnat få tillfälle till att sätta språkligt sin personliga prägel på arbetet från början till slut. Denna Gertz' uppfattning är odisputabelt riktig. Emellertid torde en detaljgranskning av enskilda partier i krönikan kunna kasta ytterligare ljus över förhållandena kring krönikans tillkomst.

Halmstadskapitlet ger oss upplysningar om arten av det material, som redaktören haft till sitt förfogande. Detta kapitel består av två huvuddelar. Först ett parti, inlett med orden: »Modus expulsionis seu invadendi conventum Halmstadensem hoc ordine, qui sequitur, factus est«. Berättelsen föres fram till konventets upplösning söndagen Letare (19 mars) 1531. Sedan konstateras: »Item notandum, quod litterae testimoniales super conversatione fratrum ibidem habentur Roskildiae cum sigillis guardiani et conventus«. En ny ingress: »Item bona alia alienata seu recepta de praefato conventu Halmstadensi, restituenda cum tempore promissa &. Sunt haec sequentia« inleder en lista i nio punkter över förlorad eller utlånt egendom¹. De skriftliga källorna ha därmed angivit sig själva. Dels ha de utgjorts av beseglade »vittnesbrev rörande brödernas uppträdande«², vilka av konventet insänts till Roskilde, där provincialministern residerade, dels av den nämnda inventarielistan. Ur vittnesbrevet har en kronologisk stomme kunnat framkonstrueras. Därifrån stamma utförliga dateringsformler som t. ex. »Anno Domini M.DXXXI in octava Epiphaniae Domini«, »Anno Domini ut supra 1531 in ebdomada Letare«.

Dessutom har emellertid i krönikan inarbetats muntliga utsagor, vilka antingen i skriftfäst form nått redaktören eller meddelats honom direkt. Sådan muntlig tradition spåras redan i Halmstadskapitlet. Detaljerat och något bredare än övriga händelser skildras i detta kapitel,

¹) SMHD II: 355 ff.

²) Conversatio = förhållande, sätt att skicka sig, vandel. R. Köstler, Wörterbuch zum Codex Iuris Canonici (München 1927) s. 97.

huru en broder Severinus Jacobi söndagen Septuagesima predikade i klostrets kyrka, varvid tumult förekom, huru han var en bland de sex bröder, vilka tillätos stanna kvar i klostret, sedan deras kamrater drivits bort, och huru han också drevs bort, emedan han mottagit bikt under fastan, vilket stred mot de villkor, varpå han fått bli kvar i klostret. När de sistnämnda händelserna utspelades, var konventet redan upplöst. Ett vittnesbrev, sigillerat av guardianen och konventet, kan ej ha haft något att berätta härom. Uppgifterna måste på annan väg ha nått fram till kapitlets författare.

Om broder Severinus uppges det, att »han sedermera bragtes om livet i Ystad vid bortdrivandet av konventsbröderna där«¹. Gå vi till Ystadsavsnittet, finna vi, att det självt uppper sig bygga på muntlig tradition. Dess slutord lyda: »Haec et plura alia fratres Ystadenses tempore suae expulsionis ab impiissimis Lutheranis sustinuerunt; quod praefatus pater frater Andreas Bertoldi, eiusdem monasterii guardianus, rettulit mihi, fratri Erasmo Olavi, in bona fide et conscientia sua: protestabatur verbo et scripto iurabatque, super hoc deum altissimum invocando, praescripta verissime contigisse«². Utförligt omtalas bland annat, hur en broder Severinus misshandlades av borgarna och slutligen avled av sina blesyrer³. Denne Severinus är densamme, som nämndes i Halmstadskapitlet. När konventet i Halmstad upplöstes 1531, har han funnit en fristad hos bröderna i Ystad, och där vistades han under nära ett år till sin död. Genom honom har otvivelaktigt uppgifter om Halmstadklostrets ödeläggelse förmedlats till Andreas Bertoldi. Halmstadskapitlets ord om Severinus' död antyder, att så varit fallet.

Erasmus Olai har skrivit Ystadskapitlet på grundval av Andreas Bertoldis muntliga uppgifter. Genom Bertoldi kan

¹) SMHD II: 356.

²) SMHD II: 364.

³) SMHD II: 361 f.

traditionerna kring Halmstadskonventets öde ha nått Erasmus. Den enklaste förklaringen till att dessa traditioner kunnat utnyttjas i krönikans Halmstadskapitel blir följaktligen, att Erasmus Olai skrivit även detta kapitel. Det har redan påpekats, att berättarstil och polemisk inställning äro desamma i båda kapitlen. Smärre verbala likheter finnas även. Ett par förtjäna anföras:

Halmstadskapitlet:

(SMHD II: 355)

incriminatus est fratres . . . ,
quod . . . essent fures spiri-
tuales, animarum interfec-
tores, necnon populi simpli-
cis deceptores.

(SMHD II: 356)

cives propria auctoritate . . .
ad instinctum ipsius diabo-
lici praedicatoris Lutherani-
ci . . .

Ystadskapitlet:

(SMHD II: 359)

multa ac innumera convi-
cia . . . , vocando eos homi-
cidas, latrones, fures, san-
guisugos, necnon animarum
interfectores

(SMHD II: 359)

secta Lutheranica, diabolico
et furibundo spiritu agitata
et inflata . .

Förutom dessa två kapitel är det troligt att även Næstvedavsnittet skrivits av Erasmus Olai. Gertz har uttalat en förmodan i denna riktning¹, och den har stort fog för sig, ty enligt krönikan var Erasmus knuten som lektor till detta konvent². Men Halmstadskapitlet bygger på dokument, vilka varit tillgängliga hos provincialministern i Roskilde. Erasmus Olai måste således ha arbetat där och i samförstånd med provincialministern. Denna omständighet framtvingar frågan, huruvida man ej i honom bör se krönikans redaktör. Denna möjlighet, vilken även Gertz antytt, är värd att prövas närmare.

Erasmus Olai nämner sig själv i jag-form på det citerade stället. I jag-form uppträder även Jacobus Johannis i Viborgskapitlets slutord: »Haec rettulit mihi, fratri Jacobo, reverendi patris ministri socio, praedictus venera-

¹) SMHD II: 327.

²) SMHD II: 364 f.

bilis pater, frater Nicolaus Tybo, tunc guardianus antedicti conventus Viburgensis, nunc vero viceguardianus Ripensis¹. Detta kapitel har alltså skrivits av provincialministerns socius Jacobus Johannes på grundval av de uppgifter konventets guardian lämnat. Genom samme sagesman torde uppgifter om Tönderklostrets undergång ha förmedlats, ty större delen av detta kapitel handlar om hur Niels Tybo, »tunc ibidem guardianus institutus«, förgäves tvenne gånger hos Frederik I sökt utverka, att man skulle förfara skonsamt mot munkarna². En annan av ordensprovinsens förtroendemän visar sig således här ha tagit del i arbetet på krönikan. Även han borde kunna komma i fråga som redaktör.

En granskning av redaktörens arbetsmetod röjer emellertid omständigheter, som fälla utslaget till Erasmus Olais fördel. Som enande länkar mellan krönikans heterogena beståndsdelar stå några tämligen ensartade inledningsformler i början av sex olika kapitel. Att man på dessa ställen får spåra redaktörens hand, betygas ej blott av den inbördes likhet de visa, ehuru de förekomma i ur språklig synpunkt för övrigt mycket olika kapitel, utan främst därav, att de överensstämna med några textställen, som tvivelsutan skrivits av krönikans redaktör. Dessa sistnämnda ställen äro överskriften til Prefatio, den korta notisen under rubriken »Cap V De Conventu Hafniensi« samt krönikans slutord. Dessa tre textställen lyda:

<i>Prefatio:</i>	<i>Köpenhamnskapitlet:</i>	<i>Slutformeln:</i>
(SMHD II: 332)	(SMHD II: 350)	(SMHD II: 367)
Sequitur Cronica seu brevis processus in causa expulsionis fratrum Minoritarum de suis ceniis provinciae Da-	Huius conventus expulsionis factio acta est eodem anno, quo expulsi fuerunt Malmogien- ses, immediate an-	Explicit qualiscumque modus et ordo in causa profligationis fratrum minoritarum provinciae Danicae.

¹) SMHD II: 339.

²) SMHD II: 339 f.

nicae, et primo te eos; cuius hi-
 praefatio eiusdem. storia, modus et
 processus inhu-
 manissimae expulsio-
 nis ac flebilissi-
 mae profligationis
 in sequentibus in-
 ferius patebit.

Med dessa ställen visa de nämnda sex kapitelingresserna stora likheter:

<i>Malmökapitlet:</i> (SMHD II: 340)	<i>Kögekapitlet:</i> (SMHD II: 354)	<i>Halmstadskapitlet:</i> (SMHD II: 355)
Historia et modus inhumanissimae ex- pulsionis fratrum minorum.	Historia expulsionis fratrum Kögen- sium brevissima.	Modus expulsionis seu invadendi con- ventum Halmsta- densem hoc ordine, qui sequitur, fac- tus est.

<i>Ystadskapitlet:</i> (SMHD II: 359)	<i>Næstvedkapitlet:</i> (SMHD II: 364)	<i>Kalundborgskapitlet:</i> (SMHD II: 365)
Historia ac modus inhumanissimae ac flebilissimae pro- fligationis seu ex- pulsionis fratrum minorum cenobii Ystadensis a secta Lutheranica factae. In sequen- tibus omnibus ac singulis praesens scriptum legenti- bus clare patebit quam impie atque inchristianissime acta fuit.	Historia seu modus expulsionis fra- trum illius cenobii Naestvedensis occasione et or- dine, qui sequitur.	Historia et proces- sus expulsionis fra- trum Kalundbur- gensium

Överensstämmelsen mellan Ystadskapitlets inledning och Köpenhamnskapitlet förtjänar att särskilt beaktas. De stå varandra närmast av alla de citerade textställena.

Ystadskapitlets inledningsord hänga emellertid språkligt mera intimt samman med den följande texten i kapitlet än vad fallet är med de övriga ingresserna. Kapitlets framställning anknyter direkt till inledningens uttryck. Erasmus Olai har författat detta kapitel. Han har sålunda också skrivit den korta notisen om Köpenhamnskonventet, en typiskt redaktionell notis, och troligen också de övriga inledningsformlerna samt slutorden. Därmed har tesen, att Erasmus Olai varit krönikans redaktör, vunnit ytterligare stöd. Bindande bevisning i denna fråga kan ej presteras. Sammanfattningsvis kan konstateras, att såväl Erasmus Olai som Jacobus Johannis varit verksamma vid uppläggningsen av krönikan, men att en rad indicier kunna framdragas, vilka göra det troligt, att Erasmus Olai varit krönikans egentlige redaktör.

H. Knudsen har framlagt den gängse uppfattningen om krönikans tillkomst¹. Han såg i Erasmus Olai och Jacobus Johannis krönikans författare, ej blott dess redaktörer. De skulle ha börjat sitt arbete efter den tid, då de olika konventen utrymdes, d. v. s. efter en tidpunkt fallande mellan sommaren 1528 och slutet av år 1532. Krönikan skulle förelegat i det bevarade skicket före Fredrik I:s dödsdag 10 april 1533, emedan konungen »netop i den sidste Beretning omtales saaledes, at det maa anses for afgjort, at han endnu levede paa den Tid, da den blev nedskreven«. Gertz anslöt sig till denna Knudsens tidfästning. Men i författarfrågen uttalade han sig, som nämnts, för att ett par redaktörer samlat och överarbetat material, vilket insänts från olika håll. Häre ligger emellertid en inkonsekvens. Med Gertz' syn på författarfrågan måste man räkna med dels en tidsperiod för uppteckandet av de olika konventens redogörelser, dels en period för krönikans slutliga utredigering på grundval av detta material. Den tidfästning Knudsen gjort kan med andra

¹) Kh. Saml. I: 327 f.

ord tillämpas endast på den första fasen i krönikans tillkomsthistoria, uppsättandet av de olika konventens berättelser. Det finns alltså en terminus ante quem för tillkomsten av dessa primära relationer och en terminus post quem för utredigeringen av krönikan, och dessa termini behöva ej vara identiska.

Det torde vara i huvudsak riktigt, att de primära relationerna uppsatts före Frederik I:s död. Dock kan det ifrågasättas om konungen verkligen varit i livet, när följande passus i Koldingkapitlet sattes på papperet: »Grasante ordinis nostri persecutione sub rege Friderico, christianissimi regis Christiani filio, cum iam dictus Fridericus rex, omnis religionis christianae adversarius, nimirum heresi Lutherana corruptus . . .«¹. En hänsyftning till hertig Hans' av de gammaltroende omhuldade tronkandidatur under »Kongelöset« kan kanske inläggas i uttrycket »rex Fridericus, frater regis Johannis, quondam regis Daciae, Sveciae et Norvegiae«, vilket återfinnes i »Tönderkapitlet«². I båda fallen skulle formuleringarna emellertid lättast kunna förklaras, om ställena vore redaktionella inskott.

Det torde nämligen vara säkert, att redaktörens verksamhet pågått även efter Frederik I:s död. Några textställen i olika delar av krönikan uppvisa så stora inbördes likheter, att de liksom inledningsformlerna måste betraktas som redaktionella tillägg. Det är några utfall mot rikshovmästaren Mogens Göye, som framställs som upphovsman till alla de olyckor, vilka drabbat franciskanorden. Utfallen ha inflätats i texten som appositioner. Stilistiskt ha de sålunda varit lätta att placera in, utan att några större ändringar behövt göras. Till dessa ställen ansluter sig redaktörens karakteristik av Göye i Prefatio. Ställena lyda:

¹) SMHD II: 351.

²) SMHD II: 339.

<p><i>Aalborgskapitlet:</i> (SMHD II:352) Quidam petulans hereticus, filius Magni Göe satoris totius mali (qualis pater, talis filius) nempe . . . Absalon Göe</p>	<p><i>Randerskapitlet:</i> (SMHD II:352 f.) Cum Magnus Giöe, simultim et protector hereticorum et ipse hereticissimus</p>	<p><i>Næstvedkapitlet:</i> (SMHD II:364) Comminatus fuerat saepissime impiissimus ille hereticus, dominus Magnus Göe, diaboli et servus et miles . . .</p>
<p><i>Kalundborgskapitlet:</i> (SMHD II:365) Magnus Göe, homo impiissimus et hereticus</p>	<p><i>Horsenskapitlet:</i> (SMHD II:366) dictus ille (näml. i Kalundborgskapitlet) Magnus Göe, omnium bene viventium persecutor consilio habito cum impiissimo domino Magno Göe . . .</p>	<p><i>Prefatio:</i> (SMHD II:334) Inter quos Magnus Göe facile princeps esse iam conspiciatur. Qui pauperculae nostrae religionis fratres e locis iniustissime fugavit.</p>

Under Frederik I övade Mogens Göye ett bestämmande inflytande på den kungliga kyrkopolitiken. Hans hållning bidrog otvivelaktigt till att angreppen på tiggarröderna fingo fortgå ostört, men hans maktställning var vid den tiden så säker, att utmaningar i stil med de här citerade skulle varit mycket okloka. Däremot möter det inga svårigheter att inpassa angreppen i den situation, som uppstod efter herredagen i Köpenhamn sommaren 1533. Då skedde en brytning inom riksrådet, och rikshovmästaren lämnade mötet som det evangeliska partiets ledare. För ögonblicket stodo den gamla kyrkans prelater som segrare och framtiden tecknade sig löftesrik för dem. En reorganisering av den gamla kyrkan förestod. Ytterligare skövling av tiggarkloster förbjöds, och den till midsommartid år 1534 beramade herredagen skulle besluta om eventuellt återställande av den egendom ordnarna förlorat. I detta läge med goda utsikter till en katolsk restauration och i

klar konfliktställning gentemot rikshovmästaren ha de citerade utfallen satts på papperet.

Krönikans tillkomst faller sålunda inom vidare gränser än man hittills hållit före. Omständigheterna kring dess uppläggning kunna emellertid belysas ytterligare.

Andreas Bertoldi var enligt krönikans egen uppgift guardian i Ystad, när Erasmus Olai upptecknade hans berättelse om detta konvents ödeläggelse. Efter konventets upplösning överflyttades han till Odense. Den för sin ordens historia varmt intresserade gråbrodern Petrus Olai uppger nämligen i sina anteckningar, att Bertoldi vid sitt val 1534 till provincialminister innehåft befattningen som guardian i Odense¹. Detta ger vid handen, att krönikans Ystadkapitel upptecknats i sin ursprungliga form omkring 1532 strax efter konventets upplösning.

Provincialministerns socius Jacobus Johannis nedskrev som nämnts Niels Tybos berättelse om Viborgkonventets öden. Sammanställas krönikans uppgifter om denne man, är det möjligt att vinna ytterligare en kronologisk hållpunkt. Tybo säges nämligen »tunc» d. v. s. vid tiden för Viborgkonventets upplösning ha varit guardian i Viborg, »nunc» d. v. s. när berättelsen upptecknades, viceguardian i Ribe. Dessutom uppges han ha varit insatt som guardian i Tönder, när angreppen inleddes mot klostret därstädes, d. v. s. i sept. 1530. Tybo har tydligen förflyttats från Viborg till Tönder och därifrån till viceguardianbefattningen. Detta ger oss möjlighet att fastslå sept. 1530 som terminus post quem för upptecknandet av Viborgkapitlet i dess ursprungliga form. 1532 är Jacobus Johannis i krönikan omtalad som provincialministerns socius². Vi veta ej, för hur lång tid detta ämbete besattes. Eftersom innehavaren var provincialministerns förtroendemän, förefaller det sannolikt, att varje minister utsett sin socius. I så fall har Jacobus Johannis beklätt befattningen som socius

¹) SMHD II: 320.

²) SMHD II: 364 f.

mellan 1531 och 1534. Det förefaller troligast, att han i egenskap av socius upptecknat Niels Tybos berättelser.

Provincialminister under denna tid var Erasmus Ulf¹. Denna man har samlat allehanda dokument och uppgifter rörande ordens olika konvent och deras egendom. Dessa samlingar ha genomgåts och begagnats av Petrus Olai, som nämner dem i sina anteckningar². Under samme provincialministers ämbets-tid upptecknades berättelser om ödeläggelsen av flera konvent. Under sådana omständigheter är ett antagande motiverat, att hans egna samlingar ingått bland förarbetena till krönikan. Erasmus Ulf skulle sålunda vara den provincialminister, som tagit initiativet till krönikans uppläggning och låtit en redaktör i Roskilde börja sitt arbete med att bearbeta det inkomna materialet.

Ordensprovinserna Dacia valde vart tredje år sin provincialminister, vilken styrde provinsen enligt de riktlinjer, som uppdrogos vid provinskapitlen. Han visiterade provinsens kloster, inkallade provinskapitel, stadfäste gåvor och försäljning av egendom, upptog noviser i orden och representerade densamma inför världsliga och andliga myndigheter. Vart tredje år höll orden generalkapitel. Provinsen representerades då av sin minister, en custos och en tredje av provinskapitlet utsedd ledamot. Vid generalkapitlen upplästes bl. a. redogörelser för tillståndet inom de olika ordensprovinserna³.

Provinskapitel hölls i Odense i sept. 1534. Till ny provincialminister utsågs Andreas Bertoldi. Han skulle som den främste av provinsen Dacias representanter deltaga i ordens nästa generalkapitel. Det hölls i Nizza 1535. I det föregående ha vi mött Bertoldi som delaktig i materialsamlingen till krönikan om gråbrödrakonventens ödeläggelse. Detta arbete igångsattes av Erasmus Ulf. Denne

¹) SMHD II: 320.

²) Johs. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre* (1914) s. 259.

³) Lindbæk, *anf. arb.* s. 17 f.

har givetvis ej varit utan del i Bertoldis val till hans efterträdare. Bertoldi utsågs att fullfölja den uppgift Erasmus Ulf påbörjat.

På generalkapitlet i Nizza upplästes en redogörelse för tillståndet i provinsen Dacia. Ehuru bristfälligt traderad framstår denna redogörelse med säkerhet som icke identisk med krönikans framställning. Redogörelsen nämner minst tjugofem nordiska minoritkonvent, medan krönikan behandlar blott femton danska konvents öde¹. Krönikan måste ha upplagts för ett speciellt ändamål begränsat till provinsens danska konvent.

Krönikan kallar sig själv »brevis processus in causa expulsionis . . .«, en »kort juridisk inlaga vid rättegången om gråbrödernas utdrivande«. Den är mycket mån om att bestyrka sina uppgifter. Andreas Bertoldi säges ha avgivit sin redogörelse »in bona fide et conscientia sua« — med rent samvete och övertygad om dess sanning — samt ha uttryckligen uttalat och gått ed på, att allt tilldragit sig som han sagt². Samma syfte har hänvisningen i Halmstadskapitlet till de intyg, som av konventet insänts till Roskilde.

Krönikan är sålunda ett förberedande utkast till en inlaga vid en rättegång. Den vill dokumentera, hur det gick till, när de danska franciskanerna förlorade den enda egendom de enligt ordensregeln hade rätt att inneha, konventshuset och dess inventarier. Var denna process skulle anläggas, är uppenbart. En bulla av år 1288, utfärdad av Nikolaus IV, undantog minoriternas fasta och lösa egendom från all annan jurisdiktion än påvens³. Processen skulle avdömas vid kurian. Ett lägligt tillfälle att verka för saken erbjöd sig, när provinsens ombud infunno

¹) Lindbæk, *anf. arb.* s. 87 f.

²) Om betydelsen av processus och uttrycket in bona fide, se Köstler, *anf. arb.* s. 282, 162.

³) Dipl. Norveg. IX:70 f. Bullan avskrevs i en privilegiesamling ännu omkr. år 1500. Lindbæk, *anf. arb.* s. 258.

sig på generalkapitlet i Nizza. Då kunde samtidigt värdefulla kontakter knytas vid kurian i Rom. Att krönikan vänder sig till en icke-dansk läsare, röjes bland annat av uttrycket »sub rege Friderico, christianissimi regis Christierni filio«. Christiern I var känd vid kurian sedan sitt besök i Rom år 1474.

Av detta syfte förklaras krönikans begränsning till de danska minoritkonventens angelägenheter. Ödeläggelsen hade skett i Danmark. Dessutom var det ej tänkbart, att den danska provincialministern vid denna tidpunkt kunde erhålla fullmakt att uppträda på hela ordensprovinsens vägnar. Sedan aug. 1533 fördes Norge in på egna politiska vägar genom ärkebiskop Olavs nationella, separatistiska hållning. När 1517 de danska franciskanerna anslutit sig till observansen, inträdde en schism med de svenska gråbröderna, vilka förblevo konventualer. Klyftan vidgades genom att Sverige några år senare frigjorde sig från Danmarks politiska överhöghet.

Därmed ha skisserats de perspektiv, vilka efter hand öppnade sig för ordensledningen från den tidpunkt, då provincialministern började insamla material om de olika konventens förluster, till det ögonblick, då de politiska konjunkturerna bedömdes så gynnsamma, att utredning och bearbetning av detta material kunde igångsättas på allvar. Redaktionsarbetet fullföljdes aldrig. Så länge prelatpartiet innehade den maktställning det förvärvat vid herredagen 1533, kunde utsikterna för en restaurering av orden i dess gamla rättigheter bedömas ljusa. I början av 1535 vände sig emellertid krigslyckan i kampen om Danmark till den unge evangeliske hertig Christians förmån. Att fullfölja den uppgjorda planen skulle ej längre leda till något praktiskt resultat. Arbetet på krönikans färdigställande har avstannat i samband med försämringen av de politiska konjunkturerna.

Varje undersökning av krönikan försvåras av att den bevarats till eftervärlden endast i avskrift. Det är därför

ofta omöjligt att skapa bindande bevisning i fråga om de med krönikan förknippade problemen. Denna svaghet vidlåder även flera av de här antydda lösningarna. Men insatt i det ovan skildrade sammanhanget vinner krönikan betydligt i intresse som historisk källa. Den belyser ej blott den evangeliska rörelsens landvinningar utan även och främst franciskanernas kamp för sin existens under de sista åren av ordensprovinsen Dacias historia.

Om Haderslev-Mødet 1537.

Af Bjørn Kornerup.

Det er velbekendt, hvorledes Kong Christian III gik til Værks med den største Grundighed og Samvittighedsfuldhed, da der skulde udarbejdes en Kirkeordning for den unge evangelisk-lutherske Kirke i hans Riger. Gennem en Række Stadier forberedtes den »Kirkeordinans«, som i henved 150 Aar blev gældende kirkelig Grundlov. Et interessant Afsnit af denne Kirkeordinansens Udviklingshistorie danner Møderne i Odense og Haderslev 1537, paa hvilke der udarbejdedes det (nu tabte) latinske Udkast til Ordinansen, som kom til at danne Grundlaget for den endelige Redaktion.

I November 1536 udstedte Kongen Indbydelser til en Række af de evangeliske Prædikanter og til Repræsentanter for Domkapitlerne samt Dominikanernes Provincialprior til at møde i Odense Helligtrekongersdag (6. Januar) 1537¹; men noget senere blev Forhandlingerne forelagt til Haderslev og Kommissionen suppleret med en Del slesvigske Gejstlige. Det eneste Kildested til Efterretning om Afholdelsen af Mødet i Haderslev har hidtil været en Bemærkning i Provst Jørgen Boies mærkelige Beretning om Reformationen i Haderslev Amt², og man har i den kirkehistoriske Forskning opfattet Betydningen af dette Møde noget forskelligt.

¹) Kirkehistoriske Samlinger II, 587 ff. H. F. Rørdam, Danske Kirke love 1536—1683 I, 9.

²) Kh. Saml. 2. R. II, 270.

C. T. Engelstoft, der har Fortjenesten af indgaaende at have redegjort for Kirkeordinansens Udviklingshistorie, vilde vel ikke forkaste Kildeværdien af Jørgen Boies Efterretning eller benægte, at der havde fundet Forhandlinger Sted i Haderslev, men han var oprindelig tilbøjelig til i høj Grad at undervurdere Betydningen af Haderslev-Mødet i Sammenligning med Odense-Mødet¹. Heroverfor hævdede H. F. Rørdam energisk den stærke Indflydelse paa Udformningen af Kirkeordinansen, som maatte tilskrives de slesvigske Teologer i Haderslev og i det hele de Rammer, som var blevet fastlagt gennem Reformationens bevægelse i Nordslesvig (Haderslev Amt)². Under Indtryk af Rørdams Argumentation ændrede Engelstoft siden sin først fremsatte Opfattelse og tillagde nu Haderslev-Mødet væsentlig større Betydning end oprindelig antaget³, og i den senere Kirkehistorieskrivning har man gennemgaaende fulgt Rørdam⁴.

Medens Engelstofts første Opfattelse paa dette Punkt saaledes er blevet forladt, har han derimod i den behandlede Sammenhæng fremsat en Bemærkning, som hidtil har været ubestrideligt rigtig, idet han om Forhandlingerne i Odense og Haderslev ytrer: »om Maaden, hvorpaa de Forsamlede arbeidede, giver ingen historisk Beretning det mindste Vink«⁵. Særlig gælder dette de katolske Repræsen-

¹) Sst. S. 34 ff.

²) I. Barfod og H. F. Rørdam, Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862 S. 160 ff. Jvfr. Samme i Kirke-Leksikon for Norden II, 799.

³) Kh. Saml. 2. R. II, 377 ff., især S. 378 Note 1.

⁴) Ernst Michelsen, Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542, 1909, S. 61 ff., 64. Lis Jacobsen i Udgaven af Peder Palladius' Danske Skrifter I, 119. Jenny Schnell, Die dänische Kirchenordnung von 1542 und der Einfluss von Wittenberg, 1927, S. 16 ff. J. Oskar Andersen i Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter, udg. af Johs. Nordentoft, 1933, S. 54. L. P. Fabricius, Danmarks Kirkehistorie II, 203. Jvfr. ogsaa Michael Neiiendam, 1536, den danske Reformationens Historie folkelig fortalt, 1936, S. 103. P. Severinsen, Hvordan Reformationen indførtes i Danmark, 1936, S. 167—8.

⁵) Kh. Saml. 2. R. II, 37.

tanter Holdning, eller som det hedder et andet Sted hos Engelstoft: »det er, som om catholske Medlemmer ikke existerede, ei alene, at de Intet have kunnet sætte igjennem, men ikke engang paa Omfanget og Synskredsen have de kunnet øve den Indflydelse, som man skulde have ventet«¹. Det vil da næppe være uvelkomment at fremdrage et samtidigt Aktstykke, som hidtil har ligget upaaagtet, og som dog kaster noget Lys over forskellige Enkeltheder i dette vigtige Afsnit af vor tidlige Reformationshistorie.

Af en Regest af et Brev, som iøvrigt nu synes tabt, ses det, at Christian III den 11. November 1536 indbød Repræsentanter for Lunde Domkapitel til at møde til et »generale concilium udi Odense«². Af Lister over Mødedeltagerne fremgaar det endvidere, at i dette Ærinde mødte for Lunde Kapitel to Mænd, den ene i hvert Tilfælde den bekendte, ivrigt katolsksindede Kannik, Mag. *Peder Iversen*, men vistnok ogsaa Kanniken *Bendt Arvidsen*, i sin Tid Niels Hemmingsens Rektor og i det hele en fortjent, græskkyndig Skolemand³. Imidlertid maa i alt Fald de lundensiske Deltagere have forladt Mødet, før end Forhandlingerne var helt afsluttede⁴, og foranledigede heraf tilstillede Kapitlet i Lund St. Dorotheæ virginis Dag (o: 6. Februar) 1537 Kongen en Henvendelse. Denne har hidtil kun været kendt af en (af Rørdam fremdragen) Regest i den saakaldte »Skånebreffsfor-teckning« i Stockholm saalydende:⁵

¹) Sst. S. 31.

²) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove 1536—1683 I, 9.

³) Kh. Saml. II, 587. Underskrifterne under Kirkeordinansen i Nic. Craigii Annales, ed. J. Gram, Addit. II p. 86. At der mødte to Repræsentanter for Kapitlet i Lund i Haderslev, fremgaar af Udtrykket nedenfor S. 35 »tvenne aff vore metbrøre«.

⁴) Jvfr. S. 38, »Paaskriften«.

⁵) Her meddelt efter Afskriften af »Skånebreffsfor-teckningen« i Ny kgl. Saml., Fol., 725 d, Acta privata Nr. 850. Paa Dansk er Regesten meddelt af Rørdam i Kh. Saml. 2. R. VI, 119. Om hele denne Fortegnelse se især William Christensen, Repertorium diplomaticum 2 R. VIII, 13.

Samtl. Prälater och Caniker i Lund skrifwa Konung Christian till, att han wille innehålla och anstå låta med den märkel. förwandling i Religionswäsendet, till thes det allmänna Conciliummet i Montua blef slutit och ändat; eller där det icke kunde låta göra sig, att de då i domkyrkorne till det ringeste måtte få behålla sine wanl. Ceremonier, uthlowandes med all macht gerna willia sökia att affwända och bättra Clerkernes feel och brist.

Denne Regest synes at indeholde et Fingerpeg om, at de katolsksindede ikke har følt sig helt vel til Mode ved Forhandlingerne i Haderslev, men er iøvrigt saa knap, at man kun i de groveste Træk faar Oplysning om Kapitlets Standpunkt. Originalbrevet synes forlængst at være gaaet tabt, men det er da saa heldigt, at der endnu i Lunde Kapitels Arkiv findes bevaret en fuldstændig Koncept til Brevet¹. Denne stadfæster Formodningen om, at det er under Indtryk af Forhandlingerne i Haderslev, at Brevet er blevet til. Koncepten har følgende Ordlyd:

Høgborne første, aller kærteste nadigste herre, effther alles vor ydmyge plicthug tro vnderdane befalelsse giffue wij edhers nadis kongeligh magestatt [!] ganske ydmyglichen till kende, ath wij effther edher nadis kongeligh maitt. scriffuelsse och begæringh haffde twenne aff vore metbrøre till then forsamlingh, som aff edher nadis kongeligh maitt. berammett vaar vdj Hadersløff, forskickett forhobendis, att ether nadis kongeligh maitt. stormegtihedh

¹) Landsarkivet i Lund, Domkapitlets Arkiv, A, Inkomne Handlingar 1473—1653. I en nylig udgivet, værdifuld Fremstilling af Reformationsbevægelsen i Skaane, Gösta Johannesson, Den skånska kyrkan och reformationen, Lund 1947, S. 255 er nogle af Hovedtankerne i Kapitlets Skrivelse refererede. Allerede for en halv Snes Aar siden havde jeg dog taget en Afskrift af Koncepten med en Udgivelse for Øje.

ther selff personelighen skwlle kommendis vordett ther at høre alle forskickte gode radh och meningh om then reformatz paa then hellige kirckis cerimonier, sedwanlighe brwgh och personer, therefore haffde vij och giffut vore forskietthe metbrødre vor meningh och gode raadh tillkende, ath the skwlle bedhe, raadhe och formane, ether nadis kongeligh maitt. all tingh vele verdis at ladhe opstaa anseendis, ma[n]gfolighedz lellighed segh nw begiffuer till thet menighe cristendomt concilium, som i Montua berammett er sta skall fierde dagh pintze nestkommendis¹, hwilcket vore forskietthe sige segh giortt haffue bode mett scriff och taale vdj for^{ne} Hadersløff forsamlingh, bekendendis segh ther och for swaghe at wære till saa drabelighen en forwanlingh pa kirckens sedwanlige brwgh och cerimonier. Fframdelis sige the och, ath the icke samtøchte alle article, som fore goffues vcrijstelighen vdj en bogh² aff predicanterne j for^{ne} forsamlingh, men mett scriff och tole ther emodh stode, och nogle, som the beyaiade, beiaiade the icke lengher, en till generale concilium sagde ther paa, hoss hwilckett vij vele rette oss effther, doch effther predicanternes horlige begeringh motte the vnderscriffue for^{ne} article bogh pa alles vore vegne, endogh the thertill jnghen magtt, befalingh eller tilstandelsse haffde aff oss eller haffue, hwilckett the segh sige ther och obenbare att haffue fortaltt, men hwes the vnderscreffue, thett giorde the befrwctendis oss och segh alle at falle i edher nadis kongeligh maitt. vrede och vgønst, hwilckett vij formwe oss icke att gøre vele vdj nogher mode, att vij ether nadis kongeligh maitt. vortt gode tycke och raad ydmyglighen till kende giffue forhobendis, att ether nadis kongeligh maitt. samme vor

¹) Om Indbydelserne til Danmark til Konciliet i Mantua se Kh. Saml. 2. R. VI, 117—24. Ernst Michelsen, anf. Skrift S. 54.

²) Herved sigtes formentlig til det nu tabte, første Udkast paa Latin til Kirkeordinansen, hvoraf blot kendes en samtidig dansk Gengivelse (trykt i Kh. Saml. I, 55—116).

vnderwisningh cristelighen och gwnstelighen anammendis vordher. Aller kærsthe nadigste herre, saa er alle vore ydmyglige bøn till edher nadis høgmegetwghed først, att all tingh mett then forwanlingh motte opsettes, till for^{ne} generale concilium hollet och entt vore, hwor edher nade gwnsteligen tilstæde vill, tha leggis ther ether nadis kongeligh maitt. aff alle vise mend till stor cristelighen fromhed, wiisdom och ære bode indhen och vdhen landz, och edher nadis kongeligh maitt. skall vdj framtidhen ther vell tackis vdj all madhe. Hwes thett icke skee kan, begære vij alle ydmyglighen och bedhe, ether nadis kongeligh maitt. vill gwnstelighen vnne och tillade oss samme ethers nadis kongeligh maitt. tro capellaner och fleere simpell fromme cristne mennisker att mwe och skulle saa møgt till for^{ne} predicanters articler obligeris och beplictis, som gwd almegtiste oss nadhen giffuendis vordher, selffue at kwnne approbere villighen till Jesu Cristj looffs och æres formeringh och cristne menniskes syeles salighedz forbering nøttelich vare. Ther er mange fromme cristne, som thett mett oss høgelighen beklage, ath the offer theris consciantz vittighedt horlighen twingis aff predicanterne, hwilckett oss hobes, ether nadis kongeligh maitt. icke saa ladher skee, nar som edher nadis kongeligh maitt. rettelighen bliffuer vnderwist. Fforthij vore thett gott, ath ether nadis kongeligh maitt. ville verdis att tilstæde, ath thett motte holles vdj domkirkerne, som sedwanligt haffwer værett, for thenum, hwes troo och conscientia her till beweliggt er, ligherwiiss som predicanterne brwge theris cerimonier for thenum, som them gerne haffue ville. Vij bepligte oss vdj cristeligh sanhedh at wele saa tilbørlighen predicke Jesu Cristj euan-gelium, som vij for gud pa then ydherste och strenghe dommedagh andsware ville och for ether nadis kongeligh maitt. och hwer mand bestaa, och hwes vskelligh løffnes brøst, som eblantt cle[r]ckeriid findis kan, loffue vij at wele aff ydersthe magt effther gudz helppe affwende och

beddre vdi alle made. Ether nadis kongeligh maitt. liif, swndhed, løcke, ære och maiestatis formeringh och beskermselssse inderlighen then alsommegt wste gud befalendis. Ex Lundis anno dominij mdxxx septimo sancte Dorothee virginis dagh.

Ether nadis kongeligh maiestatis
vnderdane tro capellaner

prelater och canicker
vdj Lund.

[*Udskrift:*] Stormegtigste, høgborne første her Christian, met Gudtz nade wdualt konning till Danmarck, ret arffuing till Norge, her i Slesuig, Stormaren, Distmersken, greffue i Oldenborg oc Delmenhorst, vor alder kærste, nadigste here ydmygeligen tillschreffuit.

[*Paaskrift med samtidig Haand:*] Proiect till thet breff, som scriffis till kongeligh maitt. didhen oc effther ath mesther Peder Iyerß war hiemkommen fraa Hadhersløff etcetera.

Af det her meddelte Brev, som aabenbart tænktes kommet Kongen i Hænde, naar han personlig indfandt sig i Haderslev [i Marts s. A.]¹⁾, lader der sig udsondre en Række ikke uinteressante Oplysninger baade af almindelig og speciel Art. Man ser da for det første, at det har været de katolske Repræsentanter en Skuffelse, at Kongen ikke selv var til Stede ved de første Forhandlinger i Januar, saaledes at en virkelig betydningsfuld Meningsudveksling havde kunnet finde Sted. Specielt fremhæves videre, at Kapitlets Repræsentanter havde faaet i Kommission at andrage paa, at det hele planlagte Reformationsværk maatte blive stillet i Bero, indtil det almindelige Kon-

¹⁾ Jvfr. den samtidige Paaskrifts »didhen«. Om Kongens Ophold i Haderslev Kh. Saml. 2. R. II, 36 Note 2.

cilium, som var indkaldt til at møde i Mantua i Pinsen 1537, havde udtalt sig.

Betegnende er vistnok ogsaa de Oplysninger, der gives om Forhandlingsformen paa Mødet, hvorom ellers intet vides. De katolske Deltagere fremkom med baade skriftlige og mundtlige Indlæg mod det Udkast til Kirkeordinansen (»article bogh«), som de lutherske (»predicanterne«) forelagde, men skønt de dels ikke kunde antage nogle af Artiklerne, dels kun kunde billige andre interimistisk, indtil det almindelige Koncilium havde truffet sin Afgørelse, blev de ikke desto mindre tvunget »horlige« af Prædikanterne under Henvisning til Kongens Unaade til at meddele Udkastet deres Underskrifter, til Trods for at de ikke havde Mandat dertil af Kapitlet, hvad de ogsaa udtrykkelig gjorde opmærksom paa¹.

Under disse Omstændigheder fandt Kapitlet sig foranlediget til i en særlig Skrivelse at meddele Kongen dets »Undervisning« i hele dette Spørgsmaal, idet det gentog Begæringen om, at den planlagte Reformation af Kirkevæsenet maatte blive udsat, til Sagen var behandlet paa Konciliet i Mantua². Subsidiært foreslog man — aabenbart som Udtryk for et reformistisk præget Tolerancestandpunkt —, at baade Kapitlet og andre gammeldags-troende kun betingelsesvis skulde forpligtes paa Prædikanternes Artikler i det Maal, deres egen Samvittighed gjorde det muligt. Det var at haabe, hedder det videre, at Kongl. Majestæt vilde fritage dem for den Samvittighedstvung, som Prædikanterne saa haardeligen paalagde

¹) Jvfr. Kh. Saml. 2. R. II, 378. Med Rette siger Rørdam derfor om Mag. Peder Iversen, at der ikke af hans Underskrift kan »gjøres nogen Slutning angaaende den Stemning, hvori han har givet denne Underskrift« (Dansk biografisk Lexikon VIII, 333).

²) Samme Standpunkt indtog aabenbart den vibergensiske Erke-degn Anders Skovgaard, der til sin Underskrift under Ordinansen føjede Ordene »donec aliquid melius, in laudem et honorem Dei, Concilium generale definuerit atqve constituerit« (Cragii Annales, Addit. p. 86).

dem. Navnlig var det ønskeligt, om man i Domkirkerne kunde faa Lov til at fortsætte med de hævdvundne Guds-tjenesteformer, ligesom Prædikanterne havde Frihed til at bruge deres. Til Gengæld vilde Kapitlet forpligte sig til baade at prædike »Jesu Christi Evangelium« og at raade Bod paa de Brøst, som kunde klæbe ved de Gejstliges Levned.

Der foreligger ingen Spor af, at Kapitlet har modtaget noget Svar paa sin Henvendelse, endnu mindre af, at den reelt skulde have øvet nogen Indflydelse. Efter Tidens hele Udvikling vilde dette næppe heller have været tænkeligt — Kapitlet repræsenterede 1537 et tilbagelagt Standpunkt, som endnu 1534 havde været muligt, men nu ikke længere¹.

Navnlig kan Christian III ikke formodes at have haft mindste Tilbøjelighed til at respektere kommende Afgørelser af Konciliet i Mantua, som han just ved denne Tid betegnede som lige det modsatte af »et frit, almindeligt Concilium«². I det Kongebrev, der indledte Udgangen af Kirkeordinansen 1539, rettes der da ogsaa skarpe Sidehug mod de Koncilier, der sammenkaldtes fra katolsk Side, og som ikke tjente til at befæste »vor Herres Jesu Christi Ordinans«. Deres Afgørelser var der ingen Grund til at bie paa³.

¹) Jvfr. Hertug Christians Forsikringsbrev af 18. August 1534, ved hvilket det bestemmes, at indtil videre skulde »huer schicke szeg wdi troenn, szom hand sielff wille antsware for guds« (Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II, 82).

²) Kh. Saml. 2. R. VI, 122.

³) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I, 43, jvfr. S. 47.

Hvem skyldes Oversættelsen af de nye Kollektter i Alterbogen af 1556?

Af Bjørn Kornerup.

Da C. T. Engelstoft 1840 udgav sit fortjenstfulde Skrift »Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark«, fremhævede han heri med Rette, at den af Peder Palladius udgivne Alterbog af 1556 frem for alt faar sit Særpræg gennem Optagelsen af en ny Række Kollektter, udarbejdede af den bekendte Reformationsskribent, Nürnberg-Præsten *Veit Dietrich* (1506—49). Denne Kollekt-række fortrængte efter et forholdsvis kort Tidsrum de ældre Kollektter, der var overtaget fra den katolske Kirke, og som endnu tillige fandtes i P. Palladius' Redaktion af Alterbogen. Allerede i Biskop Poul Madsens Udgave af denne fra 1580 havde den nye Række sejret og har indtil vore Dage bevaret sit Enehæderdømme¹.

Engelstoft var af den Mening, at Peder Palladius selv havde oversat *Veit Dietrichs* Kollekttrække. Han siger herom, at Palladius optog Kollektterne »uden Forandring, idet han oversatte dem meget tro, ei altid i det reneste Dansk². Siden da har denne Opfattelse været god Latin, den genfindes saaledes baade hos *Wilhelm Rothe*³ og hos den fortjente Udgiver af Palladius' Danske Skrifter, *Lis Jacobsen*. Sidstnævnte Forfatter har omhyggeligt sammen-

¹) Jvfr. Lis Jacobsen, Af Alterbogens Krønike (i samme Forfatters Dansk Sprog, Kritik og Studier, 1927, S. 172 ff.).

²) C. T. Engelstoft, anf. Skrift S. 166.

³) Wilhelm Rothe, Det danske Kirkeaar og dets Perikoper, 3. Udg., 1858, S. 51.

lignet Palladius' Oversættelse med dens formentlige Forlæg i Veit Dietrichs »Kinder Predig« (af 1546) og paavist forskellige mindre Afvigelser væsentlig som Følge af, at Palladius og Dietrich regner med lidt forskellige Rammer for deres Kirkeaar. Som Hovedresultat havner hun dog i det samme Standpunkt, som allerede Engelstoft havde givet Udtryk for: »Ordlyden af de enkelte Kollekte svarer saa nøje til Originalens Text, som Sproget tillader det«, og hun tilføjer: »at det direkte Grundlag for Palladius' Oversættelse er Veit Dietrichs Postil, derom lader jo de her anførte Kollekte . . . ingen Tvivl tilbage¹».

Lis Jacobsen har tillige meget prisværdigt sammenlignet P. Palladius' Oversættelse med to andre danske Gengivelser af samme Kollektække fra den første Mennekealder efter Reformationens Indførelse, en haandskreven Oversættelse af *Hans Tausen*² og en trykt af *Peder Tide- mand* i dennes »Børne predicken . . . aff Vito Theodoro«, 1556. Med god Grund gør hun opmærksom paa, at disse Oversættelser er saa forskellige fra Palladius', at der ikke kan tales om nogen indbyrdes Afhængighed mellem dem. Højest er det muligt, at der bestaar et vist Slægtskab mellem Alterbogen og Tausens Gengivelse med Hensyn til Valget og Rækkefølgen af Kollektterne³.

Den af Engelstoft fremsatte og af Lis Jacobsen nærmere begrundede Opfattelse af Peder Palladius som Oversætter af Veit Dietrichs Kollektække lader sig imidlertid næppe opretholde. Beklageligvis har den sidstnævnte af de to, her nævnte Forskere undladt i sit Undersøgelsesmateriale at inddrage en tredje samtidig dansk Gengivelse af Kollekt-rækken, der findes i *Niels Palladius'* Oversættelsesarbejde »*Summaria offuer vor Christelig lerdom | For vnge Folck |*

¹) Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen, III, 317 f., 320, 321.

²) Trykt i Smaaskrifter af Hans Tausen, udg. af H. F. Rørdam, S. 263—305.

³) Lis Jacobsen, anf. Skrift III, 321—2.

huad besynderlige er at merck / vdaff huer Søndags *Euangelio* / met en *Bøn der hoss ved Vitum Theodorum*», 1552. Sammenligner man nu denne Oversættelse med Gengivelsen i den danske Alterbog af 1556, vil man hurtigt blive slaaet af den næsten overalt forekommende, ordrette Overensstemmelse mellem de to Gengivelser.

Eksempelvis kan anføres Kollekten paa 3. Søndag i Advent.

Alterbogen.

Herre Gud himmelske Fader som lodst din Søn vor Herre Jesum Christum bliffue Menniske / oc der faar komme til denne Verden / at hand skulde styre Dieffuelens Tyranni / hielpe oss arme Menniske mod Synden oc Døden / oc giøre oss euige salige / Wi bede dig / at du vilt saa føre oc lede vort hierte / met din hellig Aand / at wi skulde icke see paa andet end paa hans Ord / oc saa fly al forargelse / som vor fornufft viser oss heden paa / oc maatte findis iblant den lille haab / som icke forarger sig paa din Søn Jesu Christo / men bliffue salig ved hannem / Amen.

Niels Palladius.

Herre Gud himmelske Fader som lodst din Søn vor Herre Ihesum Christum bliffue menniske / oc derfor komme til denne Verden / at hand skulde styre Dieffuelens tyranny / hielpe oss arme menniske mod synden oc døden / oc gøre oss euige Salige / Wi bede dig at du vilde saa føre oc lede vort hierte / met din Hellig And at wi skulle icke see paa andet / end paa hans ord / oc saa fly al forargelse / som vor fornufft viser oss heden paa / oc maatte findis iblant den lille haab / som icke forarger sig paa din Søn Ihesu Christo / men bliffue Salig ved hannem / Amen.

En Gennemgang af samtlige Kolle kter vil dog hist og her vise forskellige Uoverensstemmelser med Alterbogen. Rent bortset fra, at en Del Helligdage, som findes i denne, fattes hos Niels Palladius (og omvendt), kan der ogsaa i det fælles Stof paavises en Række mindre Forskelligheder, der sikkert maa opfattes som Udtryk for en sproglig Korrektur, og som vidner om, at Peder Palladius ikke slavisk har fulgt sin Broders Oversættelse, men forinden har underkastet den en omhyggelig Revision. Gennemgaaende er

Alterbogens Ændringer lidet betydningsfulde. Nogle Eksempler vil kunne belyse dette (Ændringerne er i det følgende fremhævede af mig):

Alterbogen.

Niels Palladius.

2. Paaskedag.

»opliuse vore hierter«.

»opliuse vor hierter«.

4. Søndag efter Paaske.

»at Christus er en *Herre*«.

»at Christus er en *Herren*«.

Trniiitatis Søndag.

»oc andre gode *gierninger*«.

»oc andre gode *dyder*«.

6. Søndag efter Trinitatis.

»bede wi dig / forlad saadan
Synd«.

»bede wi dig / forlad saadan
sind«.

23. Søndag efter Trinitatis.

»ingen orsage giffue til *krig*
eller anden straff«.

»ingen orsage giffue til *strid oc*
anden straff«.

»regere oc styr vor *Øffuerig-*
hed«.

»regere oc styr vor *Herscaff*«.

Enkelte andre Uoverensstemmelser kan tyde paa, at Peder Palladius ved Revisionen har brugt en lidt forskellig, om end stærkt beslægtet Tekst. Saaledes:

Alterbogen.

Niels Palladius.

2. Søndag i Advent.

»huorlunde Himmel oc Jord
skulle forgaa oc vore legemé
skulle alle skickis for Dom«.

»huorlunde Himmel oc Jord
skulle forgaa oc vore lege-
mer *skulle opstaa igen / oc*
wi skulle alle skickis faar
Dom.«

5. Søndag

efter Helligtrekonger.

»beuare oss fra kødelig tryg-
hed / oc hielp oss i alle
haande fristelse«.

»beuare oss fra kødelig tryg-
hed / *oc holt oss i din fryct /*
oc hielp oss i allehaande
frestelse«.

Desuden kan mærkes, at 1. Person Singularis i Kollektterne til 11.—12. og 19.—20. Søndag efter Trinitatis i Alterbogen er forandret til Pluralis. Den væsentligste Uoverensstemmelse mellem Alterbogen og Niels Palladius' Oversættelse findes paa 1. og 2. Søndag efter Trinitatis, hvor Alterbogen har ombyttet de hertil hørende Kollektter¹.

Trods de Forskelligheder, der saaledes kan paavises mellem Alterbogen og Niels Palladius' Oversættelse, maa det dog sikkert, naar der ses hen til den aldeles gennemgaaende, væsentlige Overensstemmelse mellem de to Redaktioner, anses for det mest sandsynlige, at Peder Palladius ved Udarbejdelsen af sin Alterbog 1556 har lagt sin Broders Oversættelse til Grund, idet han dog har underkastet denne et nøje Gennemsyn og foretaget visse — formale og reale — Ændringer, som han af en eller anden Grund maatte finde ønskelige.

At Niels Palladius har haft i Tankerne at berede Vejen for en normativ Gengivelse til Kirkebrug af Veit Dietrichs Kollekttrække, fremgaar forøvrigt med al forønskelig Tydelighed af Fortalen til den kristne Læser i hans »Summaria«. Her hedder det nemlig: »oc besynderlige vil ieg haffue Sognepresterne paaminte / at de bruge vdi Messe embedet² disse merkelige Collecter / som staa her hoss huert Euangelium / oc komme deylige offuer eens / huer met sit Euangelio«.

Med denne Baggrund for Øje maa det da anses for mindre sandsynligt — som af Lis Jacobsen antaget³ —, at det ved Bispemødet i København 1555, som formodentlig har forberedt Alterbogens Udarbejdelse, just skulde have været Hans Tausen, der har foreslaaet den nye Kollekttrækkes Optagelse i Alterbogen. Snarere maa man vel tænke sig,

¹) Samme Forandring findes i Udgaven 1566 af Dietrichs »Kinder-Predig«, hvorimod Udgaven 1548 af samme er i Overensstemmelse med Niels Palladius.

²) Fremhævet af mig.

³) Lis Jacobsen, anf. Skrift III, 322.

at det er Niels Palladius, der har været virksom i denne Retning.

Endnu et Spørgsmaal staar tilbage at omtale: hvilket Tekstgrundlag arbejder Niels Palladius med? Hans Oversættelse kalder sig »Summaria«, men denne Titel er ikke umiddelbart gennemskuelig. Veit Dietrich har nemlig udgivet flere Skrifter med beslægtede Titler. Saaledes kom 1541 »Summarien über das Alte Testament« og 1544 »Summarien über das Neue Testament«, begge senere forenede til eet Værk og optrykt i flere Udgaver (f. Eks. 1548, 1585)¹. Det kan dog ikke være dette Værk, Niels Palladius har benyttet, da de heri optagne »Summarier« er ganske anderledes vidtløftige end i den danske Oversættelse, og da de ikke synes at have været forsynet med tilhørende Kollekter.

Utvivlsomt maa Niels Palladius' Forlæg derfor have været et andet Arbejde af Veit Dietrich: »*Summaria Christlicher Lehr, für das iunge volck waß auß eim yeden Sontags Evangelio zu merken sampt angehenckten Gebeten*«, hvorefter en Udgave kendes fra 1548². Dette Skrift findes desværre ikke i Det kgl. Bibliotek, hvori de ældre Udgaver af Veit Dietrichs talrige Skrifter i det hele er sparsomt repræsenteret, og de nuværende Forhold tillader ikke Undersøgelser i tyske Biblioteker³.

Er den ovenfor fremsatte Opfattelse af Forholdet mellem Alterbogen og Niels Palladius' Oversættelse rigtig, saa synes dog saa meget at være klart, at det ikke — som af Lis Jacobsen (S. 318, 321) antaget — kan være Kollekt-samlingen i Veit Dietrichs »Kinder Predig« (af 1546), der

¹) Jvfr. Bibliografien over Dietrichs Skrifter i G. A. Will, Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon I, 257 ff.; V, 214 ff.

²) G. A. Will, anf. Skrift V, 216. Niels Palladius maa dog formodentlig have benyttet en ældre Udgave, da Veit Dietrichs Fortale i Oversættelsen er dateret 2. September 1546.

³) Efterforskninger i Uppsala, Lund og Stockholm har været forgæves.

har været det umiddelbare Grundlag for Gengivelsen i Alterbogen¹. Det er dog muligt, at Peder Palladius ved Gennemsynet af Broderens Oversættelse har benyttet den i »Kinder Predig« optagne Kollektssamling, som forøvrigt ogsaa forelaa i særskilte Tryk².

¹) Peder Palladius' Ord i Fortalen til Alterbogen om, at den nye Kollekttrække »er vdsæt aff Viti Theodori postil« (Danske Skrifter III, 342), maa da efter det ovenfor sagte forstås ikke om Dietrichs »Kinder Predig«, men om den Postil, der repræsenteres af de kortfattede »Summaria«. Hos C. T. Engelstoft (S. 165) og Lis Jacobsen (S. 317) findes den modsatte Opfattelse.

²) Jvfr. Lis Jacobsen S. 322, 324.

Ett hittills okänt rekatoliseringsförsök i Danmark.

Af **Karl F. Hansson.**

Den katolska kyrkan, som oväntat snabbt hämtat sig efter de hårda slag, som reformationen tillfogat den, började redan under 1500-talets senare hälft en seg kamp för att återvinna det förlorade.

I Danmark gjorde sig motreformationen märkbar först vid sekelskiftet men fördes sedan smidigt och ihärdigt under 1600-talets tre första årtionden¹.

Katolikernas bemödanden mötte emellertid det häftigaste motstånd icke blott hos teologerna utan även hos regeringen, som utfärdade de strängaste förhållningsregler mot propagandan. Mest verksam var måhända härvid den kungl. förordningen av den 28 febr. 1624, som riktade sig mot »Muncke, særdelis Dominicaner og Jesviter oc andre«, vilka strävade efter att i riket ånyo införa »de mange Aar forleden affskaffede Wildfarelser og Superstitiones« och som även förnyade förbudet mot besök vid jesuitskolorna och universiteten i Preussen².

Efter Sveriges framgångsrika ingripande i striden avtog emellertid regeringens fruktan, och vissa lättnader i de restriktiva bestämmelserna genomfördes³.

¹) Helweg, L.: Den Danske Kirkes Historie Del I. Kbh. 1851; Rørdam, H. Fr.: Kjøbenhavns Universitets Historie Del III. Kbh. 1877; Kornerup, B.: Biskop Hans Poulsen Resen Del I. Kbh. 1928 samt i Kirkehistoriske Samlinger.

²) Rørdam, H. Fr.: Danske Kirkelove III, Kbh. 1889, s. 104 ff.

³) Helweg o. a. a.: s. 318.

Härtill har dock även handelspolitiska och militära förhållanden bidragit, vilket kan utläsas ur ett brev av den 17 juli 1646 från Kristian IV till ståthållaren i Norge, Hannibal Sehested. För att underlätta värvningen av utländska matrosar till den av honom så omhuldade flottan stadgar kungen: »Och effterdi saadant med fremmede vil præsteris, da paa det sligt desto bedre kand i verck settes, er dennem bevilget frihed af religionen udi saa maader, at de maa hafve private exercitia udi deres husse, doeg uden schandal, och publica exercitia paa visse pladtzer, nemlig udi Gammelbye ved Christiania, Noordnes ved Bergen och Christiansaen ved Flecherøen. Mens dersom nogen af vores egen och indfødde sig derudi miscerer och religionen forandrer, schal di derforre exhærederis, och ald deris arfvepart dermed hafve forbrut«¹.

Att de medgivna friheterna trots att de endast rörde de utländska katolikerna i Danmark-Norge uppväckt betänkligheter i kungens närmaste omgivning synes emellertid av konceptet till ett brev av den 10 oktober 1646 från kanslern Christ. Thomesen Sehested till Kristian IV, vari han varnar kungen för att »inficere« sina riken, ty »dersom Munke og Jesuiter bliver først laant Hus, som mod alle Evangeliske altid practicere, da skal vore Efterkommere det vist begræde, i hvad vi gjør«².

Oron är förklarlig, eftersom kampen ingalunda var slut utan endast tillfälligtvis begränsats till en skriftlig polemik mellan de lärda från båda lägren. Detta blev särskilt fallet, då Kristian IV:s svåger, markgreve Christian Wilhelm av Brandenburg övergått till katolicismen. Jesuiterna utgav av den anledningen en skrift »Speculum veritatis«. På denna svarade biskop J. Brochmand, som ledde försvaret med en motskrift, vilken i sin tur bemöttes av jesuiterna

¹) Aktstykker til de norske stændermøders historie I, s. 577; A. Chr. Bang: Udsigt over den norske Kirkes Historie, s. 43.

²) Fridericia, J. A.: Adelsvældens sidste Dage, Kildehenvisninger og Anmærkninger, første Bog not. 36.

med en apologi. I denna hävdade de, att de avhandlade spörsmålen voro för sinnrika för att kunna lösas av en som var född i Danmark. Brochmand blev dem icke svaret skyldig. I sin omfångsrika »Confutatio apologiæ ducis Christiani Wilhelmi« mätte han dem skäppan full. Med sina 2692 sidor är den en av de skarpaste och fullständigaste uppgörelser med katolicismen, som finns på protestantisk sida från denna tidsepok. Den utkom emellertid inte i tryck förrän år 1653, året efter författarens död¹. Då hade emellertid jesuiterna sedan flera år tillbaka återupptagit den aktiva propagandan i själva huvudstaden genom sina dit utsända ordensmedlemmar, ett rekatoliseringsförsök, som hittills varit okänt.

I biskopsarkivet i Lunds landsarkiv har jag nämligen påträffat ett dokument av största intresse inte endast för belysande av den katolska propagandan i Danmark utan också för klargörandet av de evangeliska sekternas verksamhet och den danska riksdagens historia. Dokumentet som är en originalhandling, försedd med biskoparnas egenhändiga namnteckningar, återgives här i sin helhet².

»Efttersom woris allernaad. herre och Konning, nu saligst hoeß Gud, udi tilsendt Kongelig patent, anlangende neruerrende Election och wald, naadl. haffuer Loffuet huer Stand sine Loulige privilegier och friheder at confirmere och stadfeste; da formoede och begiere wi wnderd., at wi [oc wore Efftterkommere]³ effter denne dag, wbeschaaren, wforkrenchet och wformindschet maa beholde, huis privilegia och friheder Bisperne altid fra Reformationens tid haffuer fuldt, och aff hans Kong. May. høyloflige forfædre, sampt woris sidste naadigste Konge, Konning Christian den Fierde høystberømmeligst ihukommelse os tilforne giffne och bekrefftede ere. Vdi særlighed ere wi wnderd.

¹) Petersen o. Andersen: Illustreret Dansk Litteraturhist. I, s. 472; Dansk biografisk Leksikon IV, s. 116 f.

²) Lunds landsarkiv, Biskopsarkivet, A. Koncepter 1648—76.

³) Det inom klammer satta är tillskrivet i marginalen.

begierendis, at woris Christelig Ordinantz maa holdis, och den rene och rette religion wnderholdis, handtheffuis och forfremmis, och at det maa affvergis, som kand giffue aarsag til falsch Lærdoms foertplandtelße och wnderBatternes udi Troens enighed, deris forstyrrelße, huorum wnderdanigst at anmoede den høye Øfrighed, wi høyiligen for-aarsagis, effterdi wi haffue fornummet en Papistische Lærere her udi Kiøbenhaffn at findis, som iche alleneste den Papistische Lærdom fremfører och prædicker paa det sprog, som hans herre, huilchen hand tiener, er Wbekiendt, men endochsaa sig hoeß wore folek insinuerer, at hand dennem kunde forføre, saasom hand allerede schal haffue forført nogen, huorum kand widere schee beretning aff dennem her paa steden, som det vitterligt er, naar paaeschis och befalis, derom Relation at giøriß.

Thi effterßom iche alleniste Stormegtigste høybaarne Første och herre Konning Frederich den anden høyouligst amindelße, haffuer her om ladet udgaae Anno 1569, sin aluorlig och Streng Mandat, huilchen wdi den Ny Receß findis repeteret och indført Anno 1643. Men endochsaa udi Christiani IV høylofflig ihukommelße, hans Recess, i den første bog om Geistligheden Cap. 3. klarligen formeldis, at Muncke, Jesuiter och deslige Papistische Geistlige Personer, maa under deris Liffs fortabelße, iche her wdi diße riger och Lande, lade sig finde eller opholde, som de imod woris Christelig troes bekiendelße och Kirche Ordinantze adschillige wildfarende noviteter och Superstitioner wilde indføre och paatreng. Item, at huo widende saadane Personer huser och herberger, eller Steder dennem pladtz til deris Rommersche Ceremonier och Superstitioner at fulddriffue, schal Straffis, som de, sig moed Kongel. Mandater mutvilligen forholder. Item, at i Lige-maader, schulle och under høyeste Straff och Wnaade were affschaffede alle andre Secters øffuelßer, Prædichen och sammenkompst, som de der ere imoed woris Christelig troes bekiendelße, som Anno 1530 til Außburg er offuer-

giffven, och nu her udi diße riger och Lande aff Guds synderlig naade øffuis och wnderholdis. Da ere wi wnderd. paa Guds och wort embedes Vegne begierendis, at same Christelig ordning maate holdis wed lige, paa det wi udi diße Lande kunde forbliffue udi troens enighed, och derved erlange Guds welsignelße och fred och roelighed wdi Landene. Ere herhoes wnderd. begierendis, at huis Indkomme wed Kong. Confirmation til det Bispelig embede ere Lagt, maate her effter embedet Wbehindret och Wformindschet følge, och huis der kunde beuisis, derfra uden wederlag at vere kommen, det der til igien maate komme. Saadant wil Gud den høybaarne Første och herre, saauel som danmarchiß rigis Crone, och høywise danmarckiß rigis Raad, med ald timelig och æuig welßignelße wederlegge.

[Til widnißbyrd haffuer wi med egne hender wnder-schreffuet.]¹

Kiøbenhaffn den 2 May, Anno 1648.

Jesper Brochmand D.²

Egen haand.

Peder Winstrup D.

Egen haand.

Anders Anderssen S. A.
m. p.

Hans Michelßøn S. F.

Egen handt.

Erich Monrad S. R.

manu propria.

Efter fuldmacten paa Doctor
Jacob Matthisøns Superinten-
dents ofver Aarhus Stift, oc

min egen wegne.

Frantzt Rosenberg.

m. m.

¹) Det inom klammer satta är överstruket.

²) Samma namnunderskrifter som under prästerskapets valbrev av den 19 april 1648.

På baksidan står antecknat:

»Några biscopars och Förmäns för Geistligheten, dheres Stipulation med Fredrik III om Religionens och Geistlige frijheters conservation«.

Tydiligen har aktstycket varit avsett att i förefintlign skick framlämnas till konungen. Efter undertecknandet har man emellertid ansett sig behöva vidtaga ett par smärre förändringar i texten och för den

Såsom framgår av aktstyckets datering är det att hänföra till den betydelsefulla valriksdagen i Köpenhamn 1648¹. I mitten av april detta år samlades ständernas ombud i huvudstaden, försedda med vederbörliga fullmakter. De omständigheter under vilka de sammanträdde voro egendomliga. Riket var utan konung och riksrådet hade utan någon formell akt övertagit regeringen med suverän myndighet.

Motsättningarna visade sig vara stora mellan riksrådet, som helt ville dominera, och ständerna, bland vilka adeln framträdde såsom ledare. Oenigheten gällde dock knappast själva valet, då det inte var något tvivel om vem som skulle bli konung. Det var därför närmast ett formellt spörsmål om han skulle förklaras vald av riksrådet ensamt eller av detta i förening med ständerna. Inte heller var det av avgörande betydelse om han skulle uppfattas såsom vald till Danmark eller till Danmark och Norge.

Annorlunda ställde det sig, när det gällde den nya handfästningen, som skulle utfärdas i samband med valet. Adeln uppmanade här liksom i fråga om valet de lägre stånden till gemensamt uppträdande, ett förslag som dessa tacksamt accepterade. Man skulle bl. a. kräva rätt för ständerna till skattebevillning och lagstiftning på årliga riksmöten. Men särskilt tänkte man på de enskilda stån-

skull varit tvungen att utskrika ett nytt exemplar, vilket så framlämnats.

Att det kasserade exemplaret sedan kommit att hamna i Lunds biskopsarkiv, tyder på att biskop P. Winstrup haft hand om redigeringen och efter utskrivandet av det nya exemplaret tagit det ursprungliga med sig till Lund. Detta förefaller så mycket troligare som biskop J. Brochmand, som eljest var den ledande personen, för tillfället måst hålla sig i bakgrunden, då han var innerligt hatad av »svärsönernas parti», speciellt av Corfitz Ulfeldt, och på dennes föranstaltande den 27 febr. 1648 instämts till nästkommande Herredag.

¹) Beträffande riksdagsförhandlingarna se: Helweg o. a. a.: s. 367 ff.; Fridericia o. a. a.: s. 15 ff.; Schultz Danmarks Historie III, s. 272 ff.; Hist. Tidsskr. 1. R. I, o. III; 2. R. I, IV, V; Paus, Corfitz Ulfeldt: s. 176 ff.

dens intressen och önskemål. Vilka dessa voro framgår av respektive valbrev.

I det valbrev av den 19 april 1648¹, vari biskoparna på egna, prostars och prästers vägnar förklara, att de »eligerit og samtyckt« hertig Fredrik till konung, framföra de sålunda en del önskemål. De begära, att hertigen och riksrådet »vilde holde over den rette rene Guds Ords Lærdom befattet i den Ausburgska Confession Anno 1530« och »alt afwerge, som kan give Anledning til falsk Lærdom«, samt att »Standen og dens Friheder herefter maatte blive uforkrænkede«. Hårtill foga de så tre speciella önskemål: förbättring av prästkallen, minskning av skatterna och åtgärder för prästänkornas försörjning. Av allt detta var egentligen ingenting helt nytt. Bestämmelser om upp-rätthållandet av den rena läran och prästkallens förbättring funnos redan i de tidigare handfästningarna. Prästerskapets privilegier hade stadfästas vid varje tronskifte och voro inryckta i handfästningarnas allmänna löfte om att hålla varje stånd vid dess privilegier. Vad åter prästänkornas försörjning beträffar så var detta utlovat i kyrkoordinansen och i flera senare lagar och förordningar. Och beträffande den särskilda punkten att den augsburgska bekännelsen skulle vara lärans rättesnöre och att all annan gudsyrgan skulle vara förbjuden, så funnos dessa bestämmelser redan införda i förordningen av den 28 februari 1624 och i Recessen av år 1643².

Sedan präster och borgare utfärdat sina valbrev, fortsatte adeln på samtliga ständers vägnar förhandlingarna med riksrådet beträffande de förut nämnda gemensamma kraven.

Medan dessa förhandlingar ännu pågingo, ha emellertid de händelser inträffat, om vilka det ovan publicerade aktstycket vet att berätta³. De hatade och fruktade jesuiterna

¹) Dansk Rigsarkiv, Rigsraadsbrev Nr. 57: Här citerat efter Paus, Corfitz Uhlefeld s. 195 ff.

²) Hist. Tidsskr. 2. R. IV, s. 172 f.

³) Se s. 51.

ha åter börjat sin fördärvbringande verksamhet och detta i själva huvudstaden. Faran har av allt att döma blivit känd för prästerskapet först efter den 28 april, då de inlämnade sitt valbrev till riksrådet¹. Biskoparna ha troligen vid denna tidpunkt haft sig bekant, att adeln, som fått löfte om betydligt vidgade privilegier, givit upp kampen för de av samtliga ständer resta kraven, ja t. o. m. givit efter beträffande de lägre ständernas särkrav, och att förhandlingarna mellan den svårt beträngde hertigen och riksrådet om handfästningen därför ledo mot sitt slut. Det gällde för den skull att handla snabbt, om man skulle lyckas få skärpta bestämmelser mot propaganda och främmande gudstjänst införda i den nya lagen. Redan den 2 maj var man därför färdig med sina önskemål.

I riksrådet har med all säkerhet kanslern Christian Th. Sehested varmt talat för ett tillmötesgående av kraven². Resultatet uteblev inte heller. I handfästningen, som är utfärdad den 8 maj 1648, finns nämligen utöver vad som stadgas om religionen i Fredrik II:s handfästning, vilken legat till grund för den nya, följande tillägg: »och ikke tilstede, at nogen, som sig her i rigerne at bygge och boe nedsetter, maa hafve frihed til anden religions exercitium at bruge end den, som nu udi rigerne brugelig er»³. Och den 1 juni samma år skriver rådet i konungens namn till ståthållaren i Norge, Hannibal Sehested:

»Wiider effterßom vdi sidst forleden Herredage wdi wort Riige Norge bleff bewilget, at fremmede, som sig vdi wore Kiøbsteder Christiania, Bergen och Christiansand wilde nederßette och icke waare aff woeres religion, maatte haffue privata exercitia Religionis vdi dieres huße och publica exercitia vdi gamle byen wed forne Christiania saa well som paa Nordeneß wed Bergen och i forne Christiansand,

¹) Hist. Tidsskr. 2. R. V, s. 379.

²) Han hade ju som tidigare anförts varnat konungen för att giva katolikerna några friheter.

³) Secher, C. C. D. V, s. 558. Rørdam: Danske Kirkelove III, s. 346.

da effterdi er for got anseet, at saadan frijhed vdi Religionen for atskillige wictige Aarsager falder betenckeligt at tillade, Bede wi eder och Naad. wille, at i haffuer indbeende, at hereffter ingen fremmed religions exercitia bliffuer tilsted, mens at alting dermed der saa well som paa andre steder offuer begge wore Riiger bliffuer i den stand, som det altiid tilforne weret haffuer, och wore vdgiffuene Handfestning vdwiiser, huilcket I och wore Leensmend offuer Bergenhus och Augde siidens leene saa well som Bisperne paa huert sted, till dieris vnderretning haffuer at notificere«¹.

Det återstår slutligen att försöka besvara den frågan, vem eller vilka personer som avses i biskoparnas »Stipulation« med Fredrik III. Orden »effterdi wi haffue fornummet en Papistische Lærere her udi Kiøbenhaffn at findis, som icke alleneste den Papistische Lærdom fremfører och prædicker paa det sprog, som hans herre, huilchen hand tiener, er Wbekiendt«², tyda otvivelaktigt på att det rör sig om en främmande minister och en hos honom verksam katolsk präst³.

Vid denna tid funnos endast två katolska ministrar i Köpenhamn. Den franske ministern Fillibert Hannequin och den spanske, greve B. de Rebolledo. Den förre torde dock knappast komma ifråga. Visserligen sökte sig en hel del katoliker till de gudstjänster, som höllos i hans hus, ett förhållande som väckte oro på sina håll, men några kontroverser med den danska överheten för den sakens skull hör man inte talas om⁴. Han synes ha stått väl

¹) D. R. A.: Sjællandske Tegnelser. Fol. 76. Jvfr. Norske Rigsregistrar IX, s. 19—20.

²) Se s. 51.

³) Endast främmande ministrar voro nämligen efter överenskommelse i varje särskilt fall tillåtna att ha katolska präster i sin tjänst. Madridtraktaten 1641 reglerade detta för den spanske ministerns del. Se Gigas s. 223 f.

⁴) Gigas, E.: Grev Bernardino de Rebolledo, s. 18, 20, 22; Danske Magazin 5. R. II, s. 364.

anskriven hos riksrådet, som vid avskedsaudiensen i maj 1649 visade honom den uppmärksamheten att möta upp in corpore¹. Även med de lärda i Köpenhamn tycks han ha stått i bästa förhållande².

Annorlunda förhåller det sig med det spanska sändebudet greve B. de Rebolledo. Denne hade anlant till Köpenhamn den 14 mars 1648, och i sitt följe hade han bl. a. två munkar³. I honom finna vi en trogen anhängare av den katolska religionen, något av en teolog, vars käraste sysselsättning var att studera Bibeln, kyrkofäderna och de spanska mystikerna samt att disputera med de lärda. Det är självklart, att mycket i de danska kyrkoförhållandena måst väcka hans indignation och uppfordra honom till att uppträda som en trons stridsman. Härpå möter oss också talrika exempel såväl i hans korrespondence som i hans många dikter⁴.

Morgon och afton samlades han och husets talrika andliga samt allt tjänstfolk till andakt och bön i legationens synnerligen rymliga kapell⁵. Varje söndag hölls där dessutom mässa med tillträde för alla, ett förhållande som i varje fall längre fram skulle medföra sammanstötningar med kanslern⁶.

Bland de talrika katolska andliga, som vistades hos honom under köpenhamnstiden, är det särskilt dominikanpatern Juan Bautista Guamez samt jesuiterna Willem van Aelst, Miguel la Fuente och Godfred Franken, som gjort sig bekanta⁷. Av dessa är det emellertid endast den sistnämnde, som kan komma ifråga såsom den i »Stipulationen«

¹) Danske Saml. 2. R. II, s. 66.

²) I »Wormii et doctorum — — — epistolæ», s. 943, 946 o. fl. ställen kallar denne honom »sin käre vän».

³) Gigas o. a. a. s. 15 o. 18. D. M. 5. R. II, s. 364.

⁴) Ibidem s. 41 ff.

⁵) Ibidem s. 36. Kirkehist. Saml. 2. R. V, s. 828 f. o. 834.

⁶) Kirkehist. Saml. 2. R. V, s. 827 o. 3. R. III, s. 646; D. M. 4. R. V, s. 34 ff.; Gigas o. a. a. s. 224.

⁷) Gigas o. a. a. Se registret.

omnämnde »Läreren«¹. Godfred Franken har varit en energisk och målmedveten förkämpe för trons utbredande, en man med »tillräcklig beslutsamhet att företaga vad som helst som är svårt, ja omöjligt«, som Rebolledo uttrycker det². Mäktig predikant och undergörare³, skicklig dialektiker⁴ och föga nogräknad i fråga om val av medel⁵ har han varit rätte mannen att vinna kättare, åt vilket han vigt sitt liv. Efter att först ha verkat som missionär i Holland, där han gripits och måst tillbringa en tid i fängelse, hade han omkring år 1646 begivit sig norrut för att bedriva propaganda i Holstein och Danmark. I början av år 1648 befann han sig i förstnämnda land. Där sammanträffade han med Rebolledo, då denne var på väg till Köpenhamn för att tillträda sin befattning. Rebolledo, som tydligen insett hans användbarhet, gjorde honom till legationspredikant. På så sätt öppnades för honom en möjlighet att komma in i det eljest för jesuiter tillslutna Danmark, där han således befann sig vid tidpunkten för »Stipulationens« tillkomst⁶.

Redan det sagda gör det därför möjligt, ja troligt, att det är denne Franken, som biskoparna syfta på i sin skrivelse.

Då uttrycket i »Stipulationen«, att den som bedrev propaganda predikade »paa det sprog, som hans herre, huilchen hand tiener er Wbekiendt«⁷, väl får tydas så, att

¹) Guamez var högt ansedd av de danska ministrarna, se Gigas o. a. a. s. 207. van Aelst kom till Kbh. först omkr. 1653, se Kirkehist. Saml. s. 659. la Fuente tycks endast ha predikat på franska, se Gigas o. a. a. s. 222.

²) G. de Rebolledo: *Ocios*. I, s. 572 (Madrid 1778).

³) Gigas o. a. a. s. 222 not. 1 o. 229 not. 2.

⁴) *Ibidem* s. 204. Kirkehist. Saml. 373 ff.; D. M. 4. R. V, s. 19 ff.

⁵) Uppträdde under förklädnad hos drottning Kristina till vars övergång till katolicismen han verksamt skall ha bidragit, Gigas o. a. a. s. 193 f.; H. Allard: *Volksalmanack Kathol.* 1879, 3 s. 18 ff.

⁶) H. Allard: *Volksalmanack Kathol.* 1879, 3, s. 18 ff.

⁷) Se s. 51.

han predikade på danska, så pekar även detta i riktning mot Franken, som under sin tvååriga vistelse i Holstein haft möjlighet att lära sig danska¹. Något som han troligen också gjort, då han ju redan vid avresan till Norden hade för avsikt att taga sig in i Danmark².

Det tyngst vägande skälet för att misstänka att det är fråga om Franken ha vi dock i det faktum, att han tydligen varit illa anskrivnen hos den danska överheten. I en skildring av den bekanta disputationen mellan prof. Hans Zoega och Franken heter det nämligen: »Akten var særdeles glimrende baade fra Opponentens og Respondentens Side, og jeg antager, at Kongen, der havde en meget underlig Mening om Pater Franken, kom til at see paa ham med andre Øine . . . og hvad Storkantsleren angaaer . . . saa blev han ham vel ikke mere velsindet, men viste sig dog nu mindre lidenskabelig imod ham»³.

Det här citerade märkliga yttrandet om konungens och kanslerns inställning till Franken och biskoparnas stipulation med Fredrik III synes också tyda på, att förut framkastade misstankar om att Rebolledo eller hans jesuiter försökt sig på att omvända konungen eller någon i hans närmaste omgivning skulle ha ett visst fog för sig, och att detta försök utförts just av Franken i början av hans vistelse i Köpenhamn⁴.

Det får väl nämligen anses troligt, att omvändelseförsöket varit riktat mot någon person i mera framskjuten ställning, då händelsen eljest knappast skulle kunnat föranleda så vittgående åtgärder från biskoparnas sida, som den gjorde. Katolikerna hade ju kunnat besöka den franske

¹) H. Allard o. a. a. s. 18 ff.; jmf. Helweg o. a. a. s. 291. Instruktionen för katoliker som skulle verka i Danmark.

²) H. Allard o. a. a. s. 16 ff.

³) Kirkehist. Saml. 3. R. III, s. 648.

⁴) Gigas o. a. a. s. 226 ff. Jmf. J. Bendixen: Programm der Plöner Gelehrtenschule (Ploen 1858) s. 3—26.

ministerns gudstjänster utan att detta föranlett några särskilda åtgärder från myndigheternas sida¹.

Ett ytterligare stöd härför finna vi i det kejserliga sändebudet Baron de Goes mycket intressanta skildring av katolikernas villkor i Danmark på 1600-talet². Efter att ha omtalat, att åtskilliga tvister och tråtor uppstått mellan Rebolledo och kanslern, emedan den förre låtit även utomstående få tillträde till sitt privata kapell³, skriver han: »Credibile est, praedicantes, quibus non solum ex propensione sua favebat, sed et quos tueri muneris sui esse facile reputaverit, quod cancellarii sunt protectores universitatis, virum praetextu pietatis ac religionis ad acerbiora invitasse, nisi forte, de quo etiam aliquid exaudivi, aliqui catholicorum zelo quam prudentia potiores occasionem aliquam similibus dederint, cum ultra quam praesens rerum status ferret, votis suis rem catholicam promovendi indulgerent«⁴.

Mot bakgrunden av det sagda får då också all den avoghet, som redan från början mötte Rebolledo från hovets sida, över vilken han bittert klagar i många av sina brev och dikter, sin naturliga förklaring⁵, så också alla de hinder av olika slag, som restes för honom så snart han önskade audiens, vilket till slut föranledde honom att helt avstå härifrån⁶.

¹) Danske Magazin 5. R. II, s. 364.

²) Kirkehist. Saml. 2. R. V, s. 823 ff.

³) Ibidem s. 827.

⁴) Ibidem s. 827 f.

⁵) Gigas s. 20, 94 f. o. andra ställen. Kirkehist. Saml. 3. R. III, s. 649.

⁶) Gigas s. 31, 94 f., 224 o. andra ställen.

Et Levnedsløb fra Pietismens Tidsalder.

Præsten *Jens Pedersen Juuls* Selvbiografi.

Ved **Georg Hansen.**

Efterfølgende Selvbiografi af Præsten i Bredstrup Jens Pedersen Juul findes i Ribe Bispearkiv (Landsarkivet i Viborg) blandt Indberetningerne til Biskop J. C. Bloch i Læget for Elbo-Holmans Herred.

Biografien giver et Billede af de Vilkaar, der kunde blive en Præstesøn til Del i 18. Aarhundrede, naar han valgte de studerendes Vej, og de pecuniære Midler var smaa. Gennem Glimt af hans Hjem, Skolegang, Studium og Ungdomsliv følger man hans Udvikling frem, til han som fuldvoksen føres ind i en religiøs Krise, der udvikler sig under Indflydelse af den tyskfødte Præst C. L. Leth til Trinitatis Kirke. Derefter hører man om hans Virke som Prædikant, først som Kapellan ved Trinitatis Kirke under sin »aandelige Faders« Forsæde og senere som Sognepræst i Bredstrup i Vejle Amt, hvor han forblev til sin Død 21. Sept. 1779.

Biografien, der maa kaldes typisk pietistisk, en Pietists Skildring af sit eget Liv, er aabenbart et Led af Indberetningerne 1766—69 til Biskop Bloch, der ved sine Krav om Oplysninger om Præsterne siden Reformationen kan have foranlediget J. P. Juul til at skildre sit eget Levnedsløb, netop fordi han ønskede at fortælle, »hvad [Gud] haver gjort ved min Sjæl«.

Udover de i Biografien selv givne Oplysninger skal det meddeles, at Jens Pedersen Juul døbt i Assens Kirke Torsdagen 12. Juli 1725 »til Morgenbønnen«. Han viedes uden forudgaaende Trolovelse og Lysning 12. December

1760 i St. Nicolaj Kirke i København til Dorothea Friderica Wilhelmina Lange (8/12 1725—11/6 1785), Datter af Præsten Johan Frederik Lange til Ulkebølle (se Noterne). De fik en Datter, Birgitte Margaretha Friderica Juul, der blev gift med Købmand i Haderslev Hans Rudolph Raben (alt efter John Arthur Langes Samlinger i Rigsarkivet).

Ved Udgivelsen er der foretaget en Normalisering af Retskrivningen.

»Kommer, hører til, og jeg vil fortælle det alle I, som frygte Gud, hvad han haver gjort ved min Sjæl. Ps. 66,16.

Jeg er den allerringeste iblandt alle Jesu Christi Tjenere Jens Petersen Juul er barnefødt i Assens A° 1725. Min Fødselsdag indfaldt d. 10de Julii, :|: en Dag, som er saa mærkelig i den danske Kalender af det sørgl. Kongemord, som skete i St. Albani Kirke i Odense paa sal. Konge Canut. :|: Min salig Fader Hr. Peter Juul var residerende Kapellan i Assens og Annexet Kjærum; han var barnefødt i København i Trinitatis Sogn¹; hans Fader var sammesteds Borger og Hjulmand, hvorefter min Fader har ladet sig kalde Juul.

Fra min Barndom af har jeg sporet en særdeles Guds Naade over mig og tit af Guds gode Aand været rørt, endskønt jeg som et vankundigt Barn ikke forstod, hvad det var. Jeg erindrer endnu, at min kære Moder² engang formanede mig, at jeg ikke maatte gaa en Kirke forbi,

¹) Wiberg angiver i sin Præstehistorie I, 121, at Peder Juul er barnefødt paa Lolland. En Undersøgelse i Trinitatis Sogns Daabsprotokol blev resultatløs, da der i Aarene 1682—85, inden for hvilke Aar han iflg. baade Sønnens (S. 67) og Wibergs Angivelser skal være født, døbtet flere Børn med Fornavnet Peder, og kun Faderens Navn, men ikke hans Profession, er anført, og da Peder Juuls Faders Navn er ukendt, lader det sig ikke afgøre, hvilken Peder der kan komme i Betragtning. I Helsingør Skoles Arkiv, fra hvilken Skole Peder Juul iflg. Wiberg blev Student, er der ikke fundet Oplysninger om ham.

²) Købmandsdatteren Birgitte Jacobsdatter Fugl d. 1749.

at jeg jo skulde gaa ind at bede mit Fader vor og udbede mig Guds Naade, item at jeg aldrig maatte gaa nogen forbi paa Gaderne, de maatte være fornemme eller ringe, med mindre jeg viste mig høflig og tog min Hat af for dem, hvilket jeg og efterkom, hvorover ringe Folk standse, naar de mødte mig, menende, at jeg vilde vexere dem; men da de fornåm, at det skete i Enfoldighed, fik jeg en besynderlig Yndest af alle og blev overøst med mange Velsignelsers Ønsker. Da jeg var kommet saa vidt, at jeg skulde sættes til noget, hvorved jeg i Fremtiden lovlig kunde forhverve mit Brød, var det ingenlunde mine kære Forældres Mening at lade mig studere, men de foreslog mig adskillige andre Ting, hvoraf jeg fik Frihed at vælge, hvilken Profession der stod mig an; men jeg afbad det altsammen, saa at de havde nok med mig at bestille; de brugte alle Kunster til at afdrage mit Sind fra Studeringer, efterdi de syntes, at det kostede meget at lade 2 Børn studere. Men jeg græd bestandig og var utrøstelig; jeg lovede, at jeg vilde læse Nat og Dag, ja, jeg erindringer mig endnu, at jeg lagde dette til :|: jeg taler her som et Barn :|: at jeg vilde læse saa flittig, at jeg skulde blive Bisp, saa at mine Taarer og Bøn endelig bevægede min Fader at følge mig til Rektoren *Hr. Winther*¹ og sætte mig i Skolen, og da blev jeg overmaade glad. I min korte Skolegang i Assens virkede min kære Moders Formaning saaledes i mit Hjerte, at jeg ofte gik ind i Kirken og bad, og da nogle af mine Meddisciple uformodentlig kom over mig og spurgte mig, hvad jeg tog mig for, gav jeg dem tilkende, at jeg bad, hvorover de og fik Sind til det samme, og en Del af os gik af og til i Kirke og gjorde vor Bøn, hvorfor vi af de ældre Disciple blev udlet. Dog maa jeg og melde dette, at jeg i den Tid allerede blev eftersat af Sjælefjenden, der ved, at en ældre af Skolens Disciple søgte at føre mig paa onde Veje med smaa Tyveri, hvorom

¹) Christian Henrik Pedersen Winther (1696—1772), Rektor i Assens fra 1721 til o. 1739.

min kære Moder fik et Nys og tog mig for sig i Eenrum, alvorlig formanede og truede mig, at dersom jeg efter den Dag ikke skyede den ugudelige Dreng, da skulde hun klæde mig nøgen af, binde mig til Kakkelovnen, og jeg skulde blive saa medhandlet, at mit Legeme af Hug skulde se ud som Kakkelovnen, hvilket var mere end nok til at afskrække mig fra det onde Selskab. Endnu vil jeg anføre et Exempel paa min kære Moders kristelige og rørende Forestillinger for os Børn: Det skete undertiden, at der igennem Assens passerede Transporter af hvervede Folk, som skulde til København, og naar samme kom mine Forældres Gaard forbi, tog hun os Børn frem for Vindvet, at vi skulde betragte disse elendige og overmaade liderlige Mennesker og vist tro, at de havde været slemme og ulydige Børn imod deres Forældre og Lærere, og det kunde vel være muligt, at der i saadan en Flok ogsaa fandtes Præstesønner. Hun da med mange Taarer bad inderlig for sine Børn, at de maatte bevares fra alt ugudeligt Væsen.

Da jeg maaske et Par Aar havde frekventeret Assens Skole, blev samme med flere trivial Skoler afskaffet¹, og da kom jeg paany igen i en stor Forlegenhed; nu hed det: Barn, du kan slet intet blive ved Bogen, vi har ikke Raad til at holde dig paa et fremmed Sted, kan du nu se, at det var fejl, at du endelig vilde studere o. s. v. Men hvad sker? Just paa samme Tid havde min Morbroder i Odense, Hr. Niels Sass², besluttet at begive sig i Ægtestanden, og til den Ende drog min Moder til hans Bryllup og tog mig med, og da hun fortalte ham, at hun ikke havde Evne

¹) Forordningen om Latinskolerens Ophævelse 17. April 1739 reducerede Latinskolerens Tal meget betydeligt, idet en hel Del blev nedlagt og blandt disse Assens Skole.

²) Niels Christinus Jacobsen Sass, Søn af Købmand Fugl i Assens, Sognecapellan ved Odense St. Knuds Kirke 1706—44, d. 1744, gift 1739 med Abel Chatrine Pedersdatter v. Westen (1715—84), Datter af Apoteker i Odense Peder v. Westen, der ogsaa ejede Lammehave og Fraugdegaard.

at lade os begge studere, men hun saa gerne, at min ældre Broder¹, som var nævnt efter ham, blev ved Bogen, om hendes kære Broder vilde assistere, saa svarede han, at han med sin Kærestes Samtykke vilde have mig og ingen anden, hvilket klingede bedre i mine end i min kære Moders Øren, hvormed hun dog maatte lade sig nøje. Jeg blev med det samme i Odense og nogen Tid derefter sat i Odense Skole i den 3die Lektie under Hr. *Professor Holm*², som den Tid var Kollega ved bemeldte Klasse, under hvilken jeg lagde en skønne Grund i det latinske Sprog og profiterede meget af hans grundige Information. Der var jeg 2de Aar. Ved Translationen i den 4de Klasse under Hr. *Professor von Haven*³ blev jeg mange foretrukken, deriblandt Hr. Hans Skouboe⁴, som jeg her i Bredstrup maatte succedere. Jeg tror næppe, at jeg var et Fjerdingsaar i Skole i det ene Aar, jeg sad i denne Lektie; men min sal. Morbroder informerede mig selv, og det med stor Omhyggelighed. Da det Aar var omme, stod jeg mig saa vel in examine scholastico, at jeg kom i den 5te Klasse under sal. *Blichfeld*⁵ og *Mag. Hostrup*⁶. I denne Lektie lagde jeg en fortræffelig Grund i det græske Sprog; der forblev jeg i 2 Aar. Ved Forflyttelsen i den øverste Klasse kom jeg og over mange, da jeg blev anden øverst, og da min Fremgang var saa god, var min sal. Morbroder og

¹) Utvivlsomt Niels Sass Petersen Juul, f. 1721. Kapel. i Ærøskøbing (1752—72).

²) Poul Holm (1704—85), Bondesøn fra Hindsholm, 1735 Hører ved Odense Skole, 1759 Professor eloquentiæ ved Gymnasiet.

³) Niels v. Hauen (Haven) (1709—77), Professor i Græsk ved Odense Gymnasium 1751—77.

⁴) Hans Rasmussen Schousboe (1724—85), Præst i Bredstrup 1764—65.

⁵) Søren Blichfeld naaede at blive 5. Lektiehører ved Odense Skole og døde 1752. (Odense Cathedralskoles Indbydelsesskrift 1865 i Artiklen om P. Hostrup).

⁶) Peder Christensen Hostrup (1697—1746), Hører ved Odense Skole 1729, blev Magister 1740 og døde som 4. Lektiehører. (Odense Cathedralskoles Indbydelsesskrift 1865 ovenn. St.).

meget vel tilfreds med mig og havde saa meget godt i Sinde med mig, hvilket *Hr. Professor Anchersen*¹ efter hans for mig for tidlige Død fortalte mig som noget, han havde fortroet ham. Men ikke det aleneste gik mig nær, at jeg saa tidlig skulde savne ham, men ogsaa det fornemmelig, at hans Død kom saa hastig paa om Natten, at jeg ikke engang kunde komme til at tale med ham og tage Afsked med ham, jeg maatte altsaa finde mig udi at savne ham, som havde været mig i Faders Sted og haft Umage med at manuducere mig, da maatte jeg med temmelig Besværighed fortsætte mine Studeringer, og efterdi jeg om Vinteren ikke kunde have Varme paa mit Kammer, og der ellers ikke var roligt i de andre Værelser for en studerende, saa stod jeg op, naar de andre havde lagt sig Klokken omtrent 12 el. 1 Slet og sad saa den hele Nat, men da blev mit Syn meget svækket, især ved at læse Græsk, da jeg gennemgik det Nye Testamente foruden adskillige græske prosæ Skribenter, som jeg vilde profitere til Examen, da blev og Grunden lagt til mit svage Helbred, som jeg siden har haft. Aaret derefter, neml. 1746, blev jeg med et berømmeligt Testimonio dimmitteret fra Skolen og kom til Akademiet². Efter udstandne Examen drog jeg til mine Forældre til Assens, hvor jeg antog et Par unge Mennesker i Information og læste tillige til Eksamen Philos., som jeg sustinerede A° 1747³. Da samme vel var overstaaet, rejste jeg hjem igen, og imidlertid døde min kære sal. Fader i sin Alders

¹) Søren Anchersen (1698—1781), Dekanus ved Kommunitetets femte Bord 1719, Prorektor ved Odense Latinske 1722, Professor philosophiæ designatus ved Gymnasiet 1726, virkelig Professor eloquentiæ og Konrektor ved Skolen 1731, Rektor 1748.

²) D. 30. Juli 1746 blev Jens Petersen Juul indskrevet ved Universitetet som dimmitteret fra Odense Skole i en Alder af 21 Aar (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket-Smith, III, S. 64).

³) Iflg. Protocollum examinis philosophici i Universitetsarkivet fik J. P. Juul Examen Philosophicum 16. Maj 1747 med Karakteren Laudabilem.

64. Aar. Men da jeg ikke havde Lyst til at være i den Afkrog, hvor jeg intet kunde profitere i mine Studeringer, saa fik jeg Skrivelse fra *sal. Hr. Anders Eilschow i Odense*¹, at da han vidste, at jeg gerne vilde opholde mig ved Akademiet, saa vilde han lade mig vide, at *sal. Hr. Mag. Eilschow*² havde en god Lejlighed for mig i København, hvilket jeg og med Glæde modtog, kvitterede mine Disciple og tog til København, men da jeg kom der, gik det overstyr, og jeg naaede ikke den foreslagne Plads, hvorover jeg blev temmelig forlegen. Da jeg et Par Maaneder havde opholdt mig i Khavn, og jeg saa ingen Udveje, resolverte jeg at drage til Als til min Svoger³, eftersom jeg undsaa mig ved at komme tilbage til Assens. Der opholdt jeg mig et Aars Tid, og imidlertid informerede jeg min Kones *sal. Broder Peter Lange*, som min Svoger ellers havde i Information.

Her begynder |: at jeg saa maa kalde det |: en ny Periode i mit Levned's Førelse. Jeg havde stor Lyst til Humaniora, derfor vilde jeg saa gerne have opholdt mig ved Akademiet for at lære Philosophi og Geometri, det falder mig ind, hvad Quintilianus siger: *Nescio quomodo bonæ mentis paupertas furor est*. Det var aldrig mit Forsæt at studere Theologien for at blive en Lærer derudi; thi jeg havde allerede i min Skolegang en temmelig Frygt for det hl. Præsteembede, som jeg tidlig indsaa at være et meget vigtigt og med stor Ansvar forenet Embede, men Guds Tanker er ikke som vore Tanker, jeg blev

¹) Andreas (Andresen) Eilschow (1719—54), Sognepræst i Jordløse-Haastrup (Fyn) 1751—54, Kandidat 1742. Som Søn af Storkøbmanden Anders Lauridsen har han sandsynligvis haft fast Tilhold i Odense i Aarene 1742—51. Han var Farbroder til

²) *sal. Hr. Mag. Eilschow*, d. e. Filosoffen Frederik Christian Eilskov (1725—50) (P. Eilskov, Stamtavler over Slægten Eilskov, Odense 1869, S. 1 og 24).

³) Enten Christopher Johansen Lange (1715—80) eller Johan Frederik Johansen Lange (1718—92), begge Kapellaner i Ulkebølle (Als) hos Faderen Johan Frederik Lange (1680—1756).

ført derhen, som jeg ikke vilde. Imidlertid jeg opholdt mig paa Als, skete det, at en gammel Præst ved Navn *Hr. Bötker*¹ fandt saadan en Kærlighed for mig, at dersom jeg vilde studere Theologien og stræbe at blive dimitteret fra Akademiet, saa vilde han søge for mig, at jeg maatte blive ham i Embedet adjungeret; min kære Svoger forestillede mig, hvor vidtløftigt det kunde se ud med de andre Studeringer, og hvorledes det vilde koste meget, inden man kunde bringe det til noget reelle, og jeg havde ingen Subsidia, da min Morbroder var død, og jeg maatte anse dette Tilbud som et Vink fra Herren, eftersom den gamle Mand var falden paa mig, uanset at saa mange andre endog havde tilbuden ham deres Tjeneste, ja gjort sig al Umage for at overtale ham. Jeg resolverede derpaa at læse til Examen Theolog., prøvede hvad Gaver jeg havde til Prædikestolen og prædikede første Gang i Sønderborg Kirke til Froprædiken *Dca. Invocavit*² over Frelserens Fristelser i Ørken, siden nogle Gange i Ulkebølle Kirke for min Svoger, og engang i Kechnis Kirke, hvor den gamle *Hr. Bötker* var Sognepræst, derpaa rejste jeg til København, lod mig tegne til Collegia examinatória saavel hos sal. *Hr. Doct. Wöldike*³ som og hos *Hr. D. Holm*⁴, og eftersom den gamle Præst, der var vel ikke langt fra 80 Aar, trængte paa, at jeg maatte skynde mig det snarest muligt var, saa begærede jeg af velbemeldte *Hrr.* Professorer, at jeg maatte tegnes til publ. exam. Theolog. hvilket og blev mig accorderet, endskønt man let kan slutte, hvor vidt jeg i saa kort en Tid kunde have bragt det i studio theologico, ikke desto mindre gik det dog vel

¹) Gregers Bötticher (Bötker) (1673—1755), Præst i Kegnæs 1707—55.

²) Dominica Invocavit = 1. Søndag i Fasten.

³) Marcus Wöldike (1699—1750), Professor i Teologi ved Universitetet (1731—50).

⁴) Peder Holm (1706—77), Professor i Teologi ved Universitetet (1738—77).

af, og jeg sustinerede d. 18de Octobris 1749, prædikede for Dimis d. 5te Decb.¹ samme Aar under Hr. D. Holm, som ved alle Lejligheder viste sig meget ræsonnabel og havde en særdeles Godhed for mig, som jeg dog ikke havde fortjent. Imidlertid kom der andre imellem, og en Kateket ved St. Nicolaj Kirke i København Hr. Brolund² blev den gamle Hr. Bötcker injungeret, vel muligt i Betragtning af min Immaturite til det hl. Læreembede. Man kan og her let forestille sig, hvorledes jeg herover blev til Mode; jeg vidste ikke, hvad jeg skulde slutte heraf, jeg begyndte at ræsonnere med min Fornuft og var snart færdig at fortryde, at jeg havde appliceret mig til Theologien, dog, da jeg grangivel. kunde spore, at Gud selv havde ført mig deri, saa blev jeg vel saa vidt tilfredsstillet, dog dette fortrød mig, at jeg saa hovedkulds havde taget Attestats, da jeg ved denne Examen ligesaa vel som ved de forrige kunde have distingveret mig; men det var nu sket og kunde ikke forandres. Jeg blev i København og fik nogle Timekonditioner, hvormed jeg fortjente mit nødtørfte Brød, endskønt det var knap, Musæ sunt mulæ, doctaque fama fames. Jeg lagde mig efter det tyske og franske Sprog, og da jeg temmelig forstod samme, saa tog jeg mig for at oversætte nogle Skrifter af Tysk i Dansk, saa har jeg oversat adskillige af sal. Hr. Pastor Gieses³ ved Garnisonskirken hans opvækkelige Prædikener, item Bunians Skrift kaldet: *Mr. Qvats Liv og Død*⁴, hvilken jeg har indrettet

¹) Iflg. Distinktionsprotokollen ved teologisk Examen [Universitetsarkivet] blev Jens Juul teologisk Kandidat 18. Oktober 1749 med Karakteren non contemnendus og holdt Dimisprædiken 5. December 1749, hvilken honoreredes med Karakteren Laudabilis.

²) Heino Gerhard Brolund, Præst i Hørup 1767—95, d. 1795.

³) Adam Ludvig Giese (1704—62), tysk Præst til Garnisonskirken (1741—62), udgav en hel Del Prædikener paa Tysk, af hvilke Juul oversatte en Del, se Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon III, Kbh. 1926, S. 211.

⁴) Udkom i Kbh. 1764 oversat fra Tysk, til hvilket Sprog den var oversat fra Engelsk. Udkommet i Hamb. 1720 og 39. Dens Forfatter

ligesom samme Auctors Christnes Rejse til Himmelen og oplyst den med adskillige Anmærkninger. I lige Maade øvede jeg mig flittig i at prædike og katekisere, da jeg imellem har prædiket i Kvæsthuskirken, i det kgl. Vajsenhus for sal. Hr. Prof. Ewald¹, i Trinitatis Kirke Skrifteprædiken. Da jeg var træt af de Timekonditioner, fik jeg Plads i det kgl. Höpfnerske Bogtrykkeri² som Korrektor, dog turde jeg ikke blive derved længere end et Aar for mine svage Øjne, som jeg mærkede tog Skade derved. Efter at jeg var kommet derfra, aabnedes en skønne Lejlighed til min Befordring med at prædike i Gemakket for Hr. Overkammerherre Plesh³. Han var og vel fornøjet med mig, viste sig særdeles naadig imod mig, men jeg maa her laane Apostelens Pauli Ord 1. Cor. 16,9: Mig er en stor og kraftig Dør opladt, og der er mange Modstandere. Kort da jeg skulde træde ind ad Døren, blev samme tillukt, og der blev intet mere tænkt paa mig. Forunderlige haver Frelserens Førelser været med mig, hvorpaa jeg endnu kan anføre flere sandfærdige Beviser. Straks efter at dette var passeret, fik jeg en meget kærlig Skrivelse fra min Kones sal. Fader Hr. Johan Friderich Lange⁴, Sognepræst til Ulkebølle Menighed paa Als, hvori han meget bevægelig søgte at formaa mig til at antage Per-

er Johan Bunyan (1628—88), den bekendte engelske religiøse Forfatter, hvis Hovedværk er den her nævnte »Christnes Rejse til Himmelen» — »The pilgrims progress».

¹) Enevold Ewald (1696—1754), Præst ved Vajsenhuset 1728—54, tit. Professor 1747.

²) Johan Jørgen Höpfner (1689—1759), Direktør for det kgl. Bogtrykkeri (1731—59), desuden 1. Universitetsbogtrykker siden c. 1731, efterfulgtes som Direktør af en Søn og Sønnesøn til 1795, hvorved Navnet det kgl. höpfnerske Bogtrykkeri fik Klang i 18. Aarhundrede.

³) Carl Adolph v. Plessen (1678—1758), Overkammerherre, ledende Statsmand i Chr. VI første Regeringsaar, tog 1733 sin Afsked og levede siden som Privatmand paa sine vidtstrakte Godser.

⁴) Johan Friderich Lange (1680—1756), Præst i Ulkebølle 1712

sonelkapellaniet efter min sal. Svoger¹. Han ønskede inderlig at faa mig, og det saa meget mere, da han vidste, at hans Menighed elskede mig fra den Tid af, jeg havde prædiket der; jeg maatte jo ikke forkaste dette Tilbud, men anse det som et Vink fra den barmhjertige Gud.

Jeg besluttede da i Jesu Navn at forlade København, endskønt jeg maa tilstaa, at det skete med stor Bedrøvelse og gik ikke af uden mange modige Taarer. Jeg var ikke kommen mange Mile fra København, førend mit Gemyt blev overfaldet af stor Længsel, og dog vidste jeg ikke selv, hvad Aarsagen var til denne usædvanlige Længsel efter et Sted, hvor jeg dog ikke havde haft det saa overflødigt godt. Jeg kom til Als og prædikede hver Søndag for bemeldte Menighed. Da jeg havde været der snart et halvt Aar, drev min sal. Svigerfader meget paa, at jeg maatte resolve til at træde i hans Sted i det hl. Embede, eftersom han ikke længere kunde bære den for ham saa svære Byrde, og ihvorvel jeg krympede mig længe og var meget betænkelig derved, saa kunde det nu ikke være anderledes. Jeg prædikede derpaa sidste Gang i Ulkebølle Kirke, lod Menigheden vide, at jeg skulde foreslaas af deres Sognepræst til at være hans Medhjælper i Embedet; det var nu saa nær, at jeg skulde rejse til Odense for at eksamineres og ordineres af Biskoppen², men jeg maatte og aabne mig for dem, at jeg var saa overmaade bedrøvet i mit Hjerte, siden jeg ikke var overbevist om, at det var Guds Villie, anmodede dem derfor, at de vilde ihukomme mig i deres Bønner, at hvis Vor Herre saa, at det ikke

¹) Maa være ovenn. Johan F. J. Lange, da hans Broder Chr. Lange afskedigedes som Kapellan 1744 paa Grund af Sindssyge, og han selv iflg. Wiberg blev Kapellan en Gang efter 1746.

²) Danske Lov 2—3—2 bestemte, at en Mand, før han fik Præstekald, skulde begive sig til Superintendenten, som hannem skal overhøre, og hvis han hannem i Lærdom og Levnet skikkelig befinder, da skal han hannem til Præsteembedet uden Ophold indvie med de forordnede Ceremonier. Her til Bispen i Odense, da Als hørte under Fyns Stift.

var til hans Ære og min Salighed, han endnu vilde lægge en Sten i Vejen og forhindre det. Om Mandagen derpaa rejste jeg til Odense, fremstillede mig for Hs. Højærværdighed den sal. Hr. Biskop Ramus¹, som samme Uge lod mig prædike for sig og udvælge hvad Tekst, jeg vilde. Jeg prædikede da over det Sprog Jer. 23. 21. Jeg sendte ikke Profeterne, og de løbe, jeg taledede ikke til dem, og de spaaede. Da jeg efter Prædiken indfandt mig hos Biskoppen for at høre hans Censur, var han i Begyndelsen temmelig uvillig og sur imod mig. Han spurgte mig, hvorfor jeg just havde udvalgt den Text, hvem jeg sigtede til o. s. v.; men den gode Mand vidste ikke, hvad der foregik i mit Hjerte, og hvorledes jeg til samme Tid gik under Loven; dog da jeg erklærede mig for ham, hvorledes det var mig, saa var han ganske artig og veltilfreds i det øvrige med min Prædiken. Derpaa blev Sognepræstens Ansøgning med Biskoppens Recommendation skikket til Kancelliet. Men hvad sker?

Samme Tid fik jeg Brev fra Als, at Sognepræsten var bleven syg, og jeg maatte skynde mig at komme, anden Postdag derefter fik jeg Skrivelse igen, at han var hensovet i Herren og med en stor Hjertens Længsel efter at ville have talt med mig, inden han døde. Der var altsaa den Sten lagt i Vejen, hvorom jeg havde bedet. Jeg kunde deraf tydelig se, at det ikke var Guds Villie, at jeg skulde dertil; men ikke desto mindre var jeg sat i en ikke ringe Forlegenhed, da jeg nu ikke vidste, hvor jeg skulde vende mig hen. Dog faldt min Længsel til København, jeg tog lige fra Odense dertil, endskønt jeg ikke vidste, hvad jeg rejste efter, men hvor underlig alt dette har været, saa var det visselig vor allerkæreste Frelzers vise og salige Førelser med mig, hvorfor hans allerhelligste Navn være i Evighed højt lovet og priset! Har jeg lidt noget paa det Sted, saa har jeg og nydt saadan Naade og Velsignelse

¹) Jacob Ramus (1716—85), Biskop over Fyns Stift 1762—85.

der, hvorfor jeg i Evigheden vil takke ham, der har elsket mig saa højt og saa herlig velsignet mig; thi da jeg nu denne sidste Gang kom til København, da var det, at det behagede min trofaste Forbarmer ogsaa at forbarme sig over min arme Sjæl og give mig den alleruværdigste Synder et Sted iblandt hans Børn og troende, med en fuld Forsikring om alle mine Synders naadefulde Forladelse. Dermed forholdt det sig saaledes; jeg har erindret, at jeg i en Del Aar havde været opvakt og gaaet i Bekymring for at faa Vished om mit Naadeval, hvo der selv har erfaret, hvad det er at gaa med en saaret og urolig Samvittighed under Lovens tunge Aag, den kan bedst forestille sig min Tilstand. Jeg arbejdede af alle Kræfter for at faa Samvittighedens Ro, jeg bad hæftigt, stred og kæmpede imod Synden, men alt forgæves, det blev jo længere jo værre med mig, saa at jeg var færdig at postulere med den barmhjertige og naademilde Frelser; jeg nød vel imellem en Forsikring, at det skulde blive godt, aleneste jeg skulde med Stilhed oppebie Guds behagelige Time. Jeg resignerede nu ganske min egen Villie og lagde det altsammen paa Frelseren, han maatte nu gøre med mig, hvad ham behagede. Men langt før end jeg havde ventet det, oprandt saadant et Lys i mit arme mørke Hjerte, at det blev saa klart, som det før havde været mørkt. Denne Naade vederfores mig i Trinitatis Kirke under den sal. Hr. Professor Leths¹ Prædiken, da han just handlede om det Sprog Exod. 12. Jeg vil se til Blodet etc. Dette Sprog gjorde den kære hl. Aand saa levende i mit Hjerte og saa applicativ paa mig, at det var ligesom en sagde til mig: O du arme daarlige Menne-ske, hvad er det dog, du gaar og kvæler dig med? Her hører du jo, hvad det er, der gør sal. nemlig Jesu Blod, antag det, lad det gælde for dig, det er langt over alle dine Synder, med dette Blod skal du have dit Hjerte

¹) Christen Langemach Hansen Leth (1701—64), Sognepræst til Trinitatis Kirke 1736—64, ivrig Pietist.

bestænkt, det vil Gud Fader se til og for dets Skyld være dig naadig, ej nu! dette Blod begærer jeg og til min Forsoning og Frelse, saa er jeg og sal. Jeg er ikke i Stand til at beskrive den Glæde, der opkom i mit Hjerte derved; jeg ved ikke, hvor den tunge Byrde, der laa paa Hjertet blev af, det blev saa let, som det var løftet op i Guds Rige, kort sagt: Jeg blev forvisset om mit Naadeval i Jesu Blod og om alle mine Synders Forladelse. Men samme Gang nød jeg endnu en anden Naade, som bestod derudi. Det hedder i samme Kapitel: Bliver under Blodet, og at Israelitterne ikke maatte gaa uden for Døren, hvor Paaskelammets Blod var strøget over, saa drog den sal. Prof. Leth den Lærdom deraf, at naar nu en Synder var i sit Hjerte bestænket med det allerhelligste Jesu Blod, saa maatte han ikke tænke, at nu var han færdig dermed, nu kunde han gaa videre og maaske højere, nej det var meget farligt og at exponere sig for Morderengelen Djævelen, men man maatte blive under Jesu Blod, om man vilde være sikker og aldrig findes uden for det; dette guddommelige Jesu Blod var de dødskyldige Synderes faste Fristeder, naar man blev deri, saa kunde Blodhævneren ikke røre dem. Jeg blev da overøst med en ubeskrivelig Trøst i min Sjæl, mit Hjerte oversvømmet af Jesu Blodstrømme og derved opfyldt med aandelig himmelsk Glæde, det er vist, at min arme Sjæl levede nu i Lammets Blod som i sit rette og fornøjelige Element; jeg var som henrykt i Guds Rige i usigel. Glæde og Herlighed, jeg blev ret sal. vederkvæget med Forsmag af den tilkommende Herlighed. Mit Hjerte var som en Kilde, der var fuld af Jesu Blod, min Mund og Tunge flød over med Jesu Blods Lov og Pris.

Frelseren og hans Blod svævede for mig Nat og Dag; jeg talte med ham og bad til ham, lovede og prisede ham, medens Legemet sov og det saa lydeligt, hjerterørende og eftertrykkelig, at en Person, der laa i et Kammer tæt ved mit, meget blev rørt og bevæget derved, saa at han vakte

mig op, sukkede og bad med fuld af Forundring over det, han hørte. En Kone, som paa samme Tid vartede mig op og om Morgenen kogte mit Thevand, fortalte mig, hvorledes jeg en Morgen, da jeg endnu sov, havde talt til hende og formanet hende at tage sin Sjæl i Agt, jeg havde anført hende nogle Sprog, som passede paa hendes Sjæls Tilstand; hun skulde tage den hel. Bibel og slaa dem op, der og der stod de, dette altsammen var mig ubekendt, dog kunde jeg ikke andet end raade hende at lægge Mærke hertil og anse det som en Paamindelse af Guds gode Aand og ikke slaa det hen i Vejr og Vind; dog kan jeg ikke sige, at jeg sporede, at hun regarderede meget derpaa, men blev som hun var. Jeg fattige Synder nød Naade paa Naade af min allerkæreste Frelser, mit Tros Øje beskuede ham, min Mund kyssede hans allerseligste saarede Fødder, mine Troens Arme omfavnede ham, ja jeg kan vidne med Sandhed, at jeg med Discipelen Thomas nød den Naade at række min Finger i hans hellige Side og lægge min Haand i hans hellige Vunder og Naglegab. Jeg bliver derved, at mig vederfores større Naade, end jeg er i Stand til med Ord at udtrykke eller i Pennen at udføre, og jo mere jeg tænker at ville fortælle det, jo mere bliver det for mig, og er det som intet alt sammen, hvad jeg melder derom; thi det lader sig umul. udføre.

Jeg siger kun, at jeg aldrig kan tænke derpaa, at jo mit arme Hjerte dybt maa nedbøjes, og om jeg havde Engletunge, saa var jeg ikke mægtig til at love og prise ham nok, som har gjort saa store Ting mod min Sjæl. Jeg er ringere, Herre, end al den Barmhjertighed, Du har bevist mig. Hvorledes skal jeg betale Herren alle de Velgerninger, som han gør mod mig? Min Sjæl Lov Herren!

Denne saa glædefulde sal. Tilstand, som vel kan kaldes det aandel. Bryllups Dage, varede ikke saa kort; thi da den arme Brud længe havde ventet paa Brudgommen med stor Længsel, saa blev hans Komme saa meget behageligere, og saa vilde han desto længere glæde sin arme Brud

med hans allersødeste og følbare Nærværelse. Dog er dette ikke at forglemme, at Sjælefejden, der med stor Misundelse og Bitterhed har anset dette, kunde ikke lade mig uantastet, men søgte at gøre mig al den Fortræd, han kunde. og da mit Hjerte var saa sikkert og vel bevaret i Jesu Blod, saa kan jeg vel ikke sige, at jeg fornåm til nogen indvortes Fristelse, men hans Anfald var grove og kendelige. saasom med fæle Syner, græsselige Forestillinger, Buldren, Knagen og Bragen, og vidste han meget vel at benytte sig af den Lejlighed, at jeg samme Tid var alene og i Huset, hvor jeg da var, fandtes ingen uden jeg, og ihvorvel Frelseren udrustede mig med saa megen Kraft, at jeg kunde i Jesu Blod trodse imod Fjenden og alt hans Væsen, saa dog maa jeg ikke skjule min Skrøbelighed, men vist bekende, at jeg maatte føle, at jeg havde Kød og Blod og var et svagt Barn, saa at jeg havde nok at stride imod den slemme Vantro og Frygt, som Fjenden søgte at jage ind i mit Hjerte. Jeg maatte ofte forstyrres i min Nattero, kunde ikke blive i Sengen, og var det ofte saa groft, at jeg maatte gaa ud af Huset. Men da denne Fortællelse ikke er til Opbyggelse, saa vil jeg ikke melde mere herom; det er heraf klart nok, at Fjenden var meget vred. Men hvad Skade gjorde han mig? Imod sin onde Villie jog denne onde Rovfugl Duen ind i Klippehullerne, jeg mener min aandelige Klippes Jesu Kristi dyrebare Vunder og Saar.

Jeg blev da som et andet Menneske ogsaa udvortes; thi da jeg tilforn havde aleneste med mig selv og min Fordærvelse at gøre, saa var jeg fast altid moros, fortrædelig og let kunde støde mig paa andre, men da jeg fik Øje paa Frelseren, saa blev jeg munter og glad, og da kunde andre troende med mere Fornøjelse omgaa mig, og da havde min Næste og mere Opbyggelse af min Omgang. Jeg maa tilstaa, at jeg vel imellem forsaa mig dermed, at jeg talte vel meget til forekommende naturlige Mennesker og vilde endelig have dem til Frelseren,

dog det fik jeg og snart at kende, samt Naade til at vandre forsigtigere. Jeg faldt i en Sygdom, og derved kom jeg til at kende, at jeg var et svagt Barn, som højlig trængte til Frelseren. Han forbarmede sig og over mig og hjalp mig op, hvorfor jeg endnu i denne Dag takker hans allerhelligste Navn; thi jeg var saa godt som ene og af al menneskelig Hjælp forladt. Derpaa maatte jeg igen tage Kondition an for at fortjene mit Brød; jeg kom uden Vesterport hos sal. Hr. Oberkamp¹, som elskede mig som en Fader sit Barn og beviste mig alt godt. Jeg prædikede en Gang i Frederiksberg Kirke, og blev han Hr. Oberkamp saa rørt og glad ved samme Prædiken, at han ikke vidste, hvad Højtid og Ære han vilde bevise mig uværdige, ligesom han og for samme Prædiken forærede mig en rar Dukat. I mine Fritimer oversatte jeg *Segii Hæmatologia Sacra*², som og blev trykt samme Aar. Men da det var mig saa besværligt om Vinteren at komme jevnlig ind i Byen, saa tog jeg min Dimission derfra og i Byen antog 2de unge Mennesker i Information, hvoraf den ene, som blev ved Bogen siden med Berømmelse sustinerede sin Eksamen. Disse var og de sidste Disciple, som jeg har manuduceret; thi imedens de var under min Information, døde sal. Hr. Boye³, som jeg kom til at succedere i det hellige Embede. Nogen Tid efter hans sal. Bortgang blev jeg kaldet af den sal. Hr. Professor Leth hen til ham.

Han foreslog mig den vakante Plads ved Trinitatis Menighed; men jeg erindrer mig endnu meget vel, hvad jeg svarede hertil, neml., jeg spurgte ham, om han vilde forlange af mig, at jeg skulde gaa op til Maanen; thi saa

¹) Sandsynligvis Peter Abraham Oberkampff, Ejer af »Stopperiet uden Vesterport« og »kgl. Majestæts Hederidder« (Extraskattemand-tallene).

²) Johan Jacob Segius (1618—79), Præst i Pernau i Estland, Forfatter til »Hæmatologia sacra«, oversat af Juul og udkommet i Kbh. 1758 (Jöchers »Gelehrten Lexicon«, Leipz. 1751, IV, Side 474).

³) Frederik Boye, Kapellan ved Trinitatis Kirke 1750—59, Lærer ved Vajsenhuset. J. P. Juul var hans Efterfølger 1759—65.

umulig kom det mig for at kunne paatage mig et saa vigtigt og besværligt Embede, som dette var, jeg forestillede ham min store Udygtighed og Svaghed, og at jeg daglig omgikkes med Dødens Tanker, han maatte i Fremtiden blive forlegen med mig, naar jeg ikke kunde forrette Embedet o. s. v. Nu nu! sagde han, ikke saa hæftig, I skal ikke blive nødt dertil, lad mig dog faa et Ord indført. Saa meget maa jeg efter min Samvittighed lade eder vide. Jeg har i Bønnen andraget denne saa betydelige Sag for vor kære Gud og Frelser, og mit Sind og Hjerte er derefter faldet paa eder og paa eder alene, jeg er baade mundtlig og skriftlig blevet anmodet af adskillige af Menigheden, at jeg dog maatte foreslaa eder, og jeg ved meget vel, at det er Personer, som I aldeles ikke kender, jeg kunde vise eder adskillige Breve derom, hvis jeg tænkte, at jeg tvivlede derpaa; hvad Svagheden er angaaende, da gjorde man bedst, at man handlede børnlignende med Frelseren og kastede det paa ham, overalt var det ej umuligt i paakommende Sygdom at faa Assistance, da her stedse laa Kapellaner for at sollicitere.

Dette fandt han sig efter sin Samvittighed forbunden til at lade mig vide, dersom jeg nu turde slaa det bort, saa maatte det være min egen Sag, han vilde være fri derfor. Endelig, da jeg vilde tage Afsked med ham, sagde han: Jeg havde haft i Sinde at bede eder at prædike for mig paa Søndag; men nu hører jeg nok, at I vil dø og ikke mere vidne om Frelseren, hvorpaa jeg svarede: Jeg vil med Hjertens Glæde prædike og saa længe, der er Liv og Aande i mig, vidne om ham, der har elsket mig saa højt. Nu vel, sagde han, o ja vi faar eder vel i Tale, læg Sagen frem i Bønnen, I maa betænke eder saa længe, I vil, og sig mig saa, hvorledes det bliver eder. Om jeg mindes ret, talte han omtrent om en 14 Dages Tid til Betænkning. Jeg gik hjem og udøste mit Hjertes Anliggender i Bønnen for vor kære Frelser, at han dog vilde forbarme sig over mig i saa betænelige Omstændigheder, aabenbare mig sin

behagelige Villie og give mig i Sinde, hvad jeg skulde gøre. Hvad sker? Jeg blev saa kraftig overbevist om hans hl. Villie, at uanset alle de Indvendinger som den arme Fornuft gjorde med min Udygtighed og svage Helbred, jeg dog skulde antage dette Kald. Her mødte Moses Eksempel mig saavel som Prophetens Jeremiæ, da de blev kaldte til deres Embede. Ja, Frelseren lod mig vide, at hvis jeg ikke gik, da skulde hans Unaade forfølge mig, og jeg skulde komme til at fortryde det min hele Livstid.

Jeg kan med Sandhed sige, at jeg var saa forlegen og længtes saa inderlig efter den Dag, at jeg kunde komme hen til den sal. Prof. Leth og tilsige min Tjeneste; det var sandelig for mig, som der var en med en Stok over mig og vilde jage mig derhen; jeg havde ingen Ro at være i mit Kammer, jeg maatte, jeg skulde derhen. Her fandt jeg min Bøn opfyldt, som jeg dagl. i mange Aar havde bedt, nemlig at jeg aldrig uden Jesu behagelige Villie maatte komme i det hl. Embede, at han alene maatte faa Ære for min Befordring, og at jeg tydelig maatte overbevises, at i Fald jeg skulde komme i noget Embede, det da var et Kald fra ham; jeg troede det at være sandt, som jeg havde læst: *Qualis vocatio talis successio*. Jeg havde saadanne Lejligheder til Befordring, som mange skulde have ønsket sig, og højfornemme Herskaber vilde interessere i min Befordring, men jeg betakkede mig paa det ydmyggeste, jeg fandt ingen Frihed i mit Hjerte til at benytte mig deraf, endskønt Vejene var ganske lige og Midlerne lovlige. Jeg blev derover af mine Venner og bekendte anset dels for et urimeligt og egen-sindigt Menneske, der stod i sit eget Lys og ikke vilde hjælpe sig selv, dels og holdt for en Nar, som man spottede med, der vilde friste Gud og vente, at der skulde komme et Kaldsbrev til mig ned af Himmelen, jeg fik, som de sagde, aldrig Brød paa den Maade; men jeg sukede og bad. Jeg gik da hen til den sal. Hr. Prof. Leth og lod ham vide, at jeg nu var af mit ganske Hjerte

beredvillig til at antage det mig foreslagne Embede, hvilket da var ham kært, men ikke desto mindre maatte jeg siden erfare, at der var kommet andre imellem, som vilde insinuere sig og ved store Recommendationer bevæge ham til at antage dem, saa at jeg til sidst ikke vidste, hvorledes jeg var deran. Jeg gik da hen til ham for at erkyn- dige mig om hans Mening, og da forsikrede han mig, at han aldrig vilde proponere nogen anden end mig; han vidste vel, at der blev søgt for en anden, kunde de trænge igennem dermed, saa vilde han vel ikke sætte sig derimod, aleneste han vilde være neutral. Her blev min Tro sat paa Prøve, og dette kom mig underlig for, dog Frelseren gav mig Naade til at være stille og anse Udfaldet. Imid- lertid dette stod paa, faar jeg Skrivelse fra Als, hvori mig fra Hr. Grev Reus¹ som Amtmand der paa Landet tilkende- gives, at *Froprædikenspræsten i Sønderborg*² var død, og hvis jeg havde Sind til at være Lærer der, saa skulde jeg tage min Dimis fra Akademiet og indfinde mig med første; thi han vilde have mig paa Vallet, om det var Guds Villie, at Vallet skulde falde paa mig. Jeg studsede her- ved og begyndte at blive betænkelig. Jeg maa ikke sige, at jeg fandt nogen Lyst eller Drift dertil, ikke desto mindre gik jeg hen til Hs. Højærværdighed Hr. Biskop Harboe³ og fortalte ham dette og vilde høre hans Betæn- ning herom. Han sagde, at efterdi jeg var nu saa vidt engageret hos Prof. Leth, saa skulde jeg blive derved, vilde jeg følge hans Raad; thi jeg kunde ikke vide, hvad Gud havde i Sinde med mig her i København. Jeg biede ikke heller længe, inden jeg gik til Hr. Prof. Leth og be- rettede ham dette. Han spurgte, hvilket jeg syntes bedst om? Jeg svarede, at jeg aldrig havde faaet den Over- bevisning om Sønderborg Kald som om det ved Trini-

¹) Henrik VI. Reuss (1707—83), Amtmand i Sønderborg 1754—65.

²) Sikkert Georg Hermand Overbeck (1722—59), Diakon i Sønder- borg 1748—59.

³) Ludvig Harboe (1709—83), Biskop over Sjælland 1757—83.

tatis Menighed, og ihvorvel det ikke var saa besværligt og et anstændigt Levebrød, saa blev jeg dog ved min første Resolution, naar han ikke var anderledes til Sinds. Derpaa gjorde han straks allerunderdanigst Ansøgning om at faa mig i sal. Hr. Bøyes Sted, og stod det da ikke længere hen end i 8te Dage, inden jeg var indviet til det hl. Embede; thi den ene Fredag blev mit Kaldsbrev allernaadigst konfirmeret, og den næste Fredag derefter blev jeg ordineret, og saaledes var min Indgang i det hl. Læreembede.

Hvorledes min Fremgang og Udgang har været paa det Sted, derom vil jeg ikke fortælle meget. Vist og aabenbart sandt er det, at jeg stod med en besynderlig Velsignelse ved den Menighed; der var mig givet en stor og aaben Dør og Indgang saavel til de unges som gamles Hjerter, hvoraf mange er blevet opvakte og omvendt fra Mørket til Lyset. Jeg fandt en besynderlig Yndest hos mine kære Skriftebørn og Tilhørere, som overøste mig med mange Velgerninger. Naar jeg prædikede, var Kirken saa fuld af Mennesker, at jeg havde Møje med at komme igennem, naar jeg skulde betræde Prædikestolen, og var det mig ret følbart, naar jeg trængte mig igennem de kære Mennesker, der stod i Gangen, blev jeg af dennem tiltalt og opmuntret; de geleidede mig med deres Suk og Bønner, jeg hørte med mine Øren deres Bøn for mig: Herren udruste dig med Kraft og Frimodighed! Herren salve dine Læber og velsigne dit Ord o. s. v. Dette forarsagede mig og megen Misundelse hos somme, der saa surt hertil, der var og de, der søgte at gøre mig al mulig Afbræk, men jo mere de trykte mig, jo mere voksede jeg, saa at de ikke kunde undertrykke mig. Gud forlade alle mine Modstandere for Jesu Kristi Skyld al den Forfølgelse, de har paaført mig! Gud forlene mig sin hl. Aands Naade af ganske Hjerte at glemme og tilgive det! Herren tilgive mig, om jeg paa nogen Maade har givet Anledning til det store Fjendskab, som adskillige ytrede sig med

imod mig, det er sandt, som der siges: *Odium theologicum odium pessimum.*

Jeg kender mig skyldig, jeg var vel imellem temmelig skarp, jeg burde vel at have været mere sagtmodig og kærlig, jeg tilstaar, at der visselig udrettes meget mere godt derved, det er og Frelserens Plan mere overensstemmende; jeg har af min Natur et stort Had og Afsky til Hykleri, jeg har ikke lært den Kunst at forstille mig, sort skulde være sort og hvidt hvidt, men det er sandt *veritas odium parit.* Nu jeg kysser 1000 Gange med Troens Mund min Herres Jesu Fødder for hver Dag og Time jeg var ved den kære Trinitatis Menighed, som jeg aldrig kan glemme. Jeg maa sige det samme om den Kirke, som Jøderne i det babyloniske Fængsel for dum sagde om Jerusalem: Forglemmer jeg dig, Trinitatis Menighed, saa forglemme sig min højre Haand.

Ved denne Menighed var jeg da den ringeste Lærer omtrent i 6 Aar, og jeg forlangte ikke heller at forlade den, tænkte aldrig paa at søge om at komme derfra; thi der var for stærkt et Baand paa mit Hjerte, dog jeg maatte volens nolens af Sted, og min Tro skulde sættes paa Prøve. Det blev mig ved Hs. Højærværdighed Hr. Biskop Harboe tilkendegivet, at Hs. Majestæt allernaadigst havde kaldet mig til et Sted i Jylland, hvorledes Kaldet var beskaffent og det egentlige Sted var ham ubekendt. Jeg blev herover hjertelig bedrøvet, ikke aleneste fordi jeg skulde forlade den kære Trinitatis Menighed, som jeg ansaa som min Moder, men og at jeg skulde paa Landet, hvortil jeg havde ret en Aversion, som og en ganske Udygtighed; jeg var ikke mindre end skikket til at være Landsbypræst. Landvæsenet og Avling var aldrig mit Sind til. Jeg lavede mig da ikke til andet end til Lidelser og dagl. Bekymring, som jeg forudsaa vilde møde mig. Nu triumferede mine Misundere over mig og havde deres Glæde, at det gik saa aldeles imod min Villie. Jeg blev den høje Øvrigheds Befaling lydig, og med stor Bedrøvelse tog jeg Afsked med

den kære Menighed; jeg har og visselig her paa dette Sted haft megen Sorrig og Genvordighed, og kan jeg vel tælle de glade Timer, jeg har haft her. Jeg har hidindtil maattet gøre mit Embede med Suk og kun sporet liden Velsignelse. Hjertesorrig og Fortrød havde saaledes angrebet mit ellers svage Legeme, at jeg over $1\frac{1}{2}$ Aar var saa skrøbelig, at jeg kun lidet imellem kunde forrette af mit Embede, dog har den barmhjertige Gud over alles Formodning saa herlig hjulpet og styrket mig, at jeg igen ved hans Naade saa temmelig kan forestaa det, hvorfor hans allerhelligste Navn være i al Evighed lovet! Dog maa jeg ikke heller forbigaa en Glæde, som mig er forundt her i dette Land, nemlig det har behaget den kære himmelske Fader efter 7 Aars kærligt Ægteskab at velsigne os her med en Datter, som er os til daglig Fornøjelse i vore øvrige Genvordigheder.

Mig er og i Sommer foreslaaet et important Kald, men da samme var meget vidtløftigt, og dertil var 2 Kirker, saa turde jeg ikke tænke derpaa, men endnu sidde stille i min Krog og anse, hvad Frelseren fremdeles vil behage at bruge mig til. Den Tid, jeg har tilbage af min Udlændighed, vil jeg kun ønske maa henbringes med et i ham forelsket Hjerte, og at det *H*, han har betroet mig, maa indbringe ham meget Aager til mange Sjæles Frelse! Han hellige mig ganske og aldeles, at Sjæl og Aand og Legeme maa bevares ustraffelig i vor Herres Jesu Kristi Tilkomelse! Amen!

Bredstrup Præstegd. d. 5^e Oktobris 1770.

J. P. Juul.

Tillæg.

Ved Bjørn Kornerup.

1.

Til foranstaaende, interessante Selvbiografi af en af den hjemlige Pietismes typiske Kirkemænd vil det være rimeligt at føje et Par supplerende Meddelelser.

Da Kapellaniet ved Trinitatis Kirke 1759 var blevet ledigt ved den ret bekendte Frederik Boyes Død, ansøgte Sognepræsten, Professor *Christian Langemach Leth* om, at den nye (personelle) Kapellan ligesom sin Forgænger tillige maatte blive ansat som Kateket. To Mænd kom paa Tale ved den Lejlighed, Joachim Schumacher og Jens Pedersen Juul. Den første var Leth (og Biskop Harboe) ganske ubekendt, af den anden giver Sognepræsten denne Karakteristik: »bemældte Jens Petersen Juul gaar nu i sit 35 Aar. Han er noksom bekiendt for god erkendelse i den sande Christendom, og for ald Anstændighed i Levnet. Han er vel øvet i at prædike og i at catechisere. Han er allerede kiendt og elsket af mange redelige baade i Menigheden, og udenfor Menigheden«¹.

Ved Langemach Leths Død 1765 kom Juul til at staa ledig paa Torvet. En Kancelliindstilling i Anledning af hans Udnævnelse til Bredstrup viser, at denne Forflyttelse netop skyldtes, at den nye Sognepræst ved Trinitatis Kirke Gerhard Treschow, der var rask og rørig, ikke havde Brug for en Kapellan, saaledes at han blot vilde blive »Sognepræsten til Byrde og Menigheden til ingen Nytte«².

¹) Indlæg til Sjællandske Registre 1759 Nr. 559.

²) Indlæg til Jyske Registre 1765 Nr. 163.

2.

Som det fremgaar af Helhedspræget, af Tankegangen og Stilen i J. P. Juuls Selvbiografi, har han aabenbart følt sig hjemme i den pietistiske Lejr. Hans Standpunkt og Udvikling vil nærmere kunne belyses ved en Gennemgang af det ikke helt ringe Antal Skrifter, han har udsendt, overvejende Oversættelser af andres Arbejder, ofte dog forsynet med Fortaler af ham selv.

Saaledes udgav han 1754—64 ikke mindre end fem Fordanskninger af Prædikener af Præsten *Adam Ludvig Giese*, hvem han aabenbart har følt sig nøje knyttet til. Giese (1704—62) havde oprindelig været Præst i Wernigerode, men blev 1741 tysk Sognepræst ved Garnisonskirken, idet Christian VI ansaa ham for »ein frommer und rechtschaffener Mann«, af hvem man kunde vente sig meget godt¹. Han var øjensynlig i sin Forkyndelse afgjort Pietist af den hallensiske Type. Juul satte ham meget højt og har i en Fortale til en af sine Oversættelser omtalt den store Betydning, Giese havde haft baade ved sine Skrifter og ved sin personlige Paavirkning af de mange, der blev vakt ved hans Ord. Det hedder i den Anledning: »han havde en herlig Oplysning og Indsigt i de Guddommelige Sandheder, men i sær var ham betroet et særdeles Pund og Naade til at opvække de sovende og sikre Syndere; saa at der kun findes Faa at være hans Lige i dette Stykke«².

Juul har vistnok selv overvejende tilhørt den hallensiske Pietisme. Et Sted udtaler han stærkt sin Sympati for »de saa kaldte Poenitence-Prædikener, der nu omstunder ere saa foragtelige, ikke destomindre befindes at føre langt mere Nytte og Velsignelse med sig, end de mange og vidt-

¹) Jvfr. A. Jantzen i Dansk biografisk Lexikon, 1. Udg., VI, 18. H. F. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier III, 88—90. Om hans Uvilje mod Genaabningen af den danske Skueplads se Kh. Saml. 3. R. II, 570.

²) J. P. Juul, Oversættelse af: A. L. Giese, JESUS Forbarmeren, 1767, Bl. A 4.

løftige Moralske Lærdomme«. Disse sidste tiltaler vel mere »det naturlige Menneske«, end Lærdommen om Hjertets Forandring og Omvendelse, der jo »griber det stolte Hierte an«¹.

Samme Formaal at hjælpe Mennesker til ret at faa Øje paa »deres Hierters dybe, ja bundløse Fordervelse«² skulde ogsaa den Oversættelse tjene, som Juul 1764 udgav af John Bunyans »The Life and Death of Mr. Badman«, Modstykket til dennes langt mere berømte »The Pilgrim's Progress«. Juul byggede paa en tysk Bearbejdelse og gav sin Oversættelse Titelen »Mr. Qvaats Liv og Død, eller en Ugudeligs Reyse til den ævige Fordervelse, forestillende en uigienfødt Siels gandske Tilstand ved adskillige dertil tienende Fortællelser«. Ejendommelig er den høje Værd-sættelse af Bunyan, han giver Udtryk for i Fortalen. Vel levede den berømmelige Auctor ikke iblandt Lutheranerne, men dog var han »en god Lutheran«, som man kan se af, at han i sin Opvækkelses og Fristelses Tid fandt stor Trøst netop i Luthers Kommentar til Galaterbrevet, som han satte højst af alle Bøger, næst Bibelen. Derfor blev ogsaa hans egne Skrifter af saa stor Værdi især »paa vore Tider«, til at »vi kan opvekkes af vor Sikkerhed og Synde-Søvn til en sand Alvorlighed og Nidkierhed i vor Saligheds Sag«³.

Hvor meget end Juul holdt paa det gamle luthersk-hallensiske Omvendelseskema⁴, saa lægger han dog nok saa megen Vægt paa at skildre Naaden som Loven, Naaden aabenbaret i den blodige Frelseskikkelse. Hans Forkyndelse var afgjort kristocentrisk. I sin Tiltrædelsesprædiken i Bredstrup sagde han saaledes: »JESUS skal være Begyndelse, Middel-Punct og Ende i mine Prædikener og ved

¹) Sst. Bl. A 2v—A 3.

²) Sst. Bl. A 3.

³) Bl. a 8v—a 9.

⁴) Jvfr. blandt andre Steder J. P. Juul, Afskeds-Prædiken, 1767, S. 64.

alle forefaldende Lejligheder¹. Det Kristusbillede, Juul fremstiller, synes i høj Grad paavirket af Herrnhuternes »Blodteologi«. Typisk er saaledes to Skrifter af ham, »Jesus af Nazareth i sit første Blod«, 1762, der indeholder en Række stærkt bloddryppende Psalmer, og hans Oversættelse af den livlandske Præst Johan Jacob Segius' omfattende Andagtsbog »Hæmatologia sacra, Det er: Hellige Betragtninger, over Vores overmaade kostelige og høydrebare Løse-Penge, som er den høylovede GUDs Søns og vores hiertelskende Frelseres JESU Christi kraftige Blod«, [1758]. Som det var at vente af Titlen, indeholder hele Bogen en stærk Fremhæven af »den røde Saft« livgivende Virkninger. Ikke for intet hedder det da i Oversætterens Tilegnelse, at han gerne vilde tilstaa, »at jeg i JESU Blod allene søger min Salighed, og finder mig aldrig vel, uden, naar jeg som en Syndere ligger under JESU Kors, og lader mit Hierte besprengt med JESU Blod«².

Hist og her i Juuls Arbejder finder man Oplysninger om hans Standpunkt over for Tidens Rørelser. Et Sted viser han sig — selvfølgelig — som udpræget Supranaturalist og betoner stærkt, at selv i de vise og fornuftige Hedningers Skrifter er »deres subtileste Indfald og Betragtninger om Gud gandske forvirrede« i Sammenligning med Bibelens Tale³.

I et andet Skrift mærker man en Genklang af Pietismens bekendte Mistillid til mange af de ortodokse Præster, »at de ikke kiende JESUM i Sandhed, og derfor ikke

¹) Sst. (den hertil føjede Tiltrædelsesprædiken) S. 125.

²) Anf. Skrift Bl. a 6v—a 7. Johan Jacob Sege (Segius) døde 1679 som Pastor primarius i Pernau. Juul nævner tyske Udgaver af Hæmatologia 1672 og 1684. — Det er vist ret betegnende, at Det kgl. Biblioteks Eksemplar af dette Skrift har været ejet af den mærkelige Vækkelsesprædikant Gerhard Seeberg (1734—1813), kendt fra H. N. Hauges Livshistorie, forøvrigt en stor Bogsamler. A. C. Bang, H. N. Hauge, 1910, S. 12—18.

³) J. P. Juul, Oversættelse af: A. L. Giese, En Lærers sidste Begiering, 1755, Bl. *3—3v.

heller bære den rette Omsorg for Tilhørernes Frelse«. Juul istemmer ganske de gamle Spenske Klage-toner over »vores daarlige Indbildning, . . . at der er en meget god Tilstand i vores Kirke, og Guds Ord læres reent«¹. Skal man nære Haab om en virkelig Forbedring, da »maae og de Personer, som i Almindelighed løbe efter Embeder, gaae ind ad den rette Dør til Faare-Stien; skeer dette ikke: saa sukke vi forgieves over Kirkens Forfald«². En Hovedaarsag til de utilfredsstillende Forhold finder Juul i Skolernes daarlige Tilstand særlig med Hensyn til Religionsundervisningen. »Lærerne, som have den falske Indbildning, at de herligen have tient Kirken og Staten, naar de kan sende unge Mennesker fra sig, der have Hiernen fuld af Narrerie og forfængelig Videnskab, som opblæser, og gjør Hiertet tomt og ledigt fra den levende Guds Kundskab, have et svært Regnskab«. Overhovedet er det Juuls Erfaring, »at de unge Mennesker sendes fra Skolerne ligesaa raae, frekke og vellystige, som Handverks-Drengene gives løs af deres Mestere; og er det et Mirakel, naar een iblant mange haver nogen Naade, Lys og Indsigt i HErrens Veye«. Falder de end ikke siden »i aabenbare Liderlighed«, fortsætter de dog deres Studeringer uden Bøn og Guds Paakaldelse, »uden at betænke det vigtige Øyemed, hvortil deres Studeringer skulde sigte; og naar de da have med Berømmelse udstaaet den hos os brugelige Prøve: saa blive de saa hovmodige, at de mene, at de nu ere dygtige og berettigede til Lære-Embedet; nu har de intet mere at gjøre; og naar de da endelig have løbet, snegen eller trængt sig til et Embede: saa maae de arme Menigheder lade sig føre af disse blinde Ledere, og kan man let slutte, hvad det vil føde af sig«³.

¹) Mr. Qvaats Liv og Død, 1764, Bl. a 6v, a 5v.

²) Sst. Bl. a 8.

³) Sst. Bl. a 7—a 7v. Allerede i Fortalen til sin Oversættelse af A. L. Giese, Det guddommelige Naade-Kald, 1763, havde Juul udførligt udviklet, »at det staaer meget jammerligen til, endog i vor Lutherske Kirke« (Bl. A 2v).

Medens Juul havde været Præst ved Trinitatis Kirke, havde han kunnet regne med Christian VI's fromme og godgørende Søster, Prinsesse *Charlotte Amalie* (1706—82) som en særlig Beskytterinde¹. Han siger et Sted om hende, at hun »elsker og ærer den paa Korsets Træ i Døden henblegnede Frelser«, og at i hende »haver alle retsindige Lærere en høj Patronesse og Forsvar«. Selv havde Juul haft den Glæde som Præst, at Prinsessen jævnlig i sit Velgørenhedsarbejde tog Hensyn til hans »allerunderdanigste Recommendation og Attest«². 1758 havde han dediceret hende sin Oversættelse af Segius' *Hæmatologia sacra*, og da han 1767 udgav sin »Afskeds-Prædiken«, blev ogsaa dette Arbejde tilegnet hende blandt hans øvrige andægtige Tilhørere eller — som han siger — »alle benaadede og aandelige JEsu Brude i Kiøbenhavn, som følger Lammet, hvor det gaaer«. I Dedikationen tales der paa lidt forblommet Maade om, at han havde ønsket at udgive denne Prædiken særlig af Hensyn til, at »der maaskee torde udsprede et og andet ondt Rygte om mig«. I Fortællingen udtaler han sig nærmere herom, idet han fremhæver det ønskelige i at faa Lejlighed til, at der »lægges et offentlig Beviis for Dagen paa min Lærdom og Prædike-Maade«. Han føjer den interessante Bemærkning til: »jeg veed vel, at jeg ikke har været alle til Maade og Behag, ja, det som mere er, at der er udstrøet mange falske Beskyldninger om min Lærdom, saa at endog de, som aldrig har seet eller hørt mig, har af de Efterretninger, som andre har bragt dem om mig, anseet mig for en farlig Mand, hvis

¹) Jvfr. om Prinsesse Charlotte Amalie Kh. Saml. 6. R. I, 88, 114. En lignende høj Vurdering af Prinsessens fromme og godgørende Sindelag kommer til Orde hos Kommandør Diderik de Thurah i hans Oversættelse af: William Sherlok, *Moralske Tanker over Døden*, 1754, Tilegnelsen. Det hedder bl. a. her (Bl. a 4): »dersom Ønsker kunde bede længere Liv i Mennesker, saa blev Deres Kongelige Høyhed saa gammel, som Hun er god, og saa vel een af de allerældste, som Hun er og kiendes at være een af de allerbedste og goddædigste Prinsesser«.

²) J. P. Juul, *Afskeds-Prædiken*, 1767, Bl. A 5—A 5v.

Lærdom man skulde skye som falsk og forførisk«. Han brød sig dog ikke om den Slags Angreb — hans Læremaade var den samme nu som altid. Selv var han blot »en arm, fattig og trængende Syndere«, der kun ønskede »at skiule mig i [IEsu] allerhelligste Vunder og Saar«¹.

TILFØJELSE

Om den S. 85 nævnte Præst *Adam Ludvig Giese* har en af hans Tilhørere, den bekendte Agent *Hans Holck*, »de Fattiges Tolk«, skrevet nedenstaaende Vers, som nok giver et lille Bidrag til hans Karakteristik. Det findes i *Holcks »Tanke-Skriin for Zions Borgere«, 1773, S. 92—3.*

Hans Prækestoel var ey saa høy og saa god,
 Dog hørte man got, hvor man sad og man stod,
 Hans Røst og mekaniske Maade var saa,
 At hver maatte tænke, mig peger han paa.
 Han trued', han lokked', han vækkede op,
 Han greb tit i Flugten en halstarrig Krop,
 Han sagde tit: Satan i Kirken nu staaer,
 Og frygter, jeg stiæler ham et af hans Faar,
 Og hvor er da Faaret? er det maaskee dig!
 Man standset og tænkte: han pæger paa mig.
 Han var med besynderlig Gaver ret fød,
 Man elsket ham og man beklaged' hans Død.

¹) Sst. Bl. A 4 v, B 3, B 4. — Fortalen er dateret: »Bredstrup Præstegaard den 6. Junii 1766«.

Fra H. N. Clausens yngre Aar.

Af Bjørn Kornerup.

Under det mundtlige Forsvar for *Jørgen Larsens* i flere Henseender fortjenstfulde Disputats for den teologiske Doktorgrad om *H. N. Clausen* 1945¹ blev det bl. a. fremhævet, at det var en væsentlig Mangel ved den foreliggende Fremstilling, at Forfatteren kun i meget ringe Grad havde inddraget arkivalisk og andet utrykt Materiale under sin Behandling. Af Stof af denne Karakter nævnedes som Eksempler Breve fra Clausens Udenlandsrejse, Ansøgninger med tilhørende Vidnesbyrd samt forskelligeartede Akter fra Universitetets Arkiv².

Det er senere lykkedes at foranstalte udgivet en Samling af Clausens Rejsebreve³, men der kunde nok være

¹) Jørgen Larsen, H. N. Clausen. Hans Liv og Gerning. I. Aarene 1793—1848. Kbh. 1945.

²) Jvfr. Historisk Tidsskrift 11. R. I, 727 ff. — Til de sst. anførte Mangler ved Litteraturbenyttelsen kan yderligere føjes: E. F. Kochs Mindetale over Clausen i Theologisk Tidsskrift, udg. af C. H. A. Kalkar, 1877, S. 409—15 samt P. P. Jørgensen, H. P. Kofoed-Hansen, 1920, S. 26. Desuden kunde der have været Grund til at gaa dybere ind paa den ejendommelige Dr. A. F. Becks Forhold til Clausen og det teologiske Fakultet end sket S. 266, 352, jvfr. f. Eks. Becks Udtalelser i Neues Repertorium für die theologische Literatur, herausg. von H. Th. Bruns, V, 1846, S. 105 ff. Endelig er Rudelbachs vigtige Artikel om Rationalismen i Danmark i Evangelische Kirchenzeitung 1827—32 ikke udnyttet tilstrækkeligt. Dr. Larsen (S. 175 f.) synes væsentligt at holde sig til Aargangen for 1828, men ogsaa i Bindene for 1830—32 findes interessante Udtalelser.

³) Rejsebreve fra H. N. Clausen 1818—1820, udg. af Bjørn Kornerup, Kbh. 1946.

Grund til ogsaa at fremdrage enkelte andre Stykker af de ovenfor nævnte Grupper. Nedenfor skal der da først meddeles nogle Aktstykker, der staar i Forbindelse med Clausens store Udenlandsrejse 1818—1820, nemlig dels hans egen Ansøgning, hvori han giver en Oversigt over sin hidtidige Studiegang og gør Rede for Maalet for sin Rejse, dels de hertil føjede anbefalende Udtalelser fra hans Universitetslærere.

Oversigten over hans Studiebane er af saa meget større Betydning, som der foreligger yderst lidt samtidigt Materiale til Oplysning om Clausens Ungdomsaaar, saaledes er der ikke bevaret noget Petitum fra ham, da han indstillede sig til teologisk Embedseksamen¹. Anbefalingerne er sikkert typiske Udtryk for de overordentlige Forventninger, man allerede da satte til den unge Mand, og ikke mindst har Udtalelserne fra *P. E. Müller* Betydning, fordi de viser, at Formodningen om, at Clausen har staaet denne Mand langt nærmere, end man skulde tro efter hans Memoirer, er rigtig.

Som andet Stykke skal hertil føjes nogle Aktstykker til Belysning af Clausens første Strid med *A. G. Rudelbach*, hvilken helt forbigaas i Taushed af Dr. Larsen. Det tredje Stykke omhandler det teologiske Fakultets, især Clausens, Forhold til Spørgsmaalet om Rudelbachs eventuelle Ansættelse 1847, og som et fjerde skal meddeles Københavns Universitets Adresse til Göttinger-Universitetet ved dets 100-Aars Jubilæum 1837. Et femte omfatter to Breve fra Clausens anden Romerrejse 1845—46.

¹) Jørgen Larsen (anf. Skrift S. 44) beklager selv denne Mangel, idet han siger: »nøjagtigt Kendskab til Gangen i Clausens teol. Studier i Enkeltheder er det meget vanskeligt for ikke at sige umuligt at faa, thi Optegnelser herom fra hans Haand foreligger ikke, hans Eksamenspetitum er forsvundet, og Tilhørerlisterne fra disse Aar er ligeledes for Størstedelens Vedkommende gaaet tabt«. Saa meget mere Grund havde der været til at agte paa det bevarede Materiale!

1.

Udenlandsrejse 1818—1820. Første Ansættelse.

Det materielle Grundlag for sin store Studierejse 1818—20 fandt H. N. Clausen foruden i Universitetsstipendier og i en rundhaandet Understøttelse fra Mæcenen Johan v. Bülow til Sanderumgaard først og fremmest i de Midler, der med megen Liberalitet blev stillet til hans Raadighed af Fonden ad usus publicos¹. Ved kgl. Resolution af 13. Januar 1818 blev der af denne Fond bevilget Clausen 1600 Rbdlr. Sølv og siden (den 15. Februar 1820) yderligere 400 Rbdlr. Sine daværende Forhold har Clausen skildret i sin første Ansøgning:

Til Kongen!

I Tillid til den faderlige Godhed, hvormed Deres Majestæt værdiges at ansee hver Den, som offerer Videnskaberne sin Tid og Kraft, vover jeg, som een af disses yngre Dyrkere, at nærme mig Deres Majestæts Trone med en allerunderdanigst Bøn, den jeg dog ikke fordrister mig til at foredrage, forinden jeg korteligen har anført, paa hvilke Grunde jeg vover med den at fremkomme.

I Aaret 1809 dimitteredes jeg fra Kjøbenhavns Cathedralskole til Academiet, og blev saavel til examen artium, som i det følgende Aar til examen philosophicum kjendt værdig til offentlig Indkaldelse. Jeg hengav mig derpaa af reen Kjærlighed og inderlig Tilbøielighed til det theologiske Studium, hvilket jeg fortsatte til Aaret 1813 saaledes, at mig ved den theologiske Embedsexamen tilkjendtes Characteren Laudabilis et quidem in primis egregie, og af mine høiærværdige Lærere meddeelt de anbefalende Attester, som under No. A. B. C. D findes

¹) Fonden ad usus publicos, udg. af Rigsarkivet, II, 262 f. Jvfr. Rejsebreve fra H. N. Clausen 1818—1820 S. IV f., 3. — Bevillingen fra 1820 var foranlediget ved en Ansøgning af 8. Decbr. 1819 fra Stiftsprovst H. G. Clausen paa Sønnens Vegne (Fondens Arkiv, Journal 1819 Nr. 506).

i Afskrift allerunderdanigst vedlagte. Da Forsynet forundte mig et lykkeligt Otium i det faderlige Huus, besluttede jeg at følge min naturlige Tilbøielighed, der lod mig finde min høieste Lykke i et fortsat Studium af den lærde Theologie; dog valgte jeg mig fornemmeligen de philosophiske Discipliner af samme, deels fordi jeg troede at føle mig meest oplagt til at dyrke disse, deels fordi jeg kun ved at forbinde Philosophien med Theologien kunde vente at tilfredsstille min Aand, og gavne min Videnskab saaledes, som jeg ønskede det. Men til denne min Plan ansaae jeg et Studium af Oldtidens Philosophemer for nødvendigt; med disse, fortrinligen det Platonske, søgte jeg derfor at gjøre mig fortrolig, med stadigt Hensyn til den Aabenbarings-Lære, hvis guddommelige Lys jeg ogsaa paa denne Vei stræbte at fatte i sin Reenhed. Imidlertid troede jeg at skylde mig selv, nu og da at aflægge offentlige Prøver paa mine Studeringers Fremgang. I Aaret 1813 udarbejdede jeg en academisk Priisafhandling, hvilken ved en fordeelagtig Censur (hvis Afskrift findes allerunderdanigst vedlagt under No. E), tilkjendtes Universitetets Guldmedaille. Det følgende Aar oplæste jeg ved det roeskildske Landemode en Afhandling: de indole et genio disciplinæ veteris ecclesiæ christianæ, som blev optaget i Sjellands Stifts videnskabelige Forhandlinger; samme Aar lod jeg i Prof. I. Møllers theologiske Bibliothek (11te Bind) indrykke en Afhandling: de argumento, quod ex nexu, qui religioni christianæ cum universo rerum ordine intercesserit, divinam illi originem vindicat. Endeligen forfattede jeg til Reformations-Jubelfesten en Dissertation¹ (den af det philosophiske Facultet affattede Censur følger allerunderdanigst i Afskrift under Littr. F), for hvilken efter offentlig Disputats den philosophiske Doctorværdighed blev mig tildeelt.

Under disse mine videnskabelige Bestræbelser er jeg

¹) Apologetæ ecclesiæ Christianæ ante-Theodosiani, Platonis ejusque philosophiæ arbitri. Hauniæ 1817. Jvfr. Jørgen Larsen S. 63 ff.

fremrykket til mit 25de Aar, den Alder, da Aanden føler sin Trang til at udvide sig, førend den atter kan samle sin Kraft, og binde den til en bestemt Virkekreds. Ogsaa jeg føler da, at, hvad der i de henløbne Aar var mit høieste Ønske, nu vilde være det ønskeligste Gode for mine Evners Uddannelse, mine Studeringers Fremme: ved et Ophold ved Udlandets lærde Anstalter at kunne udvide min Aand til fuldstændigere Overskuelse af min Videnskab, og indsamle Materialier til Bearbejdelse i de modnere Aar; saameget mere, som jeg føler, at den dybere philosophiske Tænkning vel kan næres ved Bogstudium, men kun udvikles og modnes ved fri og ubunden Betragtning af Menneskelivet i dets Mangfoldighed. I Videnskabsdyrkernes hulde Fader, Hs. Excellence Hr. Geheime-Conferenceraad v. Bülow til Sanderumgaard¹ har ogsaa jeg, med Hensyn til dette mit Ønske, fundet en høimodig Understøtter, idet han, hvis jeg ved Deres Majestæts Naade saae mig istand til at begynde min Reise, har lovet at komme mig til Hjælp. Saaledes vover jeg da at fremkomme for Deres Majestæt med den allerunderdanigste Begjæring:

at mig af Fonden ad usus publicos allernaadigst maatte forundes den Understøttelse, som i senere Aar er tilstaaet Flere af mine Medstuderende, til et par Aars Ophold ved fremmede Universiteter til mine theologiske Studeringers Fremme.

Kun Lidet er det, jeg hidtil har kunnet virke, for at gjøre mig en saa udmærket kongelig Naade værdig; men stor er — det føler jeg — min Kjærlighed til min Videnskab, min Iver for at virke for den. Skulde jeg ved denne være saa lykkelig, at anbefale mig til Deres Majestæts allernaadigste Gavnildhed, visseligen — da vil Intet ligne min ubegrændsede Taknemmelighed for den kongelige Velgjerning, uden den redeligste Stræben, i Fremtiden ved

¹) Johan v. Bülow (1751—1828) til Sanderumgaard. Jvfr. H. N. Clausen, Af min Reisedagbog 1818, udg. ved Carl S. Petersen, 1918.

virksom Daad at fortjene min Konges Naade, mit Fædrelands Yndest, min Videnskabs Tak.

Kjøbenhavn, d. 16de
November 1817.

allerunderdanigst
H. N. Clausen.

Som Bilag til den her meddelte Ansøgning findes i Afskrift vedlagt følgende Bilag:

A.

Cand. theol. Hr. H. N. Clausen har in Exam. publ. theol. den 22de Juli 1813 erholdet Characteren Laudabilis et quidem in primis egregie. Blandt alle de Candidater, jeg i et Tidsrum af 37 Aar har examineret, er han i enhver Henseende een af de fortrinligste, saavel i Henseende til Talent og Videnskab, som ædelt Sind og roesværdigt Forhold. Jeg veed ikke at sige mere til hans Anbefaling.

Kbhvn. d. 26de August 1813.

C. F. Hornemann.

B.

Hr. Cand. S. Minist. H. N. Clausen er een af de fortrinligste Candidater, jeg i mit hele academiske Læreembede har havt Leilighed til at lære at kjende. Efter at have taget de forberedende Examinier med Berømmelse, henvendte han sig med sin Aands hele Kraft til de theologiske Videnskaber, og søgte nu ret grundigen at drive det Studium, han af egen Drift havde valgt. I halvtredie Aar bivaanede han stadigen mine Forelæsninger over den naturlige Theologie, den kristelige Apologetik, Dogmatiken, den kristelige Moral og Brevet til Hebræerne. Paa de herover anstillede Examinatorier gav han idelige Prøver paa, med hvor megen Skjønsomhed han havde opfattet det Hørte, og hvor heldigen [han] forstod at fremsætte det igjen. Ved den theologiske Embedsexamen, som han underkastede sig den 22de Juli 1813, viste han en saa udmærket Indsigt i de theologiske Discipliner, et saa hurtigt og sik-

kert Blik, en saa modnet Dømmekraft, at ham tilkjendtes Characteren Laudabilis et quidem in primis egregie, og de bedste Forventninger vakt hos hans Lærere om, hvor meget Gavn for Religionen og Videnskaberne han under en lige vedvarende Iver vil kunne stifte.

Kjbhvn. d. 10de August 1813.

P. E. Müller.

C.

Candidatus theologiæ Hr. H. N. Clausen har stedse været mig bekendt som en særdeles udmærket Studerende. Han kom til Akademiet med ypperlige Forkundskaber i Sprog og Videnskaber, og ved Universitetet har ethvert Trin for ham været betegnet med Hæder. Efter næsten 3 Aars omhyggeligste Forberedelse, og efter i den Tid at have hørt alle til de forskjellige theologiske Discipliner hørende Forelæsninger, og ved Selvlæsning og Selvtænkning at have gjort det Hørte frugtbringende, underkastede han sig i Juli Maaned d. A. den theologiske Embedsexamen. Hans skriftlige Specimina, lige fortrinlige ved Udførlighed, Orden, Indholdsrigthed og Indklædning, ere de bedste, jeg endnu som Deeltager i Examen har læst; og hans mundtlige Svar vidnede om de grundigste Indsigter og de heldigste Fremsættelsesgaver. Med Fornøielse nedskriver jeg derfor min fuldeste Overbeviisning, at Fædrelandet i ham vil faae en sjelden Religionslærer, der ved bestandig Fremgang i sit Fag vil hædre sin Videnskab, og ved ædel Varme for det Sande og Gode vil i sin Virkekreds stifte udmærket Gavn.

Khvn. den 2den August 1813.

B. Thorlacius¹.

D.

Candidatus theologiæ Hr. Henrik Nicolai Clausen, som i denne Maaned har taget theologisk Embedsexamen med

¹) Professor i Latin, Dr. phil. et theol. Børge Thorlacius (1775—1829) var det 1808 (til 1817) blevet overdraget at holde Forelæsninger over bibelsk Eksegese og at deltage i den theologiske Embedseksamen.

Characteren Laudabilis et quidem in primis egregie, er, som denne høist sjeldne Udmærkelse viser, een af de faa Videnskabsmænd, som allerede i deres Ungdom give Fædrelandet ligesom et sikkert Løfte om udmærket Duelighed til dets Tjeneste. Denne har vor Candidat erhvervet sig ved de heldigste Anlæg, understøttede af en vedholdende Flid, ligesaa meget som ved en samvittighedsfuld Benyttelse af hver Leilighed, som det faderlige Huus, Skolen, Universitetet og Bibliothekerne frembøde den umættelige Lærelyst. Med Glæde seer jeg derfor de Frugter imøde, som Kirken og Staten er berettiget til at vente sig af denne Candidat, og beder kun den almægtige Gud at holde sin Haand over ham, saasandt han da vil vorde en Prydelse for den Post, som i Tiden maatte vorde ham betroet.

Kbhvn. d. 24de Juli 1813.

J. Møller.

E.

Ad tractandam quæstionem ab Ordine Theologorum anno superiore indictam se accinxerunt duo doctissimi adolescentes, ingenio, eruditionis apparatu et latine scribendi facultate egregie instructi; quorum alterius liber in fronte fert dictum Iesu apud Matthæum (VI. 18): Petrus es etc., alterius dissertatio inscripta habet verba: »Veritas docendo suadet, non persuadendo docet«. — Quo majorem nobis sacrisque litteris gratulandi materiam in ambobus his prolixis voluminibus perlegendis invenimus, eo magis dolemus, rationem instituti nostri prohibere, quo minus utrumque præmio ornemus. Quam sententiam tamen non ita intellectam volumus, ac si in meliore deligendo dubii hæreremus; alter enim auctor alterum pluribus nominibus vincit. Multas quidem dotes communes habent; uterque scilicet propositæ quæstionis stadium, licet latissime pateret, felicissimis conatibus emensus est; uterque solidæ, maxime patristicæ, doctrinæ, subacti ingenii et nativæ dictionis documenta dedit; verum, quum his ipsis virtutibus posterior emineat, et præ terea priorem tam judicii

maturitate quam elegantiorum litterarum peritiâ superet, illi, cujus symbolum est: »Veritas docendo etc.« principem locum cum præmio decernere nulli dubitamus; quanquam iidem fatemur, eas esse alterius commentationis virtutes, ut autor ejus non tantum ad præmium accessisse, sed id manibus adeo attigisse censendus sit. Quare speramus, fore ut anno proximo nobis contingat ei palmam, quâ hac vice nonnisi ingeniosissimi concertatoris industria plane singularis eum privavit, adjudicare¹.

Hauniæ d. XXVIII Ianuar. MDCCCXV.

Hornemann. P. E. Müller. I. Møller.

F.

Commentationem hanc inauguralem, quæ eruditione, sagacitate atque elegantia censoribus se egregie probavit, dignissimam judicat Facultas philosophica Universitatis Regiæ Hauniensis, quæ ad summos in Philosophia honores rite obtinendos publicæ disquisitioni subjici possit.

Hauniæ Calendis Octobribus A. MDCCCXVII.

B. Thorlacius.

Decan. Fac. Philos.

Pro vera copia.

Kbhvn. d. 16de Novbr. 1817.

H. G. Clausen.

Det havde i Danmark været paatænkt at ansætte Clausens Ven, den fremragende Orientalist Dr. phil. *Povel Lemming*, der paa samme Tid færdedes i Udlandet, som Lærer i det teologiske Fakultet. Imidlertid døde denne lovende unge Mand i Spanien den 28. Oktober 1819², og da s. A.

¹) Efter Clausens Opgivelse var hans Medbejler ved denne Lejlighed den senere Biskop over Fyens Stift, Dr. phil. et theol. Nicolai Faber (1789—1848) (H. N. Clausen, Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie S. 54).

²) Jvfr. Rejsebreve fra H. N. Clausen 1818—1820 S. V f., 1—6, 81 f.

Professor *Peder Krog Meyer* blev udnævnt til Biskop over Als—Ærø Stift, vendtes Tankerne stærkere mod Clausen. Hans Velyndere, Professorerne P. E. Müller og Laurids Engelstoft opfordrede ham direkte i Breve til at indgive sin Ansøgning om det ledige Professorat¹. Skønt Clausen oprindelig ikke havde villet binde sig til en bestemt Livsplan, specielt ikke med Hensyn til akademisk Virksomhed², fulgte han nu sine Velynderes Raad og sendte 1820 fra Rom følgende Ansøgning hjem til Universitets- og Skoledirektionen³.

Underdanigst P. M.!

I de tvende Aar, jeg ved Hans Majestæt Kongens aller-naadigste Understøttelse har tilbragt i Udlandet, har jeg været lykkelig nok til, udelukkende at kunne hengive mig til min Videnskab, der alt i en Række af Aar har havt min Sjels hele Interesse. Jo mere jeg dagligen har lært at føle og paaskjønne det Lykkelige i denne Stilling, desto mere har og min Attraae maattet tiltage, efter engang i Tiden at blive sat i Stand til, fremdeles at leve og virke som Videnskabsmand. Eftersom jeg seer Timen stunde til, der atter skal drage mig tilbage til Fædrelandet, er det naturligt, at dette Ønske tager en bestemt Retning, og knytter sig nærmere til Udsigten i den Fremtid, der maatte vente mig i Hjemmet.

Det er derfor jeg tager mig den underdanigste Frihed, at anbefale mig i den Kongelige Directions gunstige Erindring, idet jeg vover, foreløbigen at fremføre det Ønske: at jeg ved min Tilbagekomst maatte turde gjøre mig Haab om Ansættelse som theologisk Docent ved Universitetet.

Retningen og Beskaffenheden af mine tidligere Studier

¹) H. N. Clausen, Optegnelser S. 97—8.

²) Sst. S. 54. Personalhistorisk Tidsskrift 10. R. III, 125—6. Jvfr. Jørgen Larsen, anf. Skrift S. 107.

³) Orig. i Universitets- og Skoledirektionens Arkiv, Konceptforestillinger 1821 Nr. 773.

tør jeg forudsætte at være den Kongelige Direction bekendt; jeg tilføier kun, at jeg efter samme Plan har valgt og indrettet mit Ophold og mine Beskæftigelser i de sidste Aar ved Tydscklands Universiteter og Italiens Bibliotheker, og at jeg med den Evne, mig er givet, har stræbt at fortsætte, hvad jeg tidligere har begyndt; og underkaster det tillidsfuld den Kongelige Directions Omdømme, om Omstændighederne maatte begunstige mit Ønskes Opfyldelse.

Rom, d. 21de April 1820.

underdanigst

H. N. Clausen.

Clausens Brev blev indtil videre henlagt, men da han var kommet tilbage til København, sendte han den 8. Januar 1821 en ny Skrivelse til Universitets- og Skoledirektionen¹. Efter at have takket for den forøgede Rejseunderstøttelse (af 1820) bragte han sig atter i Erindring og nu med saa meget mere Haab. »Det er nemlig i Længselen efter en fast videnskabelig Virkekreds og efter Raadførsel med min inderligste aandelige Tilbøielighed, at jeg gjentager for den Kongelige Direction det Ønske, jeg dengang [d: 21. April 1820] tillod mig foreløbigen at yttre: at der maatte aabnes mig Leilighed til at indtræde som theologisk Docent ved Kjøbenhavns Universitet«. Sagen kom snart til Afgørelse.

Da Professor Krog Meyer 1819 var blevet forflyttet, havde Direktionen, fordi de unge lovende Videnskabsdyrkere Lemming og Clausen for Tiden var udenlands, og da der ingen ældre, kvalificerede Ansøgere havde meldt sig, erhvervet en kongelig Resolution (af 16. Oktober 1819), der approberede dens Forslag om en midlertidig Ordning af Undervisningsforholdene i det theologiske Fakultet. Den bestod deri, at Professor extraordinarius i den gamle Filologi *F. C. Petersen* fik overdraget at holde Forelæsninger

¹) Sst.

ogsaa over bibelsk Eksegese og at deltage i den teologiske Embedseksamen (aaenbart som tidligere Børge Thorlacius). Efter Lemmings Død og Clausens Tilbagekomst syntes det rimeligt at afvikle denne Ordning, og Clausen blev da den 3. April 1821 beskikket til Lektor i det teologiske Fakultet med en Gage af 600 Rbdlr. Sølv aarligt¹.

Fem Fjerdingaar senere — den 25. Juni 1822 — blev Clausen udnævnt til Professor extraordinarius med et Gagetillæg paa 200 Rbdlr. I en udførlig Ansøgning havde han gjort Rede for sine Forhold. Han fremhævede baade sin Trang og den haarde Embedsbyrde, der paahvilede ham. Ganske interessant er den Udsigt, han meddeler over Embedspligterne: »Neppe har heller Nogen af disse mine Forjængere begyndt med et Arbeide lige med mit. Ikke blot, at det theologiske Cursus ikke tilsteder nogen Forskjel imellem Sommer- og Vinterforelæsningsernes Antal, og at de theologiske Docenter, foruden den theologiske Quartals-Examen, ere Deeltagere i Examen Artium. Men, da den hele Cyclus af de theologiske Discipliner for Tiden er fordeelt mellem trede Lærere, har jeg maattet paatage mig saavel den græske som den hebraiske Exegese, og fra første Begyndelse af læse een Time dagligt, i indeværende Halvaar endog syv Timer ugentligt; samtlige Forelæsninger holder jeg paa Latin, og saameget mere maa Forberedelsen dertil optage min hele Tid. At dette Arbeide i een eller flere Henseender betydeligt overstiger det, som har paaligget Nogen af de ældre Lectorer, er ligesaa øiensynligt, som at det kun ved anstrengt Flid kan udføres af en begyndende Docent«².

2.

H. N. Clausens første Sammenstød med A. G. Rudelbach.

Det er med fuld Ret, at Dr. Jørgen Larsen understreger den betydningsfulde Rolle, Dr. *A. G. Rudelbach* har spillet

¹) Direktionsens Forestillinger 1819 Nr. 695; 1821 Nr. 773.

²) Sst. 1822 Nr. 838. — Clausens Ansøgning af 29. Maj 1822 i Konceptforestillinger.

i H. N. Clausens Liv, idet han dog væsentligt indskrænker sig til at behandle deres Forhold i den store Kirkekamp efter 1825. Derimod savner man i saa Henseende en Under søgelse af den foregaaende Periode. Man maa da først spørge, hvad vides der om deres indbyrdes Forbindelser før deres første Sammenstød?

A. G. Rudelbach og H. N. Clausen var som fødte henholdsvis 1792 og 1793 omtrent jævn gamle. De gennemgik begge Metropolitanskolen, hvorfra Clausen blev dimitteret 1809, Rudelbach først 1810. I en Udtalelse, der skal gives nedenfor, og som ligger over en halv Snes Aar senere¹, kunde Rudelbach henvise til forskellige Personligheder i Skolen, som under deres fælles Skolegang havde haft Betydning for dem, og endnu som gammel Mand fremhævede han i sine »Confessionen« — aabenbart malgré tout —, at det var »med Stolthed«, han blandt sine Skolevenner talte H. N. Clausen².

I Studenteraarene stod de i venskabelig Forbindelse med hinanden. De var saaledes vistnok begge Medlemmer af et lille latinsk Disputereselskab³, og Rudelbach mindedes siden, hvorledes Clausen i denne Periode ikke blot havde været ham et straalende Forbillede i Studielivet, men ogsaa havde givet ham Adgang til sit personlige Venskab⁴.

¹) Jvfr. S. 104—5.

²) Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche 1862 S. 419.

³) Rudelbachs Biograf J. R. Stochholm (Evangelisk Ugeskrift 2. R. IX, 41 og Kirkelig Kalender for Norge II, 1876, S. 43) og efter ham Jørgen Larsen (S. 56) siger, at dette var den bekendte Sammenslutning »Lyceum«, men jeg stiller mig indtil videre tvivlende heroverfor. Det vilde i saa Fald være mærkeligt, om Rudelbachs Navn ikke forekom i de originale Forhandlingsprotokoller for Selskabet (Ny kgl. Saml., Fol., 768 f.), men her findes det ikke. Ganske vist er Protokollerne først indrettet efter Selskabets Reorganisation 1813—15; men flere Steder heri findes Fortegnelser ogsaa over Medlemmer fra dets Oprettelse, og heller ikke her nævnes Rudelbach. Der er da formodentlig snarere Tale om et andet Disputereselskab.

⁴) Jvfr. S. 105.

Et lignende Indtryk faar man ogsaa af det eneste Brev, der er bevaret fra Clausen til Rudelbach. Det er nogle udaterede Linier, der maa stamme fra ca. 1822, ved hvilke Clausen indbyder Rudelbach til at være sin Gæst, bl. a. for at han derved kunde faa Lejlighed til at lære Fru Clausen at kende¹.

Den 24. August 1822 disputerede Rudelbach for den filosofiske Doktorgrad paa sin Afhandling *De Ethices principii hucusque vulgo traditis disquisitio historico-critica*. Blandt de usædvanligt talrige Opponenten, der optraadte ved denne Lejlighed², var ogsaa H. N. Clausen. Opbevaret er endnu de Ord, Rudelbach henvendte til Clausen (som til sine øvrige Opponenten) som Tak for hans Opposition³. Da de ikke er uden Interesse, skal de anføres her:

Ea mentis humanæ natura est, ut mœsta qvadam voluptate fruatur, si qvacunqve re præterita temporis memoria ei injiciatur. Respicit animus sollicitus exantlatum vitæ cursum parum confidens, an qvæ prospere et jucunde olim processerunt, eadem et in posterum eodem successu gaudeant. Dum Te, doctissime et venerabilis vir, loquentem et disputantem audivi, nescio qvomodo, subita recordatio mihi orta est ejus communis olim disciplinæ, cui lætos fructus a Te jam editos, a me sperandos qvidem, debere nobis fatendum est. Meministi sine dubio eadem, qva ego, tristi mente egregiorum virorum, qvorum e labris præcepta et artes excepimus. Eheu! immatura morte nobis erepta sunt olim Hafniensis scholæ lumina, sanctissimus

¹) Original i Addit., 4°, 1093. Da Brevet omtaler Fru Clausen, kan det ikke være tidligere end 8. December 1821 (Clausens Bryllupsdag), og da Rudelbach kaldes Dr. i Udskriften, maa det ligge efter 24. August 1822.

²) Om Disputationshandlingen se Dansk Litteratur-Tidende 1822 S. 576. Foruden de to officielle Opponenten (P. E. Müller og F. C. Sibbern) meldte der sig af Auditoriet syv, saaledes ialt ni.

³) Rudelbachs Renskrift i Ny kgl. Saml., 4°, 2958, VI.

episcopus K[rog] M[eyer]¹ et scholæ Neoburgensis rector Munthius², quibus terra unquam tulit nec candidiores nec sinceriores animos, nec ad juventutem apte formandam et erudiendam diligentiores et sollertiores. At tamen serenam mentem reducit nobis præsentia viri, ab utroque nostrum et omnibus, qui sub eius auspiciis Musarum templum intrare conati sunt, optime merito³. Qui ut diu indefesso corpore et integra mente juveniles animos literarum studiis fingat ad id, quod bonum, pulcrum et verum est, utrisque nostrum semper in votis sit. Tu me carceribus mature ruptis per immensum spatium incitato cursu prævertisti. Palmam haud invitus Tibi concedo, cum in cæteris tum in sagacitate et diligentia, qua errores meos hoc colloquio indagasti et enucleasti. Patere æquo animo, ut non solum egregii Tui exempli æmulus, sed etiam interioris Tuæ amicitiae beneficio utens, ea studia Tecum serio repetam, quæ juvenili ætate jam invicem prolusimus. Quod ut in utriusque nostrum salutem et ad patriæ communis utilitatem fiat, precibus conjunctis a summo divino numine, cælum et terras supercilio moderante, nobis flagitandum est.

¹) Peder Krog Meyer (f. 1780) havde 1801—2 været Adjunkt, 1806—8 Overlærer ved Metropolitanskolen (samt ekstraordinær Professor i Teologi). 1819 blev han Biskop over Als-Ærø Stift, men døde allerede 24. Juni s. A. uden at være tiltraadt. Jvfr. H. N. Clausen, Optegnelser S. 51. Rejsebreve S. 5—6.

²) Eiler Christopher Kaasbøll Munthe (f. 1759) var 1798 blevet Overlærer ved Københavns Katedralskole. 1809 blev han Rektor i Nyborg og døde 10. Marts 1814. Han roses som en paa sin Vis fortrinlig Latinlærer af Clausen (Optegnelser S. 50).

³) Aabenbart Skolens Rektor fra 1805 (1803), Professor, siden Etatsraad, Niels Lang Nissen (f. 1771). Han døde først den 2. August 1845. Jvfr. Clausen, Optegnelser S. 49—50. Samme, Tale ved Etatsraad og Professor Dr. N. Lang Nissen's halvhundredaars Embedsjubilæum som Rector ved Metropolitanskolen den 28de September 1843. I sine »Confessionen« udtaler Rudelbach sig om Lang Nissen og Munthe (anf. Zeitschrift, 1862, S. 406, 407, 425).

For den videre Udvikling af de to, her behandlede Mænds Forhold var det af Betydning, at Clausen 1821 i Jens Møllers Nyt theologisk Bibliothek offentliggjorde en Afhandling om Underbegrebet, der fremkaldte et stærkt kritiserende Indlæg fra Rudelbach 1823¹. Dette affødte igen et temmelig irriteret Svar fra Clausen². Næppe med Urette siger Dr. Jørgen Larsen, at man heri tydeligt mærker »den nybakte Universitetslærers Ømfindtlighed over for Kritik«³. Skønt Clausen et Par Steder udtaler sig med en vis Anerkendelse og bortset fra deres teologiske Mellemværende ønsker »hver anden god og gammel Forstaaelse naturligviis ubeskadiget«, er hans Gensvar⁴ baade af Form og Indhold skarpt, alvorligt, jævnlgt spydigt. Fremfor alt er det ham om at gøre at betone, at der mellem ham og hans Modpart bestaar en dyb principiel Forskel i »christelig Hovedanskuelse«, i Opfattelse af »Fornuft og Aabenbaring, Religion og Christendom«⁵.

Under disse litterære Stridigheder var der imidlertid indtraadt en Episode, som nærmere skal belyses her, og som vistnok for en Del maa forstaaes ud fra den Baggrund, at der havde fundet et stærkt Omslag Sted i Clausens Følelser over for Rudelbach⁶. Efter sin Disputats havde Rudelbach i et Par Aar foretaget en Studierejse rundt i

¹) Nyt theologisk Bibliothek I, 14—50; IV, 119—61. Jvfr. hertil Jørgen Larsen S. 117—22. — Mynsters Bedømmelse af Rudelbachs Afhandling findes i Udvalg af Breve fra Mænd og Qvinder til P. Hjort I, 123.

²) Sst. VI, 37—64. Manuskriptet havde henligget et halvt Aars Tid, før end det blev trykt (S. 37 Note).

³) Anf. Skrift S. 122.

⁴) Nyt theologisk Bibliothek VI, 40, 62.

⁵) Sst. VI, 39, 60. — S. 37 anker Clausen over Rudelbachs Tone, S. 61 taler han om hans »anmassende teologiske Orakeltone«.

⁶) I sit Gensvar i Nyt theologisk Bibliothek VI havde Clausen tilsidst direkte udtalt (S. 64), at han ansaa Rudelbach som Repræsentant for en teologisk Aand, »den, jeg som Fortolker af Skriftens Lære og Evangeliets Aand, føler mig ved indvortes og udvortes Kald opfordret til at modarbejde«.

Europa, fra hvilken han 1824 var kommet tilbage til København. Han vilde nu samle sine Studier om den systematiske Teologi og anmeldte i Vintersemesteret 1824 at ville holde Forelæsninger over de symbolske Bøgers Oprindelse, »Fundament« og kritiske Historie¹. Da han imidlertid ikke var i Besiddelse af nogen Grad fra det teologiske Fakultet, maatte han i Overensstemmelse med Forordningen af 9. Januar 1824 holde sine Forelæsninger under det filosofiske Fakultet².

I December 1824 paabegyndte Rudelbach denne Forelæsningsrække, og den 4. December indeholdt Adresseavisen et af Rudelbach indrykket Avertissement om, at han den 1. December var begyndt at læse over »den evangelisk protestantiske Kirkes symboliske Bøger«³. Det var dette Avertissement, der bragte den unge Professor H. N. Clausen i Harnisk. Han skrev straks et Brev af følgende Indhold til sine Kolleger⁴:

d. 6te Dec. 1824.

Hr. Magister Rudelbach har i Dags-Adresseavisen anmeldt: at han har begyndt sine offentlige Forelæsninger »over den evangelisk-protestantiske Kirkes symboliske Bøger«. At Magisteren havde til Hensigt med sin Anmeldelse i Lections-Cataloget, at eludere Forordningen, som drager en Grændse mellem de theologiske og de filosofiske

¹) M. Andreas Gottl. Rudelbach librorum symbolicorum origines, fundamenta historiamque criticam, ad comparativam methodum, prælectionibus publicis illustrabit* (Catalogus praelectionum per semestre hybernium 1824 p. 8).

²) I Forordningen af 9. Januar 1824 angaaende de akademiske Grader og Værdigheder ved Kjøbenhavns Universitet hedder det i § 7: »Licentiat og Magistre, saavel de nuværende som de tilkommende, have Ret til at holde akademiske Forelæsninger over de Discipliner, som henhøre under det Facultet, i hvilket de ere promoverede«.

³) Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger 1824 Nr. 286.

⁴) Akterne i Det theologiske Fakultets Dekanatspapirer i Universitetsarkivet.

Forelæsninger¹, var vel ikke tvivlsomt; men ogsaa en saadan Elusion maa skee med en vis Iagttagelse af Decorum; og det synes noget stærkt, strax ved Forelæsningens Begyndelse offentligt paa Prent at tage Masken af, og vise, at man kan gjøre Lovens Indskrænkning til Intet.

Jeg henstiller derfor til Deres Høiærværdigheders Bedømmelse: om det ikke var passende, at Facultetets Decanus bekjendtgjorde en Berigtigelse af ovenmeldte Avertissement, lydende paa: at Mag. R. *ikke* læser over de symb. Bb., d. e. ikke over deres Indhold og det kirkelige Lærebegreb, men *alene* over disse Bøgers Oprindelse, Grundvold og kritiske Historie, overensstemmende med den skete Anmeldelse i Universitetets Lections-Catalog; efterdi Magisteren er bleven gjort opmærksom paa, at han ikke er berettiget til at holde nogen theologisk, men vel en philosophisk-historisk Forelæsning.

ærbødigst

H. N. Clausen.

Høiærværdige

Hr. Prof. Dr. Horneman

— — — P. E. Müller

— — — J. Møller.

Brevet cirkulerede blandt de øvrige Professorer, der meddelte det følgende Paategninger:

Jeg bifalder ikke alene dette Forslag, men jeg ønsker meget, at det maa blive udført. Horneman.

Hr. Prof. P. E. Müller bragte mig dette Brev; vi talede om dets Indhold. Vi vare enige om, at Rudelbachs Avertissement burde berigtiges og nøiere bestemmes; men den af Hr. Prof. Clausen foreslagne Fremgangsmaade forekom os vel haard. Prof. Müller foreslog i det Sted, hvad jeg bifaldt: at Decanus i Facultetets Navn betyder Dr. R.

¹) Jvfr. S. 107 Note 2.

at indrykke et nyt Avertissement, hvori han *til nærmere Bestemmelse af sine Forelæsningers Indhold erklærer: at han ikkun læser over de symbolske Bøgers Oprindelse, Grundvold og critiske Historie*. Hvis mine Her. Colleger troer det er kraftigere, at han faaer et Brev fra Facultetet, skal jeg gjerne opsætte et saadant af nysangivet Indhold.

Endnu bør jeg tilføie, at R. mundtligten for mig har yttret, at hans Forelæsninger aldeles ikke blev dogmatiske. Det var altsaa mueligt, at Feiltagelsen i det danske Avertissement var begaaet bona fide.

J. Møller.

Jeg er enig med Ovenstaaende, ikkun at da Ordet Grundvold ikke saa ganske svarer til det Latinske fundamenta, der staaer i Lectionscataloget, og man ved Symbolernes Grundvold maae tænke paa den hellige Skrift, var det vel bedst, at Ordet Grundvold blev udslettet.

P. E. Müller.

cons[entio] H[orneman].

Da vi ere enige i Hovedsagen, er jeg gjerne tilfreds med, at Mag. R. selv berigtiger sit Avertissement men [i] saadanne Udtryk, som angives ham i et Brev, underskrevet af Facultetet.

Horneman.

Imod den formildede Fremgangsmaade har jeg heller intet at indvende. Jeg anmærker kun, at jeg veed af sikker Haand, at R. selv har yttret, at Forelæsningen blev aldeles theologisk, og at Dette vel kan have havt nogen Indflydelse paa Formen af mit Forslag. Af samme Grund overlader jeg endnu til vor høiærv. Decanus, om der ikke i Brevet i det mindste burde refereres til den Underretning, som er givet R. om den sidste Forordnings Indskrænkning, og som neppe tillader at antage et Feilgreb af Uskyldighed.

Den foreslagne Udeladelse af »fundamenta« finder jeg derimod betænkelig; thi R. behøver ikke at lade sig af-

tvinge noget Ord af den autentiske Anmeldelse; tvetydigt er det danske Udtryk vistnok; men, da jeg ikke veed noget bedre Ord at sætte i Stedet, mener jeg det dog at være rigtigere og sikrere at beholde den ordrette Oversættelse.

H. N. Clausen.

Alle de her nævnte Mænd maa i teologisk Henseende betegnes som Rudelbachs Modstandere. *Horneman* havde dog — som den retsindige og virkelig frisindede Mand han var — fra tidligere Tid haft ikke ringe Agtelse for Rudelbachs Lærdom og hele Dygtighed. Betegnende er det saaledes, at det var ham, der ved sin Autoritet skaffede Rudelbach »egregie« til teologisk Attestats 1820, og siden udvirkede han, at den unge lovende Akademiker fik et stort Rejsestipendium, idet han bemærkede: »Dr. Rudelbach maa forresten være som han vil; han er en lærd ung Mand«¹.

Ogsaa Professor *Jens Møller*, en Mand af udpræget for-midlende Karakter, havde af faglige og personlige Grunde Godhed for Rudelbach, for hvem han 1820 havde udstedt et saare hædrende Vidnesbyrd². Det er da ogsaa af hans Paategning let at se, at han (i Forening med P. E. Müller)

¹) Evangelisk Ugeskrift 2. R. IX, 48—9. Nyt theologisk Bibliothek, udg. af Jens Møller, XVIII, 339. Jvfr. ogsaa Udtalelser om Hornemans Tolerance over for Rudelbach af J. C. Lindberg (Historisk månedsskrift for folkelig og kirkelig oplysning I, 237; III, 323) og over for Grundtvig af denne i hans »Kirke-Speil«, 1871, S. 369. — Rudelbach viste sig siden just ikke taknemmelig mod Horneman, jvfr. den skarpe Gennemhegling af hans teologiske Arbejder i Theologisk Maanedsskrift II, 1825, S. 73 ff., 147 ff., især dog S. 162 ff. Saa meget mærkeligere er Mynsters Oplysning om, at Rudelbach 1827 henvendte sig til Horneman og bad ham om anbefaling til Kongen for at blive ansat som Professor (Udvalg af Breve fra Mænd og Qvinder til P. Hjort I, 146).

²) Dette findes i Ny kgl. Saml., 4°, 2958, VI og har følgende Ordlyd: »Candidatus Theologiæ Hr. Andreas Rudelbach, som i dette Aar har taget theologisk Embedsexamen med bedste Charakter og Udmærkelse, er mig, som vistnok alle Universitetets Lærere, bekendt som en fortrinlig

har ønsket at dæmpe Clausens Ilterhed og gyde Olive paa de oprørte Bølger. Da Jens Møller var Fakultetets Decanus, blev det overdraget ham at føre Svaret til Rudelbach i Pennen. Desværre kendes dette ikke længere, hverken i Original eller Kopi¹, men nok det Brev, hvormed Jens Møller sendte det rundt til sine Kolleger. Da ogsaa denne Cirkulærskrivelse i flere Henseender er af Interesse, skal den meddeles her:

Brevet til Dr. Rudelbach følger hermed til behagelig Bedømmelse, og — i Tilfælde det bifaldes — til Underskrift.

Med Hensyn til Hr. Prof. Clausens Paategning, som jeg finder vel grundet, har jeg ikke turdet udelade Ordet *Grundvold*; men for at dette ikke skulde henlede Tanken just til Bibelen (hvilket Hr. Prof. Müller ei uden Grund befrygter, da Bibelen er fundamentum præcipuum), saa har jeg bogstaveligen oversat fundamenta i pluralis.

Ærbødigst
J. Møller.

S. Ven. Fac. Theol.

ung Videnskabsmand, der tidligen vænnede sig til at gaae til Kilderne, hvoraf fulgte, at han med Smag kom til at forene en sjeldig [o: sjelden] Grundighed. Denne har han lagt for Dagen saavel i de egentlig theologiske Discipliner, som ogsaa i Philologie, Philosophie og Æsthetik. Vort Universitet er beføiet til at love sig meget af denne udmærkede Candidat; og jeg anbefaler ham med Glæde og Deeltagelse til enhver offentlig og privat Understøtning, hvorved hans saa heldigen begyndte lærde Uddannelse kunde end videre fremmes og fuldendes.

Kjøbenhavn, den 16de August 1820.

J. Møller.*

Lignende, meget hædrende Vidnesbyrd af de øvrige Professorer findes i Fonten ad usus publicos, ad Journal 1820 Nr. 705.

¹) Brevet er mærkeligt nok ikke indført i det theologiske Fakultets Kopibog. Originalen findes ikke blandt Rudelbachs Papirer i Det kgl. Bibliotek.

Jeg har underskrevet, men Klatten paa Brevet er ikke fra mig. Tvetydigheden kommer fra Ordet »fundamenta«. Disse mystiske Folk kunne og ville ikke undgaae Tve-tydighed.

Jeg foreslaaer: istedet for »Grundvolde« at sette »dennes Aarsager« og Bøgernes critiske Historie . . . mere conformt . . .
Horneman.

[Med samme Haand:] Ordet »Grundvolde« i plur. giver Magisteren lige saa frit Spillerum, som Ordet »Grundvold« i sing. Det, som fundamenta her egentlig skal betyde: hvilke Grunde der vare for den Indretning at indføre Symboliske Bøger og tillægge dem Gyldighed. Men, naar mine Herrer Colleger have underskrevet, vil ogsaa jeg.

Ordet fundamenta burde vistnok for sin Ubestemthed være paataalt før Lections-Catalogets Trykning; men da det engang staaer der, lader der sig vel ikke rokke eller kunstle derved.
H. N. Clausen.

Da Fakultetets Svar som sagt nu mangler, er man afskaaret fra at lære dets Ordlyd at kende. Til dets Indhold kan man dog sikkert med nogenlunde Sandsynlighed slutte sig af de foregaaende Forhandlinger. Det har uden Tvivl under Paaberaabelse af Forordningen af 9. Januar 1824 indeholdt en Indskærpelse af, at Rudelbach som graduert i det filosofiske Fakultet ikke havde Ret til at holde specielle teologiske (o: dogmatiske) Forelæsninger. Herudfra maa det vistnok forstaas, naar Rudelbach mange Aar senere i sin latinske Selvbiografi siger, at han 1824 holdt de paagældende Forelæsninger »med det teologiske Fakultets Tilladelse«¹. Nogen Berigtigelse i Adresseavisen ses ikke at være indført.

¹) »Praellectiones tamen hoc [o: 1824] et insequenti anno de origine, fundamentis criticaque librorum symbolicorum historia, concedente id Facultate theologica, in philosophica habebam« (Vitam suam hucusque actam brevi narratione exposuit A. G. Rudelbach, Lipsiae 1842, p. 15).

Forskellige Bemærkninger i Fakultetets Cirkulære i Forbindelse med en lignende Udtalelse hos Rudelbachs Biograf, J. R. Stochholm¹ kunde tyde paa, at A. G. Rudelbach oprindelig har troet sig berettiget til at holde egentlig teologiske Forelæsninger. At det i hvert Tilfælde har været hans Ønske, tør man sikkert gaa ud fra. Derfor søgte han ogsaa paa dette Tidspunkt fra Kiel at erhverve den teologiske Doktorgrad. Hans Disputats *De symbolis ac typis Scripturæ Sacræ dissertatio inauguralis*, Havnix 1824, blev vel kendt værdig til Erhvervelsen af denne Udmærkelse, men Graden blev ham ikke konfereret, fordi det — efter hvad man meddelte ham — stred mod Universitetets Statuter at tildele en Mand, der ikke beklædte et anseeligt Embede, den teologiske Doktorgrad².

Hvor mange Tilhørere Rudelbach har haft til sine Forelæsninger i København, kan ikke oplyses, da der ikke findes Tilhørerlister bevaret. Et Aars Tid senere udkom som en Frugt af hans akademiske Virksomhed *Den rette uforandrede Augsburske Troesbekjendelse med sammes, af Ph. Melancthon forfattede, Apologie, paa Dansk oversatte, med en historisk Indledning og oplysende Anmærkninger til de vanskeligste Steder, Kbh. 1825*. I Fortalen hertil vender Rudelbach sig skarpt mod de saakaldte »Fornuft-Theologer (Rationalister) i den protestantiske Kirkes Skjød« og betoner bestemt i Tilslutning til Juristen Nic. Falck Værdien af de symbolske Bøger som Menighedens »Værn og Betryggelsesmiddel . . . imod falske Lærere«.

3.

A. G. Rudelbach og det teologiske Fakultet 1847.

S. 318—20 i sin Disputats behandler Dr. Jørgen Larsen Spørgsmaalet om det teologiske Fakultets Forhold til Dr.

Samme Udtryk anvender Rudelbach ogsaa i sine autobiografiske Meddelelser til Th. H. Erslews Forfatter-Lexicon, II, 1847, S. 710.

¹) Evangelisk Ugeskrift 2. R. IX, 68.

²) Rudelbach, Vita, 1842, p. 15. Jvfr. nærmere i Evangelisk Ugeskrift 2. R. IX, 69—70.

A. G. Rudelbach 1847, næppe et af de mest glørværdige Blade i Fakultetets Historie. Dette Kapitel hører til de mindst tilfredsstillende i Bogen. Som Kildegrundlag bygger Forfatteren her ganske overvejende paa et Aktstykke meddelt af *L. Koch* i Kirkehistoriske Samlinger 4. R. V, 130—33 og paa et Referat af dette med tilhørende Bemærkninger i Clausens »Optegnelser« (S. 311 ff.). Med næsten ordret Tilknytning følger Dr. Larsen *L. Koch*, men hverken den ene eller den anden har desværre undersøgt den paagældende Sag til Bunds, hvorfor de begge er gaaet Glip af flere vigtige Omstændigheder. Særlig uheldigt er det, at ingen af dem har benyttet Rudelbachs Breve til hans Medredaktør af »Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche«, den bekendte tyske Teolog *H. E. F. Guericke*¹. Den hele Sag fortjener derfor paa ny at belyses nærmere, idet jeg i det følgende ikke vil tage i Betænkning at meddele længere Citater af de nævnte Breve, thi skønt denne værdifulde Brevsamling har foreligget trykt i over 80 Aar, synes den saa godt som aldrig at være blevet benyttet i dansk kirkehistorisk Litteratur.

Efter et mangeaarigt Ophold som Superintendent i Glaucha i Sachsen var Dr. *A. G. Rudelbach* 1845 vendt tilbage til Danmark. Han haabede nu at faa Ansættelse i det teologiske Fakultet, hvor der netop var et Professorat ledigt efter den s. A. afdøde *M. H. Hohlenberg*. Medens Clausen nøjes med at sige, at det »antoges med stor Rimelighed«, at Christian VIII interesserede sig for at faa Rudelbach ansat ved Universitetet, fremgaar det af dennes Breve, at han havde et bestemt Løfte af Kongen derom².

Om Rudelbachs Forhandlinger med Kongen om denne Sag underrettes man især gennem en vidtløftig »Memorial« (af den 30. Januar 1848), en Udsigt over hans hele videnskabelige og kirkelige Løbebane, der endte med en ind-

¹) Zeitschrift XXIV, 1863, S. 125—71, 289—332, 466—505, 645—94.

²) Zeitschrift XXIV, 472. Ogsaa hos Dronning Caroline Amalie var Rudelbach vel anskrevet 1847 (Kh. Saml. 6. R. IV, 395).

trængende Bøn om Ansættelse ved Universitetet, idet han forsikrede, at alle hans Livs Traade ved Forsynets Styrelse mødtes paa dette Punkt¹. Videre fremhævede han, at i Fald, han blev ansat, vilde han især lægge Vægt paa netop at holde Forelæsninger, en Undervisningsform, som ved Tidens Omstændigheder var blevet noget forsømt i det teologiske Fakultet, og tilmed over Emner, der ikke tidligere var blevet foredraget, som teologisk Encyklopædi, almindelig Kirkeret o. l.

Som Forberedelse til Virkeliggørelsen af sine Planer ønskede Rudelbach at holde teologiske Forelæsninger. Baade Clausen og Jørgen Larsen ved fra Rudelbachs Meddelelse til Erslews »Forfatter-Lexicon« (Supplement, II, 864), at Tilskyndelsen hertil ligeledes udgik fra Christian VIII². Men skønt Rudelbach, siden han sidst havde holdt Forelæsninger ved Københavns Universitet, havde erhvervet den teologiske (Æres)Doktorgrad (fra Universitetet i Erlangen 1841), var han vedblivende kun i Besiddelse af den filosofiske Doktorværdighed fra Danmark. Ønskede han derfor nu igen at holde teologiske Forelæsninger herhjemme, maatte han først i Henhold til Forordningen af 9. Januar 1824 ansøge om Tilladelse hertil. Dette skete ogsaa i et særligt Andragende.

Medens det nu korrekt i Clausens »Optegnelser« hedder, at »naturligvis anbefalede Fakultetet Andragendet«, har Dr. Larsen den meningsløse Formulering: »Fakultetet anbefalede naturligvis Andragendet, men Ønsket om, at Forelæsningerne maatte holdes i det teol. Fakultet, stillede det sig afvisende overfor«. Dette hænger aabenbart sam-

¹) »Alle Fäden meines Lebens laufen durch providentielle Leitung hier zusammen; das Kleinste und das Grösste, was ich bisher ersehen und erstrebt, findet hier seine Anwendung: die theologische Schule, die kirchliche Weihe, die Lebenserfahrung, die systematische Bildung« (Memorial i J. G. Adlers Privatarkiv, Breve fra A. G. Rudelbach (i Rigsarkivet)).

²) Jvfr. nedenfor S. 121.

men med, at Forf. saa lidt som sin anden Hjemmelsmand (L. Koch) virkelig har undersøgt Forhistorien.

Som Dr. phil. havde Rudelbach i Forvejen Ret til at holde Forelæsninger i det filosofiske Fakultet og behøvede derfor ikke at søge om Tilladelse til i Almindelighed at forelæse ved Universitetet, men ønskede han at holde teologiske Forelæsninger, maatte han have en speciel Bemyndigelse til dette. Naar Fakultetet — som Clausen siger — »anbefalede« et saadant Andragende, vilde det være en *contradictio in adjecto* at stille sig afvisende — som det hedder hos Dr. Larsen — over for Ønsket om, at Forelæsningerne skulde holdes i det teologiske Fakultet. At Sammenhængen derfor maa være en anden, end af Dr. Larsen antaget, burde allerede almindelig Eftertanke lede til, men det fremgaar da ogsaa klart nok af de paagældende Aktstykker¹, hvorefter enkelte skal meddeles nedenfor.

Den 9. Februar 1847 ansøgte Dr. Rudelbach Den kongelige Direktion for Universitetet og de lærde Skoler om Tilladelse til at holde »Forelæsninger i det theologiske Facultæt« over Indledningen til det nye Testamente samt over efterreformatorisk Kirkehistorie. Han fremhævede i den Anledning, at han 1841 af det teologiske Fakultet i Erlangen havde faaet meddelt den teologiske Doktorgrad *honoris causa* »ob doctrinæ copiam prorsus insignem, scriptis abunde probatam, ecclesiae evangelico-Lutheranæ defendendæ studium, pietatis disseminandæ ardorem«. Direktionen videresendte Ansøgningen til Konsistorium, der under 27. Februar afæskede det teologiske Fakultet en Erklæring. Den 9. Marts afgav dette følgende Udtalelse:

Consistorium har, under 27de f. M., forlangt Facultetets Betænkning over den hermed tilbagefølgende Skrivelse fra Consistorialraad Dr. Rudelbach.

Forsaaavidtsom det i denne Skrivelse indeholdte An-

¹) Samtlige Aktstykker ligger samlede i Universitets- og Skole-direktionen, ad Kopibog QQ 1847 Nr. 2125—27.

dragende gaaer ud paa en Begjæring om, at maatte i det forestaaende Semester holde visse anførte theologiske Forelæsninger ved Universitetet, da har et saadant Ønske, fremsat af en Videnskabsmand af anerkjendt Lærdom, Adkomst til at imødekommes med Beredvillighed, selv om ikke den paaberaabte akademiske Grad maatte, ihvorvel modtaget af et fremmed Universitet, betragtes som afgivende et speciellere Motiv. Facultetet skulde saaledes indstille: at den ansøgte Bemyndigelse meddeles Dr. Rudelbach med Hensyn til theologiske Forelæsninger i Almindelighed, uden Indskrænkning til den i Andragendet angivne Tid eller de sammesteds anførte Fag.

Det omhandlede Andragende gaaer tillige ud paa, at de nævnte Forelæsninger maatte holdes »i det theologiske Facultet«. Det er muligt, at denne Ytring alene er at forståa derhen, at disse Forelæsninger, ifølge deres Indhold, blive at betragte som sluttende sig til dem, der holdes i det theologiske Facultet. Men Ordene kunne ogsaa modtage anden Forklaring: saaledes nemlig, at Forelæsningerne skulde indlemmes i Facultetets, og betragtes som en integrerende Deel af disse; hvilket da lettelig vilde kunne give Vedkommende Adkomst til at ansees som extraordinair Docent i Facultetet, og til at vente sit Arbejde i Universitetets Tjeneste honoreret af den akademiske Fond.

Hvorvidt nu et saadant Forhold skulde være ønskeligt, vil væsentligt beroe derpaa: om der, med Hensyn til den Kreds af theologiske Forelæsninger, der afslutte sig til at udgjøre det akademiske Cursus, er noget Savn forhaanden, der gjør Udfyldning ved extraordinaire Kræfter fornøden. Thi, hvor dette ikke er Tilfældet, antager Facultetet, i Henhold til de i sin Tid førte Forhandlinger om Affattelsen af Universitetets Normalreglement¹, at det er et andet

¹) Om de »til Udgifter til videnskabelige Formaals Fremme« i 1847 afsatte 8000 Rbdlr. se H. P. Selmer, Aarog for Kjøbenhavns Universitet for 1846 S. 141.

Formaal, der havdes for Øie ved Bestemmelsen af en Sum af indtil 8000 Rbdlr. til at lønne extraordinaire Docenter, nemlig at sikkre Universitetet Candidater til Professoraterne, ved at gjøre det muligt for yngre fremtrædende Talenter, selv at prøve og at give offentlig Leilighed til at kjende deres Lærergaver.

Nu er det bekjendt, at en Plads i Facultetet allerede i længere Tid har maattet besørges ved Constitution¹; og det var vistnok ønskeligt, at det, paa en eller anden Maade, bragtes til almindelig Kundskab, hvorvidt denne Plads er saaledes at betragte som ledig, at der kunde være Opfordring for yngre Theologer til at duelliggjøre sig i den særegne Studie-Retning, der udfordres til at overtage et Fag som det Gl. Test.s Fortolkning og dertil hørende Discipliner. Men den Trang, der i denne Henseende finder Sted, lader sig ikke afhjælpe ved rigeligere Forsørgelse af de øvrige Fag. Hvad disse angaaer, da finder en saadan Fordeeling Sted iblandt de fire Undertegnede, og de halv-aarligen anmeldte Forelæsninger blive — som de indgivne Beretninger udvise — saa regelmæssigt tilendebragte, naar ikke ganske særegne Forhindringer indtræde, at intet Væsentligt kan siges at mangle, for at give de theologiske Studerende Leilighed til at kunne fuldføre deres Studium i Løbet af 4 Aar, der kunne ansees som nødvendige til det theologiske Cursus, ved og efter den Veiledning, der ydes ved Professorernes Forelæsninger og Øvelser. I den nytestamentlige Fortolkning, skjøndt hovedsagelig paahvilende tvende af Facultetets Medlemmer, deeltage endog alle fire Professorer, og Dogmatiken foredrages skifteviis af tvende; hvoraf ogsaa følger, at en temporair Fraværelse af en enkelt Professor, saaledes som den til enkelte Tider har fundet Sted, og ogsaa i indeværende

¹) Ved kgl. Resolution af 30. Maj 1845 var det blevet overdraget Lektor C. Hermansen at eksaminere ved teologisk Embedseksamen samt holde teologiske Forelæsninger (Universitets- og Skoledirektionen, Forestillinger Nr. 2657).

Aar — ved min Scharlings svækkede Helbred og derved foranledigede Tilladelse til at foretage en Reise i Sommermaanederne¹ — finder og vil finde Sted, — ikke forarsager større Savn, end at det kan afhjælpes ved derefter tillempet Anvendelse af de øvrige Kræfter.

I Henhold til det Anførte skulde Facultetet, for at forebygge mulig Misforstaaelse, ønske tilføiet til det ovenfor Indstillede: at de vedkommende Forelæsninger vilde blive optagne i Universitetets Lections-Katalog — forsaavidt Saadant maatte ønskes — efter den, for Privatdocenters Foredrag vedtagne, Form.

I det theologiske Facultet d. 9de Marts 1847.

H. N. Clausen. C. E. Scharling. C. T. Engelstoft.

H. L. Martensen.

Konsistorium videresendte under 20. Marts Fakultetets Betænkning til Direktionen, idet ogsaa denne Instans anbefalede, at der blev givet Dr. Rudelbach Tilladelse til at holde de ønskede Forelæsninger paa lige Fod med andre Privatdocenter, men gik iøvrigt ikke nærmere ind paa Fakultetets andre Betragtninger. Heller ikke blev dette Tilfældet i Direktionen, der den 6. April meddelte Rudelbach Bemyndigelse til i det kommende Semester »at holde theologiske Forelæsninger ved Kjøbenhavns Universitet under samme Vilkaar som andre Privatdocenter«.

Den Afgørelse, der nu var blevet truffet, kunde næppe have været anderledes. Ingen, selv ikke blandt Rudelbachs stærkeste Modstandere, vilde sikkert nu — modsat 1824 — have drømt om at nægte en Mand som ham, en bekendt, mangeaarig Forfatter og Doctor theologiae honoris causa fra et anset udenlandsk Universitet, Tilladelse til at holde theologiske Forelæsninger, men typisk er det at se, hvorledes Fakultetet allerede saa tidligt var paa sin Post for ved Hjælp af forskelligartede Argumenter at spærre Vejen

¹) Jvfr. nedenfor S. 120.

for Rudelbachs eventuelle Ansættelse som fast Lærer i det teologiske Fakultet. Dette er nemlig Kærnepunktet i hele Striden, ikke det langt mere underordnede Spørgsmaal, om han som Privatdocent skulde læse i det filosofiske eller det teologiske Fakultet¹.

For Rudelbach har Afgørelsen derfor sikkert indeholdt et Moment af Skuffelse. I et Brev af 15. Marts 1847 skriver han netop, at det var hans Agt i en syg Professors Sted at holde Forelæsninger². Rudelbach strejfer her en Omstændighed, som var af stor Betydning baade for hans egen og Fakultetets Stilling. Professoren i nytestamentlig Eksegese *C. E. Scharling* var paa det daværende Tidspunkt siden sin Hustrus Død 1844 saa nervedbrudt, at han maatte søge Orlov i længere Tid bl. a. for at rejse udenlands³. Rudelbach har da aabenbart ment, at Scharlings Fraværelse kunde aabne Vejen til Ansættelse, men ogsaa her stod Fakultetet dog rede til at afparere Angreb.

I en ny Betænkning af 24. Marts 1847⁴ anbefalede det teologiske Fakultet, at der blev givet Professor Scharling Forlængelse af hans Permission, og redegjorde for, hvorledes hans Forretninger uden større Vanskelighed kunde bestrides af hans øvrige Kolleger, aabenbart for en stor Del for derved at afværge Ansættelsen af en yderligere Universitetslærer. Det hedder her bl. a.:

Med Hensyn til Forelæsningerne, da er den Overenskomst allerede truffen med vor Collega, at i det fore-

¹) Selv en saa kyndig og nøjagtig Forfatter som Professor Lorenz Bergmann er — formodentlig villedt af Dr. Larsens uklare Fremstilling — tilbøjelig til at hævde denne Opfattelse (Kh. Saml. 6. R. V, 336).

²) Zeitschrift XXIV, 478.

³) Jvfr. herom Theologiske Afhandlinger af Dr. theol. C. E. Scharling, udg. af Peter J. Chr. Scharling, 1880, Indledning S. 63—9. — I C. E. Scharlings private Dagbøger, velvilligst udlaant af Biskop, Dr. phil. C. I. Scharling til Gennemsyn, findes kun faa og ganske korte Bemærkninger om hele Rudelbach-Sagen.

⁴) Universitets- og Skoledirektionen, ad Kopibog QQ Nr. 807—9.

staaende Semester tvende exegetiske Forelæsninger over det Nye Test. — en større, over Johs.' Evang., og en mindre over begge Brevene til Thessal. — blive anmeldte af mig, Clausen, og mig, Engelstoft. Den, til det Nye Test. henhørende, isagogiske Forelæsning, som, under andre Omstændigheder, formodentlig vilde være bleven holdt af Professor Scharling i Sommersemestret, er sidst bleven holdt af ham i Sommeren 1845, og denne Disciplin hører til dem, over hvilke Foredrag ikke kan ansees fornødent mere end eengang i Trienniet. At Professor Scharlings Ephorie-Forretninger uden Vanskelighed kunne overtages af hans Colleger, behøver neppe at erindres, og vi vidste saaledes ingen videre Foranstaltning, hvortil vor Collegas Fraværelse i den tilstundende Sommer skulde kunne give Anledning.

Imidlertid anmeldte og gennemførte Rudelbach Forelæsninger som Privatdocent i det teologiske Fakultet i Sommersemesteret 1847 over Indledningen til det nye Testamente og over Pauli Breve til Timotheus og Titus¹. Hans Stemning bølgede frem og tilbage, alt som Tiden gik. Vel kunde han regne med Støtte hos Christian VIII, der som et Tegn paa sin Naade udnævnte ham til Ridder af Dannebrog paa sin Fødselsdag den 28. Juni 1847², men samtidig voksede Modstanden mod ham sig stærkere og stærkere, og det i forskelligartede Kredse. Herom belæres man i et Brev (af 22. Juni s. A.) fra ham til Guericke³:

Der König — ein wahrer Freund der Wissenschaft — entschied insofern die Sache, als er seinen Wunsch zu erkennen gab, dass ich vorläufig bei der Universität eintreten möchte (früher hatte er den schon 1841 gegen mich geäußerten Plan,

¹) Lektionskataloget 1847 Sommer.

²) Da der ikke findes nogen Indstilling herom hverken fra Danske Kancelli eller Universitetsdirektionen, er der sikkert Tale om en direkte kongelig Naadesbevisning.

³) Zeitschrift XXIV, 479—80.

mich als Generalsuperintendent in Schleswig anzustellen — eine Stelle, die jedoch nicht erledigt, und ausserdem fast unüberwindliche Schwierigkeiten *für mich* hat. Hier lesen Sie ein wenig zwischen den Zeilen!). Kaum war dies geschehen, so standen alle die früheren warmen Freunde (mit Ausnahme natürlich des *redlichen* Grundtvig und solcher, die den Herrn und die Wahrheit wirklich lieb haben) in Masse gegen mich auf. Die speculative und die vulgär-rationalistische Parthei in der theol. Facultät (wir haben hier keine anderen) vereinigten ihre Kräfte gegen mich. Nicht zufrieden damit, allerlei Verleumdungen und Verdächtigungen auszustreuen (die besonders auch gegen die *deutsche* Bildung gerichtet waren, als ob ein solcher *σπερμολόγος*¹ sie etwas lehren könnte), gaben sie zuletzt eine schlaue Remonstrations bei dem König ein. Inzwischen waren meine Vorlesungen (über neutestamentliche Isagogik und die Pastoralbriefe) angefangen; die Theilnahme der Studirenden war übergross und ist, mitten im Sommer, nachhaltig trotz der bis jetzt ganz freien Stellung. Man schärfte nun den Widerstand in jeder Weise. Es hat bis jetzt Alles nichts geholfen. Der unbeugsame Wille des Königs, der die Sache durchschaut, wird wahrscheinlich durchgreifen. Auch meinen Vorschlag, mich in der philosophischen Facultät *einsteilen* anzustellen, hat er verworfen. In allen Dingen und vor allen Dingen geschehe Gottes Wille! Ihm sei Dank gebracht, dass ich den meinigen ganz in seine Hand legen kann. Er wird was uns das Beste ist versehen. Indess lese ich nun 5 Stunden wöchentlich, und gehe ganz ruhig meinen Gang fort. Ich kann es ja thun, da auch alle Haare auf unserm Haupt gezählt sind. Für die äussere Lage ist durch des Königs Munitenz wenigstens einigermaßen gesorgt; die Entscheidung über meine Stellung zur Facultät (ich wünsche eine möglichst freie) kann nicht lange auf sich warten lassen.

Naar Rudelbach i dette Brev taler om Fakultetets »schlaue Remonstrations«, sigter han uden Tvivl til det Aktstykke, som L. Koch tidligere har offentliggjort i Kirkehistoriske Samlinger 4. R. V, den Redegørelse af 8. April 1847, som det teologiske Fakultet direkte indsendte til Direktionen². I Tilknytning til de ovenfor om-

¹) Jvfr. Acta 17, 18.

²) Koch benytter som Tekstgrundlag »et udkast [o: en Koncept]

talte Skrivelser af 9. og 24. Marts s. A. fremkom Fakultetet med en udførlig Fremstilling af hele Spørgsmaalet om Besættelsen af det ledige Professorat, idet man udtrykkeligt betonedede, at ved »Dr. Rudelbachs Begjering om at holde Forelæsninger som Privatdocent . . . en Ansættelse af denne Lærde i Facultetet muligen kunde være paatænkt«. I den Anledning fremhævede man, at Fakultetet for Øjeblikket savnede en Repræsentant for en speciel Disciplin (den gammeltestamentlige), og at det vilde være et »væsentligt Tilbageskridt« at ansætte en Mand, der ikke som sit særlige Studium havde dyrket just denne. Endvidere gjorde man opmærksom paa, at med al Anerkendelse af »det Ønskelige i, at den christelig theologiske Videnskabelighed findes i dets [ø: Fakultets] Midte repræsenteret i en Forskjellighed af aandelige Retninger«, det vilde være uheldigt ved Landets eneste Universitet at faa en Forkæmper for »en Retning, der stiller sig i et exclusivt og polemisk Forhold til den friere Udvikling i Kirke og Videnskab«. Som speciel Begrundelse for dette Synspunkt tilføjes — en lille Smule søgt maaske —, at man dog ikke i første Række frygtede en reaktionær Bevægelse, men en Reaktion herimod »i Retning af den modsatte Yderlighed« ved at give »de falske protestantiske Friheds- og Emancipations-Tendentser« Næring. Med tydelig polemisk Brod mod Rudelbach hed det tilsidst, at man bestemt maatte fraraade at ansætte en Repræsentant for de »Retninger, der kun ad Reactionens Vei ville føre tilbage, ikke blot til den gamle Tro, men til det gamle theologiske Skolesystem med alle dets forældede Formler og Bogstaver«. Betænkningen mundede derfor ud i et Forslag om enten at ansætte den konstituerede Lærer i Faget, Professor C. Hermansen, eller ved en Konkurrence at

skrevet af H. N. Clausen i det theologiske Fakultets Dekanatssager 1847 i Universitetsarkivet (anf. Sted S. 133). Originalen findes i Kultusministeriets Arkiv, Universitetssager 1851 Brevnr. 499, en officiel Kopi i det theologiske Fakultets Kopibog 1831—48 S. 505—8.

aabne Mulighed for »yngre videnskabelige Talenter« til at kvalificere sig.

Hvorledes skal nu dette Aktstykke nærmere forstaas? L. Koch citerer i Anledning af Fortolkningen af det først en Bemærkning i Erslews Forfatter-Lexicon (Supplement II, 864), der gaar tilbage til Rudelbach selv, og hvori det hedder, at det teologiske Fakultet »indgik med en Remonstration til Kongen for angivelig »afvigende Retning«, hvilket forhindrede hans Ansættelse som fast Lærer«. Hertil bemærker Koch, at det ikke var til Kongen, at Fakultetet indgik med Redegørelsen; dernæst siger han, at Udtrykket »afvigende Retning« vel næppe kan forstås anderledes, end at Rudelbach skulde være beskyldt for at føre falsk lære«. Dette »lyder højst besynderligt« over for en Mand som Rudelbach, der især kæmpede for den gamle lutherske Dogmatik. Det er da efter Koch heller ikke rigtigt; »der er ikke tale om nogen »afvigende retning«. I denne Opfattelse følger Dr. Jørgen Larsen Koch temmelig nøje, om end i lidt mindre bestemte Udtryk¹.

Heroverfor maa dog gøres opmærksom paa, at det for det første er en Strid om Ord at drøfte, hvorvidt »Remonstrationen« var indgivet til Kongen eller ej. Den var vel ikke stilet til Christian VIII personlig, men den blev fremsendt til Den kongelige Direktion for Universitetet og de lærde Skoler; den vilde derfor, da det drejede sig om en Sag af denne Betydning, komme til Referat hos Kongen og tilsidst afføde en Afgørelse ved kongelig Resolution.

Dernæst maa det understreges, at Kochs Fortolkning af Rudelbachs Udtryk »afvigende Retning« som ensbetydende med »falsk lære« er en subjektiv, historisk ganske uholdbar Konstruktion. Som han selv gør opmærksom paa, vilde det være højst mærkeligt at beskylde en Mand netop af

¹) Kh. Saml. 4. R. V, 129—30. Jørgen Larsen, anf. Skrift S. 319. Mindre bestemt udtaler Koch sig i sin Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid 1848—1898, 1898, S. 25. Jvfr. ogsaa L. Helveg, Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen, 2. Udg., II, 675.

Rudelbachs Farve for hæretiske Tilbøjeligheder, og det siges da heller ikke i Aktstykket selv. Gennemlæser man med Agtsomhed dette, vil man sikkert se, at Rudelbachs kortfattede Referat af det: at man tog Afstand fra ham paa Grund netop af »afvigende Retning«, er særdeles træffende. Der er ingen Hjemmel for Koch til at opfatte dette Udtryk, som vel ikke formelt, men fuldt ud efter sit reale Indhold findes i »Remonstrationen«, som lig det alvorligere, mere specielle: Vranglære. Man har netop haft til Hensigt at holde en Repræsentant for en uønsket teologisk *Retning* ude fra Fakultetet.

At H. N. Clausen i denne Henseende har været Hovedmanden, er mere end sandsynligt, naar man betænker, hvad der var foregaaet mellem ham og Rudelbach siden 1825, og det er ogsaa ham, der har ført »Remonstrationen« i Pennen¹. Han stod dog ikke alene, men har fundet fuld Tilslutning hos sine Kolleger i Fakultetet uanset Nuancer i teologisk Farve. For saa vidt har Rudelbach Ret i sin ovenfor anførte Ytring, at det spekulative og det (vulgær) rationalistiske Parti forenede sig mod ham.

Naar Fakultetet kunde optræde med en fast, fælles Front, skyldtes det aabenbart i høj Grad, at de to førende, men indbyrdes stærkt forskellige Mænd inden for det, Clausen og Martensen, i dette Stykke kunde staa sammen. Med ikke mindre Modvilje end Clausen betragtede nemlig

¹) Skønt Clausen ansaa Rudelbach for en »Calovius redivivus« (Optegnelser S. 311), synes de to Mænd siden at have nærmet sig noget til hinanden. 1856 stod de saaledes sammen ved at indgive et Forslag om Dannelsen af et kirkerepræsenterende Organ (Optegnelser S. 444). Da J. R. Stochholm i Evangelisk Ugeskrift 2. R. IX, 38 havde refereret en Ytring af Clausen i en Samtale 1854 med Rudelbach om deres Samstemmen i Spørgsmaalet om Religionsfrihed, protesterede Clausen mod Historiciteten af denne (sst. S. 80). Hverken Clausen eller Stochholm synes at være klare over, at den omstridte Ytring bygger paa en Meddelelse af Rudelbach selv (Zeitschrift XXIV, 425: »Du weisst, lieber Rudelbach, dass wir nur in *einem einzigen* Punkte (der Frage über Religionsfreiheit) mit einander übereinstimmen«).

ogsaa Martensen Rudelbachs hele Udvikling. Dette kommer tydeligt til Orde i et lidet kendt Brev fra Martensen til J. A. Dorner fra denne Tid (den 25. Maj 1847)¹, hvori det hedder:

Treffendes sagt J. Müller gegen die Hengstenbergische Reaction, die auch mir herzlich zuwider ist, wie das auch gilt vom Rudelbachischen Wesen. Ich habe mit Rudelbach mehrere Gespräche gehabt über die gegenwärtigen Angelegenheiten der Kirche und bin sehr entrüstet worden über seine symbolo-latriscche Verdammungsurtheile über Alles und Jedes, was nicht altlutherisch ist, namentlich über die Generalsynode², deren Werke er zu zerstören versprochen hat. Mit ihm werde ich mich nicht vertragen können. Er ist in diesem Sommer als Privatdocent aufgetreten, liest Einleitung in's neue Testament und die Pastoralbriefe, wird aber ohne Zweifel bald zu wichtigeren Sachen übergehen. Er bemüht sich sehr, eine Anstellung in der Facultät zu bekommen; bis jetzt ist es nicht gelungen. Sollte es gelingen, würde ich es keinesweges als ein Glück für die Universität ansehen, denn solche Einseitigkeiten können wohl in einem grossen wissenschaftlichen Gesammtleben ihren Nutzen haben, weil sie von so vielen Seiten neutralisirt werden, allein an einer Universität wie die unsrige taugen sie nicht. Nicht als ob ich befürchtete, er würde mit seiner Orthodoxie durchdringen; sondern ich befürchte eine Reaction in negativer Richtung, denn es ist offenbar, dass durch solches Buchstabenwesen der falschen Emancipation nur Vorschub geleistet wird und gar zu leicht ein jedes positiv-christliche Streben wenigstens für eine Zeit in Misscredit gebracht werden kann.

Sammenligner man »Remonstrationen« med dette Brev, er det let at se, hvor flere Enkeltudtryk i den førstnævnte har sin (personlige) Kilde³.

¹) Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner 1839—1881, I, 1888, S. 194.

²) Den preussiske Generalsynode, der fra 2. Juni til 29. August 1846 havde været samlet i Berlin, havde raadslaet om en Nyordning af Preussens kirkelige Forhold. En skarp Opposition fra Mindretallet, det Hengstenbergske Parti, hindrede Opnaaelsen af positive Resultater.

³) Ogsaa til Martensen traadte Rudelbach siden i et nærmere Forhold. Derom vidner en Række Breve fra Rudelbach til Martensen (i Ny

Fakultetets Remonstration gjorde foreløbigt intet Indtryk i Direktionen; den blev ganske stille lagt ad Acta¹. Imidlertid gik Rudelbach under betydelig Deltagelse videre med sine Forelæsninger². Da det nye Semester nærmede sig, agtede han at fortsætte sine Forelæsninger og ansøgte derfor (den 11. Oktober 1847) Direktionen om at maatte faa meddelt »for Fremtiden en almindelig Autorisation til at holde theologiske Forelæsninger«. Han henviste igen til sit Doktordiplom fra Erlangen og udtalte som sin Formening, at den deri udtalte Bedømmelse af hans Kvalifikation »turde sikkre ham Ret til at holde Forelæsninger ved ethvert evangelisk theologisk Facultæt i den lutherske Kirke«. Direktionen føjede sig beredvilligt efter hans Ønske og meddelte ham den 12. Oktober s. A. den ansøgte almindelige Bemyndigelse³.

Rudelbachs Bitterhed var dog voksende. Samme Dag han havde indsendt sin Ansøgning til Direktionen, skrev han til Guericke⁴: »aber ich selbst bin ja unausgesetzt ein Ziel der schändlichsten Calumnien, der gehässigsten, wenn

kgl. Saml., 4°, 3451) og et Par fra denne til Rudelbach (i Ny kgl. Saml., 4°, 2958, VI). Ved Rudelbachs Bortgang skrev Martensen den 6. Marts 1862 bl. a. følgende til sin nære Ven Domprovst L. Gude: »Jeg havde ønsket ham en blidere Livsaften; men hans Forhold til det Grundtvigske Parti, hvor den gamle Kjærlighed var slaaet om i Had, gjorde ham bitter og her i Danmark har han jo aldrig kunnet slaae an. Uagtet der hos ham var Meget, man i høi Grad maatte respectere, var der dog ikke blot i hans theologiske Retning, men i hans personlige Væsen et Noget, hvormed jeg i det mindste aldrig har kunnet sympathisere. Forøvrigt viser hans »christelige Biographie«, at der hos ham ikke blot var Lærdom, men ogsaa aandeligt Blik og et indre Troens Liv, og jeg undrer mig i Grunden over, at dette Værk ikke kunde fortsættes af Mangel paa Deeltagelse« (Ny kgl. Saml., 4°, 3450).

¹) Universitets- og Skoledirektionen, Referat- og Resolutionsprotokol 1 K Nr. 881.

²) Jvfr. S. 122. Der findes ikke bevaret Tilhørerlister fra dette Tidspunkt.

³) Universitets- og Skoledirektionens Kopibog QQ Nr. 2125—27 med tilhørende Akter.

⁴) Zeitschrift XXIV, 483.

auch stillen, Verfolgungen, so dass das Leben hier mir sehr bitter wird, und oft die Arme und der Muth zu sinken drohen!«

Saa længe Christian VIII levede, behøvede han dog ikke helt at opgive Haabet, men da Kongen døde den 20. Januar 1848, blev hans Stilling totalt forandret. Et Par Maaneder senere — den 17. April — skriver han følgende til Guericke¹:

Durch des Königs Christian VIII Tod ist meine Stellung an der Universität aufgehoben; es war reinweg eine ausnahmsweise und sie erlischt also mit dem Tode des Mandatarius. Meine Vorlesungen über Johannis Evangelium² schloss ich vor etwa 3 Wochen. Jetzt sind alle Studenten hier Freiwillige, zum Theil nach Schleswig gegangen. Ein Sommer-Semester wird kaum eröffnet werden. Unter diesen Umständen ist es mir ein Trost und eine Erquickung, in ein geistliches Amt einrücken zu können.

Nogle Maaneder hen paa Aaret (den 11. August) sammenfatter han sin Stilling i disse Ord³:

Indess hat sich meine Lage verändert. Winke darüber werden wahrscheinlich meine letzten Briefe enthalten haben. Die Thronveränderung gab meiner Wirksamkeit eine andere Richtung. Man wünschte meine Aushülfe bei der Universität nicht mehr; Clausen, der die letzte Revolution mitgemacht hatte, galt von nun an Alles; ein Wunsch von ihm an den Minister war genug⁴, mich zu entfernen. Man liess mich nicht nur gehen, sondern sagte mir rund heraus, auf Anstellung sei für mich nicht zu rechnen. Geistliche Aemter standen mir offen; ich hatte Civilansprüche darauf, weil die frühere Behörde mir 20 volle

¹) Zeitschrift XXIV, 487.

²) Foruden denne havde han i Vintersemesteret 1847 anmeldt en Forelæsning »Introductio in systema dogmaticæ ecclesiæ evangelico-Lutheranæ« (Lektionskataloget).

³) Zeitschrift XXIV, 491—2.

⁴) Det maa dog bemærkes, at Rudelbachs Skæbne, for saa vidt angik Universitetet, var afgjort allerede, før end Martsministeriet (22. Marts) tiltraadte (jvfr. nedenfor). — Den første parlamentariske Kultusminister var D. G. Monrad.

Amtsjaire zuerkannt hatte. Das erste Amt, um welches ich anhielt (in der Nähe Kopenhagens), bekam ich, und musste noch ein Wunder von Glück darin erkennen. Die nationalfanatische Parthei, angeführt von Grundtvig, hatte sich nämlich gegen mich erhoben. Ein wüthender Prediger dieser Parthei denuncierte mich öffentlich als Landesverräter¹, weil ich die Leute deutsch machen wolle und überhaupt ein Deutscher sei. Nur mein moralischer Charakter, von Tausenden gekannt, konnte mich schützen. Einst sagten mir Freunde, ich sei keine Stunde im Hause sicher. Doch der Herr zeigte, dass alle Haare auf unserm Haupte gezählt sind. Keiner krümmte mir ein einziges. Auch alles Uebrige lege ich getrost in seine Hand. Ende dieses Monats ziehe ich, so Gott will, von Kopenhagen weg. Dies ändert aber schlechterdings Nichts in unsern oder in meinen Verhältnissen zu Deutschland überhaupt.

Væsentligt som berettet her, havde Forholdene udviklet sig i 1848. En Maanedes Tid efter Kongens Død var Spørgsmaalet om det ledige teologiske Professorats Besættelse blevet taget op igen. Direktionen greb tilbage til Fakultetets henlagte Indstilling af 8. April 1847 og nedlagde den 2. Marts 1848 Forestilling om, at Professor *C. Hermansen* maatte blive udnævnt til Professor extraordinarius i det teologiske Fakultet, hvilket den nye Konge approberede den 4. Marts². Forestillingen følger meget nøje Fakultetets Indstilling (foruden en Ansøgning fra *C. Hermansen*) og indeholder ikke meget af selvstændig Interesse. Bemærkes kan det dog, at Direktionen som en yderligere Grund til at indstille Hermansen fremhævede, at man ikke havde modtaget Ansøgning fra nogen anden Teolog, som Direktionen kunde bringe i Forslag. Den eneste maatte i saa Henseende være Dr. phil. et Lic. theol. *Fr. Beck*, der tidligere havde ønsket at komme i Betragtning, og som ogsaa ved sin Virksomhed som Privatdocent og Forfatter havde vist sine Kundskaber, men »dog derhos har lagt en saadan Retning i Anskuelser for Dagen, som synes at stille ham udenfor det theologiske Lærefag«. Derimod

¹) Jvfr. S. 132 f.

²) Universitets- og Skoledirektionens Forestillinger Nr. 3013.

strefjes end ikke med eet Ord Muligheden af, at en anden tidligere Privatdocent som Dr. Rudelbach kunde nævnes i denne Sammenhæng!

Det er i høj Grad forstaaeligt, at Rudelbach kunde føle sig skuffet. Foruden den ydre Modgang var det ham ogsaa bittert at tænke paa, at den Mand, der dog havde været hans Beskytter, Kong Christian VIII, ikke havde ejet den fornødne Energi til, medens Tid var, at virkeliggøre, hvad der dog var hans og Rudelbachs fælles Ønske¹.

En Maaned efter Hermansens Udnævnelse (den 6. April 1848) indgav Rudelbach Ansøgning om det store Embede St. Mikkels i Slagelse og Heininge og blev udnævnt hertil den 26. Juni². I sin Ansøgning havde Rudelbach foruden at gøre opmærksom paa sine formentlige Kvalifikationer givet en kort Fremstilling af sine Forhold i det sidste Par Aar. Det hedder her:

Hans Majestæt, høisalig Kong Christian VIII, der allerede fra sin Thronbestigelse af havde værdiget mine ringe Bestræbelser allernaadigst Opmærksomhed, behagede, i Løbet af Aarene 1842—1844 at modtage flere Prøver paa lærd Flid, jeg allerunderdanigst tilsendte Høistsamme, og opfordrede mig til en og anden theologisk Betænkning, som jeg affattede til Hans Majestæts Allershøieste Tilfredshed.

Ved min Hjemkomst i December 1845 behagede Hans Majestæt allernaadigst, at betænke mig som disponibel med Vartpenge, og befalede mig 1847 at begynde theologiske Forelæsninger ved Universitetet. Denne Høikongelige Befaling efterkom jeg i skyldigst Underdanighed, i det jeg i Sommer-Semestret 1847 læste over den almindelige Indledning til det Nye Testamente og over Pauli Pastoral-

¹) Zeitschrift XXIV, 493. Her karakteriseres Christian VIII som en Mand, »der leider bei vielem guten Willen und klarer Einsicht immer nicht Energie genug besass, um, was er erkannt, durchzusetzen«.

²) Kultusministeriet, Kirkesager 1848 Y Nr. 815.

breve, ligesom i Vinter-Semestret 1847/48 over Johannis Evangelium. Ligeledes befalede Hans Majestæt mig 1846, at udarbejde en theologisk Betænkning over Gjendøberne og den Form, under hvilken Religionsfrihed maatte kunne bevilges dem; hvilken Betænkning er trykt i det Tydske Sprog i Magdeburg samme Aar¹.

Som naturligt var, blev Rudelbachs Ansøgning forelagt Biskop Mynster til Betænkning. Der havde været Tider i den store Kirkekamps Dage, da Mynster havde set med stor Bitterhed paa Rudelbach, og da han skrev de haarde Ord, at dennes Adfærd viste, »til hvilken vanhellig Leeg det Hellige danner sig i en ved mange onde Lidenskaber udbrændt Hierne«². Heller ikke havde han følt sig vel til Mode ved Rudelbachs Tilbagekomst fra Glaucha; han ytrede i den Anledning: »alle her skielve for ham, hvad enten han skulde blive Biskop eller Professor!«³. Det er da ikke uden Interesse at lære Mynsters (egenhændige) Paategning at kende. Den har følgende Ordlyd:

Ansøgeren har ved sin sieldne Erudition vundet en Celebritet, som gjør min Anbefaling i denne Henseende overflødig. Baade som Skribent og som Prædicant holder han sig strengt til vor Kirkes Lære, og prædiker med Kraft og Frihed⁴. I sin forrige Embedsstilling har han havt riig Anledning til Øvelse i alle geistlige Forretninger. Da Tidsomstændighederne have foranlediget ham til at opgive sin Embedsstilling i Tydskland, og han nu med Familie er i

¹) A. G. Rudelbach, Theologisches Gutachten über die Frage betreffend das Verhältniss der Baptisten zur Kirche und zum Staate und die denselben zu gewährende Religionsfreiheit, Magdeburg 1846. — Om Betydningen af denne Betænkning se Kh. Saml. 3. R. V, 438 f.; 4. R. V, 442 ff.

²) Kh. Saml. 4. R. IV, 699, jvfr. sst. S. 490, 493, 708, 716.

³) Udvalg af Breve fra Mænd og Qvinder til P. Hjort II, 61.

⁴) Om Mynsters Dom over Rudelbach som Prædikant 1849 se J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835—53, udg. af Bjørn Kornerup, II, 124.

meget trykket oekonomisk Forfatning, samt da han maa ansees som aldeles kvalificeret til Ansættelse i Fædrelandet, tillader jeg mig paa det Bedste at anbefale ham til Deres Majestæts Naade.

allerunderdanigst
Mynster.

Mynsters Paategning maa sikkert karakteriseres som korrekt i enhver Henseende, om end den maaske er uden synderlig Varme. Paa sin Side omfattede Rudelbach i sine senere Aar Mynster med større og større Sympati¹. Det er saaledes betegnende, at han efter eget Ønske — blandt flere andre — kom til at føre Ordet ved Mynsters Kiste 1854², og et af hans sidste Arbejder var en større Afhandling »Dr. Jakob Peter Mynster. Ein literarhistorisches Lebensbild«³.

Naar Rudelbach i det ovenfor citerede Brev nævner, at han nu ogsaa blev stærkt angrebet fra det »nationalfanatiske«, grundtvigske Parti, sigter han til en speciel heftig Strid, der gik for sig, just medens han søgte Præstekald. Den 20. April 1848 indeholdt »Fædrelandet« (Nr. 107) et usædvanligt skarpt Angreb paa Rudelbach fra Præsten Frederik (Frits) Boisen i Skørpinge, siden i Stege. Med Udgangspunkt i en Udtalelse af Rudelbach i »Dansk Kirke-tidende« om den hidtilværende danske Teologis gennem-

¹) Det maa derfor anses for tvivlsomt, om Rudelbach virkelig har ment, at Mynster bar Hovedskylden for, at han blev holdt ude fra Universitetet (H. Schwanenflügel, Jakob Peter Mynster II, 244—5), lige som det ogsaa efter det ovenfor fremstillede vilde have været historisk urigtigt.

²) Ved Biskop Jakob Peter Mynsters Jordefærd den 7. Februar 1854 S. 25—9. Jvfr. Biskop Otto Laubs Levnet ved F. L. Mynster, I, 256—7, Udtalelsen om »Rudelbachs Hilsen fra den ubehøvede Del af Kristenheden«.

³) Zeitschrift XXIII, 51—83.

gaaende Afhængighed af den tyske¹ kastede Boisen sig over Rudelbach, sidestillede ham med den holstenske Oprører Theodor Olshausen og endte med at sige: »Forræderen Olshausen har tirret den slumrende Løve, det skal hævnes; Rudelbach har forhaanet den opvaagnende Løve, det skal ikke taales«. Rudelbach kom snart efter med en alvorlig Tilbagevisning af Boisens »smædefulde Angreb og lave Insinuationer«. Han hævdede sit danske Sindelag og pegede paa sin Indsats for at udbrede Kendskab til dansk Aandsliv i Tyskland, men fastholdt iøvrigt i alt væsentligt sin fremsatte Opfattelse af Forholdet mellem dansk og tysk Teologi². Herpaa svarede Boisen igen i »Dansk Kirketidende« i en giftig Tone med en Artikel, der var fyldt af Haan³. Enkelte rykkede dog ogsaa Rudelbach til Undsætning, saaledes den bekendte Skolelærer Rasmus Sørensen, der med stor Kraft dadlede Boisen for »denne sin mageløs ubeføiede og af topmaalt Galenskab nationalfanatiserede Erklæring«⁴. Men selv Grundtvig protesterede⁵ nu mod den »saakaldte« »Danske Kirketidende«, der tillod »den tyske Doctor« at skrive deri!

I Slagelse faldt Rudelbach til Ro. Han havde fundet en Virkeplads, paa hvilken han paa sin Vis kunde tjene Kirken og tillige have Otium til litterære Arbejder. »Ich

¹) Den paaankede Udtalelse af Rudelbach findes i Dansk Kirketidende III, 1847—8, S. 476 om den tyske Teologi, »der dog endnu, til den Dag i Dag, er, paa faae hæderlige Undtagelser nær, den Danskes Levebrød«.

²) Fædrelandet 1848 Nr. 110. Ogsaa her citerer Rudelbach — paa Latin — Erlanger-Universitetets hædrende Dom over sin Virksomhed, jvfr. ovenfor S. 116.

³) Dansk Kirketidende III, 1847—8, S. 567—68. Forf. maner til Kamp mod Rudelbach som Repræsentant for »det tyske Uhyre«.

⁴) Kjøbenhavnsposten 1848 Nr. 97. Jvfr. et andet, længere Forsvar for Rudelbach sst. Nr. 114 af »Academicus«. Ogsaa andre blev oprørt over »Skjærpinge Boisens hæslige Stykke mod Rudelbach« (Biskop Otto Laubs Levnet ved F. L. Mynster I, 185).

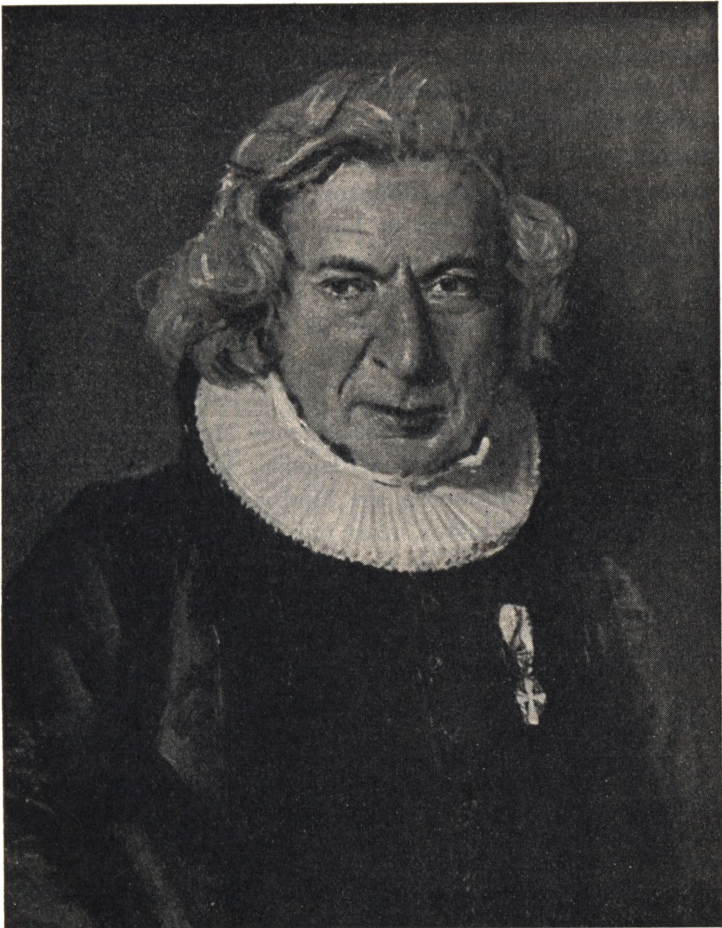
⁵) Danskeren I, 124 f.

sitze hier wie ein Haidevogel auf einem grünen Zweig«, siger han, og føjer lidt efter til: »uebrigens bin ich hier geborgen vor den plumpen und feinen Angriffen des tödtlichen Neides, der sich überall an meine Universitäts-Wirksamkeit anhing, obgleich ich das beste collegialische Verhältniss suchte«¹.

Skæbnens Ironi vilde det, at den Mand, der var blevet foretrukket for Rudelbach, udviklede sig til at blive en Repræsentant netop for den stift ortodokse, Hengstenbergske Retning, som Clausen og Martensen for alt i Verden vilde undgaa i Rudelbachs Person. Rudelbach gik ud af Kampen 1847—48 som en skuffet og noget bitter, men ingenlunde knækket Mand². Lige til hans Død udgik der uafbrudt, Aar efter Aar, det ene grundlærde Arbejde efter det andet fra hans Haand. Som Præst i Slagelse forstod han næppe — trods al Redebonhed — at træde i et nær-

¹) Zeitschrift XXIV, 493. Jvfr. en Ytring i et Brev af 2. Februar 1849 fra Rudelbach til C. H. A. Kalkar: »Deres gamle Ven sidder nu her i sit recessus, Asyl — ja et sandt roligt Tilflugtssted — langt borte fra det bevægede Liv eller i det mindste dets første friske Svingninger, og jeg er ret inderlig glad derved. Embedet, som jeg nu er kommet temmelig godt ind i, optager jo en Deel Tid; men nogen bliver altid tilbage for virkelig kirkelige Forretninger og Meditation. Det gamle: Dies diem trudit har, naar man fylder det med Naadens Arbeide paa os og i os, en stor og hellig Betydning«. (Ny kgl. Saml., 4°, 2426 Nr. 592). Det latinske Udtryk gaar tilbage til Horats (Oder 2, 18, 15).

²) Heller ikke ved Universitetet i Kristiania, hvor efter Præsten W. Wexels' Ord mange 1846 ønskede at faa Rudelbach ansat, lykkedes det ham at finde Ansættelse (Ludvig Schrøder, Ludvig Helveg S. 55). I den S. 115 citerede Memorial siger Rudelbach, at han af Hensyn til Ansættelse i København havde afvist alle andre Tilbud, »wovon namentlich ein sehr dringendes nach der Universität Norwegens neulich mich hinrief«. Ved Martensens Afgang 1854 skal Studenterne i en Adresse have udtalt sig for Rudelbachs Ansættelse (Kirkelig Kalender for Norge II, 1876, S. 111—12). Selv meldte han sig dog ikke som Ansøger (Kultusministeriets Forestillinger 1854 Nr. 3580). Derimod havde han ved en privat Anbefalingskrivelse af 9. Januar 1852 til Kultusminister P. G. Bang søgt at udvirke Ludvig Helvegs Ansættelse (Kultusministeriet, Universitetssager 1854 Nr. 614—17).

A. G. Rudelbach.

mere Forhold til sin Menighed¹. Den stod uforstaaende over for en Type som Rudelbachs, og han var paa sin Side ikke fri for at betragte den smaaborgerlige, bornerte Provinsbys Indbyggere med Foragt, i hvert Tilfælde med Ringeagt².

Af den yngre Rudelbach har *Martensen* givet en malende Skildring. Rudelbach havde i sin Tid imponeret den unge Student ved sit karakterfulde Udvortes, ved sin uhyre Lærdom og sit uhyre Bibliotek. »Staaende midt i dette store Bibliothek ligeoverfor ham selv havde jeg en Fornemmelse af, at nu var jeg begyndt at indkomme i Theologiens Land«³. Ikke mindre livfuldt er dog det Billede, *Sophus Schandorph* har tegnet af ham i hans ældre Aar, af »den lille, gamle, skjævt krumbøjede Mand, med den hvide Haarmanke og mildest talt skjødesløse Paaklædning«, der dannede en saa paafaldende Modsætning til det materialistiske Borgerskab i Slagelse. Men ogsaa nu formaaede han at imponere sin Modpart ved sin Lærdom som teologisk Polyhistor, naar han paa staaende Fod var i Stand til fra Bladet at oversætte og fortolke Spinozas *Ethica*, alt medens han dog tilføjede en Advarsel om ikke af denne at lade sig gøre til »Hæretiker«⁴.

Naar Rudelbachs tunge og lærde Skrifter forlængst er traadt i Baggrunden og kun granskes af de meget faa, vil Erindringen om den mærkelige Mand — en sjælden

¹) 1849 forlød det dog, at Rudelbach skulde have »vidst at drage Menigheden stærkt til den før tomme Slagelse Kirke, og at han holdt en Mesterprædiken 11. Trinitatis Søndag« (Biskop Otto Laubs Levnet ved F. L. Mynster I, 214).

²) Sophus Schandorph, *Oplevelser*, 1889, S. 151. H. Schwanenflügel, *Ingemanns Liv og Digtning*, 1886, S. 40—1. J. R. Stochholm i *Kirkelig Kalender for Norge*, II, 1876, S. 112.

³) H. L. Martensen, *Af mit Levnet* I, 27—30. Fr. Hammerich (*Et Levnetsløb* I, 187) har pudsigt skildret, hvorledes Rudelbach i den Grad imponerede Martensen, at denne slavisk efterlignede sit Forbillede endog i ydre Ting. Jvfr. iøvrigt J. Oskar Andersen i *Kh. Saml.* 6. R. I, 160 ff., 225.

⁴) Sophus Schandorph, *Oplevelser*, 1889, S. 150—2.

Type paa vore Breddegrader — holdes levende gennem Martensens og Schandorphs løst henkastede Rids. Væsentlige Karakteristika i hans aandelige og personlige Fysiognomi er her gengivet med samme Troskab, som hans groft skaarne, magtfulde Ansigtstræk er fastholdt i C. A. Jensens mesterlige Portræt af ham¹.

4.

Universitets-Jubilæet i Göttingen 1837.

Ikke mange Aar efter at Georgia Augusta-Universitetet i Göttingen var blevet stiftet 1734, blev det klart, at den nordeuropæiske Lærdomsverden her havde faaet en Fornyelseskilde af virkelig Værdi. Længe varede det da heller ikke, før Tidens studielystne Ungdom strømmede til det nye Universitet i store Skarer. Ogsaa fra Danmark søgte unge til Göttingen, og den Indflydelse, der udgik fra dette Arnested for humanistiske Studier, blev baade direkte og indirekte af uberegnelig Betydning for dansk Aandsliv. Frem for alt var det de to store Stjerner, Filologen C. G. Heyne og Teologen J. D. Michaëlis, der øvede den store Tiltrækningskraft paa de unge. At behandle Indflydelsen i Danmark fra den göttingske Nyhumanisme vilde være et frugtbart Emne for en Monografi².

Særlig i den sidste Trediedel af det 18. Aarhundrede blev Forbindelsen mellem Göttingen og Danmark levende. Blandt de mange, der samledes om de berømte Lærere, kan det her være tilstrækkeligt at nævne Mænd som Andreas Christian Hviid og Frederik Sneedorff. Ogsaa fra det 19. Aarhundredes Begyndelse kan der anføres en lang Række Danske, som har studeret i Göttingen. Det var

¹) Malet 1858. I Statens Museum for Kunst. Jvfr. Sigurd Schultz C. A. Jensen I, 414—16.

²) Jvfr. Götz von Selle, Die Georg-August-Universität zu Göttingen, 1937. Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen, herausgegeben von Götz von Selle, 1937, begge anmeldt i Historisk Tidsskrift 10. R. IV, 476; V, 599—600.

derfor ikke mærkeligt, at ogsaa H. N. Clausen, da han 1818 drog ud paa sin lange Udenlandsrejse, fandt det formaalstjenligt at tilbringe nogen Tid ved Georgia Augusta. Han opholdt sig her fra den 10. August til den 30. September 1818, men disse faa Uger bragte ham en alvorlig Skuffelse. Universitetet befandt sig den Gang i en Stilstandsperiode, Tonen blandt de Studerende var raa og burschikos, og adskillige af selv de fra tidligere Tid berømte Professorer virkede nu blot som forstenede Fortidslevninger¹. Sit Hovedindtryk har Clausen formuleret i disse Ord i et samtidigt Privatbrev, at han mødte »en frapperende Blanding af litterair Hovmod, smaalig Forfængelighed og ceremoniel Hof-Stivhed«. Clausen rejste derfor ogsaa snart videre til mere frugtbare Egne².

Senere hævede Universitetet sig igen og befandt sig i en bedre Tilstand 1837, da man beredte sig til at fejre det første Hundredeaarsjubilæum for dets Indvielse. Ogsaa til Københavns Universitet udgik nu (i August 1837) en Indbydelse fra det akademiske Senat i Göttingen til at lade sig repræsentere ved de forestaaende Festligheder. Gennem Den kgl. Direktion for Universitetet og de lærde Skoler erhvervedes en kongelig Resolution (af 24. August), der bifaldt Konsistoriums Indstilling om, at i hvert Tilfælde Universitetets Rektor skulde udsendes som dets Deputerede ved denne Lejlighed³.

Rector magnificus var den Gang H. N. Clausen, og i Begyndelsen af September begav han sig med Glæde af Sted. Desværre kom han dog ikke personlig til at overbringe Universitetets Lykønskning, da Budskabet om, at hans Fader, den gamle Stiftsprovst, var blevet ramt af

¹) H. N. Clausen, Optegnelser S. 61—7. Jvfr. Jørgen Larsen S. 81—2.

²) Personalhistorisk Tidsskrift 10. R. III, 117. Jvfr. Rejsebrev fra H. N. Clausen S. 7.

³) Universitets- og Skoledirektionens Arkiv, Forestillinger Nr. 1787. — Acta consistorii XXVII, Nr. 170, 193.

et Slagtilfælde umiddelbart før Festen, kaldte ham tilbage til Hjemmet¹.

Derimod overleverede han naturligvis Konsistoriums skrevne Henvendelse til Göttinger-Universitetet. Den er maaske konciperet af Clausen selv, i hvert Tilfælde billigt af ham, og giver paa en smuk Maade Udtryk for Forstaaelse for, hvor værdifuld Forbindelsen mellem Danmark og Göttingen havde været. Adressen² havde følgende Ordlyd:

UNIVERSITATIS REGIAE HAUNIENSIS
RECTOR ET PROFESSORES
CLARISSIMAE UNIVERSITATIS GEORGIAE AUGUSTAE
PRORECTORI ET PROFESSORIBUS

Salutem dicunt.

Si qui, viri clarissimi, præter ceteros æstimare posse debent, quibus animis vos hoc tempore memoriam conditæ ante hos centum annos academiæ vestræ et felicissime per omne hoc annorum spatium conservatæ repetatis, ii nos profecto sumus, qui ipsi superiore anno tertiâ festâ sæcularia nostræ academiæ egimus. Itaque facile credetis, et pergratas nobis fuisse litteras vestras, quibus certiores facti sumus, quos dies publicæ lætitiæ et gratulationi constituissetis, et hortationi vestræ, qua nos ad votorum societatem vocastis, studiosissime nostram voluntatem respondisse.

Ac si hanc vel præcipue in partem lætitiæ vestræ veniendi causam non haberemus, tamen promptissime eam secuti essemus, quæ nobis cum ceteris communis est, quæ-

¹) H. N. Clausen, Optegnelser S. 209—10.

²) Meddelt efter Konzepten i Konsistoriums Arkiv, Circularia H. N. Clausen 1837, Nr. 170. I den ikke konsekvente Brug af æ og æ følges Forlægget. — Sagen findes i største Korthed omtalt i H. P. Selmer, Kjøbenhavns Universitets Aarvog 1837—45 S. 140—1. Jvfr. Die Sæcular-Feier der Georgia Augusta im September 1837, Göttingen 1838, S. 31—2.

que vobis plurimos undique lætitiæ et votorum socios ad-
junget. Quis est enim, cui litteræ curæ sunt, cui sit obscu-
rum, quantum eæ academiæ Georgiæ Augustæ debeant,
quantamque ea et quam justam gloriam consecuta sit?
quæ ut primum nata est, celeriter et moderatorum pru-
dentia et hominum in omni litterarum genere excellen-
tium docendi studiis sic adolevit, ut intra paucos annos
multas et laudatas academias obscuraret suo splendore,
postea autem eum locum, et doctorum fama et meritis et
discentium multitudine, tum vero maxime severa quadam
et erudita et moderata studiorum ratione sic tuita est, ut
cum paucis de principatu certaret. Itaque egregium hoc
et honorificum majorum virtute vobis, ab eorum laude non
degenerantibus contingit, ut sæcularia hæc festa simul et
juvenilis, ut ita dicamus, ætatis testimonium habeant;
paucæ enim sunt academiæ, quæ non vestram annis vin-
cant, et earum rerum gestarum memoriam adferant, quæ
vel longius ætatis spatium plene et splendide exornare pos-
sint. Nec in hac causa testes esse Dani dubitamus, qui cum
semper litteras Germanicas propter populorum propinquam
cognitionem amavimus et coluimus, tum vestram acade-
miam, ex quo primum condita est, quanto in honore habu-
erimus, vel ex numero eorum, qui a nobis istuc profecti
sunt litterarum causa, intelligi potest, quorum multi postea
ipsi laudem in litteris et docendo et scribendo meruerunt.
Itaque ne nunc quidem in nostro collegio desunt, multoque
plures in hoc regno vivunt, qui transactos apud vos annos
mensesve decursaque istic studiorum curricula gratissimis
animis recordentur. Iustas igitur ob causas et favemus splen-
dori academiæ vestræ et primum sæculum ei feliciter per-
actum esse lætamur et pro ejus incolumitate et laude in
futurum tempus vota vobiscum conjungimus, optima quæ-
que sperantes, nec discrepant a nostro sensu cives nostri,
quibus, ut cupivistis, quæ apud vos agerentur indicavimus,
programmaque vestrum proposuimus.

Atque hæc vos non solo litterarum testimonio cognoscere

voluimus, sed qui præsens voluntatis et gratulationis nostræ interpres sit, ad vos mittitur, qui academiæ nostræ hoc anno Rector est, HENRICUS NICOLAUS CLAUSEN, Theologiæ Doctor et Professor Primarius, REGIS nostri Augustissimi auctoritate cum nostrorum animorum sensibus conspirante, ad quem, cum de hac re per eos, qui res academicas apud nos curant, relatam esset, ut est artium bonarum fautor et patronus, clementissime consensit fierique jussit.

Faxit Deus Optimus Maximus, ut salva et incolumis Academia vestra floreat, uberrimaque commoda litteris, artibus, humanis rebus adferat. Vos vero, viri clarissimi, nobis eam conservate voluntatem, quam vestra epistola ostenditis, et sic vobis persuadete, nihil nos unquam prætermisuros esse, quod ad mutuam benevolentiam et officia pertineat.

Valete!

Dabamus Hauniæ d. XXX Augusti an. MDCCCXXXVII.

5.

H. N. Clausens anden Romerrejse 1845—46.

I Modsætning til, hvad der gælder om Clausens store Studierejse 1818—20, er man kun sparsomt underrettet om hans anden Udenlandsrejse 1845—46. Clausen ofrer den blot en Side i sine Memoirer¹, idet han især dvæler ved den Betydning, han tillagde sit Ophold i Rom fra September 1845 til April 1846. Han omtaler sin efter de lokale Omstændigheder vel afpassede Læsning, og han fremhæver navnlig, hvor skønt det var »med den tilvoxende Søn at læse Livius og Virgil ved den romerske Lampe«. Ogsaa Sønnen, den senere Biskop, Dr. phil. *Johannes Clausen* i Aarhus, har siden i sit Doctorvita skildret, hvor vækkende dette Romerophold havde været².

¹) H. N. Clausen, Optegnelser S. 300.

²) Qua ex peregrinatione fructus non exiguos percepi; poesi et historia Romana in ipsa urbe septicolli, ipso patre mihi carissimo duce, intime

Dr. Larsen¹ følger her i alt væsentligt H. N. Clausens »Optegnelser«, men kan dog til yderligere Belysning af Rejsen anføre nogle Citater af et Brev fra Clausen til Præsten, Lic. theol. *Johannes Kolthoff*, der som gift med en Datter af hans Søster hørte til hans Familiekreds. Derimod kender han ikke et andet samtidigt Brev fra Clausen til hans Kollega i det teologiske Fakultet, Professor *C. T. Engelstoft*. Da baade det første Brev er interessant i sin Helhed, og det andet ogsaa fortjener at kendes, skal de meddeles her in extenso².

Som Indledning kan bemærkes, at Clausen i April 1845 havde ansøgt om Tilladelse til at være borte fra sit Embede i et længere Tidsrum, idet han efter 24 Aars uafbrudte Embedsgerning ønskede at foretage en større Rejse, der dog ikke skulde være »en Forfriskningsrejse, men ogsaa give Udbytte for hans fremtidige Virken i Videnskabens og Kirkens Tjeneste«. Universitetsdirektionen understøttede med stor Beredvillighed hans Ønske, og ved kgl. Resolution af 25. April 1845 meddeltes den ansøgte Tilladelse ham, hvilken yderligere udvidedes ved en ny kgl. Resolution næste Aar (den 3. April 1846)³.

a.

Rom, 6. Marts 1846.

[Kjære] Kolthoff!

Allerede for længe siden burde jeg have sendt Dem, kjære Kolthoff! uden Omveie min Tak for det velkomne Brev, der saa venligt bragte os Alle en Hilsen fra Dem og Deres, og delectatus sum, neque minus sensus mysticus et symbolicus, qui sub magnifico rituum sacrorum apparatu latet, mentem juvenilem excitavit (Københavns Universitets Indbydelsesskrift til Aarsfesten Novbr. 1861 S. 44).

¹) Jørgen Larsen, anf. Skrift S. 309—10.

²) Det førstnævnte Brev findes i Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Saml., Fol., 1999); det andet i C. T. Engelstofts Privatarkiv i Rigsarkivet.

³) Universitets- og Skoledirektionens Forestillinger Nr. 2632, 2758. Clausens første Ansøgning ses ikke bevaret og kendes derfor blot gennem Direktionens Referat.

bragte mig Efterretning om saamange forskjellige Forhold, der for en Stund ere traadte mig længere ud af Syne, men ligefuldt ere i mangan Time Gjenstand for min Tanke og Interesse. Men De veed af Erfaring, hvor travlt Man kan have paa Reise, og hvormange Fristelser der just her gjøre sig gjældende hos den af Natur seendragtige Brevskriver. Nærmest har jeg bestandig ventet paa en Regndag; men den nordiske Beregning slaaer her — i det Mindste denne Vinter — feil, og fra Uge til Uge vaagner vi hver Morgen til straalende Solskin, der nu lokker stærkere end nogensinde, da Foraarets Kræfter begynde at røre sig, og de afbladede Træer — rigtignok den mindste Deel — grønnes fra Dag til Dag, for at kunne staae nogenlunde anstændigt i Selskab med de stærkere og completere Brødre. Nu har Bissens Afreise — han drager tilbage efter Fuldendelse af et overmaade smukt Arbeide: en Hyllus, som søger til Kilden med sin Vandkrukke¹ — givet det fornødne Stød, og bragt Pennen i min Haand.

Hvor fuldt og rigt et Liv, der her omgiver os, hvor lykkeligt Alt forener sig — Helbred, Veirlig, selskabelige Forhold — for at fuldstændiggjøre os Nydelsens Tid til alle Sider, og hvorledes vi stræbe efter at gjøre os denne Nydelse ret varig, levende og bevidst, — det veed De allerede andetstedsfra. Ogsaa glæder jeg mig mere og mere ved den Bestemmelse, at have sammensparet den størstmulige Tid til Opholdet i Rom. Det er først ved et saadant længere Ophold, at den utrolige Mangfoldighed i Interesser, der her sættes i Bevægelse, virker oplivende og afvexlende, — i andet Fald maa den overvælde og nedstemme —; men, naar man saaledes een Dag kan lade Kirken indvirke paa sig i sin hele Pomp og storartede Glands, en anden Dag kan restaurere de mægtige Ruiner og gjennem dem den fjerntliggende Fortid, en tredie Dag kan hengive sig til Nydelsen . . .² Museer, en fjerde kan svælge i de herlige Villaer under Oranger og Cypresser, og en femte strøife om i den forunderligt tiltrækkende Campagne, og naar man dertil kan have nogen Tid tilovers til hjemlig Ro og til Sysler, som just høre Tiden og Stedet til: saa er her tilvisse Omridset af et Liv, som fortjener sit Navn.

Medens jeg har fundet det naturligt, her meest at nytte

¹) Hermann Wilhelm Bissens Hylas (ikke Hyllus)-Statue blev afsluttet i Rom den 27. Februar 1846. Senest den 28. Marts s. A. var Bissen tilbage i København (Haavard Rostrup, Billedhuggeren H. W. Bissen 1798—1868 I, 250 ff.; II, 48).

²) Nogle Ord mangler her, da Papiret er afslidt.

Dagene til ret at orientere mig i de historiske Forhold af saa forskjellig Art, der her fra alle Sider træde En levende og beskuelige imøde, har naturligviis det kirkelige Liv i sin nuværende Skikkelse ikke beskjeftiget mig mindst. I det Hele kan jeg sige, at jeg har gjenfundet Billedet af Katholicismen, dens mørke og dens lyse Side, omtrent saaledes som jeg bevarede det fra forhen modtagne Indtryk. Paa den ene Side troer jeg, at Usandheden og Tomheden, nærmest i den hele Cultus, traadte endnu stærkere frem for mig, end forrige Gang, og det var dette Indtryk, der en Tid næsten var eneherkende, i det Mindste aldeles overveiende. Jeg maatte forundre mig over den Dristighed, hvormed Man vedbliver at ignorere den Stemning, der dog nødvendigviis maa være almindelig hos det store Antal af mere oplyste Katholiker, vedbliver f. Ex. at holde en aarlig Fest og Lovtale i Anledning af en Aabenbarelse af Madonna i en af Roms Kirker for faa Aar siden, der bragte en Jøde til at blive Katholik og Munk¹, eller at drage Folk sammen til Tilbedelse af et Madonnabillede i Augustinerkirken, som vedbliver at gjøre Undercurer², og tillige at berige Kirke og Kloster ved Gaver, der strømme sammen i saadan Masse, at alle Kirkens Vægge og Piller ere opfyldte med Sølvhjerter, gyldne Smykker og Klenodier af ægte og uægte Stene; — og ikke mindre maatte jeg forundre mig over den Ligegyldighed, hvormed Man forsømmer en Brug af de rige Midler, der staae til Raadighed, som endnu maatte kunne virke tiltrækkende paa Mange ved den æsthetiske Magt. Dette æsthetiske Element har jeg i mange Kirker her fundet saa forsømt, den hele Messeritus saa skjødesløst behandlet, og navnlig Musiken saa skammeligt frivoliseret, at jeg med Forundring har maattet spørge mig selv, om den ikke i Grunden maatte kaldes endnu mere tør og fattig end vor protest. Cultus; og naar dette Fortrin maatte synes opgivet, kunde jeg neppe troe, at Katholicismen vilde kunne holde Stand imod en stigende Trang til Selvstændighed i det aandelige Liv. Senere kan jeg dog ikke nægte, at Dommen over det Nærværende og Udsigten i det Tilkommende stiller sig endel anderledes for mig. Det har været slaaende for mig i den faste

¹) Denne Fest holdes den 20. Januar i Kirken S. Andrea delle Fratte. Den 1842 omvendte Jøde hed Alfons de Ratisbonne; han stiftede siden Ordenen Notre Dame de Sion til at arbejde for Omvendelse af jødiske Kvinder (Fr. Nielsen, Romerkirken i det nittende Hundredaar, 2. Udg., II, 87 f.).

²) Den berømte Marmorstatue »Madonna del parto« af Jacopo Sansovino i Kirken Sant' Agostino.

Overbeviisning om det Uholdbare i det katholske Kirkesystem at høre, med hvilken Fortrøstning nogle katholske Geistlige, med hvilke jeg leilighedsviis er kommen i Berøring, see dette Systems Seir og Protestantismens Undergang imøde, især paa-beraabende sig den protestantiske Udparcellering i utallige Partier og den saakaldte Kirkes Underkuelse af den verdslige Magt. »Siamo forte noi« — sagde en ivrig og lærd Jesuit, — og jeg vilde ønske, at vi, som ere saa tilbøielige til at fortrøste os til den abstracte Sandhedsmagt, og i Tillid til den lade haant om Midlerne til at styrke denne Magt, kjendte noget mere til den Styrke, som enhver Katholik, der har noget Indblik i Kirkens Organisation, er sig bevidst. Upaatvivleligt er det især Jesuiterne, der gjøre den katholske Kirke saa stærk og saa farlig¹. De øvrige Ordener synes at have udspillet deres Rolle; men Jesuiterne ere i den største Virksomhed, og udøve den største Indflydelse. Det hele katholske Universitets-Cursus er henlagt fra la Sapienza til Collegium romanum, hvor alle Professorer ere Jesuiter; Propagandaen er ligeledes underlagt Jesuiterne; og, hvad der især har været mig paafaldende, medens de fleste andre Kirker deels forsømme Prædikenen, og deels ikke kunne drage Tilhørere til sig, prædikenes der i Jesuiterkirken hver Søndag og Fredag Aaret om, og den store Kirke er altid overfyldt. Jeg har stadig været i Tilhørernes Antal — det protestantiske Capel, maa jeg tilstaae, har havt lidet Tiltrækkende for mig —, og jeg har her hørt en Veltalenhed, som vi rigtignok vilde kalde theatralisk, men som har været saa glimrende gennemført og med saa elektriserende Virkning, at jeg begriber, hvorledes det kan være et Folkeønske, at faae Jesuiterne til Land og Stad, hvor de ikke endnu findes. Naar Talent og Virksomhed forener sig med alt det Andet, Katholikerne have forud: med den kirkelige Samfunds-Aand, det organiserede Samfundsliv, de storstilede, rigtudyrede kirkelige Anstalter af enhver Art, de rige Midler til at knytte Folket til Kirkerne og benytte enhver Leilighed til at udvide Kirkens Grændser, — saa turde vel en Krisis forestaae, imod hvilken vi kun altfor lidt tænke paa at ruste os paa den rette Maade. England bliver her, mærker man, allerede betragtet som et

¹) Om den stærke Fremgang for Ultramontanismen under Pave Gregor XVI (1831—46) og den Rolle, Jesuiterne spillede herved, se Josef Schmidlin, Papstgeschichte der neuesten Zeit I, 2. Aufl. 1933, S. 511 ff., 675 f. — Hans Efterfølger, den i Begyndelsen mere liberale, Pius IX valgte først til Pave den 16. Juni 1846 (efter Clausens Bortrejse).

tilbagevundet Land¹, og vistnok var det især denne Affection, der ved Epiphaniefesten i Propagandaen, hvor der blev declameert og sunget i halvhundrede forskellige Sprog, forskaffede den engelske Alumnus en Applaus, der overdøvede enhver anden. Gjerne gad jeg vide, om der hjemme tages nogen Notice af Bevægelserne i Tydskland til at hjælpe paa den protest. Kirkes Fornedrelse; Bunsens Bog² har jeg her faaet læst; maaskee kan den preussiske Konge blive den værste Modstander af vort kirkelige Cancelli-Regimente.

Engelstoft har meldt mig Standpunktet for Tiden af Psalme-Sagen³. Saameget som jeg maa beklage, at Biskoppen⁴ i denne Sag skulde være en sand Prophet, saa tilfreds er jeg for min Deel med Conventets Fremgangsmaade; overhovedet er det sikkert en Daarlighed at ville arbeide paa at hele nogen kirkelig Brøst, og derpaa at anvende Tid og Flid, saalænge som en fuldkommen Mangel paa kirkelig Forfatning og kirkelig Forhandlings-Gang giver enhver Tilfældighed, enhver individuel Indflydelse, enhver egoistisk Arrogants en maaskee afgjørende Magt.

Den hoslagte Skrivelse⁵ vilde jeg bede Dem uden Ophold

¹) Der tænkes formentlig særlig paa den katolicerende Oxforderbevægelse og paa John Henry Newmans Konversion til den katolske Kirke, hvilken havde fundet Sted den 9. Oktober 1845. Jvfr. Schmidlin, anf. Værk I, 611.

²) Christian Carl Josias v. Bunsen (1791—1860) havde som mangeaarig preussisk Gesandt i Rom spillet en betydelig kirkepolitisk Rolle. Den omtalte Bog er formentlig Bunsens »Die Verfassung der Kirche der Zukunft«, 1845, der bl. a. tog til Orde for en Forfatning, hvilende paa en fritvirkende Repræsentation af Gejstlighed og Lægfolk. Et Referat af Skriftet findes i Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur, udg. af H. N. Clausen, XIV, 1846, S. 205—316.

³) I disse Aar bestod der en skarp Modsætning mellem Biskop J. P. Mynster og det 1843 stiftede »Kjøbenhavns geistlige Convent« i Spørgsmaalet om Tilvejrbringelse af en ny Psalmebog. 1844 havde Konventet nedsat en »fast« Komité til Varetagelsen af denne Sag, men i Februar 1845 havde Forhandlingerne befundet sig paa et meget kritisk Standpunkt. Lic. Ernst Kolthoff spillede en fremtrædende Rolle i denne Sag. Jvfr. N. M. Plum, Københavns Præstekonvent 1843—1943 S. 27 ff.

⁴) Om Mynsters Bitterhed over for Konventets Virksomhed i Psalmebogssagen se især hans »Meddelelser om mit Levnet«, 1854, S. 273 ff., især S. 280 f. Udvalg af Breve fra Mænd og Qvinder til P. Hjort II, 59—60.

⁵) Formentlig den S. 151 nævnte Skrivelse.

at befordre til sin Bestemmelse, og derhos at anmode om Svarets Aflevering hos Swanes¹, hvorfra jeg i sin Tid kan blive underrettet om Svarets Indhold. Med næste Brev til Henrik² skal følge Anviisning ang. de næste Breves Adresse.

Vi Alle her — lille Betty ligger sovende inde hos mig; de Andre sidde fordybede i deres Dagbøger, Johannes³ i sin Homer — hilse paa det Kjærligste Dem, vor kjære Hanne⁴ og de søde Smaapiger. Vor egen Henrik, Søstre og Svogere, Venner og Veninder ville De ved Leilighed bringe vor Hilsen. Snart hører Henrik igjen fra os.

Deres hengivneste
H. N. Clausen.

Maatte jeg endnu uleilige Dem med at hilse Prof. Engelstoff foreløbig fra mig, og at bede ham, gennem Scharling⁵, at ville sørge for, at Sagen ang. Brolægningen af Frue Kirkeplads henligger indtil min Tilbagekomst; om fornødent gjøres, har jeg intet imod, at S. anfører dette som udtrykkeligt Ønske fra min Side, med Tilføiende, at jeg agter at indgive et Forslag ang. Pladsens Benyttelse, som jeg haabede vilde faae Indflydelse paa Forhandlingen⁶.

b.

Rom 7. Marts 1846.

Deres venlige Brev, min kjære og høitagede Collega! var mig i høi Grad velkomment, mere end jeg her kan sige Dem det. Midt i al den Rigdom, hvori jeg her svælger, smægter jeg dog efter Efterretninger fra Hjemmet; Familiebrevene formaae ikke at tilfredsstille denne Tørst, og De har vidst at sætte Dem ind i den Langtfraværendes Stilling, og at supplere min

¹) Varemægler Lars Swane (1790—1874), gift med Clausens Søster Julie Annette Clausen (1795—1887), Kolthoffs Svigerforældre.

²) Formentlig H. N. Clausens ældste Søn, den senere Skovrider paa Baroniet Lehn Henrik Georg Clausen (1825—1904).

³) Johanne Marie Elisabeth (Betty) Clausen, f. 24. Maj 1839, d. 1918. Om Johannes Clausen jvfr. S. 141.

⁴) Johanne Marie Kolthoff f. Swane (1816—85).

⁵) Professor Carl Emil Scharling († 1877), jvfr. S. 120.

⁶) Som akademisk Kirkeværge ved Vor Frue Kirke førte Clausen en mangeaarig Kamp for at faa Vor Frue Kirkeplads afspærret for Vognfærdsel og i det hele bragt i en sømmelig Tilstand. Først 1849 kronedes hans Bestræbelser med Held (Clausen, Optegnelser S. 240—1).

mangelfulde Kundskab angaaende mange af de Forhold, som her ere rykkede mig ud af Syne, og dog mangengang sysselsætte min Tanke, og snart skulle paa ny omslutte mig nær fra alle Sider. Hvor fuldt jeg iøvrigt føler den Lykke, at være bleven for længere Tid udfriet fra den hjemlige Omgivelse og fra Det, den jo ogsaa har af Hæmmende og Forstemmende, og at kunne see tilbage derpaa fra et Stade som det, jeg her indtager, er jeg mig ret klart bevidst. Mine bedste Forventninger om Reisens Nydelse ere blevne opfyldte, ja overgaaede; og taknemmelig erkjender jeg, i hvor sjelden Grad Alt har forenet sig for at fuldständiggjøre dem. Det ønskeligste Helbred har fulgt os Alle; fra Hjemmet har hidindtil ethvert Brev bragt de bedste Efterretninger; en Vinter, saa mild, regnfri og straalende, som den ogsaa her er en Sjeldenhed, har knyttet Efteraar til Foraar; et talrigt og behageligt skandinavisk Landsmandskab, sammensat af meget forskellige Elementer, har dannet vor Omgangskreds — Julebordet talte ikke Færre end 70 Gjester, hvor Damerne rigtigt nok, paa een nær, alle vare danske —; paa fornødne litteraire Hjælpeidler mangler det heller ikke; et overordentligt Fremskridt i denne Henseende er gjort i de 25 Aar, siden jeg var her. Af Fremmede, som have tilbragt Vintermaanederne her, vil jeg blot nævne de Wette¹; i Basel havde jeg søgt ham saavel som Hagenbach² forgjeves. Saaledes have alle Betingelser været tilstede for en høist nydelsesrig Tilværelse. Naar jeg, umiddelbart efter Paaske, drager herfra, vil jeg have et roligt Ophold af halvfemte Maaned i Rom at see tilbage paa, og ved denne Beslutning, at samle den størstmulige Tid paa dette Punkt, selv med Opgivelse af den paatænkte Udflugt til Sicilien, er jeg mere og mere tilfreds. I Neapel var jeg nær ved at finde et sex Ugers Ophold for langt. Det første Indtryk er overvældende, ja berusende; men efterhaanden som dette fortager sig, kommer den utrolige Tomhed i det hele Liv, den betydningsløse Tummel, den smagløse Yppighed mere og mere tilsyne. I Rom er det ganske anderledes. Det er først lidt efter lidt, at den forunderlige Magt gjør sig gjældende, der tiltrækker ethvert alvorligt Gemyt; det er en ædel Fornemhed, en storartet Ro, der hviler over Livet her — saaledes som det træder frem baade i Naturen og Bygningskunsten og

¹) Wilhelm Martin Leberecht de Wette (1780—1849), Professor i Berlin 1810—19, siden i Basel, var Clausen velbekendt fra hans store Studierejse (Rejsebrev fra H. N. Clausen 1818—1820 S. 10, 84).

²) Karl Rudolf Hagenbach (1801—74), fra 1829 Professor i Basel, især bekendt som Dogme- og Kirkehistoriker.

i Kirken —, og virker høist velgjørende paa Enhver, som er i Stand til at hengive sig dertil med nogen Sympathie. Det er mærkværdigt, og giver en egen Følelse, at opholde sig i en Stad, hvor man kan vandre omkring uden Maal og Meed, og allevegne finder den rigeste Sysselsættelse for Øie og for Tanke: i Kirker og Klostergaarde Monumenter og Inscriptioner, i Palladsernes Haller Statuer, Buster og Sarkophager, i Gader og paa Torve Oldtidslevninger, større og mindre, ja, om ikke Andet, paa Gadehjørnerne saamange Navne paa Personer eller Steder, der føre Tanken tilbage til det gamle eller det middelalderlige Rom. Mere end eengang har jeg, paa saadanne eenlige Kryds-vandringer gennem de mindere Steder, tænkt paa Dem, kjære Collega!, og ønsket Dem ved min Side — for min egen Skyld ikke mindre end for Deres. Med min historiske Interesse staaer jeg her temmelig alene, medens jeg i andre Henseender har de bedste Veiledninger at glæde mig ved.

Den ultramontanske Katholicisme er, saavidt jeg kan mærke, veltilmode, og har det bedste Haab til sin Fremtid. Et Par interessante Bekjendtskaber har jeg gjort med Personer, der kunne gjælde som Repræsentanter for den meest ultraistiske Retning: Jesuiten Perrone¹, den meest anseete Docent ved Collegium romanum, og den bekjendte Theiner fra Schlesien², der lever her som Medlem af Phil. Neri's Oratorium³, i en grandios Kloster-Anstalt, fritagen for geistlige Forretninger for at kunne tjene den hellige Stol med sin Pen. Det er mærkeligt at høre, med hvilken Selvtillid disse Mænd bebude Protestantismens Opløsning: paa den ene Side en Tilbagegang til den katholske Kirke, paa den anden Side en Fremturen til uforbeholden Constitueren af en antichristelig Sect; under denne Prophetie ville de ogsaa have Bevægelserne i den tydsckatholske Kirke indbefattede. Upaatvivleligt har Katholicismens Fremgang i England⁴ en stor Andeel i det triumpherende Sprog, hvormed Kirkens Prognostikon bliver stillet. England bliver omtrent betragtet som et allerede erobret Land, og det feiler ikke, at store Anstrengelser gjøres for at komme den

¹) Jesuiten Giovanni Perrone (1794—1876), især bekendt som den katolske Kirkes officielle Dogmatiker.

²) Augustin Theiner (1804—74), katolsk Kirkehistoriker, især fortjent af Udforskningen af Tridentinerkoncillets Historie.

³) Philippo Neri (1515—95) stiftede 1548 et Broderskab, siden kaldet Congregazione dell' Oratorio, nu knyttet til Kirken S. Maria della Vallicella i Rom.

⁴) Jvfr. S. 145—6.

gjorte Begyndelse til Hjælp. Ved Propagandaens Epiphanie-Fest var der heller ingen Ende paa den Applaus, der blev den engelske Orator til Deel, hvis Foredrag indeholdt Allusioner til den engelske Kirkes Tilbagesøgen til Moderkirken. Den nysnævnte Fest blev intimeret ved en Tale, der blandt andre Beviser paa Pavemagtens urokkelige Autoritet ogsaa beraabte sig paa, at den Monarch, for hvis uindskrænkede Magt alle zittrede, nylig havde staaet »quasi confusus et pæne contritus« ligeoverfor den h. Fader¹. Dette blev udtalt, nogetsaa nær i Anstaltens Navn, i flere Cardinalers Nærværelse, men næste Dag, da Festen blev gjentaget med samtlige Foredrag, vare disse Ord udeladte. Jesuiternes Anseelse og Indflydelse her er overordentlig. Det theologiske Cursus er forlagt fra Universitetet (la Sapienza) til Colleg. romanum, hvis Professorer alle ere Jesuiter; ligeledes er Propagandaen stillet under Jesuiternes Ledning, og Messe og Prædiken i Jesuiterkirkerne er søgt med den største Begjerlighed, — heller ikke uden Grund. Ikke alene er her en Glands og Pragt, som fordunkler al anden, men ogsaa glimrende Talenter. Med stor Interesse har jeg navnlig hørt en Række Foredrag af en Pater Ferrari², som besørgede Prædikestolen fra Advent til Faste; han tog i sine Prædikener Hensyn til alle Bevægelser i den kirkelige og den politiske Verden, og førte sig alle Phænomener paa sin Maade til Nytte, vistnok med de specieusiste og troløseste Argumentationer, men med en saa gribende Veltalighed, gennem alle Modulationer af Declamation og Mimik, at jeg har maattet studse ved at betænke de Virkninger, en saadan Mand kan frembringe paa en letbevægelig Mængde. Overhovedet holdes de stærkeste

¹) 1845 havde den russiske Czar Nicolaus I personlig været i Rom. Den 13. December var han for første Gang i Audiens hos Paven, den 17. December i Afskedsaudiens (J. Schmidlin, anf. Skrift I, 635—6).

²) Clausen mener formentlig P. Ludovicus Ferrara (1809—85) fra Palermo, indtraadt i Jesuiterordenen allerede 1823. Om hans Virksomhed i disse Aar hedder det i hans Vita: »Anno 1846 ut Concionator Romam petiit: ibique per tres integros annos moratus est. Politicorum motuum causa inde expulsus, Londinum appulit; ubi, cum citissime Anglicum sermonem addidicisset, difficile dictu est quantam ac qualem concionum suarum segetem referret, quantasque ad Catholicam Ecclesiam protestantium conversiones operatus sit«. (Velvillig Meddelelse fra Pater Josef Teschitel af Akter i Archivum Romanum Societatis Jesu, Prov. Sic. Litt. ann. Summaria, Vitae 1823—88 p. 828—9).

Angreb paa Protestanterne, som ikke blot kjættersk, men som Christus og Gud fornægtende Parti, ikke tilbage paa Prædikestolene; til Lykke leve Romerne for en stor Deel af disse Atheister. Men om dog ikke en svær Kamp endnu kan forestaae? Godt var det vist, om denne Tanke ikke laae Protestanterne alt for langt borte; det er ikke saa sært, om Katholikerne finde, at deres Modstandere arbeide dem paa ret ønskelig Maade i Hænderne.

Jeg hører, at Man nu paa eengang vaagner i Psalmesagen¹; men dette her bliver kun et Beviis mere paa, hvor frugtesløst det er at ville udrette Noget i det Kirkelige, saalænge vort kirkelige Væsen er i den fuldkomne Opløsnings-Tilstand. Hvor ganske jeg billiger Conventets Fremgangsmaade, veed De allerede.

Min Kone hilser med mig Deres Kone paa det Venligste. Ligeledes beder jeg at bringe mine bedste Hilsener til Deres Fader (mon han veed, at *hans Billede**, tilligemed Adlers, Ramus's, Schows, Wads, Zoëgas², hænger i Propagandaens Museum, som Efterladenskab af Card. Borgia³?), til mine kjære Colleger, til Bornemanns⁴, til Fru Hohlenberg⁵, som jeg ofte tænker tilbage paa, og til andre Venner. Prof. Bissen bringer en Ansøgning fra mig til Univ.⁶ Dir., om Udrykkelse af Reise-Terminen indtil henimod Stændertiden, eller — hvad vel i Virkeligheden bliver det Samme — henimod Sommerferien.

¹) Jvfr. S. 146. — Stedet lidt forskrevet i Originalen.

²) De bekendte Romafarere Professor Laurids Engelstoft (1774—1851), Generalsuperintendent Jacob Georg Christian Adler (1756—1834), Direktør for Den kgl. Mønt- og Medaillesamling Christian Ramus (1765—1832), Professor Niels Schow (1754—1830), Professor Gregers Wad (1755—1832), Arkæologen Georg Zoëga (1755—1809).

³) Den store Samler og Beskytter af danske Videnskabsmænd Kardinal Stefano Borgia (1731—1804). Jvfr. herom Rom og Danmark gennem Tiderne, under Redaktion af Louis Bobé, I, 268 ff.; om Borgias Samlinger S. 274.

⁴) Vistnok Juristen, Professor Frederik Christian Bornemann (1810—61).

⁵) Fru Johanne Hohlenberg, f. Malling (1797—1854), Enke efter Clausens nære Ven, den den 22. Juni 1845 afdøde Professor, Dr. theol. Matthias Hagen Hohlenberg. Jvfr. Clausen, Optegnelser S. 140—1, 219.

⁶) Clausens Ansøgning, dateret Rom 6. Marts 1846, om forlænget Orlov, jvfr. S. 142 (Original i Universitets- og Skoledirektionens Arkiv, ved Konceptforestilling Nr. 2758).

Venedig og Wien ligger paa min Hjemreise, og det protest. Tydskland vilde jeg, netop under de nuværende kirkelige Con-juncturer, nødig fare igjennem paa Jernbanerne¹.

Et hjerteligt Levvel, og foreløbig lige hjerteligt Tak for alt Arbeide paa mine Vegne.

Deres hengivneste

H. N. Clausen.

Hr. Professor, Dr. Engelstoft!

*) Dette er en falsk Beretning; det er Engelbreth, som er bleven forvexlet med Engelstoft².

¹) I den i forrige Note nævnte Ansøgning hedder det bl. a., at Clausen nødigt vilde tiltræde Tilbagerejsen straks og saaledes opoffre den kirke-lige Hovedfest i Katholicismens Hovedstad, som naturligviis har for mig en høj Grad af Interesse, eller at fremskynde denne Tilbagereise ved at lade Venedig og Wien ligge urørte. Ikke alene Dette vilde falde mig smer-teligt; men ogsaa overhovedet vilde en saadan iilsom Gjennemreise gjen-nem det protestantiske Tydskland berøve mig Leiligheden til nærmere at kjende de betydningsfulde kirkelige Bevægelser, som jeg her kun i lang Frastand og høist ufuldstændigt har kunnet følge. Hvor langt det end er fra, at jeg kunde ønske min Reise anlagt anderledes end det er skeet, ved at samle, saavidt muligt, Tiden til et fast og stadigt Ophold i Rom, saa kan jeg dog ikke nægte, at en vigtig Deel af min Reises For-maal vilde være uopnaaet, dersom jeg, under Forhold som de nuværende, skulde være nødsaget til at fremskynde Tilbagereisen igjennem Tydsk-land indtil det Yderste*. — Clausens Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur XV—XVI, 1847—8, indeholder Referater af en Række Skrifter vedrørende Forholdet mellem Katolicisme og Protestantisme og om Kirkeforholdenes Udvikling i Tyskland.

²) Sognepræst i Lyderslev-Frøslev, Provst, Konsistorialraad, Dr. theol. Wolf Frederik Engelbreth (1771—1862). Om hans Ophold i Rom 1794—5 se Kh. Saml. 5. R. V, 264—72.

Smaastykker.

I.

FRA ODENSE KATEDRALSKOLES BIBLIOTEK

Af **Bjørn Kornerup.**

Den litterært interesserede Offentlighed blev i Sommeren 1947 opskræmt ved Meddelelser om, at en betydelig Del af de gamle Samlinger i Fyens Stiftsbibliotek var blevet udskilt af dette og bortsolgt til en Antikvarboghandler i København¹. Dette Bortsalg, som kunde have givet afd. Landsarkivar G. L. Wad Stof til et nyt Hefte af hans bekendte Afhandlinger »Træk af Vandalismen i Fyen«, er især at beklage set fra et kirkehistorisk Synspunkt. Ved nærmere Undersøgelser har det nemlig vist sig, at en ikke ringe Del af de ca. 12000 Bind, som man havde skilt sig af med, bestod af ældre Teologi, og hvad værre var, i mange Tilfælde var forsynede med haandskrevne Tilføjelser, enten egenhændige Ejernavne paa gejstlige og lærde Personer især i Fyens Stift eller Paa-

¹) Det er Dagbladet »Information«, der har Fortjenesten af at have draget denne Sag frem for Offentligheden (jvfr. Bladets Nr. for 22. Aug., 26. Aug., 4.—5. Septbr. 1947). — I »Fyens Stiftstidende« for 12. Aug. 1947 har Stiftsbibliotekets Leder, Overbibliotekar H. Hvenegaard Lassen leveret et mat Forsvar for Bortsalget. Det begrundes dels med den urigtige Paastand, at der ikke fandtes egentlige Sjældenheder blandt de bortsolgte Bøger, dels med, at de fleste af disse var paa Tysk og Latin (!), og Indlægget røber tydeligt nok en beklagelig Mangel paa Forstaaelse for Betydningen af den historiske Sammenhæng i en gammel Kulturinstitution.

skrifter om, at de paagældende Bøger specielt var indkøbte eller skænkede til Stiftsbiblioteket.

Det er ikke let forstaaeligt, at de behørige Myndigheder i vore Dage har kunnet gaa med til en saa pietetsløs og uforstandig Lemlæstelse af et gammelt fornemt Bibliotek, saa at saare mange Bøger, der stod som Vidner om ældre Tidens Kirke- og Lærdomshistorie just i hele den Landsdel, hvori de hørte hjemme, nu er splittede for alle Vinde. Det er derfor meget at ønske, at man i Fremtiden paa rette Sted i højere Grad vil være paa Vagt over for eventuelle Forsøg i Retning af lignende Vandalisme.

Ved Dagspressens Omtale af hele denne Sag blev et andet Tilfælde af beslægtet Karakter fremdraget vedrørende et Bortsalg nogle Aar tidligere af store Dele af Odense Katedralskoles Bibliotek. Som et særlig grelt Eksempel paa de Tab, dansk Kulturhistorie havde lidt derved, omtaltes en Bog, der oprindeligt skulde have tilhørt den berømte Holger Rosenkrantz den Lærde, men som nu var havnet i en privat Samlers Besiddelse¹. Ved den paagældende Samlers velvillige Imødekommenhed har jeg haft Lejlighed til nøjere at undersøge dette Skrift og kan som Resultat heraf meddele følgende.

Det drejer sig om en Udgave, trykt i Paris 1515 hos Johannes Parvus, (som Det kgl. Bibliotek ikke en Gang ejer et Eksempel af!) af flere romerske Militærskribenter². Paa Titelbladet staar to Ejernavne, »*Georgius C. Dibua-*

¹) Herr Kommune lærer Gerhard Jensen, Odense, der med stor Pietet værner de Skatte, som det offentlige har kastet Vrag paa. Ved Ejerens Velvilje blev der taget et Fotografi af Titelbladet, nu henlagt i Rigsarkivets Fotografisamling.

²) Titelbladet har følgende Tekst: »*Flavius Vegetius Vir illustris de re militari. Sextus Julius Frontinus Vir consularis de re militari. Aelianus de instruendis aciebus. Modesti Libellus de vocabulis rei militaris.* — Venundantur Parrisijs a Johanne paruo in vico sancti Jacobi sub Lilio aureo«. Af Kolofonen fremgaar det, at Bogen er trykt 1515.

dius», (den bekendte Teolog, Professor Jørgen Dybvad, † 1612) og »*Holger Rosekranz*».

Paa Forsatsbladet har den flittige Litterator fra det 18. Aarhundrede *Christian Brandt* († 1780), Famulus ved Det kgl. Bibliotek¹, skrevet følgende:

Raram hanc editionem Parisiensem anni 1515 (Io. Alb. Fabricio incognitam, ideoque in Bibliotheca ipsius Latina intactam) curiosis rariorem atque gratiorem faciunt bina fronti propria possessorum antiquorum manu adscripta nomina, scilic. Dr. Georgii Christophori Dibvadii atque immortalis memoriae et meriti Domini Oligeri Rosenkrantsii, cuius doctæ atque providæ curæ ortum, et munificentiae incrementum suum debet Gymnasium Othinianum; id quod venerabundus grata mente sæpius recordatur, qui hunc librum ideo e sua privata in publicam laudati Gymnasii Bibliothecæ possessionem cum voto de almæ hujus matris flore continuo transtulit, celeberrimoque illius Professore et Seniori, Domino Severino Anchersen²,

¹) Jvfr. H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon II, 31—2. Han har bl. a. gjort sig fortjent ved gennem en Afskrift at redde Teksten til Biskop Hans Mikkelsens værdifulde Dagbog. Et godt Indtryk af Brandts Samlerinteresser faar man gennem Katalogen over hans efterladte Bibliotek (Bibliotheca Brandtiana, 1784), der bl. a. rummede adskillige Haandskrifter, ogsaa til Fyens Historie. I et indledende Vita karakteriseres den afdøde Ejer saaledes: »fuit B. Brandtius Vir magnæ ac multiplicis doctrinæ, totus literis innatus atque innutritus, totus in libris vivens ac spirans, qui vix ullam vel diviniorem literarum, vel philosophiæ et humaniorum disciplinarum partem intactam reliquit».

²) Søren Anchersen (1698—1781), 1731 Konrektor ved Odense Katedralskole og Professor ved Gymnasiet sst., 1748 Rektor. Anchersen var stærkt interesseret i at grunde et offentligt Bibliotek i Odense med Tilknytning til Gymnasiet (R. J. F. Henrichsen, Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie, IV, 1858, S. 33 ff.).

Præceptori sancte colendo, Havnæ die 18 Augusti,
anno 1770, coram obtulit

Christianus Brandt

Regiæ biblioth. vice-bibliothecarius.

Det fremgaar klart nok af denne Tilskrift, at Brandt har opfattet Titelbladets Paategning som gældende Holger Rosenkrantz den Lærde († 1642), og som den pietetsfulde Mand han aabenbart var, har han taget dette meget sjældne Skrift ud af sin egen Bogsamling og har skænket det til Odense Gymnasium, hvorfra han selv var udgaaet som Student 1753, som et Minde om den Mand, der ved sin virksomme Støtte i særlig Grad havde indlagt sig Fortjeneste af denne Institution¹.

Imidlertid kan Brandts Identificering af Ejernavnet næppe være rigtig. Sammenligner man det store, noget klodsede Navnetræk med den lærde Holgers velkendte elegante Underskrift, er Forskellen saa stor, at det maa antages at være to forskellige Hænder. Navnetrækket synes ogsaa efter sin hele Karakter snarere at stamme fra en ældre Periode, og det ligger da nær at formode, at det hidrører fra den yngre Holger Rosenkrantz' Farbroder, Rigmarsken *Holger Rosenkrantz* († 1575) til Boller. Det vilde vel ogsaa være nok saa naturligt, om denne Mand — og ikke hans Brodersøn — havde interesseret sig for at erhverve et Skrift af saa specielt militært Indhold².

Selv om Christian Brandts Antagelse næppe kan opret-

¹) I nogle ikke her medtagne Tilføjelser til det meddelte Stykke af Chr. Brandt har han givet Henviisninger til Behandlinger af Dybvads og Holger Rosenkrantz' Levned. Om den sidste siger han bl. a.: »Chartæ angustia enumerare vetat omnes biographos hujus nobilitate et, quod majus est, energetica pietate, solidissima doctrina atque pia munificentia fulgentissimi viri, quem æterna meritorum fama vetat mori«. Denne Dom fra det 18. Aarhundrede er ret interessant.

²) Skønt Rigsarkivet besidder nogle Breve fra Holger Rosenkrantz den ældre, har en Haandskriftssammenligning ikke ført til noget afgørende Resultat, da Underskrifterne er indbyrdes stærkt afvigende.

holdes, bliver det dog lige uforsvarligt at kaste en saadan Bog, der i hvert Tilfælde i over 175 Aar har haft nøje Tilknytning til Katedralskolens Historie, ud paa Markedet. — Som en ringe Trøst i Beklagelsen af de Tab, Skolen har lidt, kan det dog anføres, at man trods alt i denne Institution har beholdt enkelte Bøger af særlig historisk Interesse. Lektor Aage Fasmer Blomberg har saaledes elskværdigt meddelt mig, at Skolen besidder et Eksemplar af Poul Jensen Koldings bekendte Værk »Kircke-Historie«, Kbh. 1614, 4°, og at dette er forsynet med følgende egenhændige Tilskrift af Forfatteren:

Erlig, velbyrdig, dydig och gudfrücty Frue, Frv Karen Grubbes, min gunstige, gode ven, send denne bog til ett ringe och ydmyge tjenestis tegn och vidnesbyrd, den 20 Martii aar 1614

Povll Jensen.

Denne Dedikation har særlig Interesse derved, at Fru *Karen Grubbe* (1568—1630) var gift med Landsdommer *Vilhelm Dresselberg* (1545—1620), som var Poul Jensen Koldings trofaste Velynder og havde kaldet ham til Sognepræst i sit Patronatskald Vindinge (Fiurendal) 1608¹. Sin Kirkehistorie har Kolding da ogsaa indledet med en (trykt) Dedikation til Vilhelm Dresselberg (og til sin anden Kirkepatron Niels Krag til Agerkrog), og paa Titelbladet betegner han sig udtrykkelig som »Euangelij Tiener til de Dresselbergers Vindinge i Sieland«.

¹) Bjørn Kornerup, Til Minde om Holger Fr. Rørdam, 1930, S. 26, 30, 35, 42.

II.

ET BREV FRA NIELS HEMMINGSEN TIL MELANCHTON

Ved **Bjørn Kornerup.**

Det er med Rette, at man forlængst har beklaget Tabet af Niels Hemmingsens udstrakte Brevveksling med sin Tids førende Teologer. Fraregnet enkelte Breve er det kun kummerlige Rester, der af hans Korrespondance lader sig udsondre af Hans Poulsen Resens Skrift *De gratia universali*, 1615—20, idet Resen efter Hemmingsens Død synes at være kommet i Besiddelse af dennes Papirer¹. Heller ikke ses der bevaret ret mange Breve fra Niels Hemmingsen hverken herhjemme eller i udenlandske Samlinger². Man maa da med Taknemmelighed agte paa ethvert nyt Bidrag af denne Art, der Tid efter anden kan dukke op. For flere Aar siden har Professor, Dr. phil. et theol. O. Clemen, Zwickau, til Udgivelse overladt mig en Afskrift af et originalt Brev fra Niels Hemmingsen til hans højt beundrede Lærer Philip Melanchton. Originalen findes i den v. Wallenberg-Fenderlinske Samling i Landes-

¹) Disse Fragmenter er sammenstillede af Rørdam i Kh. Saml. 2. R. IV, 323—6.

²) Fortegnelse over Hemmingsens hidtil trykte Breve findes i H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon* IV, 17. Jvfr. Lauritz Nielsen, *Registrant over Breve fra og til Danske i udenlandske Biblioteker*, 1934, S. 91. Et egenhændigt, næppe udgivet Brev fra Hemmingsen, dateret 20. M[aji?] 1592, til Hofprædikanten, den senere Biskop i Oslo, Mag. Anders Bentsen Dallin († 1607) findes i den Bøllingske Brevsamling, D, Fol., Nr. 193. Uheldigvis er dog en Del af højre Side bortskaaret, hvorved det bliver vanskeligt at rekonstruere Teksten.

hut. Brevet er udateret, men maa stamme fra Foraaret 1559, idet det er en anbefalingsskrivelse for en — iøvrigt ukendt — ung Mand ved Navn Petrus Petrejus, der blev immatrikuleret i Wittenberg den 30. Maj nævnte Aar¹. Er Brevet end ikke af meget betydeligt Indhold, fortjener det dog sikkert at fremdrages som et Minde om den navnkundige danske Teolog².

S. p. d. hic petrus petreius, charissime praeceptor, meus discipulus fuit quinquenarium, cuius pater fuit olim tuus discipulus, vir praestans et pius, qui, cum fuisset consul decennium, obdormivit in christo nostro μείτη³. verum cum ad vestram academiam profecturus esset, petiit, vt se tibi, colende praeceptor, commendarem. quare rogo, vt hunc tanquam proprium meum filium complectaris, iuues ac foueas. ego vicissim, charissime praeceptor, faciam discipuli officium⁴, si quando vlla fuerit occasio oblata. noua nulla habeo, nisi quod hoc possim polliceri Daniam μή περι πολλοῦ ποιείσθαι τοὺς βλάκας⁵. vale, charissime praeceptor!

T. discipulus

Nicolaus hemmingius.

¹) Kh. Saml. 2. R. I, 474: Petrus Petreius Haffniensis Danus.

²) Resen omtaler tre, nu tabte, Breve fra Melanchton til Hemmingsen af 1551, 1556 og 1560 (Kh. Saml. 2. R. IV, 323—4).

³) Der er formodentlig Tale om Peder Jensen, død 20. Oktober 1557, Borgmester i København 1548—57 (Oluf Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse III, 174—5). Om hans Discipelforhold til Melanchton er iøvrigt intet bekendt.

⁴) Hemmingsen havde selv (fra ca. Oktober 1537) studeret under Melanchton i Wittenberg (Kh. Saml. 2. R. I, 466, jvfr. Kjell Barnekow, Niels Hemmingsens teologiska åskådning, 1940, S. 3—4).

⁵) βλάξ betyder sløv, dum, dorsk. Formodentlig sigter Hemmingsen især til Flacianerne. I et Brev af 1558 havde Christian III taget Afstand fra Matthias Flacius (Aarsberetninger fra Det kongelige Geheime-archiv I, 287, jvfr. Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark, herausgegeben von Andreas Schumacher, II, 273—310) og hans Bestræbelser for at faa Kongen til at bryde med Wittenberg.

[*Udskrift.*] Ornatissimo viro, pietate et doctrina prae-
stantissimo, D. Philippo Melanchtoni, in hac tristi ecclesie
senecta παραστάτη fidelissimo, suo praeceptori imprimis
colendo.

Evangelisk bönelitteratur i Danmark.

Med anledning av Krister Gierows gradualavhandling¹.

Av David Lindquist.

Den danska andaktslitteraturen har hittills varit ett i många hänseenden utforskat område. Betydelsefulla enskilda bidrag ha dock lämnats av danska forskare — icke minst till belysning av utvecklingen under reformationstidevarvet. Man skulle här kunna peka på Lauritz Nielsens synnerligen värdefulla bibliografi över 1500-talets bokbestånd och Lis Jacobsens kommentar till Peder Palladius' danska skrifter. Man kunde också hänvisa till C. J. Brandts anmärkningar til Christiern Pedersens verk. Men man har ändå saknat en sammanfattande framställning och analys av dansk andaktslitteratur på reformationstidevarvet. Därför hälsar man Krister Gierows avhandling välkommen i bönboksforskningens rätt stora familj. Han har kunnat tillgodogöra sig icke endast den tidigare danska forskningens utan också den tyska och svenska forskningens resultat på detta område.

Sin forskningsuppgift betecknar Gierow såsom källanalytisk-typologisk. Källorna till den tidigare danska bönelitteraturen vill han främst komma åt. Däremot har han föga intresse för fromhetslivet bakom böckerna. Att de tyska biblioteken ej varit tillgängliga för forskning har givetvis varit ett hinder för undersökningen. Men Gierow

¹) Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526—1575, Lund 1948. 440 sid. Avhandlingen försvarades för teol. doktorsgrad i Lund den 26 februari 1948, vid vilket tillfälle förf. till ovanstående uppsats var fakultetsopponent.

har dock — på grundval av material i de nordiska biblioteken — kunnat i flera avseenden komplettera den tidigare forskningen. Hans verk utgör ett pionjärarbete inom dansk böneforskning, där förövrigt ännu många intressanta uppgifter vänta sin lösning¹. Några kritiska och framför allt kompletterande synpunkter skola här lämnas på Gierows avhandling.

En tydligare markering av den tidigare danska forskningens resultat hade ej varit ur vägen. Den oinitierade läsaren kan ibland få den föreställningen, att förf. brutit ny väg, där han i själva verket endast refererar föregående forskare. Vid beskrivningen av Lutherskriften, *Den rette vey till Hiemmerigis Rige*² borde förf. sålunda tydligare ha betonat C. J. Brandts insats för lösningen av denna skrift i kommentaren till Chr. Pedersens danska verk. Tabellen med analys över innehållet i *Den rette vey* (sid. 35 f.) finns huvudsakligen redan hos Brandt³. I framställningen över Paulus Heliaes *Een Christelig Vnderwysningh* saknar man A. Th. Jörgensens uppsats, *Luthers Betbüchlein* (1529) in der dänischen übersetzung (*Zeitschrift für systematische Theologie*, 1939). Ej heller omnämnes Collianders uppsats, *Die niederdeutsche Drucke der Universitätsbibliothek zu Uppsala* (i *Donum Grapeanum* 1945), som utgör ett komplement till Borchling och Claussens *Niederdeutsche Biblio-*

¹) Av icke minst intresse är frågan om det engelska inflytandet på dansk bönelitteratur, ett inflytande, som kom långt tidigare än i Sverige.

²) Skriften, *Huorledis huert Christet menniske skal bere sit kaarss*, räknar Gierow i anslutning till Lauritz Nielsen såsom en Lutherskrift. Detta är dock en sanning med modifikation, eftersom i den nämnda skriften ingår ett par kapitel ur Thomas a Kempis *De imitatione Christi*. Påpekad av universitetsadjunkt Niels Knud Andersen.

³) Att tillägget till en uppl., 1613, av den svenska bönboken *Någhra gudeligha böner* utgöres av den i J. Mathesius' *Oeconomia* ingående bönesamlingen (sid. 275 not 20) är redan tidigare uppvisat (Lindquist, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet*, sid. 36).

graphie. Flera tyska förlagor har Gierow gått förbi i sin undersökning. Man kunde nämna sådana andaktsböcker som P. Glaser, Ein new Lehr, Trost, Beicht, und Gebetbüchlein für die Krancken vnd sterbenden (uppl. 1575 i Kongl. Bibl. i Köpenhamn), L. Rabe, Christlichs Bettbüchlin's Erster Theil (uppl. 1569 i Kongl. Bibl. i Köpenhamn), och H. Odenbach, Eyn Trostbüchlein für die Sterbenden (uppl. 1542 i Skoklosters bibl.). En betydelsefull tysk bönbok är också J. Otter, Bettbüchlin (uppl. 1548 i Kongl. Bibl.), som Althaus har en mycket hög uppskattning av¹. Den följande granskningen ger ytterligare bevis på denna brist i avhandlingen. Man kan ifrågasätta, om förf. verkligen utnyttjat de nordiska bibliotekens samlingar.

Luthers Betbüchlein och den därtill anknutna danska bönelitteraturen behandlas i det första grundläggande kapitlet. Av särskilt intresse är här analysen av En ny Bedebog 1531, vars gåta förf. synes ha löst. En rätt stor böneavdelning i Een ny Bedebog är hämtad från Otto Brunfels' Biblisch Bettbüchlein, som spelat en framträdande roll i den evangeliska bönelitteraturen. Brunfels böner möta ofta i senare danska andaktsböcker. Med ledning av dedikationsepisteln i en uppl. av år 1606 i Lunds universitetsbibl. uppvisar förf., att Brunfels bok tidigast utkom i en latinsk uppl. år 1528. Denna äldsta latinska upplaga, Precationes Biblicae, 1528, som förvaras i Kongl. Bibl. och är okänd för Althaus, borde förf. givetvis ha använt vid analysen av Bedebogen och icke en så pass sen upplaga som av år 1606.

I den tyska uppl. 1606 saknas t. ex. det första stycket, »Mosi sijste Testamente«, som dock upptages i den latinska förlagan liksom i den danska översättningen. Troligt är, att detta stycke också utelämnats i tidigare tyska upplagor, vilket möjligtvis är förklaringen till att Mose sista testamente ej är med i den reviderade bönboken 1544

¹) Althaus, Forschungen, sid. 46.

(sid. 78). Vid revideringen ha måhända Matthias Parvus Rosaefontanus och Peder Palladius haft en tysk upplaga av Brunfels bok framför sig. Den person, som sammanställt Bedebogen 1531, har däremot använt en latinsk förlaga. I varje fall följer den danska översättaren den latinska texten av år 1528 och icke den tyska texten — åtminstone sådan den föreligger i 1606 års uppl. En jämförelse skall här endast lämnas på ingressen till Tobiae bön:

Bedebogen 1531. *1528 års latinska uppl.* *1606 års tyska uppl.*

O Herre, tw aest ret-
wijst, oc alle thijne
dome ere sande, oc alle
thijne wæge ere barm-
hertighz oc sandhed oc
dom . . .

Iustus es Domine, om-
nia iudicia tua vera
sunt, et omnes viae
tuae misericordia et ve-
ritas et iudicium . . .

Herr, du bist gerecht,
und alle dein thun ist
recht und eytel Güte
und trewe . . .

Den bibliska bönelitteraturen har haft en särskilt stor betydelse. Från Luthers Betbüchlein går bibliciteten som en röd tråd genom hela reformationstidevarvets evangeliska andaktslitteratur. Här ha i synnerhet de s. k. bibelspråkssamlingarna spelat en viktig roll. Till dem hör också Fons Vitae. Den äldsta danska upplagan av denna skrift utkom år 1552 och trycktes i Wittenberg för bokbindaren och förläggaren Paul Knufflocks räkning. Gierow framhåller, att Knufflocks insats kan reduceras till bearbetningen av en redan förefintlig utländska bibelspråkssamling, Fons Vitae, som tillhörde den internationella andaktslitteraturen.

Förf. har emellertid icke undersökt den danska översättningens förhållande till de utländska förlagorna. Flera latinska tryck äro bevarade. I Berlins Staatsbibliothek förvaras ett exemplar s.a.s.l. med företalet daterat 1533¹.

¹) Latinska förlagor finnas dessutom från åren 1543, 1549, 1554, 1558 och 1580 i Berlin, Helmstedt, Fürstenau, Bibliothek der Freien und Hansestadt Hamburg. En fransk uppl. av år 1548, La Fontaine de vie, i Hamburg. Latinsk uppl. av år 1580 i Kongl. Bibl. (jfr Lindquist, Studier, sid. 10).

Men därtill kommer, att Kongl. Biblioteket äger en tysk upplaga, som uppenbarligen är okänd för förf. Den har titeln, *Brunne des Lebens*¹. På sista bladet angives, att boken har tryckts i Nürnberg av Valentin Newber. Tryckår saknas. Newber verkade såsom boktryckare i Nürnberg åtminstone från slutet av 1540-talet. Redan från år 1549 finns ett och från år 1550 flera tryck, som äro tecknade med hans namn². En möjlighet finns sålunda, att den tyska upplagan av *Fons Vitae* utkommit före den danska översättningens tillkomst. Och ännu äldre tyska tryck kunna föreligga³.

En jämförelse mellan de tyska och latinska förlagorna visar bestämda olikheter, som här icke närmare kunna beröras. Att den svenska översättaren av *Fons Vitae* 1617 använt *Brunne des Lebens* framhåller han redan i dedikationsepisteln. Men synbarligen har också en tysk förlaga legat till grund för den danska översättningen.

En annan sammanställning av bibelspråk är Göran Gyltas *Nogle deylige Sprock*, 1563. I Uppsala universitetsbibl. förvaras en volym, som innehåller tyska bibelspråkssamlingar bl. a. även J. Briessmans *Etliche trostsprüche für die forchtsamen und schwachen gewissen*, 1526. Denna volym har ägts av Göran Gylta. Det är kanske ingen tillfällighet, att inledningen till Briessmans *Trostsprüche* sammanfaller med inledningen till dedikationsepisteln i Gyltas danska skrift.

En viktig plats i den bibliska bönelitteraturen intager Peder Tidemands översättning av Veit Dietrichs *Einfältiger vnterricht, Wie man das Vater unser beten soll*. Den utkom 1552 med titeln, *En enfoldig vnderwisning paa Fader vor*. Gierow framhåller, att den danska skriften innehåller »åtskilligt utöver den Veit Dietrich-traktat, som givit

1) Mitt på titelbladet finner man en vignett med rubriken »Fons Vitae«.

2) *Allg. deutsche Biographie*, 23, sid. 477.

3) Althaus uppger i sin *Bibliographie zur Gebetsliteratur* (handskrift i Leipzigs universitetsbibl.), att upplagor av *Brunne des Lebens* för år 1555 och 1601 finnas i Fürstenau.

boken dess namn» (sid. 112). Han har emellertid haft svårigheter att bestämma, vad som verkligen härstammar från Dietrichs Einfältiger vnterricht, som utkom tidigast 1543, och vad som är tillägg från andra förlagor. Det tyska originalet av Dietrichs skrift har nämligen »icke varit tillgängligt» (sid. 100). En upplaga av Einfältiger vnterricht, tryckt hos Valentin Babst i Leipzig 1549, förvaras emellertid i Uppsala universitetsbibl. Althaus (Gierow) känner icke denna upplaga¹.

Hur förhåller sig nu den danska översättningen till det tyska originalet? Från den tyska förlagan har Peder Tidemand hämtat följande delar: En enfoldig vnderwisning, en utläggning i anslutning till Fader Vår, och Fader vår-parafrazen: Huo som nu ved denna maade forstaar Fader vor, hand maa bede det saa met disse ord, som her effterfølger². Förf. har gissat rätt, när han förmodar, att den i anslutning till denna Fader vår-parafraza följande »En Christelig betractelse oc bekiendelse» icke har ingått i det tyska originalet, som efter Fader vår-utläggningen slutar med tre korta böner: 1. Ein Gebet wider den Türcken. 2. Ein ander Gebet umb geistliche gaben. 3. Ein tegliches Gebet für die Kinder umb geistliches und Zeitliches.

Den tyska förlagan innehåller ett förord, som ej är med i den danska översättningen. Annars följer den sistnämnda troget originalet. Såsom exempel kan tagas inledningen till den första delen av En enfoldig Undervisning:

Dietrich.

Erstlich sol ein jeder Christ bedencken, wenn er beten wil, das es ein hohes, grosses, werck sey, für Gott tretten, und jm unser not fürhalten und hülf begern . . .

Tidemand.

Först skal huer Christen betencke, naar som hand vil bede, at det er en høy stor gerning, at traade frem faar Gud, oc holde hannem vor nød faare, oc begaere hielp . . .

¹) Althaus, Forschungen, sid. 55.

²) Gierow (o. a. a. sid. 114 f.) skriver: »Huruvida denna Fader vår — utläggning härrör från Dietrich själv är osäkert. Placeringen i omedelbar anslutning till den autentiska Dietrich-traktaten synes onekligen tyda därpå.

Det är kanske ingen tillfällighet, att upplagan av Dietrichs Einfältiger Vnterricht i Uppsala är sammanbunden med några danska skrifter: en likpredikan av Niels L. Arctander över Elisabeth Skram med ett slags bifogat testamente till nämnda adelsfrus man och barn¹. Volymen innehåller dessutom Ein Betbüchlein für allerley gemein anligen, tryckt i Leipzig 1549 (okänd för Althaus), och M. Luthers Ein einfeltige weise zu beten für einen guten freund, även tryckt 1549, en skrift, som redan 1541 hade översatts till danska av Peder Palladius.

Men Tidemands En enfoldig Vndervisning paa Fader vor innehåller ytterligare bidrag av Veit Dietrich. Efter »En Christelig betractelse oc bekiendelse« följer, skriver, Gierow, »En Formaning til det Høyuerdige Altars Sacramente«, som icke till någon del har bønekaraktär. Denna nattvardsförmaning anges i boken direkt såsom författad av Dietrich«, ehuru den delvis bygger på Brandenburg-Nürnbergsk kyrkoordning av år 1533 (sid. 116 f.). Förmaningen återfinnes i Dietrichs Agendbüchlein für die Pfarr-Herren auff dem Land. Gierow har icke kunnat finna något exemplar av denna viktiga gudstjänstordning i de nordiska biblioteken (sid. 130). Ett exemplar, tryckt i Nürnberg 1548, förvaras dock i Kongl. Bibl. (uppl. okänd för Althaus). Förmaningen är där intagen i Ordnung des Herrn Abentmals.

Det följande avsnittet, »En nyttig Vndervisning, som mand maa bruge hoss de Siuge effter tidens leylighed«, utgöres »åter igen enligt vad som i texten anges« av en traktat av Dietrich (sid. 118). I själva verket är denna traktat hämtad från Agendbüchlein, där den återfinnes under kap. XI: Wie man die krancken trösten soll. Från samma kapitel i Agendbüchlein kommer credoutläggningen under rubriken: »Der nest maa mand ved denne maade sige den Christelige tro faar den Siuge« och avsnittet: »Effterdi at siuge Folck haffwe ofte suore Fristelse« ...

¹) Jfr H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, I, sid. 145.

Dessa stycken följas av »en tröstschrift av ganska speciell natur, En grundelig oc merckelig Trøst for dem, som ere fordømde til Døde, oc skulle affliffuis for deris misgerninger . . . författad av Dietrich själv« (sid. 119). Också denna skrift är hämtad ur Agend-Büchlein, och utgör där avsnittet: Trost wider die schand und den tod, i kapitlet: Wie man gefangene und zum todt verurtheylte unterrichten und trösten soll.

Därefter följer en avdelning med bibliska böner, vilka ytterst återgå på O. Brunfels Bettbüchlein. Åtminstone en av dessa böner har med säkerhet kommit in i den danska översättningen via Veit Dietrichs Einfältiger Vnterricht, nämligen Salomos bön om andliga gåvor (I Kon. 8: 57—58), som egentligen utgör ett utdrag ur en mer omfattande bön i Brunfels bönbok. Översättningen följer troget originalet.

Nästa avsnitt av Peder Tidemands Dietrich-översättning innehåller en samling »Christelige Bøner baade om Aandelige oc Legemlig nødtorffthighed«, vars ursprung förf. delvis lyckats lösa (sid. 121 f.f.). Härtill kan dock tilläggas, att nr. 24: En Bön at wi met glede kunde vente Herrens tilkommelse, och nr. 25: En betractelse oc Bön om den yderste Dom, återfinnas i Ein Christlich Bedeböck (1542)¹ under rubrikerna: Umne genade de thokumpst Christi mit fröden tho erwachten, och, Ein betrachtung des Jüngsten dages. Så är även fallet med nr. 27: En Bön oc betractelse i genuordighed, som i den nyssnämnda lågtyska bönboken är rubricerad: Ein ander gebet vnde betrachtunge yn wedderwericheit. Bönen nr. 26: En daglig bön for Börn om Aandeligt och timeligt, är Veit Dietrichs bön, Ein tegliches Gebet für die Kinder umb geistliches und Zeitliches i Einfältiger Vnterricht, 1549.

I omedelbar anslutning till denna böneavdelning kommer en annan samling: Collecter oc Christlige Böner, som mand maa bruge i Messen. »Den i rubriken till denna böneavdel-

¹) Om denna bönbok, se nedan sid 179.

ning med titeln: Viti Theo. Tydske Kircke skick, angivna förlagan måste med säkerhet anses vara Veit Dietrichs år 1543 utgivna gudstjänstordning», skriver Gierow (sid. 129 f.). Detta är en riktig förmodan. I Agendbüchlein är denna kollektsamling rubricerad: Collecten und deutsche Gebet, so man zur Mess und sonst singen oder lesen soll. Av kollekterna återfinnas nr. 1—32 i följd i Agendbüchlein. Bönerna nr. 33 och 34 stå i samma gudstjänstordning upptagna under kapitlet: Ordnung des Herrn Abentmals. Större delen av dessa kollekter gå tillbaka till Brandenburg-Nürnbergskyrkoordning. Kollekten nr. 35 finns i Ein Christlich Bedeböck (1542) under rubriken: Inn angst unde noth wedder den Törcken.

Gierow har av naturliga skäl icke jämfört kollektbönerna i En enfoldig Vndervisning, med den direkta förlagan i Agendbüchlein. Han konstaterar, att Brandenburg-Nürnbergskyrkoordinings böner i flera fall ha befunnits för långa och därför förkortats, »om av Dietrich eller av Tidemand må alltså lämnas därhän« (sid. 132). En jämförelse visar i själva verket bestämda olikheter mellan kollekterna i Brandenburg-Nürnbergskyrkoordning och i Agendbüchlein. Sålunda har Veit Dietrich tillsatt rubriker på flera böner, en anordning, som också möter i den danska översättningen. Det är icke Tidemand, som förkortat bönerna i Veit Dietrichs Agendbüchlein utan Veit Dietrich, som förkortat kollekterna ur Brandenburg-Nürnbergskyrkoordning. Att Tidemand följer det tyska originalet framgår av följande jämförelse:

Tidemand.

At Guds vilie kand ske.
O Herre, Wi bede, giff oss altid
naadelige en Aand, til at giøre och
tencke huad som ret er, paa det at
wi som icke kunde vere uden dig,
kunde oc leffue effter dig . . .

Dietrich.

Das Gottes will geschehe.
O, Herr, wir bitten, gib uns allzeit
gnediglich einen geyst, zu gedenc-
ken unnd zu thun, was recht ist,
auff das wir, die wir an dich nicht
sein können, nach dir auch leben
mögen . . .

Den lösning av skriften, En enfoldig vndervisning, som här framlagts, får sina konsekvenser på andra punkter av Gierows avhandling. I Palladius' översättning av J. Groschs Trostsprüche finns en bönesamling, som han möjligen vill tillskriva Veit Dietrich (sid. 96 f.). Dessa böner återkomma nämligen i Tidemands översättning, En enfoldig undervisning. Så mycket står emellertid klart, att denna bönesamling ej är med i Dietrichs Einfeltiger Vnterricht. Angående avsnittet: Huorlunde huer Christen kand retteligen betracte Fader vor, i Summaria, som år 1552 översattes till danska, säger Gierow, att den »möjligen« härrör från Veit Dietrich. Detta är icke endast möjligt utan säkert. Tidemands och Palladius' översättningar av denna Fader vår-parafra är emellertid oberoende av varandra. Förf. utgår från, att Palladius återger originalets text mest exakt (sid. 207 f.). Utan tvivel är det tvärtom. Tidemands översättning ansluter sig närmare till det tyska originalet.

I senmedeltidens katolska kyrka utgjorde andaktsböckerna med titeln, Hortulus animae, en omtyckt läsning. Inom protestantismen sökte man skapa en ersättning för dessa andaktsböcker i form av evangeliska Hortuli. Boktryckaren Jürgen Rhaw i Wittenberg utsände sålunda år 1547 från sitt eget tryckeri en andaktsbok med titeln, Hortulus Animae: Lustgarten der Seelen, som år 1552 översattes til danska av Peder Tidemand. Såsom tysk förlaga har Gierow använt den rätt utförliga beskrivning av Hortulus Animae, som finns i H. Beck, Die Erbauungsliteratur der evangelischen Kirche Deutschlands (1883). På grundval av Becks skildring framhåller förf., att den tyska förlagan skulle sluta med en kort teckning av Luthers levnad och reformationens begynnelse (sid. 191 f.). »I den danska översättningen har i slutet infogats De hellige Apostlers Symbolum, i hwilcken vor Christelige Troes rette grund findis«. Det är credo-utläggningen av Luther, som här avses. Tidemand är helt oberoende av

tidigare översättningar och följer originalet trognare än sina föregångare. »Den enda egentliga avvikelsen består däri, att Luthers tredelning av stoffet frångåtts, och att utläggningen i stället indelats i tolv artiklar«. Så långt förf.

Originalen finns emellertid i Kungl. bibl. i Stockholm i en upplaga av år 1548. Här upptages också det avsnitt, som förf. betecknar såsom ett tillägg i den danska översättningen: *Das Symbolum der heiligen Aposteln, darin der grund unsers Christlichen Glaubens gelegt ist, ausgelegt durch D. Mart. Luther.* Och detta symbolum är indelat i tolv artiklar.

Veit Dietrich fick en ökad betydelse för danskt fromhetsliv genom översättningarna av hans bägge skrifter, *Kinderpredig* och *Summaria*. Vid analysen av postillan, som översattes av Peder Tidemand till danska år 1556, har förf. använt ett ofullständigt exemplar av *Kinderpredig*, tryckt 1548. Något annat har icke varit »tillgängligt» för undersökningen. Men ett fullständigt exemplar, *Kinder Postilla*, tryckt i Wittenberg 1549 »durch Georgen Rhawen Erben«, finns i Kungl. bibl. i Stockholm. Uppenbarligen har Tidemand vid översättningen använt 1549 års upplaga. Den danska översättningen innehåller efter S. Thomasdag, »En almindelig form oc maade huorledis Folcket skal formanis til at bede effter Predickan«. Denna Form saknas i den upplaga, som förf. använt vid analysen, men finns i den tyska förlagan av år 1549: »Ein gemeine Form, wie zum beschluss der Predigt, das Volck zum gemeinen Gebet sol vermanet werden.«

År 1552 utkom Nic. Palladius' översättning av *Summaria*. Till denna andaktsbok, som innehåller kortfattade utläggningar över kyrkoårets evangelieperikoper, är fogad den kollektserie, vilken framför allt gjort Dietrichs namn känt för eftervärlden. Redan fyra år innan den liturgiska uniformiteten genomfördes i den danska kyrkan i och med *Alterbogen* 1556, som upptog Dietrichs böner

såsom alternativ till den äldre kollekträckan, introducerades dessa kollekter i Lunds stift.

»Den tyska originalupplagan av Summaria har ej varit tillgänglig«, skriver Gierow (Sid. 204 not 27). I stället har förf. använt Reus' utgåva av Summaria efter en upplaga i Nürnberg 1557, som emellertid saknar festdagsserien av kollekterna. Denna serie finns emellertid i en samling, utgiven av Otto Dietz, som bygger på den första upplagan av Veit Dietrichs Summaria 1546.

Den tyska originalupplagan (tryckt 1548) förvaras dock i Kongl. Bibl¹. Synbarligen har N. Palladius såsom förlaga använt denna upplaga, som skiljer sig i flera avseenden från 1557 års utgåva, av vilken förf. haft ett utdrag, och även från den äldsta upplagan, 1546, på vilken Dietz' utgåva bygger. Det är tydligt, att 1548 års utgåva bearbetats av Dietrich själv.

»Märkligt är«, skriver Gierow, »att trettondagen kommit att utfalla i Nicolaus Palladius' översättning«. Den återfinnes nämligen i originalets serie (sid. 201 f.). Det är riktigt, att dagen står upptagen i 1557 års upplaga. Däremot saknas den i upplagan av år 1548. Att Palladius' i sin danska översättning utelämnat trettondagen beror säkerligen på att han följt 1548 års upplaga.

Om Gierow hade använt originalupplagan, skulle flera av de avvikelser, som han påtalar, fått en naturlig förklaring. »I den tyska upplagan finnes icke någon bön för den helige Mattias' dag. Däremot finnes en sådan i Kinderpredig. I den danska översättningen förekommer emellertid för denna dag såväl en betraktelse över den sistnämnda text (Matt. 11:25—30) som en därtill knuten bön. Denna sistnämnda är oberoende av bönen i Kinderpredig och nästan ordagrant likalydande med den närmast därpå följande, till betraktelsen för Marie bebådelsedag knutne bönen« (sid. 204, jfr sid. 214 not 57). Det är riktigt, att

¹) Förf. hade alltså ej behövt skriva till Nürnberg för att där göra förfrågningar om 1548 års upplaga av Summaria (sid. 204 not 27).

Dietz utgåva saknar Matthias' dag, men däremot finnas både betraktelsen och bönen på nämnda dag i 1548 års upplaga av Summaria. Där har Palladius synbarligen hämtat den.

En annan avvikelse kan enligt Gierow iakttagas beträffande texterna, utläggningarna och bönerna till 1 och 2 sönd. e. tref., »vilka av Nicolaus Palladius äro sinsemellan utbytta i jämförelse med originalet. Denna omkastning har säkerligen icke skett av en tillfällighet utan torde sammanhänga med den ordning, i vilken texterna stå i evangelieboken« (sid. 204, jfr sid. 230). »Omkastningen« av texter, utläggningar och böner på de nämnda dagarna förklaras dock helt av det förhållandet, att N. Palladius uppenbarligen använt 1548 års upplaga, som har precis samma anordning som den danska översättningen.

Till Summariaöversättningen är tillagd en bönesamling, som kompilerats av Nicolaus Palladius själv. Först kommer en »Tacksigelse«, som Gierow avtrycker (sid. 205), ett skriftermål och en bön om syndernas förlåtelse. Källan för dessa böner är Mickael Coelius' *Wie ein Christ Gott teglich dancken, seine sünde beichten und beten sol*. Till denna för den danska bönelitteraturen ytterst betydelsefulla bönbok återkomma vi längre fram. Tacksägelsen är ordgrannt översatt från Coelius' skrift:

Coelius.

Dancksagung.

Ich dancke dir, mein himlischer Vater, durch Jhesum Christum deinen lieben Son, das du Himmel, Erd und alle Creaturen durch deine Göttliche gewalt hast geschaffen, durch deine Weisheit regierest und erhebst, durch deine Veterliche Göttliche güte, gnade und barmhertzigkeit austeilest, zum dienst Menschlichem Geschlechte . . .

Palladius.

Tacksigelse.

Jeg tacker dig min himmelske Fader, ved Jesum Christum, din kiere Søn, at du haffuer met din guddomelig mact, skabt Himmel oc Jord, oc alle Creature oc met din vished och faderlig guddomelig godhed vddeler dem til Menniskens slectis nytte oc tienstactighed . . .

Som sista avsnitt i Palladius' bönesamling och i hela Summariavolymen följer »Huorlunde Christne skulle daglige bede, huer i sit kald«. »Vilken förlaga Nicolaus Palladius haft till denna sista bönesamling, har icke kunnat fastställas«, skriver Gierow (sid. 209). I senare skrifter såsom P. Tidemands stora bönbok av år 1563 har förf. återfunnit flertalet. Samtliga dessa böner — utom två — ha emellertid hämtats ur Coelius' andaktsbok. Ett enda exempel lämnas här på översättningens förhållande till originalet:

It Börns bön

O Euige barmhertige gode Gud, som haffuer skabt mig til it Meniske, oc fornumstigt Creature, oc ladet mig fødte her paa Jorden, oc befalit mig at ære min fader oc moder, giff mig it lydactigt hierta mod dem, at ieg maatte kende dem at vere skickede i din sted til at regere mig . . .

Gebet eines Kindes.

O Ewiger, Barmhertziger, gütiger Gott, der du mich einen Menschen und vernüfftige Creatur hast geschaffen, und auff erden lassen geboren werden, mir auch befohlen, meinen Vater und mutter zu ehren. Gib mir ein verstendig und gehorsam Hertz gegen jnen, das ich sie an deine stat mir zugeordent erkenne, mich zu regieren . . .

Nic. Palladius' Summariaöversättning fick betydelse för Alterbogen av år 1556, som utgavs av Peder Palladius. Alterbogen var ett led i arbetet på att skapa uniformitet på det liturgiska området. Vid sidan av perikopserierna utgöra de båda kollektböneräckorna Alterbogens huvud-innehåll. De äro också föremål för Gierows intresse.

Den gamla kollektserien, som går tillbaka på det katolska missalet, fanns tidigare i dansk översättning på två håll, i Frans Vormodsens Een gantske nyttelig . . . Handbog, 1539, och i Hans Tausens En Ny Psalmebog, 1553. Bägge översättningarna äro oberoende av varandra. Peder Palladius har för Alterbogens första kollektträcka »genomgående« begagnat psalmbokens översättning (sid. 223). Och denna översättning skall först bli föremål för vårt intresse.

Kollektserien i Tausens psalmbok har synbarligen före-

legat redan 1544, då en första upplaga utkom, av vilken något exemplar dock ej är bevarat. Man kan emellertid fråga sig, hur forskningen bedömt denna översättning.

C. T. Engelstoft framhåller, att Tausens kollekter »baerer Præg af en selvstændig Bearbejdelse af den latinske Original, hvorved Sproget har vundet betydeligt«¹. Enligt P. Severinsen är översättningen av kollekterna i den Tausenska psalmboken en annan än den tidigare »og gennemgaaende en bedre«². Slutligen betonar Gierow såsom ett karakteristikum för kollektserien i 1553 års psalmbok, att den i långt högre grad än Haandbogen 1539 håller sig till förlagan, »det romerska missalet i någon av dess danska gestalter« (sid. 180). Gentemot den föregående forskningen skulle nu den frågan kunna ställas: Har verkligen kollektserien i den Tausenska psalmboken översatts direkt från det katolska missalet?

Lis Jacobsen har stannat inför en fras i kollekten på tredje dag påsk i psalmboken av år 1553. Det heter här:

Vnde dine Tienere ath beholle det Sacrament i *leffuendet*, som de i Troen haffwe undfanget. »Ordet leffuendet er aabenbart en Kontamination af Participiet leffuende og Substantivet leffnet, og dette mærkelige Ord, der sikkert ikke har haft mere Hjemmel i Datidens Sprog end i Nutidens, gaer uforandret over i Alterbogen 1556«³. En förklaring till detta »märkelige« ord kan måhända givas, om man jämför kollekten på tredje dag påsk i den Tausenska psalmboken med kollekten i en lågtysk bönbok, Ein Christlich Bedeböck, som redan tidigare omnämnts:

¹) C. T. Engelstoft, Liturgiens eller Alterbogens och Kirkerituals Historie i Danmark, sid. 163.

²) P. Severinsen, Dansk Salmedigtning i Reformationstiden (Kirkehist. Saml. R. 5, bd. 2), sid. 283. Lis Jacobsen (Af Alterbogens Krønike i Theol. Tidsskrift for den danske folkekirke, R 3, bd. 9, sid. 35 f.) säger på tal om psalmbokens kollekter: »Hvem denne i øvrigt lidet tilfredsstillende Oversættelse skyldes, er det næppe muligt at afgøre«.

³) Peder Palladius' Danske Skrifter, bd. 3, sid. 317.

Psalmboken.

O Almectige Gud, som altid forøger din Menighed met Ny Christnis formerelse, Vnde dine Tienere, ath beholle det Sacrament i *leffuendet* som de i Troen haffue vndfanget . . .

Ein Christlich Bedeböck.

O Here Godt de du dyne vorsamelinge altydt mit einer nyen gebort vormerest, vorlene dynen denern, dat Sacrament der döpe *im leuende* tho holden, welck se dorch den gelouen entfangen hebben . . .

Likheten mellan de bägge texterna är stor icke endast beträffande det omdiskuterade ordet utan också i övrigt. Det förefaller alltså, som om kollektbönen skulle ha översatts från en lågtysk kollektsamling, som i sin tur återgår på det medeltida missalet.

Det finns andra exempel, som peka i den riktningen, att nästan hela kollektserien i psalmboken 1553 bygger på den nämnda lågtyska bönboken. Rubrikerna över de bägge kollektsamlingarna förete sålunda en viss överensstämmelse:

Psalmbogen.

Her effter følger alle Søndagers oc Høytiders retskaffne Collecter oc bøner, Som læsis i den hellige Kircke det gantske Aar om kring . . .

Ein Christlich Bedeböck.

Collecten edder Bede der hilligen kercken up alle Sundage vnd Feste des Heren, vnde der vornemesten hilligen dorch dat gantze jaer . . .

Med avseende på kyrkoårets övriga kollekter skall här några stickprov givas till belysning av överensstämmelsen mellan texterna:

*1 sönd. i advent.**Psalmbogen.*

O, Herre, wi bede, opueck din mact och kom. Ath wi maatte met din beskermelse befrüis fra de vaader, som oss offuerhenge for vaare Synder. Och wi maatte met din befrelse varde Salige, Du, som leffuer och Regnerer . . .

Ein Christlich Bedeböck.

Wy bitten dy O Here, erwecke dyne krafft unde kum, dat wy wan anstanden farlicheiden unser sünde dorch dyne beschermynge erlöset, und dorch dyne erlösing erholden unde salich werden. De du leuest unde regerest . . .

På 1 sönd. efter heliga tre konungars dag återfinnes psalmbokens kollekt i den tyska förlagan på 2 sönd. efter heliga tre konungar:

Psalmbogen.

O Allmechtige euige Gud, som styrer alle ting baade i Hiemmelen oc paa Jorden, hör mildelige dine folchis Bøner, oc giff fred i vore tider . . .

Ein Christlich Bedeböck.

Allweldige ewige Godt, de du beide hemmelsche unde erdesche dyngeregerest, erhör gnedichliken de bededynes volckes, unde giff dynen frede tho unsen tyden . . .

2 sönd. i fastan.

O Gud, som seer at wi ere omectige til alt gaat, Beuare oss induortis oc uduortis, at wi maa befriis fra all genuordighed paa Legemet, oc rensis fra alle onde tancker i hiertet . . .

O Here Godt de du süst, dat wy wan al unser krafft nichts vormögen, bewar uns inwendich unde uthwendich, dat wy vor aller wedderwerdicheit am lyue beschermet, unde van bösen gedancken am herten gereiniget mögen werden . . .

St. Peders dag i fängelset¹.

O Gud, som lod S. Peder Apostel lössis aff fengsel, och oskad heden komme, Wi bede, loss vore synders baand oc udluck formildede fra oss alt det ont er . . .

O Here Godt, de du den hilligen Apostel Petrum van der gefencknisse erlöset, ungeqwasset hefft hen lathen gaen, wy bidden, uplöse de bende unser sünden unde wende gnedichlick van uns alle dat uns schaden macht . . .

¹) Gierow framhåller, at Haandbogens nyårskollekt återfinnes i psalmboken, »som emellertid har ytterligare en kollekt, ingendera går tillbaka på Missalet» (sid. 179). Den första nyårskollekten är upptagen i Ein Christlich Bedeböck, medan den andra har vissa likheter med en nyårskollekt i M. Coelius' bönbok: Auff das wir dadurch von der vermaledeung des Gesetzes erlöset werden . . .

Ath wi aff Louens formaleididelse maa bliffue euige befride . . .

6 sönd. efter trefaldighet.

O krafttige Gud, huess alt det er, som er aller bæst, Indplanter i vore bryst dit naffns kerlighed, oc giff Gudelighedz forøgelse i oss, At du ville opelske de tingest, som gode ere, och de tingest, der opelskede ere du ville dem i Gudeligheds forarbeydring beuare, Ved vor . . .

O starcker Godt, des dar gantz ys, wat dar am allerbesten ys, plante ynn unse herten de leue dynes namens, unde giff dat wy jnn der Godttenstlicheit thonemen, dat du wat gudt ys jnn uns upfödest, unde dat upgefödt ys jnn vlyte unde thoneginge der fromicheit bewarest, Dorch unsen . . .

Mikaelidagen.

O Gud, som met een underlig skick bestiller Englers oc menniskers tjänister, Giff det veluillige, at huilcke som i Hiemmelen altid for dig staa och tjänne, Maa her paa Jorden vort Liff beskerme, Ved vor Herre Jesum . . .

O Here Godt, de du wunderliker wyse der Engelen unde minschen denst vorschaffest, vorlene gnedichlich, dat van den, de vor dy alle tydt im hemmel tho denste staen, ock up erden unse leeuent beschermet werde. Dorch unsen Heren . . .

19 sönd. efter trefaldighet.

O Altmectige oc barmhertige Gud, Udlæck formildede alle ting, som oss ere emod, Ath wi ledige baade i Siaelen och Legemet, maa de tingest, som dig til höre met fri hierter udrætte, Ved vor Herre . . .

O allmechtige barmhertige Godt, affwende gnedichlick van uns alle wedderwerdicheit, up dat wy beide am lyue unde der seelen ferdig unde unuerhindert de dyngde de dyne synt mit fryen unde willigen herten vullenbrenge. Dorch unsen Heren . . .

Psalmbokens kollektträcka följer uppenbarligen icke det romerska missalet vi någon av dess danska gestalter. Synbarligen har den översatts till danska via en lågtysk bönbok. Att de tyska biblioteken äro stängda omöjliggör emellertid en mer allsidig undersökning av detta problem¹.

¹) Frågan om den svenska evangeliebokens kollekter ha översatts direkt från latinet eller förmedlats via tyska samlingar, borde tagas upp till behandling. Jfr t. ex. Dominica II. post. oct. Epiphanie i Een liten Songbok, 1553 med 3 sönd. efter trettondagen i Ein Christlick Bedeböck.

Med Ein Christlick Bedeböck föreligger en bönesamling, som skulle ha haft betydelse vid en undersökning av den allmänna kollekttraditionen före Veit Dietrich och Coelius. Varken Althaus eller Gierow känner den. Boken, som förvaras i Kongl. Bibl., är tryckt i Magdeburg 1542 och utgör den andra upplagan¹. Magdeburg hade såsom Gierow visat stor betydelse för den danska bokmarknaden (sid. 402 f.). Att en tidigare upplaga utkommit framgår tydligt av titelbladet: »nu alle wedderumme mit vlite auerseen, gebetert, unde veelfoldich vormeret«. Enligt förordet hade bönerna översatts ur flera andra bönböcker till nytta för »den simpelen unde eynfoldigen«, som icke förstodo latin.

Bönboken har ett mycket rikhaltigt innehåll. Utom kollekter på söndagar och fester, möta här böner för martyrer och bekännare och helgon. En särskild samling kollekter finnas »vor alle stende« liksom också bibliska böner: »Bede der hilligen Veders beide des olden unde nyen Testamentes« jämte en ny serie kollekter vid Kristi födelse, uppståndelse, himmelfärd. etc. Kasuistiken är mycket framträdande. Man finner här böner, när man släcker ljuset, tvättar händerna, när klocken slår o.s.v. Det medeltida inslaget är påfallande. Bönboken präglas i hög grad av devotio moderna-fromheten.

Den första kollektserien i Alterbogen 1556 har alltså hämtats från den Tausenska psalmboken, vars kollekt-räcka i sin tur synbarligen översatts från det katolska missalet via en tysk kollektsamling. Gierow har icke närmare gått in på Alterbogens första serie. Lis Jacobsen gör däremot flera intressanta påpekanden². »Paa nogle Dage har Alterbogen erstattet Salmebogens Kollekt med en helt anden Kollekt«. Psalmbokens kollekt på fastlagssöndagen svarar till missalets, »mens Alterbogens Kollekt er af ukendt Oprindelse«. Detsamma gäller kollekten på 1 sönd. efter

¹) C. Borchling och B. Claussen, Niederdeutsche Bibliographie, 1, sid. 615 (nr. 1363), jfr M. Hasse, Magdeburger Buchdruckerkunst, sid. 41.

²) Peder Palladius' Danske Skrifter, bd. 3, sid. 316 f.

påsk. Psalmbokens kollekt bygger här på det medeltida missalet. Slutligen omtalar Lis Jacobsen, att Alterbogen »meddeler Kollekt till 25—27. Søndag efter Trinitatis, hvilke Dage ikke er medtaget i Salmebogen¹. Det finns alltså några olikheter mellan psalmboken och Alterbogen. Men beträffande de allra flesta kollekter följer Alterbogen texten i psalmboken. Emellertid är det möjligt att även lösa de okända kollekternas ursprung, där Alterbogen går utöver psalmboken.

Fastlagssöndagen kollekt i Alterbogen 1556 återfinnes i M. Coelius' *Wie ein Christ Gott teglich dancken . . . sol på 4 sönd. i advent.*

Coelius.

Lieber Here und Heiland Jhesu Christe, Wache auff durch deine Göttliche gewalt und erscheine mit deiner stercke, Auff das, was uns unserer sünden halben hindert, wir von denselben durch deine Menschwerdung erlöset, ewig selig werden, Der du lebest und regierest . . .

Alterbogen 1556.

O Kære Herre oc frelsere Jhesu Christe, vaage op formedelst din Guddommelige maect, oc obenbare dig met din styrcke, Paa det wi kunde formedelst din Mandoms anammelse forløsis fra det som forhindrer oss paa vore synders vegne, oc bliffue til euig tid salige, Du som leffuer oc regnerer . . .

I något stilistiskt ändrad form är denna kollekt upptagen i den reviderade Alterbogen på 4 sönd. i advent.

Även kollekten på 1 sönd. efter påsk finner man i Coelius' andaktsbok — här dock på 2 sönd. efter påsk:

¹) P. Severinsen (Dansk Salmedigtning i Reformationstiden, sid. 283) skriver: »I sin Alterbog 1556 har P. Palladius paa faa Undtagelser naer benyttet Salmebogens Kollekt. I Slutningen af Trinitatistiden har han dog bearbejdet enkelte af dem«. Engelstoft (o. a. a. sid. 165.) skriver med anledning av de okända kollekterna i Alterbogen: »Snarest skulde man vel troe, at disse sidste var Palladii eget Værk, men ligesom de bære Præg af Oversættelse fra Latin, saaledes seer man af et andet Factum, at Palladius' ikke var tilbøielig til at forøge Collekternes Tal med egne Frembringelser, thi hvor han savnede Collecter til den anden Række, som han tilføiede og som vi strax skulle nærmere omtale, tog han dem blandt de allerede anbragte, saa at adskillige forekomme to Gange.«

Alterbogen.

Barmhertige ewige Gud, Himmelske Fader, du som ydmygede din elskelige Søn indtil Kaarssens død, Paa det hand skulde oprette oc forløse verden, som laa forderffuen oc fordømt, Giff dine tro Menniske, at huilcke du nu haffwer forløst fra døde, de kunde glæde sig med dig euindelige, formedelst den samme din Søn Jhesum Christum . . .

På samma sätt stå kollekterna på 25—27 sönd. efter trefaldighet upptagna i Coelius' bönbok. Den 25 sönd. återfinnes på 23 sönd. efter trefaldighet:

Alterbogen.

O Barmhertige ewige Gud, himmelske Fader, Wi bede, at du vilt naadelige forløse dit folck aff deris synders baand, i huilcke wi ere faldne aff skrøbelighed, Paa det wi uden vore fienders fryet kunde tiene dig i retsindig retferdighed oc hellighed, al vor liffs tid, Ved Jhesum Christum vor Herre . . .

På den 26 sönd. har Alterbogen övertagit Coelius' kollekt på den 24 sönd. efter trefaldighet:

Alterbogen.

Herre almectige Gud, himmelske Fader, Betee oss arme syndere din miskundhed, at, effterdi wi icke kunde forlade oss paa nogen vor egen fortienste men i alle maade fortuile derpaa, icke skulle falde i din strenge dom, men formedelst din naade oc barmhertighed Forlös der fra, formedelst din Son vor Herre Jhesum Christum . . .

Coelius.

Barmhertziger Ewiger Gott, himmlischer Vater, der du deinen lieben Son gedemütiget hast, bis inn den todt des Creutztes, Auff das er die Welt so verdorben, und verdampft lag, auffrichtet und erlösete, Gib deinem Gleubigen, das, die du nu vom Tod hast erlöset, sie in ewigkeit sich mit dir frewen, Durch denselbigen deinen Son Jhesum Christum . . .

Coelius.

O Barmhertziger, Ewiger Gott, himmlischer Vater, wir bitten, du wolest dein Volck gnedig erlösen, aus den banden jrer Sünde, inn welche wir aus schwachheit sind gefallen, Auff das wir one furcht für unsern Feinden, dir dienen, inn rechtschaffener gerichtigkeit und heiligkeit unser lebenslang, Durch Jhesum Christum unsern Herrn . . .

Coelius.

Herr Allmechtiger Gott, Himmlischer Vater, Erzeige uns armen Sündern deine barmhertzigkeit, das, die weil wir keins unserer Verdienst furwenden, sondern an denselben allen verzagen müssen, nicht in das urteil deines gerichtts fallen, sondern durch deine gnad und Barmhertzigkeit, dauon erlöset werden, Durch Jhesum Christum deinen Son unsern Herrn . . .

Kollekten på 27 sönd. har P. Palladius hämtat från den 25 sönd. efter trefaldighet i Coelius' andaktsbok:

Alterbogen.

Barmhertige euige Gud himmelske Fader, Wi bede dig, at du vilt opwecke oss, at wi met al flid kunde vandre Christelige i gode gerninger oc altid bestyrckis formedelst dig oc befindis i al Gudelighed, Ved vor Herre Jhesum Christum . . .

Coelius.

Barmhertziger, Ewiger Gott, himmlischer Vater, Wir bitten, du wollest uns auffwecken, auff das wir mit allem fleis in guten wercken Christlich wandeln, Auff das wir allezeit durch dich gestercket, in aller Gottseligkeit erfunden werden, Durch Jhesus Christum unsern Herrn . . .

Man kan alltså fastställa, att Coelius' kolleksamling haft betydelse för den första kollektserien i Alterbogen av år 1556.

Den andra kollektträckan i Alterbogen 1556 innebar något helt nytt i den danska kyrkans gudstjänstordning. Den går tillbaka på Veit Dietrich. Redan 1931 påvisade S. Estborn — mot Lis Jacobsen — i en uppsats, att den nya kollektserien införts i Alterbogen från Nic. Palladius' danska översättning av Dietrichs Summaria, 1552¹. Gierow, som vidare utför Estborns resultat, uppställer också en tabell över källorna till Alterbogens andra kollektserie (sid. 231 f.). De flesta kollekterna härröra från Summaria. Några ha dock för Gierow okänt ursprung.

Trettondagens kollekt finns i Coelius' andaktsbok. Så är också fallet med den till nattvardsliturgien hörande bönen, Wi tacke dig Herre Almectigste Gud, at du met disse salige gaffwer . . ., som ytterst går tillbaka till Luthers Deutsche Messe. Den står hos Coelius bland bönerna »nach der aus- teilung des Sacraments«. Kollekten på tredje dag påsk, som saknas i Summaria, återgår såsom Gierow visat till Deut-

¹) S. Estborn, Den svenska evangeliebokens andra kollektserie sid. 110 noten (i Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv, 1931). Jfr Bjørn Kornerup, Hvem skyldes Oversættelsen af de nye Kollektter i Alterbogen af 1556? sid. 45 f. (i Kirkehist. Samlinger, 6 R. VI, 41 ff.).

sche Messe. Den upptages emellertid ordagrant i Coelius' kollektserie »am heiligen Ostertage«. Coelius har, såsom senare skall visas, utnyttjat många av Luthers kollekter. Ej heller kollekten på tredje dag pingst är med i Summaria. Den har synbarligen också hämtats från Coelius' andaktsbok, där den återfinnes »am Pfingstmontag«. Överensstämmelsen mellan texterna framträder tydligt vid en jämförelse:

Alterbogen.

O Almectige barmhertige Gud, du som haffwer giffwit Apostlene din hellig Aand, Giff oss ocsaa den samme Aand, at rettelige paakalde dig, oc at wi kunde bliffue bøn-hörde i det som wi bede om, oc giff din Kircke fred, formedelst din kære Søn vor Herre Jesum Christum . . .

Coelius.

Almechtiger Barmhertziger Gott, der du den Aposteln deinen heiligen Geist geben hast, Verleihe uns auch denselben Geist, dich wahrhaftig anzurufen, und was bitten, das wir erhört werden, und gib deiner Kirchen friede, Durch Jhesum Christum unsern Herrn . . .

De flesta av de okända kollekterna ha sålunda uppenbarligen förmedlats till Alterbogen genom Coelius' kollekt-samling.

Beträffande kollekterna på den 26 och 27 sönd. efter tref. framhåller Gierow, att de saknas i Summaria och sålunda härstamma från »annan källa« (sid. 233). Alterbogens andra serie, som är rubricerad: »Oc under tiden denne«, upptager emellertid inga kollekter på nämnda söndagar. Det är alltså orimligt att tala om »annan källa« för böner, som ej existera.

År 1560 avled Peder Palladius, Själlands förste superintendent, och fick till efterträdare Hans Albertsen, som snart efter sitt ämbetstillträde grep sig verket an att förbättra gudstjänstordningen. År 1564 föreligger resultatet av detta Hans Albertsens liturgiska reformarbete i en reviderad upplaga av Alterbogen. Denna upplaga finns dock ej bevarad i fullständigt skick, men sannolikt har Alterbogen 1564 oförändrat omtryckts i

den fullständiga upplagan av år 1574. Av Hans Albertsens förord framgår, att han synnerligen lagt vikt vid kollekternas revidering.

Gierow framhåller, att den första kollektträckan, som P. Palladius för Alterbogen 1556 närmast hämtat från psalmboken, i Albertsens reviderade Alterbog »delvis föreligger i grundligt överarbetat skick«. Den följer icke den latinska förlagan så nära som Alterbogens första upplaga (sid. 237). Man ger emellertid »en fullständigt felaktig bild« av det revisionsarbete, som den äldre kollektserien i Alterbogen underkastades före utgivandet av den nya Alterbogen, när man med Engelstoft säger, att den nya upplagan på enskilda ställen självständigt har förbättrat den första kollektserien hos Palladius eller när man såsom Lis Jacobsen talar om en helt ny översättning av de gamla katolska bönerna. Jämför man kollektserierna i Alterbogen 1556 resp. 1574 finner man alla gradationer av bearbetning. »I många fall är texten i det närmaste oförändrad, i många ha däremot tydliga förändringar vidtagits. I ytterligare ett flertal fall äro olikheterna så påfallande, att det knappast är möjligt att skönja en gemensam förlaga bakom de båda texterna. De äro som variationer på samma tema. Och det är närmast orimligt att i dessa fall tala om en nyöversättning av missalets gamla kollekter. Därtill ligga texterna i den reviderade Alterbogens första kollektserie många gånger alltför fjärran missalets« (sid. 239 f.). Så långt Gierows uppfattning om den första kollektträckan.

Den frågan inställer sig nu: Om den Tausenska psalmbokens kollekter förmedlats från missalet via en tysk samling, ligger det då icke nära till hands att förmoda, att något liknande skett vid revideringen av Alterbogen? Och härvid kan det vara lämpligt att närmare redogöra för den tidigare ofta nämnda andaktsboken av Coelius.

Hovpredikanten i Mansfeld, Mickael Coelius utgav förmodligen redan på slutet av 1540-talet en andaktsbok med

titeln, Ein Gülden Kleinot¹. De senare upplagorna ha dock en annan titel, Wie ein Christ Gott teglich dancken, seine sünde beichten, und beten sol, Auch die Episteln und Evangelia ubers gantze Jar, und auff ein jtzlich ein Gebet, daraus man den Verstand derselbigen nemen kan, Mit vielen Christlichen Gebeten, fur alle Stende und not Gott anzuruffen, gebessert und gemehret.

Coelius' bok, som ofta utnyttjats av senare bönesamlingar, upptager tre kollektträcker. Värdefullast är den första serien från det katolska missalet. »Hier zeigt sich Cölius als Meister, der (von Luther abgesehen) alle ähnlichen Versuche, wie die von Georg Witzel in den Schatten stellt. Niemanden ist die schwierige Aufgabe besser gelungen, die lateinischen Texte nicht nur in deutsches Idiom umzusetzen, sondern auch dem evangelischen Verständnis anzupassen unter Wahrung ihrer kurzen lapidaren Form«. Althaus har alltså en hög uppskattning av den första kollektträckan i Coelius' bönesamling. Däremot betraktar han den andra serien, författad av Coelius själv, såsom värdelös. Den saknar en pregnant bönekaraktär. Slutligen upptager Coelius som en tredje serie de Dietrichska evangeliekollekterna.

Utom kollektserierna upptager Coelius' bok 65 andra korta kollekter, »die das Leben des Christen mit seinen wichtigsten Anliegen umspannen«. Denna anordning av böner med hänsynstagande till enskilda stånd, en begynnande bönekasuistik, skulle snart få ännu större betydelse. I många avseenden har Coelius haft Veit Dietrich till förebild. Hans böner utmärkas icke av några djupsinniga tankar men ge uttryck för en sund lutherdom. Coelius' bönesamling har haft betydelse icke minst för J. Habermanns Christliche Gebett, som i sin tur spelat en viktig roll i de nordiska ländernas andaktsliv. Endast enstaka böner ha upptagits av agendorna².

¹) För det följande, se Althaus, Forschungen, sid. 56 f.f.

²) Althaus, o. a. a. sid. 114, 126, 197 f.

Det är betecknande för Coelius, att han så gott som ordagrant övertagit flera av Luthers kollekter¹. Lutherkollekten på 1 sönd. i advent har han placerat på 2 sönd. i advent. Andra Lutherkollekter ha kommit till användning på juldagen, kyndelmässodagen, påskdagen, Kristi himmelfärdsdag, pingstdagen och trefaldighetssöndagen. Kollekten på långfredagen: Barmhertziger, Ewiger Gott, der du deines eigen Sones nicht verschonet hast . . . återfinnas hos Coelius »am stillen Freitag«. Även Luthers andra passionskollekt upptages hos Coelius på långfredagen: »Gebet nach der Predigt«.

Ett exemplar av Coelius' bönbok finns i Kongl. Bibl. I dedikationsepisteln, undertecknad den 26 april 1556, omtalar Coelius, att han tidigare skrivit »ein Betbüchlein«, som nu hade utvidgats. Coelius' bönesamling, som redan haft betydelse för Nic. Palladius' Summaria-översättning och även skymtat i P. Palladius' arbete på Alterbogen 1556, kom att spela en ännu större roll för den reviderade Alterbogen.

Gierow påpekar, att den reviderade Alterbogens kollekt på juldagen, Kristi himmelfärdsdag och pingstdagen i detalj följer Luthers bearbetningar av missalets kollekter (sid. 237 f.f.). Men dessa kollekter finnas, såsom redan nämnts, upptagna i Coelius' andaktsbok. Överensstämmelsen är därför ordagrann mellan Coelius och den reviderade Alterbogen, en överensstämmelse, som sedan — med smärre undantag — sträcker sig över hela kollektserien.

Lis Jacobsen anför såsom bevis på att de gamla kollekterna blivit »grundigt gennearbejdade« kollekten på 1 sönd. i advent. En jämförelse lämnas här mellan de bägge altarböckerna och Coelius på nämnda söndag:

¹) Luthers kollekter äro avtryckta av P. Drews i Beiträge zu Luthers liturgischen Reformen, sid. 81 f.f.

Alterbogen 1556.

O Herre Gud himmelske Fader, wi bede dig, opweck din mact oc kom oss til hielpe, at wi maatte met din beskermelse befrijs fra de vaader, som oss offuer henge for vore synder, Oc wi maatte met din befrelse vorde salige. Du som leffuer . . .

Den reviderade Alterbogen.

O Herre Jesu Christe, opueck din Guddommelige mact, oc kom oss til hielp at wi formedelst din beskermelse kunde befrelsis fra den Straff, som wi vel haffue fortient met vore Synder, oc formedelst din tilkommelse bliffue salige. Du som leffuer . . .

Coelius.

Herr Jhesu Christe, Erscheine durch deine Göttliche gewalt und hilff, das wir von der woluerdientenstraffunserer sünde halben, erlöset, durch deine zukunfft selig werden, Der du lebest . . .

Ytterligere några stickprov skola här tagas till belysning av den reviderade Alterbogens beroende av Coelius' bönbok:

*Sönd. efter jul.**Alterbogen 1556.*

O Allmectigste ewige Gud, styre oss oc vore handel i velbehaglighed, At wi maatte i din elskelige Søns naffn bliffue rige i gode gerninger, Ved den samme vor Herre Jesum Christum, som met dig lifuer oc regnerer . . .

Den reviderade Alterbogen.

O, Ewige Gud, styr vore veye, at wi kunde vandre effter din vilie, oc for din elskelige Søns skyld voxte oc forfremmis i it gudeligt leffnet, huilcken som met dig leffuer oc regnerer . . .

Coelius.

Ewiger, Allmechtiger Gott, richte unsere wege, das wir wandeln nach deinem willen, und wir umb deines lieben Sons willen in gutem leben wachsen und zunemen, der mit dir regiirt . . .

*5 sönd. efter heliga tre konungar.**Alterbogen 1556.*

O Herre beuare din Hussinde i en idelig gudelighed, At den, som forlader sig paa din himmelske naadis eniste haab, maa

Den reviderade Alterbogen.

O Euige Barmhertige Gud, Himmelske Fader, Wi bede dig, at du formedelst din Naade, wilt beuare dine tro

Coelius.

Ewiger, barmhertziger Gott, himlischer Vater, Wir bitten dich, du wollest deine Gleubigen durch deine Gnade schützen, und dieveil

altid met din besker-
melse beuaris, Ved vor
Herre Jesum Christum,
som met dig leffuer och
regnerer . . .

Christne, och effterdi
wi aleniste forlade oss
paa din foriættelse och
Barmhiertighed, Lade
oss ocsaa altid finde be-
skermelse hoss dig, For-
medelst vor Herre Je-
sum Christum, som met
dig leffuer oc regne-
rer . . .

wir allein auff dein
Zusag und Barmhert-
zigkeit trawen, geben,
das wir auch schutz
allezeit bey dir fin-
den. Durch Jesum Chri-
stum unsern Herrn . . .

Annandag pingst.

O, Gud, som gaffst dine
Apostler den hellig
Aand, Unde dine Folck
sin Gudelig bedelsis
udrettelse, At huilcke
du haffwer giffwit Tro-
en, du ville oc giffue
dem Fred, Ved vor
Herre Jesum Christum
. . .

O Allmectige barm-
hiertige Gud, du som
gaffst Apostlene din
hellig Aand. Giff oss
ocsaa den samme Aand
at wi kunde rettelige
paakalde dig, oc bliffue
bønhørde i det wi bede
om, oc giff din Kircke
fred, Formedelst Je-
sum Christum din Son
vor Herre . . .

Almectiger Barmhert-
ziger Gott, der du den
Aposteln deinen heili-
gen Geist geben hast,
Verleihe uns auch den-
selben Geist, dich wahr-
haftig anzuruffen und
was wir bitten, das wir
erhört werden, und gib
deiner Kirchen friede.
Durch Jhesum Chri-
stum unsern Herrn . . .

Man observerar, att redan Alterbogen 1556 upptager
Coelius' kollekt i den andra serien på tredje dag pingst.
På samma ställe återkommer den i den reviderade Alter-
bogen, som alltså har samma kollekt på annandag pingst
i första serien och tredje dag pingst i andra serien.

2 sönd. efter trefaldighet.

O Herre lad oss altid
dit hellige Naffn baade
fryete oc elske, fordi
du aldrig slepper aff
din regerelse, hwilcke
du indskicker i din
elskeligheds stadighed,
Ved vor Herre Jhesum
Christum . . .

O Barmhiertige Gud,
Himmelske Fader, Giff
oss din Naade, at wi aff
hiertet kunde elske oc
fryete dig, Thi du for-
lader dem icke til euig
tid, som dig fryete,
Formedelst Jesum Chri-
stum . . .

Barmherztiger Gott,
himlischer Vater, ver-
leihe uns deine gnad,
das wir dich von hert-
zen fürchten und lie-
ben, Denn du verles-
sest die in ewigkeit
nicht, so dich lieb
haben, Durch Jhesum
Christum unsern Herrn

Gierow konstaterar, att omkastningen av episteltexterna på 1 och 2 sönd. efter tref. i Alterbogen 1556 ändrats i den reviderade Alterbogen, så att såväl epistel- som evangelie-texter stämma med missalets ordning (sid. 237). Missalets texter äro på 1 sönd. efter tref. epistel: 1 Joh. 4 och evangelium: Lukas 16 samt på 2 sönd. efter tref.: epistel: 1 Joh. 3 och evangelium: Lukas 14. Uppenbarligen har icke det katolska missalets ordning här direkt varit förebildligt, utan den reviderade Alterbogen har följt uppställningen i Coelius' bönbok, som överensstämmer med missalet.

Mid Sommardagen.

Alterbogen 1556.

O Gud, som haffuer giort oss denne dag hederlig aff S. Hanssis Födzel, Giff dine Folck naade til de Aandelige glaeder, oc styre alle tro Menniskers hierter til den euige saligheds Vey, Ved vor Herre Jhesum Christum ...

Den reviderede Alterbogen.

O Euige Barmhertige Gud, du som hellig gjorde Johannem i Moders lifff, oc ladst der effter formedelst hannem forkynde den rette vey til det euige lifff. Wi bede dig, at wi som bliffue undfangen oc fødte i Synd, kunde effterfølge hans Lærdom oc bliffue til euig tid salige, Formedelst Jesum Christum vor Herre ...

Coelius.

Ewiger, Barmhertiger Gott, Der du Johannem in Mutterliebe geheiligt hast, und darnach durch jn den weg zum euigen leben lassen anzeigen. Wir bitten dich, das, die wir in sünden empfangen und geboren werden, seiner Lere folgen, und durch deine gnade selig werden, Durch Jhesum Christum unsern Herrn ...

15 sönd. efter tref.

O Herre, Lad din idealige benadelse rense oc beuare din Menighed, oc fordi den kand ey bliffwe salig bestandig foruden dig, Da lad hende met din gaffwe

O Euige Almectige Gud, Himmelske Fader, Wi bede, at du formedelst din Faderlige godhed, Naade oc barmhertighed, vilt altid rense och beuare din

Ewiger Allmechtiger Gott, himlischer Vater, Wir bitten, du wollest deine Christliche Kirche durch deine Veterliche güte, gnad und Barmhertzigkeit alle-

altid styris, Ved vor
Herre Jhesum Chri-
stum . . .

Christelige Kircke. Oc
effterdi hun kand icke
uden dig bliffwe be-
standig imod Helff-
uedis porte. Da bede wi
dig aff hiertet, at du
formedelst din hellig
Aand wilt styrcke, re-
gere oc beskerme hen-
de, Formedelst din Søn
vor Herre Jesum Chri-
stum . . .

zeit reinigen, und be-
hüten, Und weil sie one
dich nicht bestehen kan
fur den Hellischen pfor-
ten, So wollestu sie
durch deinen heiligen
Geist regieren, schüt-
zen und handhaben,
Umb Jhesu Christi dei-
nes Sons willen . . .

Även på slutet av kyrkoåret följer den reviderade Alterbogen Coelius' kollektivsamling. Kollektiverna äro emellertid omkastade i förhållande till Alterbogen 1556. Coelius' bönbok saknar kollektiv på 26 och 27 sönd. efter tref. Kollektivt på 26 sönd. efter tref. i den reviderade Alterbogen återfinnes emellertid bland de allmänna kollektiverna i Coelius' samling och är där rubricerad: Gebet umb vergebung der Sünde. Den 27 sönd. och den 25 sönd. efter tref. ha i huvudsak samma kollektiv, som i Coelius' andaktsbok upptages på 25 sönd. efter tref. Redan i Alterbogen 1556 var denna kollektiv införd på 27 sönd. efter tref. Men den reviderade Alterbogens beroende av Coelius framträder här ännu tydligare.

Gierow påpekar, att den första kollektivserien i den reviderade Alterbogen innehåller en hel rad kollektiv, som äro helt nya i förhållande till 1556 års upplaga. »Det gäller här de icke sällsynta fall, där kollektiverna i 1556 års upplaga icke förbättrats eller reviderats till lägre eller högre grad av oigenkännlighet, utan där de utbytts mot helt andra kollektiv. Detta är fallet med icke mindre än tretton kollektiv». Förf. har uppställt en tabell på dessa »nya» kollektiv (sid. 240). Det har icke varit möjligt, fortsätter Gierow, att i varje enskilt fall påvisa någon förlaga för de nämnda bönerna. »Måhända rör det sig till en del om originalböner, även om detta med tanke på den i övrigt oerhört blygsamma omfattningen

av bevisliga danska sådana vid denna tid, förefaller föga sannolikt«. Några av dessa kollekter har han emellertid kunnat föra tillbaka på äldre källor. Påskdagens och kyndelsmässodagens böner återgå sålunda på Luthers missalekollekter. Kollekten på 1 sönd. efter påsk står upptagen i Brandenburg-Nürnbergskyrkoordning »och ansluter sig ganska nära till dennas text« (sid. 242). Så långt Gierow.

De flesta av de »nya« kollekterna återfinnas emellertid i Mickael Coelius' bönbok. Så är återminstone fallet med kollekterna på nyårsdagen, kyndelsmässodagen, 1 sönd. i fastan, Maria bebådelses dag, påskdagen, annandag påsk, 1 sönd. efter påsk och 24 sönd. efter tref. Några exempel på överensstämmelsen mellan texterna skall lämnas:

Nyårsdagen.

Den reviderede Alterbogen.

O Barmhertige euige Gud, himmelske Fader, som formedelst Omskerelsen vilde giffve din elskelige Søn under Louen, at wi der met skulde forløsis fra Louens formaledidelse, Giff oss din Naade, at wi saa kunde vorde delactige i samme forløssning, at wi til euig tid kunde bliffue salige, Formedelst den samme din Søn vor Herre Jhesum Christum ...

Coelius.

Barmhertziger, Ewige Gott, himlischer Vater, der du deinem lieben Son durch die Beschneidung hast unter das Gesetz gethan, Auff das wir dadurch von der vermaledeigung des Gesetzes erlöset würden, Verleihe uns gnad, das wir solcher Erlösung theilhaftig werden, und bleibigen, Durch denselbigen deinen Son Jhesum Christum ...

1 sönd. i fastan.

O Almectige Gud, Himmelske Fader som befalede oss, at wi nu oc altid skulle leffue skickelige oc vere ædru. Gif dit Folck naade, at wi ocsaa kunde øffue oss i alle andre gode Gierninger, i din lydighed, oc befindis at vere dine rette Børn effter din vilie, Formedelst Jesum Christum vor Herre ...

Almectiger Gott, himlischer Vater, der du diese Zeit und allwege uns nüchtern und messig zu sein hast befohlen, Verleihe deinem Volck gnade, das wir auch in allen andern guten wercken, in deinem gehorsam uns uben, und warhaftig deine Kinder in deinem willen erfunden werden. Durch Jhesum Christum unsern Herrn ...

1 sönd. efter påsk.

O Allmectige Gud, du som förmedelst din enbaarne Søn, vor Herre Jesum Christum, opladst indgangen til det euige Liff effter Døden waar offeruunden, oc formedelst hans Opstandelse haffwer giffuet den gantske Verden salighed, oc giort der hoss vor Forligelsis Pact. Wi bede dig, at du vilt opuecke vor begering til det euige liff, oc giffue oss den fuldkomne friheds Himmelske gaffwer, oc at wi kunde bruge det i vor omgengelse, der wi haffue anammet i Troen, oc effterfølge det met gierningen, der met wi prise vor bekiendelse, Formedelst den samme din Søn vor Herre oc Frelsere Jesum Christum . . .

Almechtiger Gott, der du durch deinen eingebornen Son, unsern Herren Jhesum Christum, uns nach überwundenem tode, hast eröffenet den eingang zum ewigen leben, und durch seine Aufferstehung der gantzen Welt heil verliehen, und einen Bund unserer versünnung dabey gemacht. Wir bitten dich, du wollest unsere begird zu solchem euigen leben erwecken, und die himlische gabe der volkommenen freiheit verleihen, auch das wir im wandel füren, was wir im glauben empfangen haben, und das wir dem so wir mit unserm bekenntnis preisen, auch mit der that nachfolgen. Durch denselbigen deinen Son unsern Herrn . . .

Kollekten på 24 sönd. efter tref. utgör en lätt bearbetning av bönen på 26 sönd. efter tref. i Alterbogen 1556, som i sin tur hämtats ur Coelius' bönbok. Den kan således ej räknas bland de kollekter i den reviderade Alterbogen, »som äro helt nya i förhållande till 1556 års upplaga« (sid. 240).

Resultatet av undersökningen blir alltså, att den första kollekträckan i den reviderade Alterbogen i stor utsträckning hämtats från Coelius' kollektsamling. Man kan här tala om en nyöversättning — dock ej direkt från det romerska missalet »i någon av dess danska gestalter«. Icke endast kollektserien i psalmboken 1553 utan också den reviderade Alterbogens kollekträcka har förmedlats till Danmark via tysk tradition. Den danska liturgiens beroende av Tyskland framträder här markant och skulle säkerligen ytterligare kunna belysas vid en omprövning av hela det liturgiska materialet.

Även den yngre kollektserien, som härstämmar från Veit Dietrich, föreligger i den nya Alterbogen i reviderat skick. Gierow framhåller, att den reviderade Alterbogen ofta övertagit motsvarande kollektur ur den äldre Alterbogen »i praktiskt taget oförändrat skick«. I flera fall kan man emellertid konstatera avsevärda avvikelser. Och här ha kollekterna hämtats från Tidemands Kinderpredig-översättning. »Det är i en av Tidemands översättning i Børnepredicken påverkad form, som Dietrichs kollektur levat kvar i danskt gudstjänstliv« (sid. 255). Detta synes vara riktigt. Man bör dock observera, att några kollektur i den andra serien, som återfinnas med ordagrann lydelse i Alterbogen 1556, gå tillbaka på Coelius' kollektsamling. Så är t. ex. fallet med kollekterna på tredjedagarna vid påsk och pingst. Sätillvida har alltså Coelius även påverkat den andra kollektserien i den reviderade Alterbogen.

Men den nyare kollektserien i den reviderade Alterbogen har även utökats med några kollektur, till vilka ingen motsvarighet finnes i 1556 års upplaga, nämligen fyra böner på Bededagen. Gierow konstaterar, att tre av Bededagskollekterna återfinnas i Peder Tidemands år 1563 utgivna *En deylig Bøne Bog* (sid. 251). De tre kollekterna upptagas emellertid också i Coelius' bönbok — den andra kollekten i den allmänna bönesamlingen under rubriken: *Gebet das Gott gnade gebe zu beten*, och den tredje såsom första kollekt efter litanian. Det bör härvid anmärkas, att P. Tidemands bönbok, som strax skall beröras, i stor utsträckning bygger på Coelius' kollektsamling. Den fjärde Bededagskollekten förefaller att vara en bearbetning av kollektbönen på 22 sönd. efter tref. i den reviderade Alterbogen, en bön, som går tillbaka på Coelius' kollektsamling. Den första Bededagskollekten finner man i *Ein Christlich Bedeböck* (1542), och är där rubricerad: *Ein Gebet vmme genade recht tho beden*. En jämförelse lämnas här mellan texterna.

Den reviderade Alterbogen.

O Herre Jesu Christe, Du tilsagde oss, at huad wi bede om i dit Naffn, det skal oss giffuis. Saa bede wi dig aff hiertet, at du wilt giffue oss din hellig Aands naade, at wi kunde vide huad wi skulle begere oc bede om, oc huorledis wi met en stadig Tro skulle bede i dit Naffn, paa det wi i alt det wi bede om, kunde søge Gud vor kiere Faders Loff och are, vor Næstis nytte oc forbedring, oc vor egen Salighed, Du som met Fader ...

Ein Christlich Bedeböck.

O Here Jhesu Christe du heffst us thogesecht, wat wy begeren yn dynem namen, das schölle wj gewert werden, so bitten wy dj van herten, giff uns de gnade des hilligen geistes, dar dorch wy erkennen mögen, wat tho begerende sy, unde wo wy yn dynem namen bitten schöllē, up dat wy yn allen unsen gebeden nadem laue Gades unses Vaders, und unser selen heil gewert werden, De du mit dem Vader ...

I den reviderade Alterbogen har efter huvudavdelningen — epistlar och evangelier med kollekt — infogats en särskild böneavdelning. Några av dessa böner har Gierow kunnat redovisa källor för. Det bör emellertid nämnas, att åtminstone ett par bönerna återfinnas i Coelius bönbok och i *Ein Christlich Bedeböck* (1542). Även »En Predickers Bøn«, som står före kollekt- och textserierna i den reviderade Alterbogen, går tillbaka på en bön i Coelius' samling: Gebet eines Seelsorgers. Den översattes först av N. Palladius i *Summaria* men har uppenbarligen via en översättning av Peder Tidemand kommit in i den reviderade Alterbogen (jfr Gierow, o. a. a. sid. 248).

Man har hittills utgått ifrån, att omarbetningen av den reviderade Alterbogen skulle ha utförts av Hans Albertsen. Gierow menar emellertid, att revisionen både av den äldre och den yngre kollektserien verkstälts av Peder Tidemand. Hans Albertsen, vars författarskap knappast ligger på bönelitteraturens område, skulle ha anlitat den största sakkunskapen, som fanns att tillgå härvidlag i Danmark. I den riktningen pekar också vissa formella detaljer vid revisionsarbetet. Man är gärna med på denna tolkning, som icke endast styrkes av det förhållandet, att

böner ur Tidemands bönbok av år 1563 vunno ingång i den reviderede Alterbogen, utan också därav att Tidemand vid sammanställningen av sin andaktsbok öst ur Coelius' bönbok. Denna för dansk bönelitteratur så betydelsefulla bönesamling var icke obekant för Peder Tidemand.

Ars-moriendi-litteraturen har sin givna plats i den danska bönelitteraturen. Redan på hösten 1519 hade Luther sammanskrivit en af sina mest uppskattade tröstböcker, Eyn Sermon von der Bereytung zum Sterben, som utgick i en mångfald upplagor på tyska och latin. Denna Luthers skrift hör ej till den egentliga bönelitteraturen. »Att den här omnämnas beror därpå, att genom den impulsen gavs till en senare rik dödsberedelselitteratur, av vilken en betydande del har bönbokskaraktär«, skriver Gierow (sid. 256). Luthers dödsberedelseskraft har alltså i hög grad varit inspirerande för bönelitteraturen.

Den fick också betydelse för Danmark. »En annan dödsberedelseskraft må, utan att kunna hänföras till bönelitteraturen, här i förbigående nämnas såsom ytterligare ett exempel på ars-moriendi-litteraturens popularitet, nämligen den anonyma, möjligen i ett eller annat samband med Christiern Pedersen stående Huorledis hwert Christet menniske skall berede sig mod døden oc tage orloff aff denne verden . . ., tryckt i Malmö av Johan Hoochstraten år 1533« (Gierow, sid. 260). Brandt anmärker, att det är »en god lille Bog, skreven med varm kristelig Føelse. Sagens ligger der vel et eller andet tysk Skrift til Grund for den«¹.

I själva verket är denna skrift en översättning av Luthers Eyn Sermon von der Bereytung zum Sterben². Översättaren följer tydligt Luthers 20 punkter. Även i Danmark fick sålunda reformatorns viktiga dödsberedelseskraft ingång genom Christiern Pedersen. Det er förövrigt icke omöjligt, att Luthers Sermon von der Bereytung zum Sterben indirekt har påverkat Nicolaus Palladius' döds-

¹) Brandt, Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen, sid. 300 f.

²) Påpekad av Universitetsadjunkt Niels Knud Andersen.

beredelseskraft, Huorlunde ith Christet Menniske skal paa sin Soteseng beskicke sig til Døden, 1558. På vissa punkter föreligga likheter.

En skrift, tillhörande ars-moriendi-litteraturen, som till sitt innehåll mera direkt står i förbindelse med de genuina bönböckerna, är Kaanst Christelig oc vel at Døe, tryckt första gången 1570 och översatt från Ivo Barschamps Sterbens Kunst (1561)¹. Althaus har påvisat, att bokens huvuddel härrör från katoliken J. Leisentrits bönbok, Cursus piarum quarundarum vereque evangelicarum Pre-cationum². I jämförelse med Leisentrits Cursus är Barschamps översättning alltså betydligt kortare. Det är emellertid möjligt, att äldre källor ligga till grund för Leisentrits andaktsbok. För disputationen i Barschamps skrift kan man t. ex. peka på Anselms Admonitio morienti³. Men avseende på bönerna kan man hänvisa till den jesuiterna närstående nederländske benediktinerabboten, Ludv. Blossius' Enchiridion parvulorum, Canon vitae spiritualis etc.

Gierow redogör i ett kapitel för de skrifter, som ha direkt anknytning till husandakten. Hit räknar han bl. a. Cyriacus Spangenberg's Den Christelige Husstafel, som redan 1561 förelåg i dansk översättning av Odenseprästen Jacob Henriksen. Förf. har uppenbarligen ej haft någon tysk förlaga till hands. »Den äldsta tyska upplagan, för vilken belägg funnits är senare än den danska översättningen och tryckt i Lübeck 1568« (sid. 285). Här hänvisas till Borchling och Claussens lågtyska bibliografi. Om förf. verkligen gjort en undersökning av bokbeståndet i Kungl. bibl. i Stockholm, skulle han ha funnit en tysk upplaga, äldre än den danska översättningen, tryckt i Wittenberg 1556 med titeln: Die Geistliche Haustafel, Wie sich ein jgliche gottselig

¹) Ett exemplar av originaluppl. (1561) i Kongl. Bibl.

²) Lindquist, Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, sid. 109.

³) Migne, Patrologiae cursus completus, bd. 158 sp. 685—688.

Mensch in seinem Stande und beruff nach Gottes willen rechtschaffen halten solle. Härigenom hade förf. sluppit att göra några allmänna gissningar om den danska översättningens relation till den för honom okända tyska förlagan.

En betydande del av Gierows avhandling behandlar de allmänna bönesamlingarna, i synnerhet böneencyklopedierna, som avsågo att kunna ge en lämplig bön för snart sagt varje ögonblick av en kristen människas liv. Denna typ av bönböcker, som framträder ungefär vid seklets mitt, präglas mer av inslag från förreformatorisk fromhet än den tidigare produktionen.

Till böneencyklopedierna hör Peder Tidemands En deylig Bøne Bog, 1563. Tidemands bönbok, som uppenbarligen påverkat den reviderade Alterbogen, står såsom redan nämnts i beroende av Mickael Coelius' tyska kollektsamlingar. Med risk för ofullständighet skall här en förteckning lämnas över de böner i En deylig Bøne Bog, som återfinnas hos Coelius:

- En Bøn at Gud vil giffue oss Naade til at bede rettelige
- En anden Bekiendelse (anknuten til de 10 budorden)
- En Bøn (efter syndabekænnelsen)
- En Bøn at vi kunde frycte Gud
- En Bøn til Hellig Trefoldighed
- En Bøn til Gud Fader
- En Bøn til Gud Søn
- En Bøn til Gud den hellig Aand
- En Bøn at vi kunde kiende vore Synder
- En anden Bøn om Syndernis forladelse
- En Bøn for en bedrøffuet Samuittighed
- En Bøn at vi kunde elske Gud oc vor Neste
- Aduente Søndag eller ocsaa Palme Søndag (i den reviderade Alterbogen på 2 sönd. i advent)
- Paa Christi hellige Fødzels Dag
- Om Christi Pine paa Langfredag (den andra kollekten)
- En Bøn om Christi herlige Opstandelse at bede den hellige Paske dag
- En Bøn at vi flitelige kunde høre Guds Ord
- En Bøn for de Vantro

Øffrigheds Bøn

Underdannis Bøn for deris øffrighed

En Bøn imod Tiranner oc Kirckens Fiender

En Bøn for siuge Menniskie

En Bøn at bede om Troen

En Bøn om forhaabelse

En Sielesorgeris Bøn

En Husbondis Bøn

En Hussmoders Bøn

It Barns Bøn

Tiundis Bøn

En Bøn for dem som giøre oss til gode

En Bøn for vore Fiender

En Bøn imod Hofferdighed

En Bøn imod Hoffmod eller fordristelse

En Bøn imod vrede oc heffn

En Bøn imod gerighed

En Bøn imod fortuilelse

En Bøn imod ukyskhed

En Bøn imod Fraadzeri oc Druckenskab

En Bøn imod Legemens ladhed oc forsømmelse

En Bøn imod Satans fristelser

En Bøn imod Syndens fristelser

En Bøn imod Helffuedis oc Dødens fristelser

En Bøn at vi kunde tacke Gud

En Bøn om den yderste Dag

Ett stort antal böner i En deylig Bøne Bog finnas sålunda i Coelius' andaktsbok¹. Översättningen är ofta ordagrann. Såsom exempel kan tagas En Bøn for de Vantro, som hos Coelius är rubricerad: Gebet für die Ungleubigen:

Tidemand.

Jag beder dig min Himmelske Fader, for alle Hedninge oc vantrø Menniskie, Jøder oc Tørckere, for alle dem, som ere i vildfarelse oc for-

Coelius.

Ich bitte dich mein Himlischer Vater für alle Heiden und ungleubige, Juden und Turcken, jrrige und verführte, Du wollest sie lieber

¹) Coelius' böner fingo även via Tidemand betydelse för M. Webers Hus Taffle, översatt 1572 av Rasmus Hansen Reravius. Så är t. ex. fallet med: En Ectequindis Bøn, It Børns Bøn, och Tiundis Bøn (jfr Gierow, o. a. a. sid. 283 f.f.).

førde, At du kiere Gud vilt omuende dem til den hellige Christelige tro, forstyre Dieffuelens rige, oc udbrede din elskelige Søns Jhesu Christi rige offuer den gantske Verden, at de ocsaa kunde kiende, Prise oc ære dig, Formedelst den samme din Søn, vor Herre oc Frelsere Jhesum Christum, Amen.

Gott alle bekeren zum heiligen Christlichen Glauben, dem Teufel sein Reich zustören und das Reich deines lieben Sons Jhesu Christi ausbreiten in alle Welt, das du von jnen auch erkent, geehret und gelobet werdest, Durch denselben deinen Son, unsern Herrn und Heiland Jhesum Christum. Amen.

Men även andra källor för Tidemands böner skulle kunna spåras. En sådan källa är Ein Christlick Bedeböck (1542), som ofta omnämnts i den föregående framställningen. Här återfinnas t. ex. En Bøn at Gud vil giffwe oss Naade til at Bede rettelige (den första bönen), Om Christi Pine paa Langfredag (den andra kollekten) m. fl. Veit Dietrichs Agend-Büchlein upptager bland högtidsbönerna: Om Christi Pine paa Langfredag (den första bönen), En Bøn paa den hellige Pintztag och En Bøn om Christi Himmelfart. Också Jacob Otters Betbüchlein für allerley gemein anligen der Kirchen, kommer i fråga vid en analys av Tidemands bönbok (uppl. 1548 i Kongl. Bibl.). Här finner man sålunda förlagan till »Die Siu Ord vor Herre Christus talade paa Kaarssit, gjorde i Bonar«, som nästan ordagrann översatts till danska. Från Otters bönbok har också hämtats, En Bøn om Christi Pine, En Tacksigelse oc Bøn effter Naduaren, En Bøn naar wi gaa til bordet och wille giøre Maaltid, En anden tacksigelse effter Maaltid m. fl.

Dessa förlagor omnämnas icke av Gierow vid analysen av Tidemands bönbok. I stället har han dragit fram en lågtysk bönbok med titeln Ein Schöne klein Bedeboeck, utgiven av Paul Knufflock (sid. 357 f.f.). Frågan om Knufflocks andaktsbok såsom förlaga för Tidemands erbjuder dock den svårigheten, menar Gierow, att den icke är känd i någon upplaga tidigare än 1569—alltså sex år efter tillkomsten av En deylig Bøne Bog. Det är därför sannolikt,

att Tidemand utnyttjat en tidigare upplaga av Ein Schön Bedeboeck. »Den möjligheten föreligger naturligtvis också, att såväl Tidemands som Knufflocks bönbok går tillbaka på en gemensam förlaga. Någon sådan bönbok synes emellertid icke vara känd« (sid. 360).

Det är knappast troligt, att någon tidigare upplaga av Ein Schön klein Bedeboeck existerat. Tidemand och Knufflock ha uppenbarligen använt delvis samma källor vid sammanställningen av sina bönböcker. En sådan viktig gemensam förlaga har bl. a. varit Mickael Coelius' kolleksamling.

Även beträffande de övriga danska bönenycklepedierna, som Gierow behandlar, vore en del kompletteringar att göra. I Jon Tursens bönbok omtalas »En tröstelig Vnderuisning vdaff Guds ord . . . for de krancke oc siuge« (sid. 381), ett avsnitt, som i flera stycken synes återgå på »eine kurtze Form wie ich den sterbenden Menschen vermanen sol« i Johann Spangenberg's Ein new Trost-Büchlein fur die Krancken¹. Några av bönerna i Reravius' bönbok, som omfattar stycket om dyrtid etc. (sid. 390 nederst) återfinnas i L. Rabes Christlichs Bettbüchleins Ander Theil, 1569 (i Kongl. Bibl.) Så är t. ex. fallet med »En Bøn for Regn, nær stor Hede oc Tyreke er«, som har sin motsvarighet i Rabes bön: »Gebett zu Heisser und Dürrer Sommerzeit umb einen gnedigen seligen Regen«.

Ovanstående undersökning har med all tydlighet visat, att källanalysen, som är en huvuduppgift för Gierow i hans avhandling, kunde föras åtskilligt djupare, även om man endast räknar med de förlagor, som finnas i de nordiska biblioteken. Tiden är också inne för en omprövning av 1500-talets danska liturgiska tradition.

¹) Uppl. tryckt i Wittenberg 1548 i Kongl. Bibl., Wittenberg 1554 och 1563 i Uppsala universitetsbibl.

Hr. Frederik Jespersen Forles selvbiografi.

Ved **Hans H. Fussing.**

I den ældste kirkebog fra Udby i Tuse herred findes f. 135—37 en av stedets sognepræst 1640—54 Frederik Jespersen Forle forfattet selvbiografi. Den naar kun til det tidspunkt, da hr. Frederik blev præst i Udby, men efter overskriften at dømme, har det været forfatterens mening ikke blot at fortsætte den, men at ogsaa hans efterfølgere skulde skrive om sig selv. Det er imidlertid ikke sket, men selv brudstykket av hr. Frederiks selvschildring har interesse, ikke mindst ved det billede, den giver av en teologs uddannelse og studier hjemme og ude. Mens de fleste borgerlige danske studenter, der i denne periode kom til udlandet, rejste som hovmestre for unge adelsmænd, er det aabenbart lykkedes hr. Frederik selv at skaffe den til en studierejse nødvendige kapital. Rejsen, der varede et aars-tid, gik til Holland og England, hvad der kan vidne om en vis selvstændighed paa en tid, da de fleste teologer søgte til Tyskland, men som vel snarere skyldes, at Trediveaars-krigen vanskeliggjorde en rejse dertil.

Nedenstaaende gengivelse er ordret, men der er intet hensyn taget til den vakkende brug av store og smaa bogstaver. Mens de latinske ord er skrevet med latinske bogstaver, er resten med gotisk skrift, dog med iblanding av enkelte latinske bogstaver. Haanden er fast og klar, og inddelingen i avsnit, der er nummererede, skyldes forfatteren selv. Paa en lang række steder, baade inde i sætninger eller perioder — og ved avslutningen av disse, men ikke ved alle periodeavslutninger, staar et tegn eller en bogstavgruppe,

der kun kan læses som *etc*, men da etcetera paa de allerfleste av disse steder overhovedet ikke giver nogen mening, er det udeladt i gengivelsen. Brugen av det er ganske inkonsekvent, og der kan heller ikke være tale om, at det blot er en krusedulle til pynt, saa dette *etc* ser lidt gaadefuldt ud.

Hele selvbiografien er skrevet med samme haand, aabenbart hr. Frederiks egen, der ogsaa findes i kirkebogens almindelige tilførsler, og den synes at være skrevet i to omgange, idet blækket skifter efter ordene »oc vaar isamme bestilling paa det 4de aar«, og der skal senere forsøges en forklaring paa, hvorfor hr. Frederik er standset netop paa dette sted.

*Midras, seu historia pastorum Vdbyensium ut et
uxorum eorundem cum liberis eorumque
spectantibus.*

1. *Fridericus Caspari Fuorlæus* er fød udi Forlepræstegaard¹ anno ἐσσαρχωθέντος του λόγου 1608 den 2. septemb. oc siden christnett den 8. dito, som er Mariæ fødsels dag. Hans faddere i daaben vaare: h. Lauritz Lauritzøn², sognepræst till Aastrup ved Hadersleff, her Jørgen Sturæus³, sognepræst till Hammeleff ved Hadersleff, Jesper Søffrensen i Forle, herrids-skriffvere oc Lauritz Søffrensen i Vester Linnet. Kirstine Peders i Ganderup, herredtz fogedens qvinde udi Frøesherreth oc Kalslund herredt bar hannem till kirke; de andre faddersker vaare Kathrine Morten Hackes udi Fridsted, hans modersøster, Anne Jørgens i Ganderup.

2. Hans fader vaar h. Jesper Andersøn⁴, sognepræst udi Forle sogn udi Froes herredt ved Ribe udi Jylland; hans

¹) Nu Fole i Frøs herred.

²) Laurits Lauritsen Krøger, præst i Aastrup c. 1597—1650.

³) Georg Stuhr, præst i Hammelev 1607—30.

⁴) Jesper Andersen, præst i Fole 1608—29.

farfader vaar h. Anders Jespersøn¹, sognepræst udi for^{ne} sogn oc olim præpositus udi Frøesherretht oc Kalslundt herredt oc skriffvere till for^{ne} herreder. Hans moder vaar Kirstine Bertelsdater, s. h. Bertels² dater, sognepræst till Gammell Hadersleff, hans modermoder s. Dorothe³ h. Bertels udi Hadersleff. Qvod ulterius benevolus lector expiscari potest e testimonio parochianorum Fuorlensium duodecim qvod postea datum et in ecclesia Forlensi anno dni. 1632 et adhuc reservatum.

3. Bleff privatim informerit aff sin egen s. fader hiemme udi Forle udi latinske oc grædske sprogter indtill annum dni. 1621, da hans s. forældres gandske gaard oc gods ved en ulykkelig oc hastig ildebrand er fortæret; aff hvilcken occasion hand er samme aar kommen till Riber schole strax effter Philippi-Jacobi udi sit 13 aar oc fick sin locum mit in 5ta classe, hvor hand bleff indtill annum subsequenter sc. 1622, der hans s. fader haffde igien opreist nogle lengder paa gaarden oc faaet nogen respit oc lise for bygningen

4. Anno 1622 bleff hand aff faderen revocerit till Forle fra Ribe oc siden institueret in habitibus organicis lingvæ latinæ ac grecæ, saavell hannem som de tvende hans ældre brødre Bertill⁴ oc Søffren⁵, saa att hand icke alleniste kunde de første fundamentter oc dørren till philosophiam, sc. habitus instrumentales nempe grammat. rhetoric., logic., oratoriam, men oc madeligen componere tam græce, qvam latine, idqve tam metrice, qvam in prosa, efftersom faderen vaar en synderlig Φιλέλλην, oc vaar hand saaledes under sin egen s. faders disciplin oc cura till annum fundatæ salutis 1627.

5. Anno 1627 forsende hans fader hannem oc hans broder Søffren (som vaar komne till lige erudition) till Ribe igien,

¹) Anders Jespersen, præst i Fole ca. 1578—1608.

²) Bertel Sørensen, præst i Gammel Haderslev ca. 1575—1601.

³) Død 1615. 2° med Henrik Marquard, død 1601.

⁴) Bertel Jespersen, præst i Fole 1629—55.

⁵) Severinus Caspari Ripensis blev immatrikuleret i Kbh. 5. nov. 1628.

der noget lidet at continuere deres studia, paa det de saaledes kunde forhverffve dem rectoris testimonium till Kiøbenhaffns vniversitet; oc vaare de saa der tilsammen et halff aar ungefehr indtill den 8. augusti prædicti anni sub rectore m. Joanne Chiliano¹ oc der oc forfremmede sig udi guds sande fryct oc boglige konster effter den alders condition oc beskaffenhed, oc bekomme de oc begge testimonium rectoris samme tid till academiet udi Kiøbenhaffn qvod qvoqve adhuc reservo.

6. Anno dicto forsende faderen hannem med sin for^{ne} broder till vniversitetet (effter at deres broder h. Bertill vaar hiem kaldet fra samme academie oc der haffde continuerit sine studia) oc deponeret sub rectore academico dno. doct. Olao Vormio, professore medico, et decano mag. Johanne Erasmio Brochman, physic. professore, oc fick Friderick till privat. præceptorem mag. Petrum Gelstrupium, logices profess.

7. Efterat hand nu haffde deponeret om Michaelis tider, bleff hand icke lenge ud i Kiøbenhaffn formedelst media, som hand skulle continuere sine studia med; thi effterdi hand haffde sit gods oc penge paa ett skude, som laa paa reyen ved Kolding oc bleff ibidem opholden aff modbyr oc uwer, indtill att keiseren vaar endfalden udi Jylland, haffver de keyserske berøffvet det altsammen, saa at hand oc hans broder med deres bare kapper oc nogle faa haandpenge ere kommen offer Medelfar sund med kong. armee, som flyde for de keyserske, hvorfor hand om Martini tider dicti anni haffver effters in scholemesters raad og med hans viatico forreyst offer till Skaane commenderit doct. Matthiæ², episcopo Lundensi, att hand ville i den elendige vilkaar forfremme hannem till ett pædagogie eller scholetienniste i landett. Hvilket hand oc gjorde oc forsende hannem op till h. Hans Mortensen³, sognepræst udi Aagerup oc Vedsøe

¹) Mag. Jens Kjeldsen, rektor i Ribe 1623—30.

²) Mads Jensen Medelfar, biskop i Lund 1620—37.

³) Hans Mortensen Thisted, præst her ca. 1620—58. Hans søn Ebbe, senere præst i Broby, var født 1616 og blev student 1635.

sogner i Giønge herredt, hves sønner oc nogle andre hand informerede, indtill hand hørde, att freden vaar besluttet imellom kongen oc keyseren, oc saa forreyste strax till Kiøbenhaffn med for^{ne} præstes testimonio (qvod adhuc reservatur) dnica. 1. post trinitat¹ anni 1629 ut testimonium ejusdem clare demonstrat.

8. Anno 1629, der hand nu igien haffde angiffvet sig for sin privato præceptore m. Petro Gelstrupio, kom strax baade rycte oc skriffvelse fra sognemendene udi Forle till hannem oc hans broder i Kiøbenhaffn, at baade hans fader oc moder saavell som nogle aff hans brøder vaare aff en hefftige pestilentz henkaldet fra denne elendige jammerdall till det himmelske herre sall (effter de keyzerske vaare uddragne om pintzedags tider), at de derfor skulle begiffve sig hiem at anamme arffven, oc at vi ville een antage faderens kald. Begaffve vi os derfor begge hiem den 10. augusti anni 1629 oc hulte skiffte med vore andre sydskinde den 25. augusti dicti anni, men effterdi baade Friderick oc hans broder Søffren vaare den tid udi deres minorennitet, bleff deres broder h. Bertill kaldet till sognet igien effter deres s. faders død.

9. Dicto anno om Michaelis tider reiste Friderick med sin kammeratt sin broder till Kiøbenhaffn, igien sine studia der att continuere oc studerede saaledes i Kiøbenhaffns vniuersitet continue udi 2 aars tid ungefehr.

10. Anno 1631 forreyste Friderick till det kong. oc adelig academie Sorøe lyckenn der att tentere oc bleff saa aff s. her Just Høeg², den tid hoffmester, strax vocerit till at were collegam udi 2. classe oc herforuden att vere sine velbiurd. søsters fru Mette Høegs³ sønners privatum præceptorem

¹) 7. juni.

²) Just Høg til Gjorslev var hoffmester paa Sorø 1623—40.

³) Mette Høg var vistnok ugift. Muligvis er der sket en forvexling med hendes søster Anne, der var g. m. Axel Rosenkrantz til Buderupholm, da fire av deres sønner vides at have gaaet paa Sorø Akademi, eller med søsteren Jytte g. m. Niels Krag til Trudsholm, der i al fald havde een søn som elev paa Sorø.

oc bleff saa i samme bestilling indtill annum chi. 1634 4. aprilis, qvod ostendunt testimonia præsidii atqve directoris academiæ generosiss. dni. Justini Høegii, item rectoris scholæ dni. m. Johannis Svanningii¹, item attestatio professorum academicorum, qvæ singula apud me adhuc asservantur.

11. Udi samme academie studeret hand meget fliteligen oc for det første i begyndelsen excoleret sin philosophiam Aristotelicam oc skreff adtskillige ting sammen offer physicam et metaphysicam, item libros ethicos Aristotelis, hvilket hand omsier reduceret till tabellas qvasdam synopticas, ligesaavell som hand oc tilforn haffde brugt den samme styl med sine habitibus organicis, qvos qvoqve in hujusmodi tabellas redegisset, oc mesten derudi brugte Aristotelis egne græcis terminis foruden latinske vocibus. Der effter lagde hand sig noget effter arithmetiam, effterdi mand da der haffde paa steden den synderlig mathematicum doctorem Joachimum Lavrenbergium², som da lesde arithmetiam, item doctrinam sphericam oc andre scientias mathematicas. Begynte oc der først att ligge sig effter dett hellige sprog, dett hebraiske tungemaall aff den occasion, at en novitius hebræus professor mag. Biørn³ vaar kommen till den profess paa Sorø oc skulle læse principia *בְּלִשׁוֹן הַקּוֹדֶשׁ* effter hoffmesterens befalning, oc effter at hand ett aars tid nesten baade dag oc nat haffde continuerit det studium, kunde hand icke alleneste udi en kvarters termiin selff resolvere eller analysere qvodlibet caput in bibliis, men oc selff componere sine mendis grammaticis, efftersom for^{ne} m. Biørn reviderede hans hebraiske argumenta, som han addicterede auditoribus suis, oc der hand

¹) Hans Jensen Svanning var rektor 21. juli 1634—20. maj 1635.

²) Hans Willumsen Laureberg blev 1623 professor i matematik i Sorø og indførte i 1628 brugen av logaritmer i Danmark.

³) Mag. Bjørn Sørensen Drachard, der allerede havde ladet sig bruge i Sorø som professor i orientalske sprog, blev udnævnt til denne stilling 28. juli 1631.

omsier haffde confererit doct. Nicolai Petræi¹ grammaticam, horologium Hebræum, thesaurum grammat. Buxtorfii², saavell som hans lexicon Hebræum med for^{ne} professoris lectionibus, kunde han sine aliqva præmeditatione et difficultate resolvere qvodlibet caput biblicum, componere omsier metricæ ex more Rabbīnorum Hebræorum, kunde oc nogenlunde lingvam Rabbīnicam oc andre cognatas lingvas oc haffde oc siden altid lyst till samme hellige lingvam oc derfor end ocsaa, der hand skulle tage sin attestatz, haffver hand self in confirmationem locorum communium citerit oc conserverit den hebraiske text ex V. T. oc den grædske ex N. T. og den reciterit coram examinātoribus.

12. Anno 1634 den 4. martii bleff hand kaldett aff s. doct. Joanne Dionysio Jersino, episcopo Ripensi, till at være øffverste collega in 5ta classe apud Ripenses ved hans egen skriffvelse, efftersom hand vaar tilforn angiffven aff sin antecessore in officio dno. Johanne Claudio Emmerlevio³ (hvilcken hand tilforn Hafniæ haffde informerit in metaphysicis terminis atqve sapientia), hvorfor hand tilforn drog till Kiøbenhaffn ex jussu episcopi prenominati oc tog den nederste grad i philosophia, kaldet baccalaureatus⁴, effter som slig grad hørde till slig lectie, oc vaar saa i samme bestilling paa det 4de aar, som det testimonium udviser, som skolemesteren ibidem nemlig m. Andreas Petri Romdorp⁵ gaff mig, der ieg valedicerede, daterit Ripis 12. cal. martii anni mdcxxxviii.

Samme tid drog ieg strax till Enkysing udi Holland oc

¹) Niels Pedersen Arvilæsius (1601—34) Hans Compendium grammaticæ ebrææ kom i København 1627. Udgaven fra 1633 indeholder desuden et hebraisk lexikon.

²) Johannes Buxtorf: Thesaurus grammaticus lingvæ sanctæ hebrææ. Basel 1629 og flere senere udgaver.

³) Formentlig Hans Clausen fra Emmerlev, der 1634 blev præst i Daler.

⁴) 1634 20. maj.

⁵) Anders Pedersen Romdorph (1605—49) var rektor i Ribe 1630—40.

derfra till Amsterdam till den academie udi Leyden¹, hvor ieg continuerede mine studia et halff aar ungefer oc haffde commandement aff episcopo Ripensi doctor. Johanne Borchardi samme tid at studere lingvam græcam, hvilcket ieg oc nogenlunde giorde, oc offerede hannem et specimen derpaa, nemlig ett tractat de dialectis græcorum primariis sc. attica, jonica, dorica, æolica, et poetica, forfattet udi en half bog papiir. Drog derfra til Rotterdam igiennem Hag oc Delft att ville begiffve mig till Engeland in augusto anni 1638, kom derfor till Veland fra Rotterdam till skibs till Middelburg udi Veland oc derfra till Flissing oc derfra igien immediate til skibs till Dobber i Engeland den 24. augusti anni prænominati.

Der ieg vaar nu ankommen med et engelske skib till Dobber, reysde ieg strax till Cantuariam oc bleff der alleniste en uges tid oc siden forføyede mig till Londen, hvor ieg fortøffvede ungefehr en maanet oc studerede alleniste privatim samme steder oc icke besøgte Anglorum collegia, lectiones et exercitia. Den 27. septembris marcherede ieg igien fra Londen i Engeland oc besøgte dieres academie till Oxfurt² oc bleff der alleniste en maanett. Tog saa derfra den 24. octob. oc begaff mig till till (sic) Cambritz den anden academie udi landet oc bleff der oc alleniste en maanet nemlig till den 20. novemb.

Udi for^{ne} academies, nemlig Lugdunensi Batavorum, Oxoniensi et Catabrigiensi Anglorum, studerede ieg mesten deell, foruden mine sacra, astronomiam oc horis successivis lingvam sacram, som testimonium Constantini l'Empreur ab Oppyck³, rectoris academiæ Lugdunensis udviser, qvod adhuc asservatur, med hvilcken professore hebræo ieg confererede dagligen oc resolverede nogle gange for hannem

¹) Fredericus Caspari Cimber blev 1638 24. maj gratis immatrikuleret i Leyden, 30 aar gammel.

²) Blev ikke immatrikuleret i Oxford.

³) Constantin l'Empereur van de Oppijck (1591—1648) blev 1619 professor i hebraisk i Leiden.

originalen in V. T., hvilket skede, at hand kunde høre min pronounciation in lingva sancta og ieg hans i ligemåde og hver andres rationes till sligt. Effterat ieg nu haffde været ungefehr en monet in academia Cantabrigiensi, reysde ieg derfra till Londen igien oc vaar der alleniste nogle faa dage oc siden till Dobber igien.

Fra Engeland drog ieg till Franckrige den 27. novembris anni 1638 oc kom fra Dobber till Cales udi Piccardia med ett engelske skib oc laa der udi 14 dage alleniste oc ville reyst till Pariis, men effterdi att frandsøsen vaar samme tid slagen aff spandsken, oc der vaar ingen tryg reyse imellom Caless oc Parisios, bleff ieg end da udi 14 dage udi Caless oc fick i sinde att ville begiffve mig till Holland igien och haffde ingen bøger med mig paa reysen uden Homeri opera oc græc. novum testament. Tog derfor den 24. decembris fra Cales till Dobber igien oc fra Dobber till Roterodam oc ankom saa till Holland igien den 28. decemb. Begaff mig derfor till Leyden igien oc fick forloff aff rectore academiae Lugdunensis att læse privatim for studenterne enten hebræam lingvam eller græcam oc holde ett collegium eller to at fortiene mig noget ydermere at studere oc att reyse med, effterdi mine penge da vaare nu fortærede, læsde derfor librum 1. Iliados for 12 studiosos oc underviisde dem in dialecto jonica oc poetica oc bekom saa 2 specie dlr. aff singulis oc finerede samme collegium inden 3 uger effter mit løffte.

Den 28. januarii anni 1639 begynte ieg ett andet collegium, nemlig in lingva sacra sc. hebræa, efftersom nogle solliciterede mig derom att lære dennem lecturam oc ipsa prima principia, hvilckett collegium ieg oc endede inden en monett effter mit løffte oc fick saaledes penge paa ny igien att studere med oc reyse, saa att ieg bekom i begge disse collegiis hen ved en 40 dlr. rix. Effterat ieg haffde endit disse collegia, marcheret ieg till Franicker¹ i Vest-Frisland

¹) Blev hverken immatrikuleret i Franeker eller Groningen.

den 24. februarii kommandes frem till skibs igiennem till Amsterdam oc Enkysing oc siden till Vest-Frisland, hvor ieg continuerede alleniste en monet till den 23. martii anni 1639, siden drog ieg till Grønningen till dett academie oc bleff der alleniste 14 dage indtill den 5. aprilis.

Der effter fick ieg i sinde att ville begiffve mig till lands till mitt fæderneland oc drog saaledes igiennem Embden land, Delmenhorst land, Oldenborrig land, Bremen land till Stade oc foer offer till Glyckstad med et boed offer Elffven oc kom till min svoger her Jørgen Christensøn¹ i Reysby ved Ribe om poske tider anni 1639 oc forbleff der, indtill ieg tog magisterii grad oc drog till Kiøbenhaffn 1. maji oc forbleff saa der, indtill laurea Apollinaris bleff os conferit in publico bonæ famæ et sapientiæ templo ad aras Delphicas aff decano p. t. mag. Jacobo Finckio pro rectore existente dno. doctore Olao Wormio².

Det kan synes mærkeligt, at hr. Frederik har kunnet faa raad til at foretage en studierejse i et aar i udlandet, da latinskolelærere jo heller ikke dengang var vellønnede, og da man ikke kan formode, at han har arvet noget større efter sin fader, der faa aar før sin død var ramt av den ulykke, at hans præstegaard brændte, og der maa i al fald have været mindst fem børn til at dele arven. Mens det økonomiske grundlag for rejsen ikke kan oplyses, kender man grunden til hans avrejse, idet han havde begaaet lejermaal med en i tredie led beslægtet, havde maattet staa offentlig skrifte og ved sin forseelse var avskaaret fra at fortsætte i skolens tjeneste.

Da han kom hjem fra sin rejse, tog biskoppen i Ribe *Johan Borchersen* sig imidlertid av ham og ansøgte for ham hos kansleren hr. *Christian Friis* til Kragerup om benaadning, fordi bispen mente, at hr. Frederik angrede alvorligt

¹) Jørgen Christensen var præst i Reysby til 1640.

²) Blev magister 1639 21. maj.

og var «en smuk lerd person», der kunde gøre skolen eller kirken gavn¹. Som det fremgaar av selvbiografien frugtede ansøgningen, idet kongen efterlod ham forseelsen og bevilgede ham at kaldes efter ordinansen, fordi han baade før og efter sin forseelse havde forholdet sig skikkelig og vel. Som saa ofte viste det sig forholdsvis let at faa dispensation for lovens strenge regler hos kancelliet².

Naar hr. Frederik som ovenfor nævnt har standset sin selvbiografi, da han var naaet til avslutningen paa sin skoletjeneste i Ribe, har det formodentlig sin forklaring deri, at han har overvejet, om han skulde fortælle eftertiden, hvorfor han pludselig foretog sin udenlandsrejse. Det er menneskeligt og naturligt, at han ikke har følt nogen større trang til at gøre rede for sin forseelse, som kongen naadigt havde baaret over med, men der kunde paa den anden side være grund til at nævne den hjælp, som han havde faaet av biskoppen i Ribe, for uden ham er det vel tvivlsomt, om hr. Frederik havde opnaaet at blive magister og præst. Naar Johan Borchersen har anset ham for lærd, hænger det vel sammen med den avhandling om græske dialekter, som han sendte hjem til bispem fra Holland, men som desværre ikke findes, i al fald ikke i danske biblioteker. Senere synes hr. Frederik ikke at have beskæftiget sig med skribentvirksomhed, men han er gaaet helt op i sin gerning som sognepræst.

Udover hvad selvbiografien meddeler kan der oplyses lidt om hr. Frederik, især paa grundlag av Udby kirkebog. Den ældste bevarede kirkebog og formentlig den ældste, der har existeret, er begyndt av hr. Frederik 28. juli 1641 efter biskop Jesper Brochmands ordre av 30. juni 1641, saa han er formentlig blevet præst her kort før; han vides at have været her 1. april 1640. Indtil 22. juni 1645 er kirkebogen ført paa latin; derefter er indført kongebrevet av 10. maj 1645 om kirkebøgers indførelse, og derpaa er kirkebogen

¹) Kh. Saml. 3. R. VI s. 172 f.

²) Jydske Reg. 1634—40 f. 396 b. Udateret, men formentlig i maj 1639.

ført paa dansk, alt meget smukt og omhyggeligt gjort.

Sandsynligvis har han været gift to gange. Under 1. februar 1645 staar der: »Gremio terre committitur nurus mea prima Catharina Canuti Kønnigsbergs«. Da han paa dette tidspunkt umuligt kan have haft nogen gift søn, maa man antage, at han har været gift med en enke, der har haft en voksen søn i sit tidligere ægteskab, der hed Knud Kønnigsberg. I dette ægteskab har hr. Frederik haft en datter Kirstine, idet det om nedennævnte datter Dorothea siges, at hun blev begravet ved siden av sin halvsøster Kirstine. Om hr. Frederiks første kone og deres eventuelle andre børn findes imidlertid intet i kirkebogen, saa hun maa formentlig være død, før denne blev begyndt.

Senest 1644 blev han gift med Sara, datter av præsten i Vig og Asminderup Hans Hansen Vig og Maren Espensdatter. Hun blev anden gang gift 17. juni 1655 med eftermanden Jens Olufsen Trane og døde 24. januar 1658. I ægteskabet var følgende børn:

Jesper, f. 13. september 1645, dbt. 21. september.

Hans, f. 21. marts 1648, dbt. 26. marts; begr. 26. marts 1662.

Anders, f. 2. marts 1649, dbt. 11. marts.

Kirstine, f. 19. maj 1650, dbt. 24. maj.

Dorothea, dbt. 25. januar 1652, begr. 2. marts s. aa.

Friderick, f. 5. januar 1653, dbt. 9. januar.

Dorothea, dbt. 5. februar 1654, begr. 1. marts s. aa.

Faddere til børnene var deres morforældre og moster, en borgmester, en skolemester og tre andre borgere fra Holbæk, nogle nabopræsters koner og ridefogeden paa Hørbygaard, men de fleste faddere var bønder og deres hustruer fra sognet. Mens hr. Frederik selv kun en enkelt gang stod fadder, til degnens barn, var hans hustru en snes gange fadder hos sognebørnene.

Et par tilførsler i kirkebogen viser hr. Frederik som en nidkær præst, der med opmærksomhed fulgte, hvad der skete i sognet. Navnlig har han været ivrig for at faa folk

til at gaa til alters, for der er usædvanlig mange, der maa staa offentlig skrifte, fordi de i kortere eller længere tid har forsømt altergangen. Særlig galt var det med fæsteren i den præsteembedet tilhørende gaard i Løserup Peder Olufsen. Han og hans kone rømte fra gaarden 25. marts 1645, fordi han havde været i et aabenbart alvorligt slagsmaal med en anden mand i byen. Konen kom tilbage i 1647 og blev 28. februar absolveret, fordi hun havde forsømt at gaa til alters, mens fæsteren selv først vendte tilbage i december samme aar og for samme forseelse blev avløst 5. december. En væver, der havde forsømt at gaa til alters i 1½ aar, stod offentlig skrifte 28. februar 1647, men hans kone, der var krøbling blev forskaanet herfor »efter provstens consilium etc., thi hun var opholden av mandens skarnvornhed«. Ellers var det mest lejermaalene og deres følger, der gav anledning til særlige bemærkninger i kirkebogen. Hr. Frederik bemærker udtrykkelig, at han fik bøderne for et i præstegaarden begaaet lejermaal, fordi han havde herligheden av gaarden, hvad der iøvrigt kan være tvivlsomt. Et par gange stiller han sig tvivlende overfor rigtigheden av de opgivne faderskaber. Mest besvær havde han med Inger Krog, som efterhaanden fik fem uægte børn med forskellige fædre. Da hun 10. oktober 1648 ved sit fjerde barns daab i kirken udlagde Lauritz Clausen som fader, gjorde denne ulyd og genmæle i kirken. Ganske vist paastod han, at han kun havde sagt nej, men hr. Frederik tiltalte ham for landemodet, der imidlertid bestemte, at stiftlensmanden skulde henvende sig direkte til kongen om, hvordan sagen skulde avgøres og karlen straffes, fordi han »tarderede« den hellige tjeneste. Kongens avgørelse kendes ikke, men Lauritz Clausen blev senere dømt til barnefader og maatte give lejermaalsbøder, og han vedgik da ogsaa faderskabet og stod offentlig skrifte¹. Da Inger Krog blev begravet 1653 28.

¹) Se — foruden kirkebogen — Niels Stenfeldt: Roskilde Landemodes Retssager. Ms. i Landsarkivet for Sjælland, s. 63.

marts, skrev præsten i kirkebogen: »Jordet den skøge Inger Krogs«.

En pige fik et barn i huset hos en færgemand, der selv havde hentet hende for »at gøre sin kvinde berømmelig for at have god forstand paa jordemoderens embede etc., endog samme kvinde havde næst sat livet til over hendes uforstandighed«. Ursula Færgekvinde var lige saa klodset paa andre omraader, for hun bar barnet til daaben »og kom ilde derfra, peccerendis imod vor kirkes ceremonier.« Ogsaa gennem denne kirkebog faar man et uhyggeligt indtryk av de ugiftes mødres og deres børns kaar. Hr. Frederik begravede 1650 27. september et uægte barn, »som var den røde Marens, som hun forløb og forlod til Sisse Trolds udi Udby, hvor det og døde«. Endnu værre var det med et andet lille barn lidt senere det samme aar. Under 21. december staar i kirkebogen: »Jordes Lade Bolds liden uægte pige ved navn Bold, som blev besigtet og synet av fire mænd paa kirkegaarden i min nærværelse. ... Barnet var meget forsømt og ukristeligen medfaret. Øjnene stod aabne derpaa, legemet var utoet og skiden med mæg, hovedet var fuldt av uting, saa der var flere lus end haar, og barnet var død i moderens fraværelse og mentes at være sultet ihjel.« Præsten anmeldte sagen til øvrigheden paa Hørbygaard, det vil sige til ejeren hr. Frederik Reedtz eller hans ridefoged, men skønt hr. Frederik synes at have staaet sig godt med denne, kom der ingen for at syne barnet, og der ser ikke ud til at være sket noget for at faa moderen straffet. Man forstaar præstens vrede over barnets mishandling, og at det har været ham en tilfredsstillelse 1651 28. februar at kunne tilføre kirkebogen følgende bemærkning: »Begravet Lade Bold i Løsserup, død udi en ovn til Mads Jensens ibd. Tilforn anden dag havde hun været frisk og til gilde til Morten Ibsens etc. Fik liger en asens begravelse end et menneskes. Vide ad. 21. novem. anni 1650. Exempl. Justitiæ divinæ.«

Skønt Frederik Forle, som det fremgaar av selvbiografien, allerede fra barnsben havde faaet en omhyggelig un-

dervisning i boglig lærdom — allerede 1622 27. oktober havde hans fader faaet løfte om hans optagelse paa Sorø, uden at der dog kom noget derudav — og skønt han havde studeret ivrigt baade hjemme og ude, har han aldrig produceret sig litterært, udover det nævnte lille skrift om de græske dialekter. Det indtryk, han selv giver af sine studier, viser nu heller ikke billedet av nogen dyb videnskabelig aand, han synes at have været ikke saa lidt av en pedant. Selv om biografien er flydende og let læst, giver den heller ikke indtryk av nogen stilistisk begavelse¹.

Hr. Frederik Forle, der uvist naar var blevet provst, døde 2. september 1654 og blev begravet d. 8.²

¹) En kort biografi av Frederik Forle findes i H. G. Olrik: *Oversigt over Forstandere og Lærere ved den kgl. Skole i Sorø 1586—1737*. Sorø 1927—30, s. 98.

²) *Jvfr. Danske Magazin* 7. R. IV, 252.

Kvæker-Propaganda i Danmark og Norge i ældre Tid.

Af Bjørn Kornerup.

1.

Den gamle danske Statskirkes Forhold til andre Konfessioner og dens Optræden over for Propaganda fra deres Side frembyder adskillige Problemer af Interesse. Tilmed indeholder den administrative Behandling af indtrædende Konflikttilfælde ikke lidet Stof af Værdi til Belysning af faktiske Tilstande i ældre Tidens kirkelige Liv. Dette gælder ogsaa det oftere opdukkende Spørgsmaal om kvækersk Propaganda i forskelligartet Skikkelse. Kun Skade, at man paa Grund af de Kassationer af Akter, der har fundet Sted især i Bispearkiverne, nu maa savne adskillige Oplysninger, som kunde have været af Betydning. Det bevarede Materiale maa derfor sankes sammen fra mange forskellige Steder.

Den ejendommelige religiøse Bevægelse, som fra ca. 1650 banede sig Vej i England under Navn af Kvækerne, og som siden vandt almenhistorisk Betydning baade i den gamle og den ny Verden, er især mærkelig ved sin stærke subjektive Spiritualisme. Ganske vist førte Udviklingen med sig, at ogsaa denne Retning inden længe maatte skabe sig en vis Samfundsordning, men Hovedvægten kom dog aldrig til at hvile paa de ydre Rammer. Altid blev Aandens umiddelbare Virken i den enkelte Menneskesjæl det højeste Princip.

Det er ikke til at undre sig over, at just en Retning med dette Præg kunde øve stærk Tiltrækning paa mange Men-

nesker midt i en Periode, der gennemgaaende kendetegnes ved stiv Statskirkelighed og Uniformitet i Læren, men ikke mindre forstaaeligt ud fra Tidens hele Grundsyn er det, at de herskende Kirker saa med Mistillid paa en saadan Bevægelse, der vendte sig mod al organiseret Kirkelighed. Navnlige efter 1660 mødte Retningen skarp Modstand fra officielle Kredse og blev gjort til Genstand for Forfølgelse. Særlig følte man sig frastødt af den subjektive Tendens og fandt heri en alvorlig Fare for de overleverede Former for kristen Religion. Hertil kom yderligere, at man fra Statens Side maatte se med Mistænksomhed paa en Sekt, der stillede sig stærkt kritisk over for mange af Samfundets Ordninger, Troskabsed, Militærtjeneste, Iagttagelse af ydre Høflighedsformer o. l.

Med denne Baggrund for Øje er det ikke mærkeligt, at Ordet »kvækersk« efterhaanden blev brugt ikke i streng Betydning udelukkende som en Betegnelse for den paa-gældende religiøse Sekt, men i videre Forstand, især om alle Lærdomme og Tendenser, der kunde være af kirkeopløsende, subjektiv Karakter¹.

Ogsaa paa dansk Grund gør der sig den samme Vaklen gældende i Brugen af Ordene »Kvæker«, »Kvækeri« (eller »Kvækkeri«, som man vistnok har udtalt det), »kvækersk«. Det er ofte vanskeligt med Vished at afgøre, hvornaar man staaer over for direkte Paavirkning eller Propaganda fra Kvækerside, eller der blot i Almindelighed er Tale om sværmeriske, spiritualiserende Tendenser, der mere eller mindre var beslægtede med de Idéer, som var bragt i Omløb af de saakaldte »Venner« (the Friends) eller »Lysets Børn« (the Children of the Light).

Naar saaledes Biskop Hans Bagger 1685 klagede over, at »en god partie Mennisker, Qvæker oc andre dislige Fanaticci« holdt Forsamling ude i Kongens Have, saa synes Sammenhængen at tyde paa, at der her blot er Tale om

¹) Jvfr. allerede Oluf Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* VI, 129 og Michael Neiiendam, *Erik Pontoppidan I*, 214.

Udslag af almindelige separatistiske Tilbøjeligheder¹. Det samme var vistnok Tilfældet 1706, da der udkom det bekendte Skrift »Lutherus ante Lutheranismum«, og der i Forbindelse hermed fremstod en Del Separatister. Om deres Lære bruges netop Udtrykket »denne Qvækkeri og særsindede fantastiske Lærdom«. I en Erklæring, som i den Anledning indhentedes fra det teologiske Fakultet, nævnes der teologisk korrekt intet om særlige kvækerske Lærepunkter, men blot om Forsøg paa at omstyrte den lutherske Kirke. Den verdslige Øvrighed talte dog stadig i denne Forbindelse om dem, der havde »holdet hemmelige forsamlinger til deris Qvækkerie at øve«².

Længere ned i Aarhundredet blev det herhjemme en fast Sprogbrug, at man ved »Kvæker« enten forstod en Repræsentant for Separatismen eller endog en særlig nidkær Tilhænger af den officielle hallensiske Pietisme. Mangfoldige Eksempler kan fremføres som Beviser herpaa. I Forordningen af 22. Oktober 1701 om »Politens Administration« tales der saaledes allerede (i II, 2 § 1) om at paase, »at udi Kirkerne ingen Modtvillighed, Tumult, Qvækkerie, eller anden Uskikkelighed, imidlertid Guds Tieneste forrettes, begaaes«³. Hos Ludvig Holberg træffer man oftere Sammenstillingen »Fanaticus eller Kvæker«⁴, og omkring 1740 var det Skik i Frederiksborg Skole at betegne Disciple, der viste en overdreven, maaske næppe ægte Iver for Forsamlingsvæsenet, som Kvækere. En af

¹) Kh. Saml. 3. R. III, 148—9, 157.

²) Kh. Saml. 3. R. I, 231 ff. M. Neiiendam, anf. Skrift I, 80 f., 214 f. O. Nielsen, anf. Skrift VI, 129 ff. Jvfr. Johannes Pedersen i Festskrift til Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersen, 1936, S. 184 ff. — Et lignende Tilfælde forekom 1708, da Kancelliet ansaa en Kvinde Ursula Coldewin i Oslo, der i ca. 24 Aar havde holdt sig tilbage fra den officielle Kirke, for en »Ertskvæker«, men det teologiske Fakultet erklærede, at hun »dog ej saa lige kunde være af kvækerske Principia« (Norske Suppliker 1708 Ø Nr. 219).

³) Forordninger og Aabne Breve 1701—1702, 4°, S. 77.

⁴) Ludvig Holbergs Moralske Tanker, udg. af G. Rode, 1859, S. 69.

Disciplene karakteriseres endog som »en stor Skin-Helgen og erts-Kvæker, som dog siden ukydsk nok røbede Hierkets Fylde«¹.

Anvendelsen af »Kvæker« som Skældsord mod Pietisterne fra ortodoks Side var vistnok temmelig gængs. Her kan mindes om Fejderne i København i Begyndelsen af Christian VI's Regeringstid, hvor det i et Indlæg mod den pietistiske Christian Sandorph hedder²:

Men har du Skurv, saa har jeg Lud,
Hvori jeg dig skal tvætte,
Saa at din skrumpen *Qvæker-Hud*
Det aldrig skal forgjætte.

Længere henne tilraaber Forfatteren sin Modstander:

Se! her dit slemme *Qvækerskarn*,
Hvor godt jeg dig det mener,
Endskjønt du est et Djævels Barn
Og intet godt fortjener.

2.

Det er nok tænkeligt, at der nu og da i Tidens forskelligartede separatistiske Rørelser blandede sig visse Momenter af det ægte Kvækeri, men som Regel har man at gøre med Former for radikal Pietisme. Dog kan man ogsaa i Danmark og Norge baade i det 17. og i det 18. Aarhundrede spore Indflydelse fra direkte Kvæker-Propaganda.

Det tidligste Eksempel herpaa forekommer vistnok allerede 1657, da Borgmester og Raad i København fik kongelig Befaling til at anholde »en af det Slags, som de udi Engelland kalder *Qvækers*«, og som nu var ankommet til København, hvor han »spargerede adskilligt forargeligt«³.

¹) Kh. Saml. 6. R. II, 140, 148. Jvfr. Bjørn Kornerup, Frederiksborg Statsskoles Historie 1630—1930 S. 153.

²) Kh. Saml. 3. R. III, 811, 814.

³) Kh. Saml. 2. R. III, 253.

Det er muligt — som man har formodet —, at Sværmeren Jesper Baltzarsen Könechen er kommet i Forbindelse med denne Kvæker og er blevet paavirket af ham¹.

I Foraaret 1666 hører man om, at et engelsk Kvækerskib, der var blevet taget som Prise af en hollandsk Kaperkaptajn, af Storme blev forslaaet til Bergen, hvor det maatte ligge stille i 20 Dage. De ombordværende Kvækere benyttede da Lejligheden til at uddele Kvæker-Skrifter til »curious visitors²«.

Senere — 1687 — er der igen Tale om en Kvæker i Norge, denne Gang i Tønsberg. En Mand ved Navn *Gert Søfrensen*, født i Skien, holdt sig borte fra Nadvernydelse, erklærede de fleste af sine Landsmænd for Ikke-Kristne, forkastede Præsteembedet og stillede sig kritisk over for den lutherske Lære om Nadver og Treenighed. Paa Befaling af Biskop Hans Munch blev der holdt Forhør over ham paa Raadhuset i Tønsberg. Han blev nu tillige overbevist om at have udspremt Kvækerskrifter oversatte fra Engelsk. Man spurgte ham, om han da ikke selv var en Kvæker, men han svarede blot: »jeg er en Efterfølger af Kristus«. Tilsidst lod han sig dog uden Protest kalde en Kvæker. Erik Pontoppidan, der alene synes at have opbevaret Efterretningen om dette Optrin, mente at kunne erindre, at Gert Søfrensen omsider blev landsforvist³.

I denne kronologiske Sammenhæng kan forøvrigt nævnes, at et af de første og mere betydende Indlæg mod Kvækerne fra luthersk Side just fremkom paa denne Tid og skyldes den senere saa bekendte Hauptpastor ved St. Petri Kirke i København *Johannes Lassenius*. I sin store Fremstilling af Kvækernes Historie og Lære, der er til-

¹) H. F. Rørdam i Kh. Saml. 2. R. III, 226—7. Jvfr. Biskop Jens Bircherods historisk-topographiske Dagbøger for Aarene 1658—1708, udg. af Chr. Molbech, S. 89.

²) William C. Braithwaite, *The second period of Quakerism*, 1919, p. 48.

³) Erik Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ* IV, 635—6.

egnet Borgmester og Raad i Hamburg, har Lassenius vidst at drage sig sine personlige Erfaringer til Nytte, idet han paa sine Studierejser til England og Skotland havde haft Lejlighed til af Selvsyn at lære Kvækerne at kende og bl. a. at overvære deres Gudstjenester¹. Ogsaa i sin »Arcana politico-atheistica«, 1666, kommer Lassenius ind paa Kvækerspørgsmaalet².

Medens Kvækere ikke nævnes i Danske Lov, forekommer der Omtale af dem i Christian V's egenhændige Testamenter, idet Kongen bestemt hævder, at »socinianer fohtinianer *queqere* entusiaster og deslige secter bør aldelið ey tollereris« i Kongens Riger end ikke i Fristæderne³. Derfor ser det heller ikke ud til, at Kvækerne har kunnet finde Husly i Fredericia. I Byens Privilegier af 11. Marts 1682 tales der ganske vist i lidt svævende Udtryk om, at »Religionens fri Øvelse [skulde] tillades enhver, som er af christen Tro, om han endskønt ej er saa lige af den Augsburgiske Confession«, men dette Udtryk kan ikke have tilladt en saa rummelig Fortolkning, at Kvækerne kunde falde ind under det⁴.

Ikke langt fra dansk Landomraade lykkedes det dog Kvækerne at finde et Tilholdssted i den By, der gav saa mange mærkelige Religionssamfund Husly, Friedrichstadt ved Husum. Allerede fra tidlig Tid slog enkelte Kvækere sig ned her, men den 8. August 1673 befalede den intolente Hertug Christian Albrecht, at de straks skulde rømme Byen. Paa Magistratens Forbøn lykkedes det dog

¹) Johs. Lassenius, Historische und Schriftmässige Erörterung der vor wenig Zeit in England und Schottland entstandenen neuen Secte der Quacker, Jena 1661, 8°.

²) Udg. 1666 S. 132—4, her et skarpt Sidehug til Kvækerne. Jvfr. iøvrigt Wilhelm Rahe, Johannes Lassenius (1636—92), 1933, S. 11, 89—92.

³) Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven, udg. af J. J. A. Worsaae, 1860, S. 54.

⁴) Kvartudgaven af Forordningerne 1670—83, S. 785.

at skaffe dem seks Ugers Henstand, og dette medførte i Realiteten, at Forbudet mod deres Tilstedeværelse blev ophævet. I Slutningen af det 17. Aarhundrede fandtes der vistnok en halv Snes Kvækere i Friedrichstadt, og 1706 opnaaede de fuld Religionsfrihed her. Efter 1770 hører man ikke mere noget til dem¹.

3.

Frederik IV's Tidsalder danner kirkehistorisk set en Overgangsperiode, er en Brydningstid, der især faar sin ejendommelige Farvetone ved Pietismens mere og mere sejrjrige Fremtrængen gennem Kamp med den nedarvede Ortodoksi. I den spenerske Pietismes Kølvannd fulgte adskillige sværmeriske Bevægelser, der blev betragtet med stor Uvilje baade af Regeringen og af de ledende Kirke-mænd. Blandt dem, der i disse Aar søgte at fiske i rørt Vande, var ogsaa Kvækerne, som flere Gange foretog Fremstød.

Som det første Eksempel paa den Kvækerpropaganda, som mærkes i Frederik IV's Tid, skal nævnes et Oprtrin i Æbeltoft 1703. Her gjorde en Skrædder ved Navn *Ter-tullian Johansen (Janson)* sig bemærket ved boglig Pro-paganda. Han var barnefødt i København ca. 1670, havde siden i mange Aar rejst paa sin Profession i England og

¹) Peter Thomsen i *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* 2. R. III, 434—65; 2. R. IV, 49—60. Carl August Carstensen, *Die Gründung und anfängliche Entwicklung von Friedrichstadt an der Eider*, 1913, S. 39—41. Ordren af 8. August 1673 kendes kun af et Referat i Byens Politiprotokol (Meddelelse fra Staats-archiv, Kiel). Mærkeligt nok har dog den gamle Kirkejurist Henrich Ussing paa en eller anden Maade haft Kendskab til den (jvfr. H. Us-sing, *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater* I, 361). — P. Thom-sen (anf. *Sted* 2. R. III, 464 f.) har meddelt en Rejseberetning af G. Fox, der 1684 besøgte Friedrichstadt. Derimod nævnes ikke, at den berømte William Penn i en Dagbog fra sin Rejse 1677 i Holland og Tyskland har givet interessante Oplysninger om samme By (jvfr. Tillæg her S. 270—1).

Amerika, hvor han bl. a. havde opholdt sig i Pennsylvanien. 1697 var han igen i London, og 1702 kom han tilbage til sit Fædreland, hvor han først besøgte København og Helsingør, derpaa drog til Æbeltoft. Her havde han kun tænkt at tage midlertidigt Ophold, men benyttede Tiden til at udsprede kvækersk Litteratur¹. Da dette kom for Dagen, indberettede Byfogeden Gregers Blichfeld Sagen til Stiftamtmanden, der gav Befaling til at gaa Rettens Vej².

Tertullian Johansen blev nu (30. Juli 1703) indstævnet for Byretten, anklaget for mod Danske Lov 2—21—3 og 4 at have udbredt Bøger, »som handle om fremmet Religion, eller andet, som nogen Tvistighed, eller Scrupel, i den Uforandrede Augsburgiske Confessions Troe og Religion kunde eragtis at foraarsage«. Han blev kendt skyldig »paa hans Person højlig at straffes«, hans Skrifter og Bøger skulde opbrændes, og hans Ejendele konfiskeres. En Udskrift af Justitsprotokollen tilstilledes Stiftamtmanden, der under 4. September indberettede Sagen til Kongen, og da Danske Lov ikke udtrykkelig foreskrev, hvilken Straf en Person af den omhandlede Karakter skulde lide, henstillede han dette til Kongens Afgørelse. Den kom i Form af et Missive (af 17. September 1703) til Stiftamtmanden, hvorved det befaledes ham, hvis der i eller ved Aarhus fandtes noget »Skiberum«, da at forsende Tertullian Johansen til England. Kunde det ikke ske direkte, skulde han ved første Lejlighed sendes til Norge og derfra til England. Skipperen skulde have en vidimeret Kopi af Kongebrevet³. Man kan sikkert gaa ud fra, at Kongens Ordre er blevet efterlevet.

¹) Jvfr. nedenfor S. 226—7.

²) Gregers Blichfeld var Byfoged i Æbeltoft 1699—1704. Stiftamtmand i Aarhus 1702—25 var den siden saa bekendte Statsmand Christian Ludvig v. Plessen (1676—1752).

³) Jydske Tegnelser 1703 Nr. 100. Jvfr. J. R. Hübertz, Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus III, 9—10. Sagen er i Korthed efter Hübertz omtalt i L. J. Böttiger, Æbeltoft og Omegn S. 242.

Allerede før Stiftamtmanden havde indberettet Sagen til Kongen, havde Biskoppen over Aarhus Stift, Dr. theol. *Johan Braëm*, en ortodoks Mand, der i sin Tid bl. a. havde været Discipel af Abraham Calovius¹, grebet ind og tilsendt Kongen en længere Klage, hvori han udbad sig nærmere Forholdsordre. Denne Skrivelse indeholder en Række interessante Enkeltheder om den omhandlede Kvæker og skal derfor meddeles nedenfor. Ligeledes aftrykkes Domsakten af 30. Juli 1703 fra Æbeltoft Byret, der især har Interesse ved det deri optagne Indlæg fra Tertullian Johansen selv. Det vidner om sproglig Paavirkning fra Engelsk og er iøvrigt mærkeligt ved de Oplysninger, det giver om hans Standpunkt og Forhold².

a.

Kongl. May.^{ts} Byefouet vdj Ebbeltoft Gregers Blichfeld gjør vitterlig, at Aar 1703 Mandagen dend 30de Julj efter Opsettelße fra dend 16de dito paa bem.^{te} Byeting comparede for Retten Byens Kemner Mads Bertelsen og fremstillede 2de Kaldspersoner, Peder Jenßen og Raßmuß Raßmußen, som afhiemlede ved Æd efter Louven, at de till i Dag wed 8te Dages Stefnemaall hafuer inciteret Tertullian Johansen for endeell u-loulig Schrifter, hand her i Byen saauelsom paa Landet af dend qvæcersche Religion skall hafue vddelt til adskillige Personer, om hand behaget noget herimoed at suare eller svare lade. Forbemelte Tertullian Johansen møtte for Retten og indgaf sit schriftl. Inlæg liudende, som følger:

Ebbeltoft dend 12 Dag af dend 6te Maanet, kaldet Julius [1]. Kiere Landsmænd og Øfrighed her i Byen, eller huem min Sag angar! Dj Omstander af min nærværendis Tilstand arsager mig till at begiere Eders christelig tallmodighed at jgiennemsee denne min sandferdige Beretning. I Kierlighed til Gud og mit fæderne Land og Folch hafuer jeg reyßet nogele tusinde Mile j Hobet at Æe, om det var mueligt, at jeg kunde

¹) P. Poulson, Bibliotheca Aarhusiensis p. 102.

²) Alle citerede eller aftrykte Akter findes i Indlæg til Jydske Tegnelser 1703 Nr. 100. Hos Bøttiger (anf. Skrift S. 242) hedder det: »i det forrige Stiftsarkiv fandtes »en Pakke ang. en Kvæker, som nogen Tid har opholdt sig i Ebeltoft og derudi Egnen«.«

med en frj Samvittighed ernære mig i mit fæderne Land, huelchet jeg giærne ønsched, om det var Guds Villie, mens jeg fornemmer dig [!] store Moedstøed, jeg schulde mødis med formedelst min Troe til Gud og Regarde til dend Hellig Schreft. Hafuer jeg samlet adschillige Religions Bøger, som er luttersche, reformerte, og nogle Schrefter af voris, som i Engelsch kaldes Quæchers. For ald dog jeg haabis, vj accorderer j vores største christelige Troes Bekiendelßer, saa tengte jeg dog at dempe noget af dig [!] mange gros Callumnies og falsche Beschylldinger, som ieg hafuer møttis med formedelst dig Ceremonial Parts, som vi iche bruger j vor Religion. Og hafuer jeg frjvillig af et kierligt Gemyt laanet til adschillige Personer som¹ af mine forenefte Religions Bøger tenchning² der med at stille deris Heede jmod mig saadanne, som jeg tenchte vore lærde noch at dømme om Rett eller V-ret. Mens til være Ender³ hafuer dig v-tydet min kierlig⁴, endog dj hafuer huerchen læst dem eller betencht, enten dj ehre Løgn eller sandt, fordommed baade mig og dennem som kettiske. Jeg troer sandeligen, dend retfærdige Gud vill dømme anderledes med en huer i Særdelished af os og vil gifve en huer en ret Løn efter siin Gierning, j huad Religion vj ehre af. For det videre Vnderretning af min V-schuldighed hafuer der en vis Person forsched paa mine Veygne, om jeg kunde iche vidne⁵ borgerlig Frihed her i Byen for uden at tage een Æd; ellers ville jeg suare til Øfrigheden og Byen til Schat og Tyngde, mens hafuer fundet, at det iche kand schee, saa hafuer jeg søgt Faregelegenhed till Norge og siden, om Gud vilde, for Engeland. Huad angaard min slette og eenfoldige Schichelser, saa hafuer vj een stoer Respekt for ald Øfrighed, j huad Landschab vj ehre, huelchet vj beviser i voris constante Trofasthed og Lydachtighed i voris particuleir Stand, mens Dyrchelser med bahre Hofveder tilhører Gud og hans Christo, som ehre det Bænde Hofuet af Bin Kierche⁶. Fra eders ydmige Ven Tertullian Johanson.

1) Engelsk: some.

2) thinking.

3) worse ends.

4) Her synes at mangle: Intention el. lign.

5) o: vinde.

6) Kvækernes bekendte Lære om Forskellen mellem den Ærbødighed, der bør vises Mennesker, og den, som tilkommer Gud, jvfr. Robert Barclay, Apologia, 2. Udg., 1729, p. 453 (Th. XV, 6).

Som samme Indlæg for Retten blev læst og paaschrefven, huor efter net fremkom for Retten erm.^{te} Kemner Mads Bertelß og var ofuer dend arresterede Quæcher Tertullian Johansøn Domb begierendes. Tj blev for Ret kiendt og afsagt:

Domb.

Saasom det bevises, at dend arresterede Perßon Tertullian Johans hafuer her i Riget indførtt adschillig Schrifter og Bøger om dend quæchersche Religion, huor om hand og adschillige Schrifter, trøgte paa mange Steder, baade til geislig og værslig, paa tydsch og dansch, enfoldige Folch till Forargelse og fra dend rette Ausburgische Troe at forlade^{1a}, mens som sligt strider imoed ald Kongl. Soverainitet saa uell Hans Kongl. May.^{ts} allernaadigste Lou og Befalling, saa seis iche forbemel.^{te} Tertullian Johansøn kunde befries, hand joe for hans quæchersche Bøgers Indførte at lide efter Louvens anden Bogs 21de Capt. 3de og 4de Art. og for hans Forseelse paa hand[s] Persohn høylig at straffis, hans Schrefter og Bøger at opbrendes¹ [af] Bøedelen, og hans øfrige Goeds, som er en ringe Deel, verre confisqueret till Kongen, Sagens og hans Arrestes Bekostning. Detz till Bekreftelße vnder min Forßeiling. Actum anno, die et loco vt supra.

²*Gregers Blichfeld*².

(L. S.)

b.

Allernaadigste Arfwe Herre
och Konge,

Saasom een Qvæker ved Nafn Tertullian Jansøn, som hand kalder sig, endog hand skal være døbt Terchel Jansøn, her til Landet er ankommen och siden noget for Pindtzedag hafver opholdet sig i Ebeltoft Bye och lidet deromkring och hafver hos sig allehaande qvæckerske Skriffter paa Dansk, Tysk, Fransøsk, Hollansk och Latine Tungemaal, och af de fleeste flere end et Exemplar, som hand her och der baade paa Landet och i Ebeltof[t] een och anden meddeler; saa hafver ieg iche andet end effter min allerunderdanigste Plicht det hermed

^{1a}) Her synes at mangle: haver udspreedt.

¹) MS.: opbrenden.

^{2.2}) Egenhændig.

vildet tilkiendegifve, tillige med hvad Underretning, mand om hands Person effter hands Beretning hafver; nemlig, at hand skal være barnefødt i Kiøbenhafn af een Skræder ved Nafn Hans Jansøn, skal nu være ved 32 à 33 Aar gammel, men der hand var 16 à 17 Aar, reiste hand paa Skræderhaandverchet, som hand hafver lærdt, och kom iblant andre Steder til Engeland och endelig til Pensylvania i America, hvor hand sig hafver een Tid lang opholdet, och skal hand anno 1697 in januario være giffit i London med een ved Nafn Hanna Loe. Nest forgangen Sommer 1702 reiste hand fra Engeland igiennem Holland och kom til Friderichsstad i Holsteen¹; derfra er hand kommen til Kiøbenhafn och derfra til Helsingøer, hvor hand hos een Skræder ved Nafn Thomas skal hafve arbeidet i nogle Uger. Endelig er hand til Ebeltoft ankommen och der arbeidet hos een och anden. Hand var tilsinds, da hand blef paagreben, at reise fra Ebeltoft til Norge och derfra, som hand siger, til Engelland igien.

Jeg vil herpaa i ald Underdanighed ervarte Eders Kongl. May.^{ts} allernaadigste Villie, om ieg mig noget videre dermed skal befatte, och hvorledis ieg mig derudj skal forholde.

Forblifvendis

Eders Kongl. Majts
Allerunderdanigste tro
tiennere och Forbedere

J. Braëm.

Aarhues d. 20 August: 1703.

4.

Den kvækerske Skræddersvend i Æbeltoft er vistnok at betragte som et isoleret Fænomen. Hvad der iøvrigt viste sig af kvækersk Propaganda i Danmark og Norge i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede staaer derimod direkte eller indirekte i Forbindelse med en ret mærkelig Personlighed, *Christopher Meidel*².

¹) Jvfr. S. 221-2. Som nævnt havde ogsaa George Fox 1684 aflagt et Besøg i Friedrichstadt, som han har skildret i sin »Journal« (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. R. III, 462—5).

²) Hans Levned er med Omhu fremstillet i A. T. Gløersen, Slægten Meidell i Norge og Danmark, 1903, S. 128—31.

Han var Søn af en norsk Toldbetjent og Trælasthan­dler Gert Meidel († ca. 1696) og var vistnok født ca. 1659. 1677 blev han Student fra Roskilde Skole, studerede i København og fik 1686 et kgl. Oprejsningsbrev med Til­ladelse til trods en begaaet Lejermaalsforseelse at maatte søge Præstekald¹. 1687 blev han da ogsaa ordineret af Biskoppen i Akershus Stift, Dr. Hans Rosing for at være Præst ved den dansk-norske Kirke i London. Som saadan virkede han dog ikke længe, da han allerede 1690 blev afsat, aabenbart fordi han hældede til reformert Lære.

Selv hævdede han i en Udtalelse en Snæs Aar senere, at hans Fjernelse skyldtes, at han havde fundet sin Sam­vittighed besværet ved at skulle anse sin Menigheds Med­lemmer som gode og sande Kristne, skønt de levede »efter Kødet«, og især ved at skulle række dem Nadverens Sa­kramente². Dette tyder vel paa Indflydelse fra kalvinske Tanker om Kirketugt. Om hans Sympati for den reformerte Kirkeafdeling vidner i hvert Tilfælde et samtidigt Brev, hvori det omtales, at han fandt, at det var mere overensstemmende med Kristi Indstiftelse at bryde Brødet og at bruge rød Vin³ (i Stedet for hvid Vin som i den lu-

¹) Trykt sst. S. 166.

²) Sst. S. 170.

³) I Brev Nr. 8 af 21. Marts 1691 i Præsten Iver Brincks Kopibog (i Sjællands Bispearkiv) tales om »nogle scrupulos conscientia, som hand toog sig anlangende Nadverens Sacramente, nembl. at dette burde administreres à la Calviniste med Brøds-brydelse og Røed Viin siddende ved et Boord«. I en Indberetning af 27. Februar 1691 fra den danske Gesandt i London H. H. Ahlefeldt hedder det, at det vilde være farligt at genindsætte Meidel, »weile Er in verschiedenen puncten dehnen non conformirten und Quäckern nicht wenig zugethan zu sein sich bezeiget« (Tyske Kancelli, Udenlandske Afdeling, England C, Gesandtskabsindberetninger). Hele Spørgsmaalet om Christopher Meidels Brud med Menigheden i London, hvormom allerede Michael Neiiendam har meddelt Oplysninger i Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke 4. R. X, 121 ff., haaber jeg senere at kunne belyse i en særlig Undersøgelse.

therske Kirke)¹ ved Nadverens Administration. Efter sin Afsættelse blev Christopher Meidel Præst ved en independentistisk Menighed i London, men i 1699 forlod han ogsaa denne for at slutte sig til Kvækernes Samfund.

Faa Aar senere — i August 1702 — foretog Christopher Meidel en Rejse til Norge og besøgte især Egnen omkring Skien, bl. a. Holden, hvor hans Broder *Gerhard Meidel* († 1717) var Sognepræst². Senere tog han Ophold i selve Skien for at blive Vinteren over. Da hans Standpunkt aabenbart har været vel kendt, greb Stedets Sognepræst, Provst, Mag. Peder Nyborg ind og klagede til Magistraten over ham som en Person, der maatte anses for værre end en Papist, da han tilhørte en Retning, der vilde kuld-kaste al Orden baade i Kirke og Stat. Provsten krævede derfor, at han blev fjernet, og Meidel maatte da ogsaa opgive sit hidtidige Logi, men begav sig ikke bort. Han fik Underhold et andet Sted i Byen og begyndte »blandt gemene Folk« at udsprede sin »forgiftige Lærdom«. Det forlød endog, at han for de rundelige Pengemidler, der stilledes til hans Raadighed af en rig Englænder Pelt (o: Penn)³, skulde arbejde paa at lokke mange jævne Mennesker til at følge sig over til Pennsylvanien.

Provsten klagede nu til Biskoppen, Dr. Hans Munch og denne igen til Statholderen, idet han udbad sig virk-som Hjælp til at faa denne sekteriske Propaganda standset. Bedst var det, om Christopher Meidel kunde blive sat i en Slags Stuearrest hos Broderen, Præsten i Holden, og saa til Sommer blive sendt tilbage til England. Særlig skan-daløst fandt Biskoppen det, at Meidel som en studeret og gejstlig Person, der ved Embedsed var forpligtet til Troskab mod den lutherske Religion, fornægtede denne⁴.

¹) Jvfr. Henrich Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater IV, 2, S. 254.

²) Om denne se Gløersen, anf. Skrift S. 16—18.

³) Meidel synes personlig at have kendt W. Penn (Gløersen, anf. Sted S. 167).

⁴) Jvfr. nedenfor S. 233—4.

Allerede et Par Dage i Forvejen havde Biskoppen paa egen Haand indberettet Sagen til Kongen, og da Statholderen var fraværende, indsendte nu ogsaa hans Fuldmægtige den 18. November 1702 deres Indberetning under Henvisning til Biskoppens Skrivelser¹. De oplyste tillige, at de allerede havde givet Amtmanden over Bratsberg Amt Henrik Adeler Ordre til at lade Christopher Meidel anholde og have Indseende med, at han »icke faar Frihed till at spargere sit Qvækerj«². Kongens Afgørelse faldt hurtigt: en Ordre af 2. December 1702 paabød Stiftsbefalingsmanden og Biskoppen i Akershus Stift »at forfare efter Loven« med den omskrevne Person Christopher Meidel³. Dette gav Anledning til, at der i Skien blev indledet nærmere Undersøgelser om hans Forhold, hvad der førte til, at han ved en Provsteret blev fradømt sin gejstlige Værdighed⁴.

Nogle Maaneder senere — den 17. Februar 1703 — udgik et nyt Kongebrev, der vel tillod, at Christopher Meidel blev sat paa fri Fod, men tillige paabød, at han ved første Lejlighed til Søs skulde begive sig ud af Landet⁵. Som Indlæg til dette Kongebrev findes bevaret et ikke tid-

¹) Indlæg til Norske Tegnelser 1702 Nr. 117. Jeg takker det norske Riksarkiv for Tilladelse til i Rigsarkivet i København at benytte dette og flere andre, nedenfor nævnte norske Indlæg, som nu er afgivet fra Danmark til Norge. Bispens Indberetning til Kongen er dateret 11. November 1702, og det fremhæves deri, at Meidel var »affaldet til den Religion, som blant alle holdis for den Slemmiste, der baade vil kuld-kaste Øvrighed og al Orden i Guds Kirke«.

²) Sst.

³) Norske Tegnelser 1702 Nr. 117 (trykt i Fr. Aug. Wessel Berg, Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge I, 298).

⁴) Gløersen, anf. Skrift S. 129—30. Det er sikkert til dette Ophold, at man skal henføre, hvad Carl Deichmann har opbevaret om Meidel: »gaf sig i kast med nogle af Præsterne iblandt andet med præsten Halvor Nielsen Gierpen til Eidanger, een lærd mand, som holt ud med ham i tre dage i megen heftighed« (Boken om bøker, I, 1926, S. 151).

⁵) Norske Tegnelser 1703 Nr. 21 (trykt i Wessel Berg, anf. Skrift I, 299) med Indlæg.

ligere fremdraget Aktstykke, som paa ejendommelig Maade kaster Lys over hans Forhold. Det er en — desværre ikke dateret — Erklæring fra to af de ledende Mænd inden for Kvækersamfundet i London, rettet til den danskfødte Prins Jørgen (Georg) sst. Udstederne er to meget berømte Mænd: *George Whitehead* (ca. 1636—1723), en Martyr fra Bevægelsens første strenge Aar, en Mand, om hvem det er blevet sagt, at det er næsten umuligt at overvurdere hans Andel i Arbejdet for at grundlægge og sikre Kvækersamfundet eller hans Indflydelse paa Udviklingen af religiøs Tolerance i England — og *Daniel Quare* (1648—1724), der har skabt sig et stort Navn som Ur- og Instrumentmager, banebrydende paa sit Felt¹.

Erklæringen maa antages at stamme fra de sidste Maanedener af 1702 eller de første af 1703 og fremtræder som en Imødegaaelse af de Beskyldninger, som Biskop Hans Munch havde fremsat i sin Indberetning om Meidel. Særlig vender man sig mod Tanken om, at han skulde have haft betydelige Pengemidler til sin Raadighed, — han var tværtimod en Mand af beskedne Kaar —, og desuden leveres der et Forsvar for Kvækernes Lære, som hævdes i Sandhed at være væsentligt bedre end Katolikkernes. Dette Bønsskrift maa være blevet oversendt fra Prins Jørgen til den danske Konge, og det kom for saa vidt til at øve Indflydelse paa Sagens Udfald, som det afsluttende Kongebrev af 17. Februar 1703 netop bevilgede det, Brødrene havde ansøgt om, personlig Frihed for Meidel og Ret til at vende tilbage til England. Det er sikkert betegnende, at Kvækerne netop havde taget deres Tilflugt til Prins Jørgen, Kongens Farbroder, thi han blev anset for en Beskytter af forskellige Retninger af liberalt Tilsnit². Man maa da betragte det som et Erkendtlighedstegn, at Chri-

¹) Om dem se Dictionary of National Biography LXI, 98—101; XLVII, 91—2.

²) Kh. Saml. 5. R. II, 752.

stopper Meidels Oversættelse af Penns Skrift om Kvækernes Lærdomme 1706 blev dediceret Prinsen¹.

Meidels Trængselstid var dog ikke forbi med hans Tilbagekomst til England. Mindst to Gange maatte han saaledes senere vandre i Fængsel. Sidste Gang, han nævnes, er 1708, men han maa være død senest 1715. Formodentlig har han endt sit Liv uden for London, da der ikke findes nogen Optegnelse om den i »Vennernes« officielle Døderegister. At han tilsidst skulde være gaaet over til Katolicismen, er næppe mere end en Skrøne — derimod taler bl. a., at hans Minde stadig blev æret hos Kvækerne².

De ikke tidligere offentliggjorte Aktstykker i den her omtalte Episode er følgende:

a.

Høiædle og Velbaarne Hr. Geheime Raad
og Stadtholder, Naadige Herre!

Maa herved effter underdanig Pligtschyldighed tilkiendegive Deris Excellence, at Sognepræsten i Scheen og Prousten over Nedre Tellemarchen og Bamle, Mag. Peder Nyborg, haver med seniste Post af 6. Novbr. ladet mig vide, at en Person, naunlig Christopher Meidahl, som tilforn haver verit Præst til den Dansche Lutersche Kirche til Londen i Engeland, der fra apostazerit til den Reformerte Kirche, og siden der fra igien til Qvakerismum, hvorved hand endnu er fremturende, schal forleden in Aug. som en reisende Persohn til hans Proustie være ankommen for at besøge sin Broder Hr. Giert Meidal, som er Sognepræst paa Holden ved Scheen, og andre sine Slechtinge og Venner sammestedz, hvor fra som hand nogle Uger der effter er gaaet paa it Skib, som skulle til Engeland, og der mentis, hand med samme var overkommen, er hand derimod Vester i Christiansans Stifft, hvor Skibet og u-formodentlig for 3 à 4 Uger siden kommet igien til Scheen,

¹) Jvfr. nedenfor S. 241.

²) Gløersen, anf. Skrift S. 131, 166—7. Dictionary of National Biography XXXVII, 213.

derfra opreist til sin Broder, og hos hannem nogen Stund forblevet. Men som hand der effter schal, medens Prousten i Scheen var udreist til Bamle, den nye vocerede Sognepræst at installere, have begivet sig ud til Scheen, og der taget Logement hos Postmesteren boende nest ved Kirchen, og hannem beslegtet, og ladet sig merche, at hand Vinteren over ville der forblive, til hand mod Vaaren kunde ved mellemgaaende Skiberum til Engeland overkomme, haver Prousten strax paa Embedets Vegne effter Deris Kongl. May.^{ts} Aller-naadig.^{te} Lougs Anledning pag. 890 og 891 Art. 3, 4, som iche tillader Apostatores, der ere affaldne til den Papistische Religion, og som deraf sluttis, mindre dennem, som ere affaldne til Qvakerismum, der holdis slemmere end den Papistische, som dem, der baade vil kuldkaste ald Øfrighed i Republicqven, og ald anden Orden i Guds Kirche, Huusefred hos nogen, effter indhentet Videnschab derom, givet Magistraten det tilkiende, og derved faaet det saa vidt, at hand har mottet qvitere sit Logement i Postmesterens Huus. Men som hand endnu fornemmer, hand sig i Scheen schal opholde, og her og der blant gemeene Folch begynde at udsprede sin forgiftige Lærdom, hvilchen vel hemmelig schulle faae Anhang af en og anden, særdelis som hand har mange paarørende i Byen, ia er endog hørt, at en Engelsche Factor i Postgrund ved Scheen schulle have Commission, fra en rig Qvæker i Engeland, ved Tilnafn Pelt, at forstrece denne Meidal til 2. 3. à 4000 rdr. derfor at leye saa mange af gemeene Folch, hand kunde faae, at gaae over til Americam, for der at faae opryddet og dyrchet et stort Land, som bem.^{te} Pelt schal af høilofflig Ihukommelse Kong Vilhelm i Engeland have bekommet, saa formedelst Prousten iche uden Handrechning af den verslige Øfrighed ved Stæden kand see sin Menighed nochsom præcaverit, maa ieg herved anholde Deris Excellence ville naadig behage at gjøre den Anstalt, saa vel ved Amptmanden udj Bradzbergs Ampt, som Magistraten udj Scheen, at hand iche der i Districten maa komme udj noget Samqvem, men at motte holdis til at blive inde hos sin Broder paa Holdens Præstegaard, dog under vedkommendis Tilsium, at hand iche blant gemene faar nogen Adgang, til hand mod Vaaren ved allerførste mellemgaaende Skiberum til Engeland kunde afschichis, eller paa anden Maade effter Deris Excellences Goffindende arresteris, særdelis som hand er en geistlig og studerit Person, og Scandalum er saa dis større, at hand som

ved Embedz Eed har forpflichtet sig til voris Religion, saa schammelig den har forlat, og aabenbare fornegtet.

Gud bevare Deris Excell. med gandsche høie Huus, til al erønscheligh høie Velgaaende, hvilchet dennem stedtze tilbeder

Deris Excellences
Høiædle og Velbaarne
Hr. Stadtholders,
Min Naadige Herris,
Plichtschyldige og Ærbødigste
Tienere og Forbedere

Hans Munk D.

Bispegaarden, for Christiania, d. 16. Novbr. 1702.

b.

The Case of Christopher Miedell humbly presented to Prince George by the People called Quakers in London.

He was formerly a Preacher to a Danish Congregation & others in and about London; and Since, from Inward Persuasion, came into the Religious Communion of the¹ said People; and being many years absent from his own Country, in the Summer of 1702 was desirous to visit his Brother Gerrard Miedel, & others of his Kindred & friends, among whom having staid some weeks, he took Shipping for England, but by contrary Winds was driven back to Christian Sand, & Winter being at hand, he resolved to stay some time longer, & wrote hither to know the prices of Merchandize, with Intent of Some small Traffick (as we believe) to support himself without being Burdensome.

Whilest he was thus in his peaceable Stay there; on a sudden comes from a Bishop to the Governor a frightful Letter, to desire he might be confined or arrested, upon several Misrepresentations, vizt 1.st That he had great Sums of Money to hire People to go to America. 2^{ly}. That he does begin to spread his venemous Doctrines of Quakerism, that are by far worse than the Popish Religion, as is alledged.

To all which We answer. 1st. Upon Strict Inquiry, we do not understand he has any Order to hire People to go to America, neither have we ever heard from him, that he has

¹) I Gengivelsen er af typografiske Grunde skrevet the and that, hvor Originalen har et overskrevet e og t over y for henholdsvis the and that.

in the least done or designed any thing therein; nor has he had Money or Credit so to do, that we know of; but only Tenn or Fifteen Pounds, since his going back, for his necessary Supply.

2.^{ly} The Doctrines of the said People here, before they were understood, were grossly misrepresented; But since King William, wth the Parliam^t & Bishops of England have recognized the said People as Protestants¹, and restored them by Law the free Exercise of their Conscience in the Worship of God, their Doctrines have been better understood, as not Popish, nor Erroneous, but agreeable to the holy Scriptures, and the Doctrine of the Primitive Christians, before Popery entered upon the Christian World; as the Books of the said People in English, Latin, French and Dutch do at large plainly demonstrate.

And as concerning Christopher Miedel; whilst he was among us, he approved himself, as a Person of a Sober, Innocent Conversation.

Wherefore, We humbly request the Prince, favourably to recommend the Case of the said Christopher to the Governor, and other Magistrates concerned; so as that he may have Liberty, whilst there, as a Protestant, and his own due time to return for England to his afflicted Wife and Family.

²Signed in behalf of the said People,

By
George Whitehead.
Daniel Quare².

Som ovenfor nævnt paatræffes undertiden den — sikkert urigtige — Opfattelse, at Christopher Meidel skulde have endt sine Dage som Katolik. En af dem, der har delt — og vistnok bidraget til at udbrede — denne Opfattelse, var Kirkehistorikeren *Erik Pontoppidan*. I et efterladt haandskrevet Arbejde »Eusebii Philadelphi Hyrdebrev«, hvori han imødegaar Separatisternes Angreb paa den officielle Kirke, findes en Omtale af Meidel som et afskrækkende Eksempel paa dem, der ikke kunde finde

1) The Toleration Act 1689, jvfr. William C. Braithwaite, The second period of Quakerism p. 151 ff.

2-2) Skrevet med en anden Haand end det øvrige af Aktstykket.

Ro i noget Kirkesamfund. Pontoppidans Ord herom lyder saaledes¹:

Har du ej strax i Begyndelsen lidt Skibbrud paa den saliggjørende Troe, men beholdt Christum i dit Hierte, sandelig du lider den tilsidst og falder til en ulykkelig Scepticismum, Naturalismum, og (om det er mueligt, at saadan en contradictorisk Ting kan være til) til Atheismum, skjønt du paa den Tid kan være i en Kirke, fuld af daarlig Overtroe, og hykle ret smukt under en Monke-Kappe. Exempler til Beviis herpaa ere alt for mange. Jeg vil kun kortelig beraabe mig paa eet, tagen af vor egen Landsmand Christopher Weidel [o: Meidel], som i Enden af forrige Seculo var dansk Præst i London. Troeværdige Folk af hans Meenighed have fortalt mig, at han, der for Overtroes og Ugudeligheds Skyld ikke længere ville være luthersk, men blev først en Puritaner, siden en Qvæker, omsider blev han en Papist, og døde i et Closter udj Frankerig. Hvor oprigtig Papist han kunde have været, som tilforn ikke kunde stilles i den lutherske Kirke for dens papistiske Reliquiers Skyld, men maatte purgeres hos Puritanerne og Qvækerne, ieg siger, hvor oprigtig en Papist han maa have været, det maa Gud aleene dømme om. Men ieg frygter (maaskee min Frygt kan være ugrundet), at hvis han i Fortroelighed havde vildet blotte sig for en Ven, som havde spurgt om hans Troe, skulle maaskee Svaret have været samme, som en viis Mand gav mig paa samme Spørgsmaal: Monsieur, j'ai courru cent religions et enfin je en ay pris une². Da ieg spurgte: hvilken? hedde det: La Lutheriene, qv'est celle du pays.

¹) Addit., 4°, 283 S. 139. Jvfr. Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan II, 57, 250 f. I sine Annales ecclesiae Danicæ IV, 701 omtaler Pontoppidan blot ganske kortfattet Meidels Virksomhed som Oversætter af kvækerske Skrifter.

²) I Pontoppidans »Menoza« (III, 377) lægges denne Sætning i Munden paa en Franskmand B**, som Menoza havde truffet i Odense. Denne Mand er utvivlsomt identisk med Honoré (Honoratus) Bonnevie (1683—1734), der fra 1723 levede som Købmand, Gæstgiver og Vinhandler i Odense. Endnu findes en egenhændig Erklæring fra ham om, at han 1715 i Norge var gaaet over fra Katolicismen til den lutherske Religion (Familien Bonnevie i Danmark og Norge 1714—1930, ved Kristine Bonnevie og Poul Bonnevie, S. 13—23, især S. 14—15. Velvillig Meddelelse fra Arkivar H. B. Seesten i Odense).

5.

Om Christopher Meidel virkelig har været en Person af en helt saa »sober, innocent conversation«, som hans Medbrødre forsikrede, kan maaske være lidt tvivlsomt. I hvert Tilfælde synes han at have haft et bestemt missionerende Formaals med sin Norgesrejse 1702.

Da han var vel ude af Landet, opdagede Biskop *Hans Munch* nemlig ved en Visitats i Skien den 15. Februar 1704, at den gode Christopher Meidel med et Skib, der kom fra London, havde fremsendt en Række kvækerske Bøger paa Engelsk og Tysk, »hvor af ieg en deel haver seet i Skien hos en Præst, som hand samme tilfortroed udi en indelugt og forseiglet Packe haver tilstillet.«

Da Biskoppen nu fandt, at saadanne Bøger var meget skadelige for baade Religionen og Regeringen, ansaa han det for sin Pligt at give Kongen denne Sag til Kende¹. Svaret herpaa blev en Befaling (af 12. April 1704) om at forholde sig »efter Loven« med de omtalte kvækerske Skrifter². Det vil aabenbart sige, at de skulde konfiskeres og brændes. Af en senere Indberetning ses det, at der blev iagttaget, hvad der skulde i denne Anledning³.

Trods energiske Indgreb lykkedes det ikke Regeringen at standse den litterære Kvækerpropaganda. Et Par Aar senere — 1706 — opdagedes det paa ny, at der i Skien var indkommet en Del kvækerske Bøger »endog i voris eget Maal«. Provsten klagede til Biskop Munch, der igen indberettede Sagen til Amtmand Adeler for at paakalde den verdslige Øvrigheds Hjælp, »paa det saadan forderfueelig og fordømmelig Lærdom icke skal opvoxe som en bitter Roed, giøre Uroe og besmitte mange.«

Efter yderligere Forhandlinger mellem Amtmanden og

¹) Biskop Hans Munchs Indberetning af 1704 15. Marts i Indlæg til Norske Tegnelser 1704 Nr. 62.

²) Norske Tegnelser 1704 12. April Nr. 62 (trykt i Wessel Berg, anf. Skrift I, 309).

³) Indlæg til Norske Tegnelser 1706 Nr. 137.

Vicestatholderen Fr. von Gabel indstilledes Sagen til Kongens Afgørelse, og denne (af 26. Juli 1706) kom paa ny i den sædvanlige Form, at der skulde forholdes med de ankomne Skrifter »efter Loven¹«.

6.

Samme Aar, som denne boglige Propaganda var blevet opdaget, kom man til at staa over for nye, mærkelige Udslag af den kvækerske Bevægelse i Norge. I Aarene 1701—07 virkede som Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frelzers Kirke i Christiania den senere vel bekendte Biskop i Odense *Jacob Lodberg*, en reformivrig Mand, der synes paavirket af den engelske Retning². I hans Embedstid viste der sig paa flere Maader en religiøs Brydning i den norske Hovedstad. Heraf faar man et levende Indtryk gennem et Brev (af 28. August 1706) fra Lodberg, hvori han klager over »dette pietistiske Væsen, som her oppe plager os«. Han føjer til: »Fra Engeland kommer Bøger, oversatte paa Norsk af een, Christopher Meidel, som tilforne haver været dansk Præst i London og nu er blevet Qvaker; disse breddis ud iblant gemeene Mand, men mand merker ingen synderlig Virkning deraf«. Værre var det dog, hedder det videre, at Menigheden inficeredes langt mere fra Tyskland, og han maatte tilstaa, at han selv ikke var uden Skyld deri, idet han til Huslærer hos Generalmajor C. A. Hausmann havde faaet antaget en Student fra Oldenburg, *Johan Glüsing (Glyssing)*, »hvilken jeg finder at være en Ertz-Qvaker, ia endog at have embelleret Qvakernis Lærdom med adskillige Inventioner af den gamle Origenianismo«. Lodberg giver derefter en nærmere Skildring af Glüsings Virksomhed, hvorledes han forsøger

¹) Norske Tegnelser 1706 Nr. 137 med Indlæg; heri Biskop Hans Munchs Indberetning af 1706 28. Maj. Reskriptet af 1706 26. Juli trykt i Wessel Brev, anf. Skrift I, 327.

²) Jvfr. om Lodberg Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., XIV, 431—3.

at omvende Folk til »Christi Rige« (som han identificerer med Kvækernes Samfund) og udspreder radikale pietistiske Bøger, saaledes bl. a. »Lutherus ante Lutheranismum«¹.

En mere indgaaende Fremstilling af Glüsings Forhold og Lære gav Lodberg i et samtidigt latinsk Brev (af 28. August 1706) til det teologiske Fakultet². Her kommer han ogsaa nærmere ind paa den Indflydelse, som Christopher Meidel udøvede. Stiftsprovsten paastaar, at Meidel undertiden opholder sig hemmeligt i Norge, skikker Trosfæller derop og spreder oversatte kvækerske Bøger i Landet. Selv havde Lodberg haft to saadanne for Øje. De var begge dedicerede Prins Jørgen og indeholdt en Fremstilling af Kvækernes Læropfattelse³.

Lodberg indberettede ogsaa, at Glüsing havde forskellige Meningsfæller og Medhjælpere, deriblandt den danske Student *Jørgen Hammer*, der modtog Understøttelse af Kvækerne, for at han gratis skulde undervise Børn og saaledes indpode kvækerske Lærdomme; desuden en Student fra Halle, *Christian Funk*, og *Hans Must*, den forrige Præsidents Søn, der for nogle Aar siden var faldet i Melankoli⁴.

Hele denne Sag blev indberettet til Kongen, og den 28. September 1706 udgik der et Kongebrev til Vicestatholderen Fr. v. Gabel om at lade den »Ertz-Qvæker« Johan Otto Glüsing eksaminere⁵. Efter at Eksaminationen havde fundet Sted, og det ved denne havde vist sig, at Glüsing nægtede at genkalde sine separatistiske Meninger, blev det ved kgl. Befaling af 11. December 1706 paabudt Glü-

¹) Indlæg til Norske Tegnelser 1706 Nr. 188.

²) I Ekstrakt sst. — Brevet ses ikke at have sat sig Spor i det teologiske Fakultets Arkiv.

³) Jvfr. nedenfor S. 241.

⁴) Om Præsident Hans Must se Norsk personalhistorisk Tidsskrift III, 101 f. Edv. Bull, Kristianias Historie II, 299—300, 450. Den yngre Hans Must var næppe Student.

⁵) Norske Tegnelser 1706 Nr. 188 (trykt i Wessel Berg, anf. Skrift I, 327).

sing inden Forløbet af tre Dage at rømme Kongens Lande og Riger¹. Funch og Hammer fik Ordre til at tilbagekalde, og der blev nu ført længere Forhandlinger i hvert Tilfælde med Funch². Det ser ud til, at selv om Lodberg kan have haft Ret i, at der i dette Røre gjorde sig en vis Paavirkning fra Kvækerside gældende, saa var det dog nok saa meget Udtryk for en radikal pietistisk Bevægelse.

7.

Det var ikke uden Grund, at de herskende kirkelige Kredse saa stærkt fremhævede den Andel, Christopher Meidel havde i den litterære Kvæker-Propaganda. Det kan da være rimeligt nærmere at betragte de Skrifter, han har udgivet, saa meget mere, som de nu hører til de store bibliofile Sjældenheder. Saa vidt man kan se, er han ikke optraadt som selvstændig Forfatter — i hvert Tilfælde ikke i større Stil —, men desto ivrigere som Oversætter af andres Arbejder.

Det første af de af Meidel udgivne Skrifter bærer Titlen:

Een liden Nøgel, Til at Aabne Veyen for alle, Som søge derefter, Hvorved De lettelligen kunde giøre forskiel imellem den Religion, som det Folck kaldet Qvækere bekiende, oc Deris Modstanderis Misforstand oc Forvendelser. Med een kort Formaning til alle Folck, flittelligen at prøve deris Veye, oc betimeligen at omvende sig til HERren. Schrevet i det Engelske Spraag af W. Penn. Oc siden oversat paa Fransk, Høytydsk, Hollandsk, oc nu paa Dansk, af C. Meidel. — Findis til Kiøbs hos T. Sowle, i White-Hart-Court i Gracious-street, 1705. 8°. (Fortaler + 55 S.).

¹) Norske Tegnelser 1706 Nr. 234 (trykt i Wessel Berg, anf. Skrift I, 329). Intet Indlæg hertil.

²) Forhøret i Ny kgl. Saml., 4°, 1155 b. — Hele Røret i Christiania 1706 er behandlet af Oluf Olssen i Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge 2. R. I, 190—205.

Det lille Skrift er forsynet med en Dedikation af William Penn »til Printz Georg af Dannemarck etc.«¹. Forfatteren appellerer her til »den Sindighed oc Taalmodighed, som i dit Levnet oc Væsen saa merkelige haver ladet sig tilsiune«, og betoner, at Bogen havde til Hensigt at sprede sand Oplysning om »et Folck, som saa Vrangelige forestillis, oc derfor saa Haardelige medhandlis«. Til Slut bevidner Penn Prinsen sin Respekt for hans »Discrete oc Berømmelige Conduite, saavel som andre Dyder«. Det er værd at lægge Mærke til de her citerede Steder. Naar Talen er om en Kvæker, der ikke kan tænkes at have lagt an paa at servere Komplimenter til denne Verdens store Herrer, og tilmed om en Personlighed af William Penns Format, maa der sikkert tillægges dem en særlig Vægt, og de indeholder da Bidrag til en rigtigere Forstaaelse af Prinsens Karakter, som ofte har staaet i en ejendommelig Tasmørkebelysning².

Skriftet selv, der er skrevet i Form af Spørgsmaal og Svar, tilsigter — som sagt i Fortalen — især at gendrive de uretfærdige Beskyldninger, der er blevet fremsat mod Kvækerne. I al Korthed kommer det da til at give en Fremstilling af en Række meget vigtige Spørgsmaal: Forstaaelsen af »det indre Lys«, Skriftens Betydning, den helige Aand, Treenigheden, Kristologien, Sakramenterne, Forholdet til Samfundets forskellige Ordninger m. m.³.

Næste Aar udgav Christopher Meidel en Oversættelse af et andet mærkeligt Skrift:

¹) Fortalen findes ikke i den engelske Udgave af Penn's »A key, opening the way to every capacity«, 1692, og er vel derfor blot føjet til den danske Oversættelse. — Skriftet er genudgivet i A collection of the works of William Penn, II, London 1726, p. 778—91 (Eksemplar i Universitetsbiblioteket i Oslo), et Uddrag af det findes i Passages from the life and writings of William Penn, Philadelphia 1882, p. 368—83.

²) Jvfr. C. O. Bøggild-Andersen i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., XII, 190.

³) Et Referat af dette Skrift er givet hos Johs. Pedersen, Fra Brydningen mellem Orthodoksi og Pietisme, 1945, S. 31—2.

Βαπτισμῶν Διδαχή: Eller Lærdom om Daabe, Adskilt fra Forrige oc Itzige Tidens Misbrug; oc igien bragt til den Første Sundhed oc Eenfoldighed:

Overeensstemmende med { Sandheds Ord,
Troens Væsen, oc
Christi Rigis Natuer.

Ved WILLIAM DELL, Evangelii Tienere, oc Magister af Convil oc Cajus Collegio, paa det Universitet Cambridge Engeland. — London, Tryckt iblant andre hands Prædickener, paa Engelsk, 1652; oc nu oversat paa Dansk af Christopher Meidel, Anno 1706. 8°. (Fortaler + 55 S.).

Forfatteren var den forlængst afdøde *William Dell* († 1664), Master of Gonville and Cajus College at Cambridge, en Nonconformist og afgjort radikal Spiritualist, der ikke ønskede at slutte sig til noget Parti (ej heller Kvækerne). Et Hovedtema i hans Skrifter, der opnaaede en ikke ringe Udbredelse, var Angrebet paa Barnedaaben i dens hævdvundne Skikkelse¹. Det kan da ikke undre, at Forfatteren ogsaa i sin »Didache« søger at uddybe dette Emne, idet han gaar ud fra Forskellen mellem Johannes Døbers Daab og den af Kristus indstiftede. Den sidstnævnte bestemmes som »Aand oc Ild-Daaben, Oc denne er Den Eene oc Eeniste det Nye Testamentis Daab«. Sluttelig opregnes »Aande-Daabens« Karakteristika i 8 Punkter².

Hvad der giver denne Traktat en særlig Betydning, er den Redegørelse, Christopher Meidel har indledet sin Oversættelse med. Den er dateret »Chelmsford-Fængsel for Christi Vidnisbyrd, Den 5 Dag i Den 4de Maaned (kaldet Junius) 1706« og er rettet til »den Danske og Norske Lutherske Menighed i London«³. Heri giver Meidel en inter-

¹) Dictionary of National Biography XIV, 323 f.

²) Anf. Skrift S. 37.

³) Meidels Redegørelse er efter en nyere Udgave optrykt i A. T. Gløersen, Slægten Meidell S. 167—72.

essant Udsigt over sin religiøse Udvikling og paapeger især, hvilke Momenter hos Kvækerne der havde virket dragende paa ham. Gennem en Skildring af de Sider hos Kvækerne, Meidel fandt af særlig udmærket Karakter, leverer han tillige i al Korthed et Forsvar for den Retning, han havde sluttet sig til. Navnlig synes det at have spillet en Rolle for hans Overvejelser, at han hos Kvækerne mødte en Form for Gudsdyrkelse, der var bedre i Overensstemmelse med Kristi sande Lære end det »u-evangeliske Præsteembede«, han selv hidtil havde betjent.

Efter Udgivelsen af de her nævnte Smaaskrifter synes der at være forløbet en Aarrække, før Christopher Meidel igen udsendte et Arbejde, indtil han 1717 — i den lutherske Kirkes andet Jubelaar — udgav sit maaske mest bekendte Skrift:

En Catechismus oc Trois Bekiendelse, Stadfestet oc Samtycht af den Store Forsamling af Patriarcher, Propheter oc Apostler, CHRISTUS selv den Ypperste Talsmand talende Udi oc Iblant dennem. Hvilchen indeholder en sand oc troværdig Summa paa de Principia oc Lærdomme, som hierteligen trois af de Christi Kircher i Engeland oc Irland, som forachteligen kaldis Qvæchere; dog findes at være i den eene Tro med den første Kirche oc Hellege, hvilchet klarligen beviises med nogle eenfoldige Schriftens Vidnisbyrd uden Paafølgende Slutning eller Forklaringer, som her ere andragne oc sammensatte, saasom Giensvar til nogle vigtige, dog lette oc gemeene Spørsmaal, saa vel for de største oc viiseste, som for de svageste oc Eenfoldigste. Med en liden Udforskelse oc Appellation til alle andre Christendoms Bekiendere. Ved R. B. En Christi Kirchis Tienere. Tryckt i London hos I. Sowles Arvinger, 1717. 8°. (VIII + 182 S. + Indholdsfortegnelsen bagi).

Katekismen, der — som Forbogstaverne R. B. antyder — er forfattet af Kvækernes store Apologet og Dogmatiker Robert Barclay, giver i Form af Spørgsmaal med tilhørende Svar en kort Gennemgang af alle Kvækernes Hovedlærdomme. Oversættelsen fremtræder i et temmeligt tungt Sprog, hvori den fremmede Original næsten hele Tiden synes at skinne igennem. Ret interessant er en kort Slutningsbemærkning (S. 182), Oversætteren har tilføjet, om hvilken Bibeloversættelse han har brugt ved Givelsen af de talrige Skriftsteder, som forekommer i Barclays Tekst. Hertil havde han benyttet »Christiani IVti Danshe Bibel, eller den som kaldis Reysners printed i Kiøbenhavn, 1607«. Det er et ret mærkeligt Vidnesbyrd om den høje Værdsættelse, Resens Bibeloversættelse — den første danske direkte efter Grundsprøgene — var Genstand for endnu et helt Aarhundrede efter dens Fremkomst. — 1738 udkom et nyt Oplag af Barclays Katekismeoversættelse.

Som det sidste i Rækken af Christopher Meidels Oversættelsesarbejder kom endelig 1738:

Forsvar for den Sande Christelige Theologi, Som den Kundgiôris og Prædikis af det Folk, som, af Foragt, kaldis QUÆKERE: Det er, En Fuld Forklaring og Forsvar paa deris Lærdomme og Hovedstykker, ved mange Beviisninger, uddragne af Skriften og Sund Fornuft, og Berømmelige Authorers Vidnisbyrd, baade Gamle og Nye: Med et fuldt Svar til de sterkiste Modsigelser, som gemeenligen giôris imod Dem. Skreven paa Latin og Engelsk Ved ROBERT BARCLAY, Og siden oversat paa Tydsk, Hollandsk, Fransk, Spansk, og nu paa Dansk, af C. Meidel, til Fremmedis Underviisning. — London: Trykt hos T. Sowle Raylton i George-Yard, i Lombard-street. MDCCXXXVIII. 8°. (XVIII + 556 S. + Reg.).

Barclays Apologi fra 1678 blev fra alle Sider — ogsaa af Kvækernes Modstandere — anset for den mest afrundede, klassiske Fremstilling af deres Lære. Det er et meget udførligt Arbejde, der ganske anderledes indgaaende end alle tidligere Kvæker-Skrifter leverer ikke blot en positiv Redegørelse for Retningens egne Lærdomme, men ogsaa en Gendrivelse af de Anker, der var blevet fremsat mod dem fra mange forskellige Sider, alt affattet i et smukt Latin. Det var da forstaaeligt, at man som Slutstenen i Kvækernes litterære Propagandaarbejde kunde ønske at tilføje en Fordanskning af dette Hovedværk.

Hvornaar Meidels Oversættelse er udkommet, er ikke helt vist. Den ovenfor omtalte Udgave, der bærer Aars-tallet 1738 og saaledes maa være udgivet mange Aar efter Meidels Død, kunde derfor anses som et posthumt Arbejde, men imidlertid kan der have foreligget mindst een tidligere Udgave. I hvert Tilfælde hører man 1717, at Kvækerne bestilte 500 Eksemplarer af Apologien, der nu var »to be printed«¹. Der ser dog ikke ud til at foreligge nogen Udgave fra dette Tidspunkt, heller ikke i British Museum. Det har da antagelig trukket adskillige Aar ud, før end det lykkedes at faa dette omfangsrige Arbejde under Pressen.

For at give en Forestilling om Sprogtonen i Meidels Oversættelse skal der nedenfor anføres et Stykke af denne jævnført med den latinske Original.

Robert Barclay, Theologiæ verè Christianæ Apologia, Editio secunda, Londini 1729, p. 433.

Sed excellentis hujus patientiæ & tolerantiaë manifestam evidentiam exhibuerunt ii Dei testes, qui illusoriè Qua-

Robert Barclay, Forsvar for den Sande Christelige Theologi, overs. af Christopher Meidel, London 1738, S. 492.

Men om denne ypperlige Taalmodighed og Lidelser, have de Guds Vidne, som af Foragt kaldis Quækere, givet offent-

¹) Dictionary of National Biography XXXVII, 213.

keri dicuntur. Quàm primùm enim Deus revelavit iis veritatem, nullâ habitâ oppositionis aut contradicentium ratione, ut à Deo movebantur, illicò per regiones circumibant, prædicantes & veritatem propagantes & annunciantes in foris, plateis & publicis templis, licet propterea quotidie verberati, flagellati, concussi, carcerati & variis modis afflicti sint. Et quando aliqua ecclesia aut conventio congregata erat, docebant eos conventiones publicas servare apertis januis, non autem surreptitiè, ut volentes ingredi possent: & sicut hoc modo omnis justa suspicio secretæ machinationis, & id genus, tollebatur, ita etiam hæc magnanimitas & fidelitas, in non dese- rendo conventiones suas (imprimis vero Dei præsentia & gloria in congregatione manifesta conscientiarum persecutoribus terribilis) adeò malitiam adversariorum fatigavit, ut sæpè opus imperfectum relinquere cogentur.

lig Exempel: Thi saa snart som Gud aabenbarede sin Sandhed iblant dem, uden henseende til al Modstand, eller hvad dem forestod, da gik de omkring, som de oprødis af Herren, at prædike og fortsætte Sandhed paa Torve, Veye, Gader, og St[r]æder, og offentlige Templer, dog dagligen slagne, hudstrøgne, saarede, omslæbte, og fængslede derfor. Og naar der var nogensteds en Kirke eller Forsamling samlet, da lærde de dem at holde deris Forsamlinger offentligen, og ikke at stie sig dertil, ikke heller at lukke Dørene, at alle kunde viide deraf, og hvo der ville, komme ind. Og som herved al retmessig Aarsag af Frygt for at de skulle raadslaa imod Regeringen var ganske borttaget, saa denne deris Dristighed og Standhaftighed, i at ikke lade af at komme tilsammen, (men besynderligen Guds Nærværelse og Herlighed, som lod sig see i Forsamlingen, og var forskrekkelig til Forfølgernis Samvittigheder) udmattede saaledis Fiendernis Ondskab, at de ofte nôddis til at gaa bort med uforretted Sag.

Der kan næppe være Tvivl om, at Christopher Meidels Oversættelse af kvækersk Litteratur har haft en ikke helt ringe Betydning, maaske dog ikke saa meget i Samtiden som for Eftertiden. Da Kvækerne i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede vandt Indpas i Norge gennem danske og norske Krigsfanger i England 1807—14, var det netop

gennem den danske Oversættelse af Barclays Apologi, at en af Hovedmændene, Enoch Jacobsen, for Alvor blev opmærksom paa Tilstedeværelsen af det kvækerske Samfund¹. I den følgende Brevveksling mellem Krigsfangerne og Kvækerne 1812—14 omtales ligeledes flere Gange Skrifter af Robert Barclay, aabenbart i Oversættelse, og senere — fra 1843 —, da der var dannet et kvækersk Samfund i Stavanger, forekommer i en Liste over de Bøger, »Vennerne« her raadede over, netop de Skrifter, Meidel i sin Tid havde oversat: først og fremmest Barclays Apologi, dernæst William Penn's »Nøgle« og William Dells Traktat om Daaben². Interessant er det ogsaa at se, at da Kvækeren Thomas Shillitoe 1821 besøgte Hans Nielsen Hauge og disputerede med ham om religiøse Spørgsmaal, viste det sig, at Hauge havde læst Barclays Apologi og gjort mange Anmærkninger ved dens Indhold³.

8.

Blandt de ovennævnte Skrifter af Christopher Meidel var det især hans Oversættelse af Barclays berømte Katekisme, der fik Betydning. Den 9. Januar 1723 tilsendte Oversekretæren i Danske Kancelli Frederik Rostgaard det teologiske Fakultet et Eksemplar af denne Bog ledsaget af en Skrivelse, hvori han meddelte, at da Kongen havde erfaret, at »adskillige Exemplarer heraf skal være bleven fra Engelland til Norge oversendte og der distribuerede«, saa var det Hans Majestæts Ønske, at Fakultetet nøje gennemgik Bogen og affattede en Erklæring om dens Indhold⁴.

¹) George Richardson, *The rise and progress of the Society of Friends in Norway*, London 1849, p. X. (Eksemplar i Universitetsbiblioteket i Oslo).

²) Sst. p. 5, 9, 19, 73—4.

³) Sst. p. 39.

⁴) Oversekretærens Brevbog 1723 Nr. 75. Afskrift i Copiebog for det Theol. Facultet (Universitetets Arkiv Nr. 1130) 1717—33 S. 1094—6

Fakultetet arbejdede hurtigt, og allerede den 31. Januar kunde det gennem Kancelliet indsende til Kongen en grundig Betænkning af følgende Indhold¹:

Stormægtigste, Allernaadigste
Arve-Konge og Herre!

Efter Eders Kongelige Majsts Allernaadigste Ordre ved H^r Etats-Raad og Ober-Secretaire Rostgaard af d. 9de Ian. at give vor allerunderdanigste Betænkning angaaende en bog in 12mo, hvis titul er: En Catechismus og Troes Bekiendelse, stadfæstet og samtykt af dend store forsamling af Patriarcher, Propheter etc., som først er skreven paa Engelsk af dend bekendte Skotlænder og Qvæker Roberto Barclajo, og paa Dansk oversatt, Anno 1717 trykt udj London, hvoraf adskillige exemplarier fra Engeland til Norge skal være oversendt og distribuerede: da have vi samme bog med fliid igiennemlæst, og, som af et Qvækerisk skrift vel kunde ventes, paa mange stæder med farlige vildfarelser befundet at være opfyldt. Særdeles haver Auctor derudj ladet see sin slange-Trædskhed og underfundighed, at hand, desbedre at forføre den eenfoldige læser, overalt besvarer sine spørsmal ikkun med skriftens egne bare ord, uden at sige ia, eller Nej til noget; thi, som et Spørsmal, der i sig selv intet determinerer, hverken kand gjøre got eller ont, og skriftens ord, af hvilket giensvaret bestaar, aldrig kand fare vild: saa skulle mand tænke, at denne bog, der ikkun bestaar af spørsmal og slige giensvar, aldeles var ulastelig. Men derudj bestaar denne ugudeligheds hemmelighed, at hand tit svarer paa sine spørsmal med slige Skriftens sprog, der aldeles ikke svarer til de Spørsmale, de appliceres paa; og siden af de saa ilde forklarede Sprog drager nye vildfarende Slutninger. For Exempel p. 41 spørger hand: Ere end og de gierninger, som ere udrettede ved Naaden, udelukte? (fra Retfærdiggjørelsen) siges vi aldrig at være retfærdiggjorde ved dem? Og i stæden for at svare derpaa: Io visselig udelukkes og Naadens gierninger, thi hvorledis kunde ellers Apostelen til de Rom. IV. 3 udelukke Abrahams gierninger, der uden imodsigelse vare giorte ved Naaden, thi Hand var Guds Ven (Iac. II. 23) og alle troendes Fader? (Rom. IV. 11). Ia disse gierninger udelukkes

¹) Original i Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1723 Nr. 95. Afskrift i Copiebog for det Theol. Facultet 1717—33 S. 1106—15.

fornemmeligen, saasom Naturens gierninger, der ikke ere Aandsens frugter, ej heller komme af en sand troe, ikke engang ere gode gierninger, men Gud ubehagelige (Ebr. XI. 6) ja Synd (Rom. 14. 23), saa det er aldeles uforholden at spørge, om saadanne gierninger kand gjøre os Retfærdige. Men dette gaar Hand forbie, og svarer af Tit. III. 5. 6. 7: Ikke for de Retfærdigheds gierningers skyld, som vi have gjort, men efter sin barmhiertighed gjorde Hand os salige etc., ret som deres gierninger, som selv ikke ere Retfærdiggjorde, kunde kaldes Retfærdigheds gierninger; eller, som de, der ere retfærdiggjorde, ikke kunde siges ved Guds Medarbeidende Naade at gjøre deres gierninger. Gjører saadanne frugter, heder det io Matth. 3. 8, det er, saadanne gierninger (Act. XXVI. 20), som bedring udkræver. Hvo som gjør Retfærdighed, siger Iohannes 1 Ep. III. 7, hand er retfærdig. Dette er til en Prøve, hvorledis hand omgaaer med dend store og vigtige Troens artitel om vor Retfærdiggjørelse for Gud; meget andet derudj at forbiegaae.

Ligesaa gjør hand og ved Daabens og Alterens Sacramente; thi efter at hand p. 90 under dend prætext, at gjøre forskiel paa Iohannis og Christi Daab, confunderer Daabens Sacramente med Aandens Daab, det er, den hellig Aands miraculeuse gaver, spørger han, l. c. in fine, meget bedragelig: Saa siunes det da (nemlig af de til forrige vildfarelse handgribelig misbrugte Skriftens Sprog, Matth. III. 11. Act. I. 4. 5. XI. 15. 16), at Iohannis Daab bør at ophøre, og Christi komme i steden? og svarer herpaa gandske urimeligen, med de deilige ord (Ioh. III. 30): hannem bør at voxe, men mig at formindskes. Thi er Iohannes, og Iohannis Daab det samme? Og skal hans Daab, som efter sin Natur og Væsen, saavel som saliggjørende Frugt og Virkning er den selv samme med Christi og hans Apostlers Daab, derfor ophøre, fordj Iohannes ikke, efter sine Disciplers vrang indbildning (Vid. l. c.) vilde passere for Messiam selv, men gierne med allerdybeste ydmyghed vige ham, som sin Herre og Mestere, og ville see ham stor i alles Øjen, men sig selv ringe (hvilken er ordenes rette meening). Skal vi voxe i Guds Naade og Christi kundskab, da maae saadanne forføriske griller visselig formindskes. Hvad der følger p. 10, er ikke bedre.

Men vi maae ogsaa høre ham om det andet Sacrament; thi iblant andet spørger hand p. 94: Men hvad andre sprog ere dertil at vise (NB. ligesom hand aldt hafde lært os nogle i det foregaaende), at det er ikke fornøden, at brød og viin

skulle aldtid vare? en underlig talemaade, naar Meeningen skal være denne: at Herrens Nådvere aldtid skal være. Herpaa svarer hand med det strax paafølgende, men jammerlig misbrugte sprog Rom. XIV. 17: Thi Guds Rige er ikke mad og drikke, men Retfærdighed etc. og stadfæster det ydermeere af Col. II. 16: Saa dømmes nu ingen Eder i mad eller drikke etc. I disse sprog taler Apostelen klarligen om dend i det gamle Test. ved dend Ceremonialske lov forbudne, men i det Nye efter dend Christelige frihed tilladte almindelige spise; Og denne Engelske og Danske Qvæker drager det ublueligen hen til den Sacramentlige Spise og drik, der er Iesu legems og blods deelagtighed. Er det da efter 1 Cor. XI at gjøre forskiel paa herrens legem? burde hand ikke her have svart? at vi skal nyde det Hellige Alterens Sacramente, og at det aldtid skal blive ved i den Christen Meenighed, beviises klarligen af Christi egne Ord Matth. 26 etc.: dette gjører til min Ihukommelse, hvilken jo uden tvil aldtid skal være. Det beviises ydermeere af Apostelens Ord 1 Cor. XI: Saa ofte, som i æde af dette brød og drikke af denne kalk (de maa da jo skulle være), skulle i forkynde Herrens død, NB. indtil Hand kommer, og det til dommen, hvorpaa ingen fornuftig læser kand tvile. Og strax derefter l. c. Mennisket prøve sig selv, og saa æde hand af dette brød etc. Skal ikke denne Prøvelse altid være? Qvækerne tør ikke sige Nej, saa maae de vel ogsaa tilstaae, at dette Sacramentlige æden og drikken altid skal være.

Af disse faae, men vigtige Poster ville Eders Kongl. Majst Allernaadigst fornemme, hvor farlig og skadelig denne bog er; og jeg Iohannes Trelund kand ved denne Anledning ikke efterlade allerunderdanigst at berette, hvorledis ieg for ungefehr 14 Aar siden, da jeg endnu efter Guds og Eders Kongl. Maj^{ts} Allernaadigste Villie forestoed Christianiæ Meenighed, af et merkeligt exempel lærte, hvad Qvækerske bøger, endog hos gode Mennisker, kand gjøre for en fordærvelig effect: thi mig forekom der en meget skikkelig Matrone, af en fornemme familie, meget belæst i dend hellige Skrift, i hendes liv og levnet ustraffelig, ivrig til bøn, og snart formeget hengiven til faste, men saa indtagen af Qvækerske Vildfarelser, at Hun aldrig kom i Kirken, langt mindre til Herrens bord, sagde Nej til Børne-Daaben, men Du til alle, hun talte med etc. Som hun nu vel ikke var af min Meenighed, men dog af mit Provstie, og ikke boede langt fra Christiania, drog ieg, saa tit ieg kunde, til hende, og af Guds ord overbeviiste hende

om hendes vildfarende Meeninger. Hun fandt sig ogsaa i adskilligt, og lod sig omsider overtale til at komme i Herrens huus, og der at høre en Prædiken; hvilket alle, der kiente hende, ansaae som noget underligt. Men som hendes Mand, der var en Ritmester, strax derpaa blev hen commanderet til et andet sted, hvort hun maatte følge ham, blev jeg ej saa lykkelig til fulde at see hende bragt paa den rette vej. Bem^{te} hendes Vildfarelser reiste sig nu af intet andet, end at hun havde faaet een og anden Qvækerisk bog i hænderne: saasom hun ikke dølgede for mig, at hun af aandelige skrifter, som hun kaldede dem, havde faaet sin formeente opliusing. Hvad i saa maade er vederfaaret hende, kunde iligemaade vederfare mange uskyldige siæle, om de skulle faae denne fordærvelig bog at læse, med hvilken en Dansk Qvæker just til det nye og andet Evangeliske Iubel-Aar 1717 har villet begave Eders Kongelige Maj^{ts} Evangeliske undersatter, ligesom Hand dermed paa nye havde meent under haanden at reformere Religionen udj Norden. Vi kand da intet andet, end allerunderdanigst prise og takke Eders Kongelige Majst for Deris Christeligste Nidkiærhed for dend sunde Lærdoms uforhindrede Vedligeholdelse og Sikkerhed i Deris Riger og lande, og særdeles i det gode Norge, for hvis skyld i besynderlighed De Allernaadigst haver behaget at lade meerbem^{te} skadelige bog komme til vor allerunderdanigste Eftersyn, hvilken Kongl. Naade imod Deris Maj^{ts} Riger og Lande vil blive des fuldkommnere, dersom Eders Kongelig Majst (hvilket vi allerunderdanigst finde høyt fornøden) Allernaadigst ville behage samme bog i Deris Riger og Lande alvorlig at forbyde, og de af den eenfoldige Almue, som i Norge eller andensteds kunde have exemplarier deraf, lade tilholde igjen at levere dem fra sig. Hvilken vor allerunderdanigste Betænkning vi i allerdybeste underdanighed henstille til Eders Kongl. Maj^{ts} Egen Allernaadigste Høye Skiønsomhed, og efter vor allerunderdanigste pligt til døden forblive

Stormægtigste, Allernaadigste Arve-Konge og Herre,
Deris Kongelig Maj^{ts} allerunderdanigste troe tiænnere og
u-afladelige forbedere

C. W. Worm. I. Bartholin. I. Steenbuck. I. Trellund¹.

Khavn d. 31 Ianuarii A^o 1723.

¹) Biskop Christen Worm (1672—1737); Hans Bartholin (1665—1738), Professor fra 1693; Hans Steenbuch (1664—1740), Professor fra 1709; Johannes Trellund (1669—1735), Professor fra 1711, siden Biskop i Viborg.

Som det er let at se, lægger Fakultetet i denne Betænkning ikke Fingrene imellem, men gør sit Bedste for baade at blotte Bogens »farlige Vildfarelser« og paavise Forfatterens »Slangetræskhed og Underfundighed«. Særlig interessant er det personlige Vidnesbyrd, Professor *Johannes Trellund* benyttede Lejligheden til at aflægge paa Grundlag af sin Præstetid i Christiania (1707—11) om den Virkning, som den litterære Kvæker-Propaganda i sin Tid havde haft.

Det er da forstaaeligt, at Fakultetet ud fra sit Grundsyn maatte finde det tilraadeligt, at Bogen blev forbudt. Dette skete ogsaa, idet der den 9. April 1723 udgik et kgl. Reskript til Biskopperne i Danmark og Norge med Befaling til overalt i deres Stifter at forbyde Oversættelsen af Barclays Katekismus som en »skadelig Bog«. De, der maatte være i Besiddelse af Eksemplarer af den, skulde udlevere dem til Stedets Sognepræst, der saa igen skulde indsende dem til Stiftets Biskop. Denne vilde man da i paakommende Tilfælde give nærmere Forholdsordre¹.

At Kongens Ordre er blevet efterlevet, kan ikke bevivles. Eksempelvis kan anføres, at Biskoppen i Aalborg Frands Thestrup den 19. April 1723 kunde indberette til Kongen, at dennes »Forbud paa den skotlæндiske Kvækers Roberti Barclaji skadelige Katekismus er straks her i Gaar af Prædikestolen forkyndet og udsendt til Provsterne, om noget Eksempel deraf kunde forefindes og det at indsende til mig«². Ligeledes ved man fra Sjællands Stift, at Biskop Christen Worm den 16. April 1723 udsendte en Skrivelse til sit Stifts Gejstlighed om Konfiskation af Barclays Katekisme³.

¹) Sjællandske Tegnelser 1723 Nr. 95 (trykt i Wessel Berg, anf. Skrift I, 461).

²) Kopibog 1723—31 Fol. 13 b (Aalborg Bispearkiv i Landsarkivet for Nørrejylland).

³) Sjællands Bispearkiv VII C, et Samlingsbind med Synodalia og Aktstykker 1546—1741 S. 53—4 (Bindet har tilhørt Fr. Münter). Afskriften heri har dog urigtigt 1722 for 1723.

9.

Til Historikeren *Hans Grams* svenske Korrespondenter hørte den lærde Biskop i Linköping, siden Erkebiskop, *Erik Benzelius* († 1743). Til denne Mand skrev Gram den 29. April 1740 et langt, meget interessant Brev¹, hvori han blandt andre Efterretninger fra Danmark ogsaa meddelte, hvorledes der forgangen Aar fra Norge var blevet nedskikket til Generalkirkeinspektionskollegiet en Pakke Bøger, oversendt fra England, og mellem dem talrige Eksemplarer »af de smaa Qvæker-bøger og deres Catechismis, oversatte af Pens og andres Skrifter paa Dansk og trykt i Engelland med latinske Bogstaver. Samme Skrifters Oversætter og Udstrøer er en gammel norsk Qvæker ved Nafn Christen Meidal, som for 50 Aar siden var dansk Præst til den lutherske Kirke i London, og desererende samme Embede slog sig til Qvækerne, ja hafver endogsaa ante hujus seculi initium ladet samme slags libellos Qvækerianos danice conversos i sit Fædreneland udstrøe. Deriblandt er en piece om Daaben, saa at hvad vore sutores et pelliones ikke vidste tilforn kunde de tage derud af«².

Hvad skal man nu gøre ved saadanne »allerskammeligste« Skrifter? spørger Gram. Man har lastet den katolske Kirkes Indices librorum prohibitorum, men ogsaa vi — siger Gram videre — bør vistnok slaa ind paa samme Vej; en kristelig Øvrighed bliver nok nødt til at skride til at forbyde Salg af Skrifter, der kun sigter »til ecclesiæ et religionis christianæ Destruction«.

Hans Gram fik Ret i sin Forventning. Den nyopdagede Sending Kvæker-Litteratur førte inden Aarets Udgang til en vigtig Censuranordning af almindelig Karakter. For-

¹) Breve fra Hans Gram, udgivne af Herman Gram, 1907, S. 189. — Blandt Grams modtagne Breve (Gl. kgl. Saml., Fol., 1101) findes intet Svar fra Benzelius paa dette Brev.

²) Kort før i samme Brev (anf. Sted S. 188) havde Gram fortalt, at en Skrædder og en Skomager i København havde »opiniatreret sig og ikke ville lade deres Børn døbe«.

historien til denne fortjener at belyses nærmere, og det saa meget mere, som hverken Jens Møller eller L. Koch i deres lidet dybtgaaende Behandlinger af Censurens Historie i det 18. Aarhundrede¹ har undersøgt, hvad der ligger til Grund for Reskriptet af 23. September 1740.

Siden 1733 havde der i Moss i Nærheden af Christiania som Sognepræst siddet en ret mærkelig Mand ved Navn *Christian Grave*. Han havde oprindeligt været Skibspræst, men hans Skib havde lidt Skibbrud ved Irlands Kyster, og som Følge deraf var han blevet taget til Fange og havde maattet leve et helt Aar vinter barbaros². Endelig lykkedes det ham at slippe bort, og han opholdt sig nu et Stykke Tid — under megen Nød — i Oxford, og fra dette Ophold skriver sig aabenbart hans Kendskab til og Interesse for engelske Kirkeforhold³. Omsider kom han tilbage til Danmark og Norge. Af særlig kongelig Naade fik han 1732 Sognekaldet Idom i Ribe Stift, men frabad sig det som for ringe, og blev da i Stedet for samme Aar residerende Kapellan — og 1733 Sognepræst — i Rygge og Moss⁴.

¹) Jens Møller, *Mnemosyne* II, 134—5. L. Koch, *Kong Christian den Siettes Historie*, 1886, S. 133 (jvfr. samme Forfatter i *Historisk Tidsskrift* 6. R. II, 67 ff.). J. L. Rohmann, *Udsigt over Trykkefrihedens Historie i Danmark*, 1841, standser ved 1730.

²) Jvfr. D. Thrap i *Dansk biografisk Lexikon*, 1. Udg., VI, 192—3, der uden nærmere at angive Kilder aabenbart bygger paa selvbiografiske Optegnelser af Grave (i en Vitaprotokol?). Med Hensyn til Graves omstridte Fødselsaar kan bemærkes, at dette maa have været 1700, da Kirkebogen for Tem oplyser, at der her 25. Maj 1700 døbttes en Søn af Sognepræsten Niels Cortsen [Grawenhorst], som fik Navnet Christian.

³) Han synes dog ikke at være blevet immatrikuleret i Oxford (jvfr. *Personalhistorisk Tidsskrift* 10. R. II, 159). Jvfr. nedenfor S. 257.

⁴) *Norske Registre* 1732 Nr. 56; 1733 Nr. 203. — Om hans Kaldelse til Idom findes ingen Oplysninger i *Danske Kancellis Akter* vedrørende dette Kalds Besættelse 1732, men at den er historisk korrekt, fremgaar af Indlæg til *Norske Registre* 1732 Nr. 56. Her findes dels en kongelig Notifikation til Kancelliet om, at Idom Kald skulde gives

Som Præst synes Grave at have sluttet sig til den spenerske Pietisme, han satte derfor Spener højt og stod med Afsky over for alle Slags separatistiske Bevægelser¹. Han blev siden Sognepræst i Eker, hvor han døde 1763. Grave var iøvrigt en videnskabeligt interesseret Mand, ivrig Samler af Dokumenter og Haandskrifter, opnaaede Titel af Professor antiquitatum patriæ og blev tidligt optaget som Medlem i Jacob Langebeks Det kongelige danske Selskab til den nordiske Histories og Sprogs Forbedring².

I de Aar (1730—37), Peder Hersleb som Biskop over Akershus Stift var Christian Graves Foresatte, sluttede

»den Præst, som var paa det Ostindiske Skib, som foru-lykkede paa de Iirlandske küster«; dels et Bønskrift fra Grave om at blive fritaget for at komme til »dette ælendige Stæd«.

¹) I det eneste af Chr. Grave udgivne Skrift »Salve & Vale Prisca & Nova Egerana«, [1749], Bl. 2 hedder det: »Atheister, Naturalister paa den ene Side. Hyklere, Qvækere og Separatister paa den anden Side ere retskaffene og rædelige Christne og Troendes fæleste Bussemænd, de første kommer udi deris Naturlige Skickelse saa sorte og formørkede som de ere, dog som Børnene pustendes med et lidet Fornufftes Brand i Munden . . . De andre som Hyklere, Separatister, Qvækere kommer ogsaa som Børnene, der vil agere Busse-mænd med et Hycckelse Liig-lagen over Hovedet, for disse er gierne alle Ting udi vores Kirke (som her paa Jorden med Maanen alle Tider har sine Ufuldkommenheds Pletter) for sort, ringe og ureent, alt hvad de som fornuftige Creaturer naturlig tænker, skal enten være Indskydelser af GUD eller Fristelse af Dievelen; udi Førstningen skal alt hvad de taler være tagen af Skrifften, siden skal hvad de skriver og taler være lige saa gyldig som Skrifften, paa det sidste naar GUD hverken vil føye deris daarlige Anslag eller opfylde deris dristige Løffter, Truseler og Tale-maader, bliver de baade leede og kiede af GUD og Skriften, og som den dyrebare Sal. Dct. Spener siger om Bøhmisterne bliver endelig aabenbar Atheister, hvorføre jeg ellers har nævnet Qvækerne, kommer deraf, at imellem 1735 og 1740 lod de en Mængde af deris Bøger fordanske, hermelig indføre og udstrø herudi Norge«.

²) H. Strøm, *Physisk-Oeconomisk Beskrivelse over Eger-Præstegjæld*, 1784, S. 267—8. Jacob Langebek, *Det Kongelige Danske Selskabs Begyndelse og Tilvext*, 1748, S. 28—9. Langebekiana, udg. ved Rasmus Nyerup, S. 46—7. *Danske Magazin* 5. R. V, 114, 120, 122—3.

han sig nøje til sin Biskop og bevarede ogsaa siden Forbindelsen med ham¹. Det var da ikke mærkeligt, at da han et Par Aar efter Herslebs Forflyttelse fra Norge havde opdaget, at der i hans Egn gjorde sig kvækersk Propaganda gældende især gennem Skrifter importerede fra England, han da i denne vanskelige Situation tog sin Tilflugt til sin tidligere Biskop. Dette skete gennem et Brev af 22. Maj 1739 til Peder Hersleb af interessant Indhold², men ubehjælpesom Form:

Høyædle Høyærværdige

Gunstige Fromme hr. Biscop!

Dend synderlige tilliid og fortroelighed med allerærbødigste estime, Ieg tilligemed dette Stiffts Clericis bar og til døden bærer for og til Deres Høyærværdighed, giørrer, att ieg herved udj allerydmygste Christelig troeschyldighed baade Klager min nød og aabner mitt hierte. Foruden mange Gehejmme³ viderværdigheder, ieg fra mit Embedetz første tiltrædelse har udj ald sagtmodighed haft at dragis og taalmodigst att styre med, møder der for nærværende tiid een af de vanskeligste og græmmeligste. Ville ieg dermed giøre allarm, var sagen snart afgjort, ieg kunde angive det for voris Itzige Biscop⁴ et. ceet., men at onde Kødelige ej schulle styrckis, de faae tilforladelige gode iblandt os icke forargis, ville ieg ræt herved udj enn Christen trohjertighed baade klage min nød og hos min fromme hr. Biscop søge eet tilforladelig raad. Her er for nogle ugger siden udj Moess Meenighed bleven ud-

¹) Han skaffede saaledes Hersleb forskellige Haandskrifter, deriblandt især Biskop Jens Niensens Visitatsbøger ((Norsk) Historisk Tidsskrift 2. R. VI, 318—20. Kh. Saml. 2. R. I, 559).

²) Egenhændig Original i Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv, Protokollerede indkomne Sager 1739 Nr. 75. — Enkelte Passager af dette Brev er citerede af S. A. Sørensen i Luthersk Kirketidende 6. R. VII, 1904, S. 173, 291—2.

³) MS. urigtigt: Gehjemme.

⁴) Som ivrig Pietist har Grave næppe følt sig oplagt til at henvende sig til den daværende Biskop over Akershus Stift, den strengt ortodokse Niels Dorph (1681—1758).

strøed¹, af hvem forskreven, gjetter ieg mig til, een mengde dansk verterede Qvæker-Skriffter — Rob. Barcklay Liden Catechismus og handz store Apologia Theologica begge accurat werterede og dansch trygte udj London 1738 —, der slenger ogsaa her og der med nogle Latinske exemplarer. Begyndelsen til denne Version og disse Qvæker foræring er vel een Persohn Tønning fra Christiania², som nu schal være udj Herrenhuut, men for nogle aar siden, som ieg fornemmer, fra Engelland Personlig og Skrifftelig Corresponderet med Qvækerne, hjemtaget bøgger til Version og paa sin viis stedtze notificeret dennem voris Kirkes tilstand. Nu har ieg frem for noget andet udj Engelland ladt mig være angelegen at udsondere de Gott folkes Lærdom og Levemaade, begge deele har ieg in praxi befunden overmaade forvildet, uvis og ureen, dog med een synderlig begjerlighed ere de begavede at faa deres Lærdom her og der udspreedt, hvorføre de ogsaa for faa aar siden toge Imod ovenmelte Tønning, som jeg veed, med offentlig glæde og andet meere. De har een staaende Cassa, som de kalder det, for Spreeding of truth, deraf giøris strax bekostning paa at vertere og trycke, Ia didsende bøgger, hvor de har mindste tancker om acception. Fra denne Kilde ere dirrigerede disse skriffter til os, af hvilke ieg med første lejlighed skal Deres Højærværdighed tvende Exemplarer tilsende; paa Ellinggaard og udj Landsbergs huus³ veed Ieg fruentimmeret ogsaa har exemplarer, hvilke omkring boende Præster u-Christelig udraaber att være dennem sendt fra mig.

Disse Barckajlaji [!] Skriffter ere ogsaa det eeneste ordentlig, Qvækerne har at paradere med, retten, som ieg self har; een mengde af deres Skriffter ere selfgiorde efter tidernis tilstand, aar for Aar forandrede prophetier og ny oplagde breve; udj Barcklaj Skriffter maa mand nock med den Salig dyre Guds Mand Spener⁴ tilstaa er een Subtil blanding af sandhed

¹) Muligvis kan det tages som et Udslag af Kvæker-Indflydelse, naar en Mand, Rasmus Knap, den 31. Juli 1739 paa Bytinget i Moss nægtede at aflægge Ed, skønt han dog selv mente at være Lutheraner (Richard Olsen, Fra det gamle Moss, 1901, S. 195).

²) Tønning roses 1738 af den nedennævnte Herrnhuter Gert Hansen (Luthersk Kirketidende 6. R. VII, 291).

³) Ellinggaard i Onsø Sogn, Smaalenenes Amt, ikke langt fra Moss. Landsbergs Hus er formodentlig Boligen for Generalløjtnant Barthold Nicolai v. Landsberg (1668—1740), fra 1727 Kommandant i Frederikstad.

⁴) Om Graves høje Vurdering af Spener jvfr. ovenfor S. 255.

og falskhed. Tahle-Maaderne ere derudj saaleedis indrettede af fremmede, at de paa een finere maade kand forstaas og antagis, end deris eegentl. meening er, thi for nogle aar siden har de effter dend bekendte Georg Whitheads forslag antaget denne Canon: We may See cause othervise to word the matter and yet our intention be the same. Vi tage lejlighed at give andre ord, dog beholde dend samme mening.

Ovenmelte Bøger finder da hos adskillige uden nogen grundig Kundskab hos os opvagte temmelig god smag, hvilket ieg har lenge Wentet og frygtet for, Ja rædelig udj stilhed søgt at forebygge. Thj naar Ieg med een nys opvagt Siæl har villet til een Grundig Christendoms Kundschaft, uden hvilken ald Gudzfrygt bliver ickun flader-Verck, saa ville andre have dennem af den eene udj dend anden, i mine tancker forvoxne, Christendoms piece og beskrivelse. Ia vide til unyttige og vitlofftige bref-Correspondencer deris førelsis og dragelsis beskrivelser, udj hvilket ieg offte har mercket eet og andet uægte, som aldrig har kundet bestaae for Gudz reene og klare øyne. Ieg har taalmodig fordøyet alle ting af frygt for allarm og forargelse, saa strax ieg er kommen til lidet at rette og schrelede ved tingene, er Ieg baade her og der bleven udraabt for een urætttschafften Mand, hvilket siidste ieg dog lidet agter, om end for de højeste paa iorden, naar Ieg med Job kand hawe det beste og største vidnisbiurd udj himmelen; Gud veed, ieg elsker og til døden vil elske alle Iesu Elskere, Ieg vill paa alle optenkelige maader fremme Guds og min Frelseris ære, ieg vil af hjertet med ald sagtmoedighed lade mig rette, opmuntre og formane af dend ringeste, naar Ieg veed, hand er een sand og reen Christen, men det er dog tungt, naar [den] eene ubekjendte og særindede persohn effter den anden skal omløbe udj enn rædelig Læreris Mee-nighed, ordinere, schrive og forschrive bøger uden mindste halfter¹, ligesom de self lyster. Ieg skulle aldrig fortryde det, hafde ieg icke med stor bekostning og penge forliis søgt at opfylde Menighederne til krevne med de beste og Safftigste bøger, Ieg har kundet optencke. Ieg har anschaffet over 600 Catechis. forklaringer, 100 Ny Testam., 90 Franckens Postiller, foruden Psal. og Bønnebøger med andre smaa piecer uden tahl, Gud er best bekjendt, hvor lidet de gott folk trenger til at tigge bøger af Qvæckerne.

¹) Vistnok i Betydning »Grime, Søle«, d. v. s. uden mindste Indskrænkning (velvillig Oplysning fra Chefredaktør ved Den danske Ord-bog H. Juul-Jensen).

Hafde Herren icke selv ved Deris Høyærværdighed givet os dend herlige og hellige Confirmations forretning¹, skulle mand have faaet utroelig ting at høre derved ere forekomne. For eet par aar siden opholdt sig her een Person, naufl. Ieppe Hockerup paa Moss, som derfra blef recommanderet til Skolemester udj Høllen og under-Kloker til Sovnen, samme Contradesenterede Daaben og rætferdiggjørelsen udj mine øjne, hand bedrøvede mig mangen gang med sine vinckel Prædikener; allarm og forargelse ville ieg nødigg opvække, ieg maatte taalmodig tie og bie effter Gud, som selv blottede hannem; da hand blef befunden udj daskerie² med dem, hand bereede til Confirmationen, rømte hand fra Skoelen, omfoer her og andre Stæder udj eet løs lefnet med eet qvindefolk, hand siden forlood, da hand sidst loed sig hverve under Rappis Regimente³; Saa er det ogsaa gaaen med dend bekjendte Iacob Kruise i Dramen⁴, om hvis forargelige og Skammelige opførsel ieg har Geert Hanssons⁵ bref til hannem, I hvilken hand kalder ham dend forlorne Søn, med viidere baade om dend enne og anden, de gott folk har imellum sig.

Ieg synes nu, Gunstige fromme hr. Biscop! naar saadane Persohner og saadanne bøger kand grassere og lære effter behag, falder det tungt at være Lærere, Ieg siunis de ordentlige Lærere, ihvor duelige og rættskaffene de end ere, kommer dog udj Lengden derover, de hojeste med de laveste, til at passere for blotte nuller, baade for de bekjendte onde og formeinte Goede, de sidste har udj deris tancker dennem ey fornøden, de andre holder med foragt ald deris Lærdom for eet Qvækerie.

Forlad mig, Allerkiereste hr. Biscop! ieg saa friipostig aabner mit hierte, Ja, mit beklemt hjerte for Dennem, Ieg har og vill aldrig have noget andet udj Kickerten end Iesum og

¹) P. Hersleb, Epistola pastoralis, 1737, jvfr. P. G. Lindhardt, Peder Hersleb I, 218 ff.

²) ɔ: løsagtigt Levned.

³) Generalmajor Frederik Otto Rappe (1679—1758) var 1732—40 Chef for et hvervet Regiment.

⁴) Jacob Kruse nævnes 1733 i Lars Dalhoffs Stambog (Kh. Saml. 5. R. IV, 360).

⁵) Den bekendte Herrnhuter Gert Hansen, f. 1694, fra 1727 Lærer ved Waisenhuset, fra 1734—ca. 1740 virksom i Norge, jvfr. D. Thrap, Brødremenigheden i Norge, 1908, S. 9 ff. Richard Olsen, Fra det gamle Moss, 1901, S. 193 ff. Kh. Saml. 5. R. III—V (se Reg.).

Saligheden, Ieg vil gjerne og utrættet effter det naadis Pund, mig er givet, arbejde udj Herrens Viingaard med ald forsigtig rædelighed, troschab og taalmodighed, men ieg maa klage, ieg er mangan gang saa beknyttet, att ieg veed hverken frem eller tilbage. Iesu Mestere, forbarm dig over mig! Gud styre for os og raade.

Er der een minut til owers, Høyærværdige hr. Biscop! Spenderer den Gunstig med eet par ord paa mig, det er og schal blive for mig self alleene sub sigillo Conscientiæ et Silentii, udvirker ogsaa, Gunstige hr. Biscop! hos voris Naadige Konge een forbud og Confiscation for disse Barcklayi Qvæcker-Skriffter — Gud vill udj ævigheden lønne dem derfor.

Jeg slutter med ald dend velsiignelse ower Deris Højærværdighed, Frue og kiære Børn, som nogen af hiertet fra Gud kand tilønsche og udbeede, forblivende til min død med største rædebonhed og ydmygste veneration

Høyædle Høyærværdige
Høy Gunstigste frommeste hr. Biscops
allerringeste ydmygste tienner
Christian Gawe.

Moss d. 22 Majj 1739.

Peder Hersleb er formodentlig blevet ilde til Mode ved dette Brev, og med vanlig Energi tog han straks indledende Skridt for at afværge den Fare, der syntes at true Kirkelivet. Allerede i Mødet den 2. Juni gjorde han Generalkirkeinspektionskollegiet, som han selv var Medlem af, bekendt med de Oplysninger, han havde modtaget fra Christian Grave. Ogsaa her maa de have vakt Bestyrtelse, thi i en Bemærkning (med Andreas Hojers Haand) i Kollegiets Hovedprotokol hedder det, at Sagen bør forestilles Kongen¹. Det trak imidlertid ud en rum Tid, før man kom saa vidt. Desværre kan man ikke i Enkeltheder følge de Forhandlinger, der gik forud, thi det siges udtrykkeligt i Kollegiets Protokol, at dets Forestilling »blev extra Protocollum mundtlig aftalt udi Be-

¹) Generalkirkeinspektionskollegiets Hovedprotokol 1739 Nr. 75. — Der er ikke i Sjællands Bispearkiv fundet Spor af Sagens skriftlige Behandling af Hersleb, heller ikke Kopi af noget Svar til Chr. Grave.

gyndelsen af September Maaned [1740]¹. Den 15. September s. A. forelaa imidlertid Kollegiets Forestilling. Den vidnede bl. a. om en i dette Kollegium sjælden Enstemmighed og havde følgende Ordlyd:²

Stormægtigste

Allernaadigste Arve Konge og Herrel

Ihvorvel Lovens 2den Bogs 21. Cap. tydeligen befaler, at ingen, i hvo det og være kand, maa noget lade trykke, førend det tilforn i Kongens Universitæt i Kiøbenhavn er igiennem seet og approberet; item at ingen maa lade trykke i Riget eller anden Stæds noget Skrift Kongens Hoyhed, Regæringen eller Politien angaaende, med mindre det af dennem bliver igiennemseet, som Eders Kongelige Majestæt dertil forordner: desligeste, at ingen danske Bøger, som uden Kongens Riger ere trykte, maae af nogen Ind- eller Udlændisk i Rigerne indføres, eller forhandles; med viidere Straf for dem, som her i Rigerne lade trykke, eller paa andre Stæder trykte Skrifter indføre, som kunde have Udseende til noget Oprør, være imod Kongens hoyhed, eller anden Ulempe foraarsage; Saa befindes det dog, at en og anden af Eders Kongelige Majestæts Undersaatter her i Riget har skreven et og andet Theologisk Skrift, som kunde synes at være stridig imod Staten og Politien, eller i det mindste foraarsage Ulempe og Anstød for Ulærde og den gemeene Mand, og samme uden foregaaende det Theologiske Facultæts Censur og General Kirke Inspectorum Forevidende og Minde har ladet trykke uden for Danmark og derpaa her i Riget indføre, og i alle Boglader offentlig fallholde. Det er og overalt bekiennt, at baade Ind- og Udlændiske i nogle Aar har indført dansk-verterede Fanatiske Bøger, som uden for Eders Kongelige Majestæts Riger og Lande ere oversatte og trykte, hvorpaa Vi in specie have et Exempel i Moss Kiøbstædt i Norge, hvor der udi sidstafvigte Sommer er bleven udstrøet en Mengde dansk-verterede Quæker Skrifter, Robert Barclayi liden Catechismus, og hans store Apologia Theologica, begge accurat verterede og dansk trykte udi London 1738, desligeste adskillige Latinske Exemplarer,

¹) Hovedprotokol 1740 Nr. 201 (den 20. Oktober læses det kgl. Reskript af 23. September 1740).

²) Original i Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1740 Nr. 533—4; Kopi i Kirkekollegiets Kopibog I, S. 779—83.

hvormed her og der skal slenges omkring; ligesom og, medens jeg Biskop Hersleb var i Aggershuus Stift, en Casse med slige Bøger fra London ankom, og jeg, som betids fik det at vide, da besørgede, at de ikke bleve udspreddede, men tagen i Forvaring og under Besegling, hvilke Bøger siden er til General-Kirke-Inspectionens Forvaring nedkommen¹: foruden at viße Bogførere en Tiidlang saavel for sig selv som paa andres Begjæring har indført adskillige andre Fanatiske og Separatistiske Bøger, samme i deres Meß-Catalogis ladet inserere, og i Laderne ligge tilfals for hvermands Oynene.

Som nu saadan Omgang er aldeles stridig imod Loven, turberer Staten og Politien, giver Anledning til Separatismum, Fanaticismum etc., ja og udbreder den, og saaledes foraarsager Uorden, Vildfarelse, had, Forargelse, og hvad andet Ont deraf meere kand flyde; saa have Vi, i Anledning at Eders Kongelige Majestæts Instrux for General Kirke Inspectionen allernaadigst anbefaler Os General Inspection over alle Theologiske Bøggers Censur, deres Tryk og Indførsel her i Riget, collegialiter med hverandre overveyet, hvorledes saadan Uorden og lovstridig Omgang i fremtiden paa bequæmmeste Maade kunde blive forebygget; Og da Vi unanimiter ere blevne eenige om, at saadant best kunde skee ved en nøyere Inspection over Bogførerne, som de der ved egenraadig Indførsel af alle slags Fanatiske og Separatistiske Bøger har givet den meeste Anledning til Vildfarelse og Afsondring, som nu gaaer i Svang; saa have Vi i saadan henseende forfattede de ved Enden af denne Vores allerunderdanigste Forestilling nedskrevne Punkter, som Vi i allerdybeste Soumission indstille, om de af Eders Kongelige Majestæt ved Rectore Universitatis alle Bogførere her i Kiøbenhavn som en Regel og Rette Snor maae foreskrives. Og hvad slige Bøgers Indførsel udi andre Stifter angaaer, da indstille Vi ligeledes allerunderdanigst, om Eders Kongelige Majestæt ville behage samtlige Stifts Amtmænd og Biskopper i Danmark og Norge per Rescriptum allernaadigst at befale, at de skulle have flittig Indseende med Bogladerne i deres Stift, og in specie nøye paa agte, at ingen fordægtige og til Separatismum, Fanaticismum eller anden imod Vores Evangeliske Religion stridende Lærdom sigtende Bøger enten fra Engelland eller andre fremmede Stæder i dansk og Tydsk

¹) Af denne Episode er der ikke fundet andet Spor, end at der i Kirkekollegiets Hovedprotokol (1739 Nr. 75) bemærkes under Behandlingen af nærværende Sag: »saa kunde og den i h. biscop Herslebs tiid anholdne Cassa nedføres«.

Sprog blive indførte, og om de dog skulle være indbragte, dennem da uden bruit at borttage, og General Kirke Inspectionen til viidere Foranstaltning derom informere.

Til Slutning følge nu de oven allerunderdanigst ommeldte Punkter for Bogførerne her i Kiøbenhavn:

(1) Alle Bogførere skal, saa snart de kommer, eller faaer deres Bøger fra Meßen, give til det Theologiske Facultæt Fortegnelse paa de Theologiske Bøger, de fører med sig, og inden Facultætet det har samtykt, maa de ikke legge dem offentlig til fals.

(2) De Bøger, som Facultætet forlanger at see og kiende, skal uveigerlig dem anviises, og være følgagtig, dog ey længer end 2 à 3 Dage, og imidlertid ikke til nogen sælges deraf.

(3) Skulle deriblandt findes Bøger, som directè er skreven for at forsvare Separatismum, at bespotte vor Religion, Guds Tieneste og Sacramenta, sær paa dansk eller tydsk, eller og grove Fanatiske Bøger, da maa de aldeles ikke holdes fall, eller selges til nogen Ubekjendt, som derved kunde forføres, i sær ikke til Studentere, ey heller til ustuderede Folk.

(4) Dog skal det ikke være dem formeent at have nogle Exemplarier deraf at sælge til lærde Mænd, Professorer, Præster, som ere i Embede, eller saadanne, som samle Bibliotheker, men ikke holde dem offentlig fall, eller lade ligge for alles Øyne, men de Exemplarer, de ikke til saadanne kand afsætte, skal de til næste Meße igien skille sig ved.

(5) De maa aldeles ikke understaae sig for de saa kaldede Separatister at indbringe Bøger, som de forlange for dem at distribuere, ey heller maa de self distribuere slige Bøger, som der søges efter.

(6) Alle dem, som kiøber slige Bøger, som Theologi forbyder offentlig at sælge, skal de optegne med Navn, saa de kand gjøre Reede for hvert Exemplar, hvor det er afblevet.

(7) Befindes nogen Bogfører at have indført slige Bøger, som ey ere Theologis meldede, og af dem tilladte at sælge, eller at have solt til nogen saadan Bog, som Theologi forbyder at sælge uden til Studerete, Mænd i Embeder, og til dem, som har Bibliotheker, saa skal ikke alleene alle de Exemplarier, som de har af dend Bog, være confisceret, men endogsaa de skal betale 3. dobbelt de Bøgger, som de har solt, og om det befindes, at de med Villie og Forsæt hemmelig har søgt at udspreede slige Bøgger, skal dem formeenes at holde Boglade.

(8) De maa ingen Bog, skreven her i Rigerne, paatage sig

udenlands at lade trykke, førend den her af vedkommende er censureret, og være ligesamme Straf undergivet, som om nogen Bog her bliver trykt uden Censur.

Alt dette indstille Vi til Eders Kongelige Majestæts viidere allernaadigste Gotfindende og Resolution, og forblive med allerstørste Veneration indtil vor Død

Eders Kongelige Majestæts
Allerunderdanigst Troepligt skyldigste Tienere

J. L. v. Holstein. P. Hersleb. C. v. Stöcken. I. B. Bluhme.
M. Hviid¹.

General Kirke Inspections Collegium
den 15. September 1740.

[Paaskrift:] Vi finder General Kirke Inspections Collegij Forrestilling meget got, og kand vel sliige Foranstaltning udi den anførte Sag giøres. Rosenborg, d. 16de 7ber ao. 1740.

Christian R.

Kongen approberede saaledes ganske Kollegiets Indstilling, som det gav sig Udtryk i to Reskripter af 23. September 1740 henholdsvis til Rektor og Professorerne ved Københavns Universitet samt til Stiftsbefalingsmændene og Biskopperne i Danmark og Norge. Reskripterne foreligger flere Steder trykte og skal derfor ikke meddeles her, saa meget mindre som hele Ingressen er udformet i nøje Tilknytning til Kollegiets Forestilling og de enkelte Bestemmelser er overtaget ordret fra denne².

En Enkelthed baade i Forestillingen og i Reskripterne er af særlig Interesse. Det er Bestemmelsen om det Hen-

¹) Gehejmerraad Johan Ludvig v. Holstein (1694—1763); Biskop Peder Hersleb (1689—1757); Højesteretsassessor Christian v. Stöcken (1694—1762); Hofpræst Johannes Bartholomæus Bluhme (1681—1753); Holmens Provst Matthias Hviid (1703—59).

²) Sjællandske Tegnelser 1740 Nr. 533—4. Kirkekollegiet, Protokolerede indkomne Sager 1740 Nr. 201 (heri Kopier af de to Reskripter samt originalt Kongebrev af 23. Septbr. 1740 til Kollegiet med Meddelelse om, at Kongen havde approberet dets Forestilling). Tryk: Wessel Berg, anf. Skrift I, 755. L. Fogtman, Kgl. Rescripter IV, 2, S. 101—2. Boken om bøger III, 1932, S. 93—4.

syn, der skulde vises lærde Folk og Bogsamlere, som ønskede at erhverve Eksemplarer af de ellers forbudte Bøger. Man staar aabenbart her over for et typisk Udtryk for den stærke Samlerinteresse, der paa saa mange Maader gjorde sig gældende i det 18. Aarhundrede.

Det er næppe for dristigt at formode, at just denne Bestemmelse gaar tilbage til Peder Hersleb, der selv var kendt som en fremragende Samler. Det er da ganske interessant, at man blandt den halve Snæs kvækerske Skrifter, som forekommer i Auktionskatalogen over Peder Herslebs Bibliotek, kan paavise ikke blot en engelsk Udgave af Robert Barclays Apology for the Qvakers, London 1636 (skal være 1686), men ogsaa den danske Oversættelse deraf ved Christopher Meidel, 1738, desuden samme Mands Oversættelser af Barclays Katekisme, 1717, samt af Dells Lærdom om Daaben, 1706, og W. Penns Liden Nøgle, s. A.¹. At Hersleb formodentlig i det hele har haft en betydelig Indflydelse paa Udformningen af Kollegiets Indstilling, synes ogsaa at fremgaa af den Maade, hvorpaa hans egne Erfaringer omtales i denne.

10.

Det er næppe sandsynligt, at ret mange Teologer eller andre herhjemme i det 18. Aarhundrede har siddet inde med et større Førstehaandskendskab til Kvækerne og deres ejendommelige Levevis. Enkelte har dog haft Lejlighed til af Selvsyn at danne sig et Billede af »Lysets Børn«. Omtalt er allerede *Johannes Lassenius*, og af senere

¹) Bibliotheca Herslebiana, 1758, S. 139—40 Nr. 520, 521, 525, 523—4. Jvfr. ogsaa Bibliotheca Luxdorphiana I, S. 287, Nr. 420—24. Det kgl. Biblioteks Eksemplarer af Oversættelsen af Barclays Katekisme og af W. Penns »Nøgle« har været ejet af Luxdorph. Det førstnævnte er forsynet med den haandskrevne Notits om Meidel, som er trykt i Luxdorphiana, udg. af R. Nyerup, S. 284. Eksemplaret af samme Bog i Universitetsbiblioteket i Oslo har tilhørt P. F. Suhm. Et Eksemplar af Barclays Katekisme findes i Privateje hos Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersen.

Kirkemænd kan nævnes de to Kirkehistorikere Poul Poulson og Erik Pontoppidan. *Poul Poulson*, der døde 1736 som Provst og Sognepræst i Saksild-Nølev, omtaler udtrykkeligt i nogle Optegnelser fra sin Ungdoms Studierejser, at han i Amsterdam 1698 besøgte baade Jødernes Synagoger, Græsk-Katolikernes og Kvækernes Samfund¹. Ogsaa *Erik Pontoppidan* fortæller i sin Levnedbeskrivelse, at han en Gang i Amsterdam havde overværet en Kvæker-gudstjeneste, som han forøvrigt har givet en tør, ganske saglig Beskrivelse af². At Pontoppidan ikke såa med Velvilje paa Kvækerne, fremgaar klart nok af hans tidligere citerede Udtalelser om Christopher Meidel³, og et lignende Indtryk faar man ogsaa af hans Omtale af denne Retning i hans bekendte Brevroman »Menoza«. En Kvæker, der lægger saa megen Vægt paa ydre Ting — hedder det her —, »fortiener vel at udlees, thi hans Religion er af Skrædderen, og ey af Guds Aand, særdeeles naar han er ligesaa begiærlig, som nogen anden, efter at udsøge sig det allerfineste Klæde og den allerbeste Castor-Hat«. Forøvrigt mente Pontoppidan, at man hos Samtidens Kvækere kunde spore en vis Degeneration. Ingen var nu saa nidkære som Fox, Penn eller Barclay — om den sidste siger Pontoppidan endog, som den billigt dømmende Mand han var, at han var »en velstuderet, og altsaa i sin Sect en rar, jeg troer ogsaa, en from Mand«⁴.

Kendskabet herhjemme til Kvækerne var gennem-

¹) Poul Poulson, *Catalogus sive Recensio pastorum nomarchiarum diæceseos Aarhusiensis*, 1727, p. 95.

²) Prokantsler Erik Pontoppidans Levnetsbeskrivelse, udg. af Niels Erik Hofman (Bang), 1874, S. 40.

³) Ovenfor S. 235—6.

⁴) (Erik Pontoppidan), *Menoza* II, 1742, 217 ff.; III, 244 (her roses Kvækerne dog for at føre »det alleranstændigste Levnet iblant de Christne«). Et lignende Synspunkt kommer til Orde hos *P. Rosenstand Goiske* (Billige Frie-Tanker over ubillig Frie-Tænkerie I, 269), der indrømmer, at »de Engelske Qvækere synes de meest sædelige af alle Fanaticis«.

gaaende et andenhaands, formidlet ad litterær Vej, vel oftest gennem Modstanderes Skrifter, og Dommen, der fældedes over dem, i det hele lidet gunstig. I »Lærde Tidender« anmeldtes oftere antikvækerske Indlæg i Litteraturen. 1729 roses for Eksempel et Skrift af denne Art af den bekendte Jonathan Swift, fordi Forfatteren »bemøyer sig at afmale . . . Qvæckernes Inspirerte Drømme«, og 1732 omtales et andet engelsk Arbejde, der undersøger og gendriver »alle Qvækkeres, Deisters, Enthusiasters . . . Meeninger«¹.

Selv den sagtomdige, grundlærde Professor *Marcus Wøldike* retter i en Disputats 1732 skarpe Sidehug mod Kvækerne, og 1734 udgav han en særlig Disputats, rettet mod Kvækerne og deres Forkastelse af de hævdvundne Gudstjenesteformer². Heller ikke *Ludvig Holberg* såå — trods alt sit Frisind — med Velvilje paa Kvækerne. Han paapegede de »outrerede Pietisters« Slægtskab med »Fanaticis eller Qvækere«³, og i en kort Fremstilling af Kvækerpropagandaen i Danmark ytrer han sig om Christopher Meidels Oversættelser med en vis Nedlæthed: »man har ikke hørt, at han dermed har kunnet forføre nogen Skipper eller Baadsmand, langt mindre Folk af mere Consideration«⁴ Et andet Sted — i Epistlerne — hedder det spydigt om Kvækerne, at de »anseer det som en Prøve paa Guds frygt og ret Aandelighed, at møde ukiemmede, utoede, med bedekkede Hoveder, og udi Reyse-Equipage i hellige Forsamlinger«⁵.

¹) Nye Tidender om Lærde og Curieuse Sager 1729 S. 181 ff.; 1732 S. 201 ff.

²) Marcus Wøldike, Dissertatio theologica de unctioe fidelium, 1732, p. 15, 26, 29. Apologia pro cultu Dei publico in Novo Testamento I, 1734 (den lærde Wøldike citerer her Kildedsteder bl. a. fra G. Fox, G. Whitehead, W. Penn, R. Barclay).

³) Kh. Saml. 4. R. II, 601.

⁴) L. Holberg, Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat, 3. Opl., 1762, S. 147.

⁵) Ludvig Holbergs Epistler, udg. af Chr. Bruun, I, 242, jvfr. IV, 25—6.

En relativ Anerkendelse lader derimod *Enevold Ewald* Barclay blive til Del, naar han om ham siger, at han »iblant alle Qvækere tydeligst og ordentligst [har] fremlagt deres Lærdom«¹. Et lignende Standpunkt synes ogsaa Præsten *Owe Thorning* at indtage, naar han i et større Oversigtsværk over den almindelige Kirkehistorie giver en kortfattet, neutralt holdt Skildring af Kvækernes Historie og Lære og i den Anledning fremhæver William Penns »gode Indrætning« i sit Land, »saa at Pen, omendskiønt han var en Qvæker, saa viste han dog en fortræffelig Forstand i sine Anlæggelser«².

De ledende Kirkemænd maatte selvfølgelig ud fra deres Helhedsanskuelse stille sig bestemt afvisende over for Kvækerne, som de betragtede med særlig Bitterhed, fordi de med Rette eller Urette mente, at kvækerske Elementer blandede sig ind i mange af de pietistiske Separatisters Særmeninger. Biskop *Christen Worm* betegner f. Eks. 1736 en saadan Mand, Jens Christensen Broch, som paavirket af »de saa kaldede Qvækere og Jacob Bøhmes Vildfarelser«, bl. a. fordi han sad med Hat paa i to Timer³. Heller ikke Worms Efterfølger paa Sjællands Bispestol *Peder Hersleb* betragtede Kvækerne med mildere Øjne. Der er allerede ovenfor fra 1740 anført et Eksempel paa hans bestemte Optræden over for Kvæker-Propaganda, og i en Kirkevielsestale fra 1743 (ved Indvielsen af Damsholte Kirke paa Møen) drog han til Felts mod dem, der ansaa det »for Uraad at bygge Kirker, for Superstition at bruge dem«, og til den Slags Folk henregnede han »Weigelius, alle Qvækere, og baade forrige og vore Tidens Separatister«⁴.

¹) Enevold Ewald, Tiids-Register over det Nye Testaments Kirke-Historie, 1742, S. 792.

²) Owe Thorning, Bibel- og Kirke-Historie I, 1771, S. 322, 341—2.

³) Kh. Saml. 5. R. III, 333—4.

⁴) (P. Hersleb), Tolv offentlige Taler til Kirke-, Biske- og Præste-Vielser, III, 1746, S. 4—5.

Medens Dommen over Kvækerne i Aarhundredets første Trediedel ensidigt var bestemt ud fra teologiske Synspunkter, saa fik Vurderingen af dem senere i Aarhundredet en anden Farve, om den end just ikke i Realiteten var synderligt mere forstaaende. Da den bekendte Historiker *Terkel Klevenfeldt* som ung Verdensmand foretog en længere Rejse i Europa, stødte han 1744 paa Paketbaaden mellem England og Holland paa en Kvæker, med hvem han kom i ivrig Debat. I sin Rejsejournal har han givet en Skildring af denne Mand og et Referat af de Samtaler, de førte, og overalt mærker man her en Genklang af den ejendommelige Blanding af velvillig Nedladdenhed og kølig Ironi, hvormed han behandlede »Mr. Qvæker«. Blandt andet gør han sig lystig over, at hans Medpassager troede overalt at kunne bruge sit Latin, der ikke var af bedste Sort. »Han bombarderer indtil Kudske og Fuhrmænd med sit Latin, og allene sparer Hestene, da dog den ene saa lidet som den anden forstaaer Sproget«.¹

Selv en Mand som *Christian Bastholm* udmærker sig ikke ved dyberegaaende Forstaaelse af Kvækerne. Han har kun et medlidende Skuldertræk til overs for George Fox, hans »Grillenfængerier« og hans Tilhængere, der »mere maae ansees som fanatiske Folk, hvis Hierne er fuld af usunde Dunster, der ere faldne paa Indbildningen«².

Først efter det nye Aarhundredes Frembrud synes en mere positiv Vurdering af Kvækerne at gøre sig gældende. En af de første, der offentligt har givet Udtryk for det ændrede Syn, var vistnok Folkelivsforskeren *Joachim Junge*, der i en Afhandling priste Kvækerne højt for deres Ærlighed, Tarvelighed i Livsførelse, deres hele velgørende og filantropiske Virksomhed baade hjemme og ude. Dette beroede, mente Junge, paa det stærke moralske Præg,

¹) Af Terkel Klevenfeldts Reise-Journaler 1741—45 (Memoirer og Breve XXIX) S. 187 ff.

²) Chr. Bastholm, Kort Udsigt over den aabenbarede Religions Historie, 1789, S. 240—1.

deres Kristendom bar, og afgav saaledes »Beviis for den Sandhed, at Individernes Moralitet, i det den udgjør Enkeltets Vel, fremavler Almeen-Lyksalighed«¹. Antagelig staaer denne Vurdering i nøje Forbindelse med, at Junge som ivrig Kantianer nærrede en levende Interesse for Etik.

At denne positive Linie i Vurderingen siden er blevet fortsat, foreligger der mange Vidnesbyrd om. Det maa være tilstrækkeligt i saa Henseende at henvise til Biskop *Valdemar Ammundsens* Fortale til et (kvækersk) Skrift om denne Retning. Baade paa Grundlag af Studier og personlig Erfaring udtaler Ammundsen sig her med stor Forstaaelse og Anerkendelse².

TILLÆG

Uddrag af »An account of W. Penn's Travails in Holland and Germany Anno MDCLXXVII«, London 1694.

Da William Penn og hans Ledsager i Aaret 1677 var kommet til Leiden, hørte han der om »a retired Person of great Quality that liveth about two hours back again towards Amsterdam, at a Village called Nortwyck« (p. 250—1). Grebet af Længsel efter at træffe denne Mand tager han et Par Dage senere til Nortwyck, bliver venligt modtaget af ham og fører lange Samtaler med ham. Derpaa fortsætter han saaledes (p. 260—2):

And thus we left them, though with much difficulty, for they prest us with great earnestness both to eat and to lodge with them, and were hard to bear our refusal. They said it was³ a Scandal to their house, that they should let

¹) Videnskabelige Forhandlinger ved Siøllands Stifts Landemode, udg. af P. H. Mønster og C. F. Gutfeldt, II, 1816, S. 263—4.

²) Fortale til Anna Vedde, Kvækerne og deres Indsats i den nyeste Tid, 1924. Bl. a. hedder det her S. 8: »der er Partier af Fox's Dagbog, hvor man næsten tror at læse Apostlenes Gerninger. Og denne Aand er ikke død med ham.«

³) Orig.: it we.

such good people as [we] were to go out of it; or suffer us to lodge in any other place: But we declared our pre-engagement elsewhere, and that it was not for want of true kindness towards them.

One passage I had almost forgot to mention, I was (said he) once at table with the Duke of Holsteyn¹ at Frederickstadt, when the Magistrates came to complain against a people called Quakers in that City. The Duke was ready to be prejudiced against them, but at the very naming of them I conceived a more than ordinary kindness in my mind towards them. I askt the Magistrate what they were for a People, he told me that they would not pull off their hats to their Superiors; I askt him whether they would pull off their hats to God, he said, yes; said I, that may be the reason why they will not pull them off to Man. Do they live peaceably? Yes, Do they pay their Taxes? Yes, Do they rub their hats in your eyes? No, Do they do any harm with them? No, why what is your Quarrel then; not they meet in silence, and they will speak or pray unless they be moved by the Spirit; why, that is according to the Doctrine of Scripture; If this be to be a Quaker, I would I were a Quaker too, but, said he, I never saw one before, but I bless God I see you now. He very much inveighed against the false Christianity that is in the World, and greatly magnified a tender, mortified and retired Estate. I have great hopes he and his Wife will eye the truth. We returned to our Inn to supper, and to bed.

Next morning (8th. Month. 4. 17. Hague) we took Waggon for the Hague, where we met with Docemius², the King of Denmark's Resident at Ceulen, who had been at Rotterdam to seek us, and came back thither with hopes to meet us.

¹) Formentlig Hertug Christian Albrecht 1659—94.

²) Julius Dotz (Dose) blev 1670 udnævnt til dansk Kommissær ved Rigsdagen i Köln, 1677 til residerende Agent sst. (velvillig Meddelelse fra fhv. Arkivar E. Marquard).

Grundtvig og Puseys Oxfordbevægelse.

Af Helge Toldberg.

J. P. Bang har (Grundtvig og England. 119 ff.) skildret Gr.s fjerde Englandsrejse og ligefrem undret sig over konstellationen: Grundtvig overfor Newman-Pusey. I virkeligheden kunde sagen stilles paa hovedet. Det har ikke mindst været for at træffe og tale med Pusey, Gr. har været interesseret i at foretage sin rejse.

Ønsket om at foretage rejsen skal sandsynligvis føres tilbage til en begivenhed i 1838, en i grundtvigsk mening uheldig brevveksling mellem hans discipel Frederik Hammerich og Pusey. Hammerich havde i 1835 opholdt sig i Oxford, hvor Pusey ikke bare havde vist ham interesse, men endog haft ham boende (Et Levnetsløb (1882) I. 329f.); og Hammerich synes bagefter — parallelt med Nugent Wade efter dennes hjemkomst til England i 1839 — at have ønsket at koordinere sine to læremestre Grundtvig og Puseys virksomhed til fremme for evangeliet. I den stærke pointering af betydningen af kirkefædrenes overlevering har han ment at finde et virkelig holdbart fællespunkt, hvorfra resten — fuldt naturligt indenfor den protestantiske kirkes rammer — skulde kunne bringes i orden eller i hvert fald føres til en nærmelse, hvis bare Pusey kunde faa øje paa den parallelbevægelse, Grundtvig havde indvarslet i Danmark.

Efter en lang betænkningstid paa grund af de sproglige vanskeligheder, der skulde overvindes, tog han sig for at skrive nedenstaaende brev, der i afskrift findes i Pusey

House¹, Oxford, i et bind mærket »German Correspondents of E. B. P.« (pp. 147 ff.), afskrevet af Miss Milner, Liddons sekretær. For afskriftens paalidelighed taler foruden en række grove danismer, som i enkelte tilfælde har været umulige at gennemskue for afskriveren, en kladde til brevets første del i Hammerichs efterladte papirer paa det kgl. bibliotek (NkS 2076, fol., henlagt mellem »Defekte og ubestemmelige Sager«). Efter afskriften er brevets ordlyd følgende:

Copenhagen, the 10th of October. 1838.

Dear Sir!

I don't know, whether you have forgotten that young Danish traveller, who visited, for some years ago, the seat of England's sciences, your renowned Oxford, and who was so heartily received at yours. In my sake I never have forgotten you, and never shall forget you, nor that friendship, you have exerted towards me. Very often I have thought of writing to you, dear Sir, and writing at least to repay unto you that thank, for which I am in debt to you, || (148) but my bad English always affrightened me. Never the less now I would beg you pardon my bad English, and, as good as possible, return the thanks unto you, and dear mistress Pusey for all your friendship and kindness towards an unknown traveller.

From the reviews I observe, that you, dear Sir, and the foremost champions of the Church of England are engaged in a contest about our holy Baptism and her efficacy to regenerate the sinful mankind. This matter as well as all true fundamentals of the church are also just at this time very fervously bespoken in my dear fatherland, and I cannot refuse unto me the pleasure of speaking some few words with you about these things. I || (149) hope, you will not be tired with listening for a moment to my explications. I believe, I spoke once of Master Grundtvig as one of the first champions for our holy Creed and Church. In the great battle, which he and other Christian friends fought against the Rationalists, it was the principal question: what is the fundament of our Church. The common answer to this question

¹) Ved venlighed fra bibliotekaren, Rev. Arthur Parker, fik jeg under et studieophold i Oxford i Juli 1947 — med understøttelse fra den Grevelige Hjelmsstjerne-Rosencroneske stiftelse — adgang til at gennemse hele materialet; men det lykkedes mig ikke at finde originalen.

in all countries since the Reformation, was, as you know: the Bible; and all Rationalists, which had a good exercitation in depravating that holy but never the less in itself dead word, were soon to exclaim, the Bible is our protestant palladium, the fundament of our Church. No, he answered, the death cannot be the fundament of life, a || (150) dead book not of the living Church. You tell me, that your explication of that book is the true, and I tell you, that mine is the true; so there always will be quarrel about the fundament, but there cann't be quarrel about a fundament, because then it is no fundament. But ask the times, what they do proclaim as fundamental Christian faith. All times, and almost all churches agree in one holy creed, agree in one symbolum, about whose sense in the whole there cann't be quarrel among rational men. That is the symbolum apostolicum. And that symbolum was living in the church through all times, to that creed every one was bound in the baptism, upon believing in its articles we were all made Christians. Take away || (151) the Bible, and there can still be a Church, because there was a Church, before her Christian part, the New Testament, was written, but take away the symbolum apostolicum, and there is no Church, because the articuli fidei then depend upon a new and human authority, not the authority of the Church in that symbolum.

The holy Baptism connected with the forsaking of the devil and the symbolum apostolicum, the Lord's supper, the Lord's living word are then the fundaments of our holy Church. The Bible is a good book, a holy book, inspired by the holy Ghost, but not the fundament of the Christian Church. It could not be avoided, that such principles, new as they are, must have || (152) many antagonists, even among true Christians, but the truth, we know shall at last be victorious.

Even in another respect the genius of Grundtvig has thrown a new light upon the state of our Church. You know, dear Sir, that in Denmark, as in the whole continent, perhaps in England too, Rationalists and orthodox are mixed together in the established Church. Except in the metropolis, every one is bound to have his children baptized and be partakers of the Lord's supper in that parish, where he resides; but very often it happens, that a true Christian believer belongs to the parish of a heterodox Clergyman. Such || (153) a man must necessary take an offend and be scandalized and enjoys not the liberty of a child of God. If he could apply for the Baptism and the Lord's supper of another Clergyman, his brother in faith, all should be

altered, his conscience should be free. About these matters Master Grundtvig has written much: the praxis of our Church in this case must be altered or we must secede from her. But we hope that the Danish estates¹ (our Parliament, to speak in English), to which petitions, concerning a free parish, are delivered, will have wisdom enough to arrange || (154) better the state of the Church.

I hope that these short illustrations about religious matters in my native country, will not be uninteresting for a man as you, an Englishman, a Christian and the foremost champion for the Church of England. If now you would be so kind, dear Sir, to give my any notice of your contest for the holy Baptism and of the state of the Church in England, I should return you many thanks. And, be sure, not only I, but many friends here in Denmark, which love our Lord Jesus Christ. I beg you address the letter to »Magister Fredrik Hammerich. || Adresse Agent J. Hammerich, Nybrogade No. 5, Copenhagen.«

God bless you, dear Sir, and dear Mistress Pusey and your whole family. His blessing return to you what you have done towards me.

I am, dear Sir,

Your most obliged, ever faithful

P. F. A. Hammerich.

Dette brev tilfredsstillede med visse modifikationer Pusey, der besvarede det som følger (7/11 1838, NkS 3405, 4°):

My dear Sir.

I was very glad to receive your letter, and much interested in its contents. There certainly is a most extraordinary movement, going on, in which good and evil are being developed and the events seem to be clearing for a very fearful contest. Among the clearing signs, is this return to Catholicity, of which you speak, for² if the Church but know her own strength and character, one shall have better hope of her prospects not only in the end, but for the present.

I was especially interested in your account of Mr. Grundtvig;

¹) *Rettet fra*: estater. Stedet har været komplet uforstaaeligt for den engelske afskriver.

²) *Overstr.* tho.

it is exactly the line which our great Divines have taken against the Ultra-Protestants or Puritans, as far as it goes; but he must not stop in the Symbolum Apostolicum, (because that also might be a dead letter, and might be, as it has been, interpreted in different ways,) but must go on to that of which the Symb. Apost. is a main part, namely, the teaching committed to the Church, & carried on by her; in a word, Apostolical tradition, which is to be ascertained according to Vincentius' rule »quod semper, quod ubique, quod ab omnibus«^{1a}. Thus, when the question was raised, in what sense¹ Jesus Christ is our Lord, which the Apost. Symbolum could not in itself determine, the Church met at Nicæa, and confessed the Apostolic tradition, which they had always received² in all their Churches, that Jesus Christ was Θεός ἐκ Θεοῦ αὐτοθεός ἐξ αὐτοθεοῦ³, and so the Apostle's Creed was expanded into the Nicene, the Church at the one time, veiling her doctrine, & confessing openly as much as was necessary, & then, when it became necessary to add more, embodying in her Confession the Apostolic Tradition, which she had always held. This Church, we believe, can never err by virtue of our Lord's promise »Lo! I am with you always even to the end of the world« and »The gates of hell shall not prevail against her.« This doctrine differs from that of the Church of Rome, in that she limits this authority to the Chambers in communion with her. We say, it belongs to the Universal Church; she says, that a modern Council may correct antient tradition, we say that they must decide according to it; and so our great Divines have uniformly appealed to the 6 1st centuries, as comprising the Apostolic Tradition, or, as our good Bishop Ken⁴ said »I die on the faith of the Church Catholic before the Division of the East and West.« So then whatever can be proved to be || really Catholic tradition i.e. to have been received by the Church Universal throughout the world, that we believe to have been derived from the Apostles and so from God. And we are sure that no such tradition can be proved to be contrary to God's words. On this ground we receive Infant Baptism, Confirmation,

^{1a}) Vincentius af Lerinum (jfr. hans Peregrini adversum hæreticos II,3).

¹) *Rettet fra*: senses.

²) *Overstr.* at all times.

³) Vel afledt af udtrykket αὐτοθεός καὶ ἀληθινός Θεός, der bruges om Faderen hos Origines, jf. Comm. in Joann. 2. 3. Det forekommer dog ikke i Nikæa-Symbolet.

⁴) Den jacobitiske biskop i Bath, som i 1691 blev afsat, fordi han nægtede at aflægge troskabsed til Vilhelm af Oranien.

believe in Baptismal regeneration, the Presence of our Lord in the holy Eucharist, which you also hold; but on this ground, we also receive what was ever¹ looked upon as a safeguard of this tradition, the »*successiones certissimæ*« of Bishops, as S. Aug.² calls them, i.e. a line of Bishops, which had been consecrated and received their commission, each from his predecessor, until the chair mounted up to the Apostles, who received them from our Lord, & so our Bishops have received their authority transmitted to them, thro' successive generations, from our Lord, who promised to be one with his Church. This succession you unhappily abandoned at the reformation; and it would be a joyous return to Catholicity, as well as an act of³ childlike dutifulness towards God, were the Danish body to acknowledge that they had been wrong, and seek their ordination from Sweden, Scotland, or us. For whatever any may say as to the importance, it is a *fact* that everywhere in the Church down to the beginning of the 15th century, the Bishops did so receive their commission, and therefore, it seems at all events most according to His will, and to adopt any other plan seems very like the sin of Jeroboam, who made priests of any of the people indiscriminately, not of the seed of Aaron, which God appointed, and so your reformers would have Bishops, but not in the way of succession which He prescribed. I cannot but attach a good deal of importance to this, one has no rights to look upon any appointment of God as indifferent; every thing down to the fringes of the High Priest's garments should be adhered to, because He has appointed it. It is a part of human self's will, the origin and consequence of the folly to vary from the pattern, which he has given if we have but reason to suspect that He has given. If it could not be absolutely proved, that a transmitted Episcopacy is an ordinance of God, yet if there seemed good reason to believe it, or but probable that it is so, then it were the dutiful part to⁴ take care to have it, and any || Christian body which should forego it, must expect that in that trespass they had lost a portion of the favor of God. Episcopacy also always has been in history the centre of union of different Churches, in that the own Episcopacy everywhere was derived from one common source, and the Bishops were the representatives of the chief Pastor. We have no grounds to think that that unity and Communion between the Churches

1) *Overstr.* received.

2) Augustin.

3) *Overstr.* obedience.

4) *Overstr.* adopt.

can ever be restored, until this be. To attempt union in any self-chosen way will be like building a tower of Babel, to end in a wider diffusion.

I am now engaged in a revision, of my work on Baptism; it proceeds slowly because it has pleased God to send a very heavy illness¹ upon my dear wife, from which few recover; yet God does sometimes raise up those whom He has brought thus low, so I have hoped that He may even yet do so for us, since many pray for us. There are some things, which make me think, that He does hear them; but the disease (consumption) is such that one must not look beyond the present day, taking thankfully our daily bread.

We have just begun publishing a »Library of Fathers of Christ's Holy Catholic Church anterior to the division of the East & West.« Translations & Original Texts following as soon as we can. We have published S. Augustins Confessions Lat. Eng. St. Cyril »Cathetical discourses« Eng. and are to go on with four vols a year. I look to much good from it.

If you think any of our books will do good, translated into Danish, I shall be very glad to send you the names or the book,
Christ Church Nov. 7 1838

Christ Church
Nov. 7 1838

With every good wish
your's most faithfully

E. B. Pusey.

Der er ingen tvivl om, at Hammerich har været ked af, at Pusey ikke kunde acceptere Gr. uden forbehold; og for at klare sagen har han henvendt sig til Gr. I fasc. 446 i Grundtvigarkivet paa det kgl. bibliotek ligger to udkast til svar til Pusey; men svaret er rimeligvis aldrig blevet sendt, da der i indholdsreferatet i Oxford umiddelbart før Hammerichs brev (p. 146) tales om »One Master Grundtvig, one of the foremost Champions against Rationalism«.

Hos Grundtvig synes Hammerich dog ikke at have mødt udelt glæde, som vi kan se af udkastene, hvoraf det sidste skal citeres. Det er interessant at se Gr. paa den ene side optaget af, hvad der sker i England, men paa den anden side uvillig til at acceptere alle saadanne tankegange blindt:

¹) Heri rettelse. — Maria Catherine Pusey f. Barker døde 26. Maj 1839.

Dear Sir

My friend Mr. Hammerich has shown to me a letter of yours, from which I apprehend that his statement of what is going on here must have been very imperfect, and as I have no doubt lest you take a great deal of interest in the sake of Christianity even in a corner, without excuse I will tell you the fact.

For almost 30 years I have preached the Gospel under a hard struggle with the infidels, who at the beginning of this century had got almost full possession of our establishment and were about to abrogate even the Baptismal Covenant. For a long time I certainly would prove all from the Bible as I was taught, but finding it impossible, I very earnestly sought for a clearer and surer testimony, of which I felt truth divine must carry along with it, and twelve years ago I found it out or rather I stumbled upon it, as it is laid open to our eyes, tho' we did not see with eyes nor hear with ears. From that moment the »Holy Catholic Church« stands unmoveable before me upon its rock: the word of His mouth, who is the Word himself, and all the State-Establishments, from that of Constantin to the last, that may be sunk down as human fabricks and platforms, christian only so far as they kept the essentials or fundamentals of the primitive, Apostolical, Catholic Church. Under these circumstances || I must be quite a stranger to church history if I could overlook the Bishops or that gross mistake of ours by which they have been not despised but neglected, and upon that score I have always admired your Establishment, the only Protestant one where the Bishop really has been kept, for in Sweden they have kept appearances only.

In the mean time I dare not say, that you and I do agree on all great points, for I am certainly afraid, we do not, as you seem to exclude us and all congregations without a genuine Bishop from the Catholic Church, and on the contrary, from a long standing and strong experience I am fully satisfied that not only my Baptism but also my Ordination as a presbyter has been valid. But on the other hand it will appear strange if we should not agree upon the fundamentals, as we fully agree on the principle, that to these there ought to be reckoned neither more nor less than »quod semper, ubique et ab omnibus,« and I feel assured that if you will keep closely to this ancient rule, we shall agree, for when we don't care for what the Nicæan Bishops under the wing of an *unbaptized* Emperour have concluded, neither what Cyprian, || the *Neophyte* Bishop dreamed of the unity of Church and Clergy, but ask the Reverend Fathers in Christ, Polycarp

and Irenæus, St. John, St. Peter and St. Paul, what has been primitive in all congregations, we shall hear, that not the Clergy, but only the Creed and the Baptism are »the one needful thing«, tho' among the many things that pertain to »life and godliness,« the Clergy especially and the Bishops certainly belong to the principal ones.

Thus much I found myself obliged to state, but as my knowledge of your language is very imperfect, I will limit myself to this short explanation, that proves, how far I am either from thinking the bare Creed enough, or from slighting the Bishops. If else you should desire to know more of the little Danish Reformation, that now about thirty years has been cutting its way through the Protestant wilderness, and is now, I trust to God, approaching »a city, wherin to dwell,« the English Clergyman at Elsenor Rev. Mr. Wade¹, an intimate friend of mine, who understands Danish, would, I am sure, be happy to give you a full account, and the Lord has done so much here with little means, that our fellow Christians ought not to be ignorant of it.

Fik Pusey end ikke noget brev fra Grundtvig, tog denne dog sagen op i et trykt indlæg nogle aar efter (*De Nye Anglicaner*, Nord. Tidskr. f. christ. Theol. IV (1842). 117 ff.), som ikke er saa ensidigt polemisk mod Oxfordbevægelsen, som J. P. Bang (*Grundtvig og England*. 113 ff.) lader skimte igennem², men er skarpest, hvor det gælder, hvad Grundtvig havde paatalt i det uafsendte brev. Det er ikke en insinuation paa løst grundlag, men et svar paa det faktisk foreliggende i Puseys brev, der gives i følgende udtalelse (Gr.s afh. p. 121):

Vi veed jo nok, at ved vort første Møde og enfoldige Spørgsmaal om deres »*Daabspagt*«, vil de sætte sig paa den høie Hest og spørge, hvilken *Biskop* af Apostolisk Afkom (Apostolical Succession) der har enten *confirmeret* eller *ordineret* os, siden vi

¹) Nugent Wade, paa denne tid engelsk legationspræst i Danmark. Hans samtaler med Grundtvig og Mynster er nu efter hans dagbog offentliggjort i Grundtvig-Studier I (1948).

²) Den ældste reaktion paa tryk (*Nordisk Kirke-Tidende* 1839, 747 f.) er dog — i frisk minde om Puseys arrogante paaberaabelse af ordinationen — rent afvisende.

er saa dumdristige, paa *Catholsk* og *Apostolisk Kirke-Grund*, at kalde *dem* til Regnskab, istedenfor angergivne at krybe til Korset og gjøre Bod baade for Morten *Luthers* og vore egne grove Synder.

Det er den haardnakkede hævdeelse af ordinationens betydning og den deri implicerede underkendelse af lægmandsdaaben, Gr. paa det bestemteste træder op imod (pp. 121 f., 135 f.); og han udtaler sig skaanselsløst om det Nicæniske Koncilium og ethvert forsøg paa noget lignende nu (p. 133). Men ellers er det meget væsentligt, hvad Bang ikke har taget hensyn til, at Gr. i sin afhandling (eller efter opsætningen recension) holder den engelske statskirke i dens traditionelle form og Oxfordbevægelsen som en »bevægelse«, et enkeltfænomen, vel ude fra hinanden. Sit kendskab til denne har han fra gode venner, Hammerich og Wade (Bang p. 117); og det er fra 1837, den uheldige brevvekslings aar, Gr. følger med i dens fjerdingaarsskrift, *The British Critic* (afh. p. 120).

Den ydre anledning til, at Gr. netop nu rykker i marken, er, at Oxfordbevægelsens publikationsrække, *Tracts for the Times*, er blevet standset efter henstilling af biskoppen i Oxford, fordi den sidste, nr. 90, *Remarks on Certain Passages in the Thirty-Nine Articles*, har rokket ved den engelske kirkes bekendelsesgrundlag, parallellen til den Augsburgske Konfession i de lutherske lande. Dette kan Gr. kun se som en anmasselse, da en statskirke blot er en statsinstitution, ikke en organisation til bestemmelse af den rette tro; og det harmer ham, at loyaliteten mod bisperne, bevægelsens grunddogme, skal gøre den til redskab i disses haand, skønt dens medlemmer har en mulighed, han haardt savner herhjemme, og som han ikke forstaar, at de ikke benytter sig af, retten til at træde ud af statskirken (p. 123 f.).

Alt i alt finder Gr. bevægelsen uafklaret, men ser den som et bemærkelsesværdigt tidens tegn. Et bevis paa, at det ikke er den, men selve statskirken, der er »papistisk«, er dens tilhængeres forstaaelse af poesien som hjælper til at forkynde

deres ideer (p. 144). Midt i deres altfor store selvsikkerhed er der noget, der kan retlede.

Efter dette skulde det synes indlysende, at et hovedmaal for Grundtvig i 1843 har været at træffe Pusey. Mødet blev dog en skuffelse, aabenbart fordi Gr. har lukket øjnene for Puseys særlige situation netop da. Pusey havde 14/5 1843 holdt en prædiken om nadveren, der havde vakt en saadan forargelse blandt de lærde gejstlige i Oxford, at han efter en række lange møder af de seks teologer, der skulde dømme ham, uden selv at blive hørt var suspenderet, saa han i to aar ikke maatte prædike i Oxforduniversitetets omraade (jf. H. P. Liddon: *The Life of Edward Bouverie Pusey II* (1893). 306 ff.). Dette kan Grundtvig ikke have været uvidende om; thi Andreas Hauge fortæller Wade i sit brev af 1/7 1843, at han har læst om sagen i norske og tyske aviser, og Liddon fremlægger (p. 338) materiale, der viser den almindelige bekymring for visse af Puseys tilhængere, specielt C. Marriott, som Gr. traf; og særlig ophidset var Francis Faber, som spillede en rolle under Gr.s ophold paa Magdalen College. Naar dertil kom, at Pusey paa dette tidspunkt var svagelig, som vi kan se af papirer i Pusey House, baade et brev til sønnen fra begyndelsen af juli, hvor han maa skuffe ham med, at han ikke kan være sammen med børnene i sommerferien, og et notat i den meget sparsomme »Date Book« (dagbogsuddrag), begge dele afskrift, hvor det 16/7 hedder: »Dr. Pusey not well enough to go to Church«, burde Gr. have forstaaet, at situationen for Puseys vedkommende var ligesaa exceptionel som hans egen i aarene efter 1825.

I Newmans dagbog for 22/6 1843 findes derimod en notits¹, som dog intet siger om samtale eller indtryk:

M. Grundtvig, Mr. Wade, Bowden, C. M.², A. Mozley, Duncan, Oakely, Anderdon and Lockhart to breakfast in Common

¹) Velvilligst meddelt af The Rev. Henry Tristram, The Oratory, Birmingham. Grundtvig var introduceret i et brev til Newman fra William Scott og Hoxton 17/6.

²) c: Charles Marriott.

Room with me. I walking in¹ with Lockhart and Anderdon who went.

Ud over dette er det lykkedes at finde brevet fra Francis Faber, som introducerede ham for Routh, jf. *N. F. S. Grundtvigs Breve fra England til Dronning Karoline Amalie* (Danskeren V (1891). 208). Efterskriften til det udaterede brev, som findes i Magdalen College Library og delvis er citeret af W. D. Macray (*A Register of Members of St. Mary Magdalen College, Oxford*. New Series V (1906). 125 fodn.) lyder :

I forget to say that a Danish clergyman of ye name of Gruntvig, is in Oxford at present — He is a Divine & Poet in his own country. About five weeks ago he was here, when you were at Tilehurst, & he expressed a great desire to see you before his return. I told him that if he was here *after the twentysixth*, he would have an opportunity — Mr. White² knew him in Denmark some years ago.

Naar dertil kommer, at det bl. a. var mænd fra Oxfordinderkredsen, der gav ham dedikationseksemplarer af deres bøger, Charles Marriott og William Palmer (to breve fra sidstnævnte aug. 1843 i fasc. 448), forstaar vi, at Gr. ikke er mødt uden interesse i denne kreds. Der er ingen tvivl om, at J. P. Bang i sin fremstilling har underkendt den positive betydning af kontakten i 1843; men specielt med kendskab til Pusey-kladden maa man undres over, at Gr. ikke trængte dybere ned i, hvad der egentlig foregik, især, at han ikke til bunds satte sig ind i suspensionssagen. Var han i 1843 alligevel for gammel til at tilegne sig en fremmed kirkes former og inderste liv paa fuldt effektiv maade?

¹) Fra Littlemore.

²) F. W. White, som havde været der 1839 (breve til P. O. Brøndsted paa kgl. bibl.).

Omkring Søren Kierkegaards Disputats.

Af Carl Weltzer.

Søren Kierkegaards Disputats for den filosofiske Magistergrad »Om Begrebet Ironi med stadigt Hensyn til Socrates«, blev af Fakultetet antaget til Forsvar 16. Juli 1841 (en henrivende Trykfejl lader der staa: Dabam d. XVI Julii MDCCCLI), og der er ingen Forbehold i Kendelsens Ordlyd: *Dissertationem hanc inauguralem Philosophorum in Universitate Hauniensi Ordo dignam censuit*¹; fem Aar forinden havde hans otte Aar ældre Broder nær nægtet at disputere, da det theologiske Facultet havde medgivet hans *Dissertation* den lidet opmuntrende Bedømmelse: *Hanc dissertationem admitti posse creditit ordo Theologorum Hauniensium*². Om Afhandlingens Indhold og dens Betydning saavel i Doktorandens personlige Udvikling som for Sokratesstudiet skal der ikke her tales, men blot henvises til Jens Himmelstrups Disputats fra 1924: »Søren Kierkegaards Opfattelse af Sokrates« og samme Forfatters: »Sibbern« 1934. Den 328 Sider store Afhandling forelaa trykt i September, og den 29. September 1841 fandt Forsvaret Sted under stor Tilslutning³, saavel fra Opponenternes Side, de blev 9 ialt⁴, som fra

¹) Søren Kierkegaard: *Samlede Værker* XIII, 2' Udg. 1930, 104.

²) P. Chr. Kierkegaard: *De theologia vere christiana* 1836 p. II.

³) Berl. Tid. 1841. 29. 9. Nr. 227: »Havde hidkaldt et usædvanlig talrigt Auditorium«.

⁴) »Dagen« 39' Aarg. Nrr. 227—228; 29.—30. 9. 1841.

Tilhørernes. Søren Kierkegaard var allerede da en kendt Mand, ikke mindst i akademiske Kredse. Jens Himmelstrup, der af det filosofiske Fakultets »Diarium« meddeler Hovedpunkterne i Afhandlingens Cirkulation i Fakultetet (Modtagelse, Spørgsmaal om Tilladelse til at disputere paa Dansk, Kravet om Theses vedføjet paa Latin osv.), som disse findes ganske kortfattet i den nævnte Protokol, nævner den Smule, der findes af Udtalelser, der synes at have Relation til Oppositionen 29. September, nemlig A. F. Becks og F. C. Sibberns Udtalelser, og tilføjes der: »Iøvrigt kendes meget lidt til de faldne Udtalelser. Saavel Brøndsteds som Sibberns vilde have været af stor Interesse«¹. Da ved et lykkeligt Tilfælde Censuren over Kierkegaards Afhandling og de af ham afkrævede Theses findes opbevaret paa Rigsarkivet² sammen med Erklæringer om, hvorvidt Søren Kierkegaard kan anses værdig til at maatte fritages for at indsende sin Afhandling paa Latin, gives der ved disse samtidige Udtalelser et Vidnesbyrd om, hvorledes man fra videnskabeligt Hold saa paa den 28 aarige cand. theol. Søren Kierkegaard og hans første videnskabelige Arbejde.

Den anden Juni 1841 indsender Søren Kierkegaard sin Ansøgning til Kongen om at maatte faa Tilladelse til at indlevere sin Afhandling paa Dansk ledsaget af latinske Theses, over hvilke der skal disputeres; denne Sag gaar saa sin Gang ad almindelig Vej, idet den fra Directionen for Universitetet og de lærde Skoler sendes Rector magnificus og Consistorium som øverste og det filosofiske Facultet som underste Instans til Erklæring; samtidig har Søren Kierkegaard personlig afleveret sin Afhandling til Fakultetets Dekan, Professor Sibbern³, der, efter selv

¹) Jens Himmelstrup: Sibbern 1934, 266.

²) Univ. Arkiv 1640: Det filosofiske Fakultets Dekanatspapirer 1841 Nr. 50 og Univ. og Skoledirektionens Arkiv: Forestillinger 1841 Nr. 2194.

³) Univ. Arkiv 1630: Diarium Facultatis philosophicae 1836—56. 1841 Nr. 50 3. Juni: »Cand. theol. Kierkegaard overbragte *personlig*,

at have læst Disputatsen igennem paa kort Tid, straks sender denne i Cirkulation hos Fakultetets sagkyndige, idet Professor Madvig faar den tilstillet 16. Juni og den derefter, med den imidlertid fra Consistorium modtagne Anmodning om en Udtalelse i Anledning af Kierkegaards indsendte Ansøgning om at maatte indgive en Disputats paa Modersmaalet¹, sendes til Dobbelterklæring, baade om Disputatsen kan antages, og om dette kan ske, uagtet den ikke er skrevet paa Latin, til de »græske Professorer« F. C. Petersen og P. O. Brøndsted. Desuden faar Universitetets Rektor, Professor H. C. Ørsted, Afhandlingen til Gennemlæsning, da Consistorium jo skal udtale sig i Dispensationsspørgsmaalet, og da Ørsted ønsker et yderligere sagkyndigt Skøn og henviser til, at de filosofiske Lærerkæfter, Rs. Nielsen eller H. L. Martensen, ogsaa bør udtale sig om Afhandlingen, hvis Form ganske aabenbart ikke behager H. C. Ørsted, prøver Sibbern ogsaa at sende Bogen til dem. Professor Rs. Nielsen, der nylig er blevet Professor i Poul Møllers gamle Fag, afslaaer at ville læse Skriftet; om det skyldes Travlhed eller Forsigtighed eller begge Dele, kan næppe afgøres. Det er dog kendt², at Kierkegaard netop i disse Maaneder overfor Sibbern har railleret over, at Nielsen efter hans Mening ganske uforberedt havde paataget sig Professoratet, og at den retsindige Sibbern havde riposteret: »De skal nu ogsaa altid saaledes hakke paa Nielsen«. At Martensen saa paatog sig Gennemlæsningen var meget naturligt, han havde doceret i Moralfilosofi og iøvrigt en Tid for Aar tilbage været Kierkegaards Manuduktør og kendte saaledes til Doktorandens særegne Intellekt³, der allerede i 20 Aars Alderen som Dissertation for Magistergraden, et i det danske Sprog affattet Skrift i 6 Bd. i 4to«.

¹) Univ. Arkiv 1630 Diarium ... 1841 Nr. 55, 19. Juni: »Rector tilsendte Facultetet en Directionsskrivelse med en Ansøgning fra Candidat Kierkegaard«.

²) Det Nittende Aarhundrede 1876—77, 1877, 352.

³) H. L. Martensen: Af mit Levnet I, 1882, 78 f.

vidnede om »en ikke almindelig Begavelse«, skønt den for Martensen syntes at skæmmes af »et uimodstaaeligt Hang til Sophistik, til et Spidsfindighedens Spil, der ved alle Leiligheder kom frem og ofte var trættende«. Det maa siges til Martensens Ros, at han uden nogen Reservation eller Trang til Bedreviden gaar ind for Antagelsen af Kierkegaards Disputats.

Søren Kierkegaards Ansøgning om Tilladelse til at disputere paa Dansk lyder saaledes¹:

Kjøbenhavn d. 2den Juni 1841

Søren Aabye Kierkegaard, Candidat i Theologien med Laudabilis fra Juni 1840, an søger allerunderdanigst om Tilladelse til at maatte indlevere sin for Magister-Graden udarbejdede Dissertation, »om Begrebet Ironi med stadigt Hensyn til Socrates«, i Modersmaalet, dog saaledes, at der vedføies samme latinske Theses og at det mundtlige Forsvar bliver paa Latin.

Indk. 4/6 41 ad 1 H 981, 1064 b.

ved kongelig Naade en lignende Begunstigelse er bleven saa vel Mag: Hammerich, som Mag: Adler til Deel, der giver mig Mod til at haabe, og det saa meget mere som de ydre Omstændigheder synes aldeles eensartede. Hvad nemlig den Gjenstand angaaer, jeg har foretaget mig til Behandling, da tilhører vel paa en Maade Begrebet Ironi Oldtiden, men tilhører den dog egentlig ogsaa kun forsaavidt, som den moderne Tid hermed tager sin Begyndelse, saaledes at dette Begrebs Opfattelse i strængeste Forstand maa hævdes den nyere Tid. Hertil kommer, at dette Begreb atter i den Tid, som ligger

Til Kongen!

For Deres Majestæt vover Undertegnede herved at fremtræde med allerunderdanigst Ansøgning om Tilladelse til at maatte indlevere sin for Magister-Graden udarbejdede Dissertation, »om Begrebet Ironi med stadigt Hensyn til Socrates«, i Modersmaalet, dog saaledes, at der vedføies samme latinske Theses, og at det mundtlige Forsvar bliver paa Latin.

Idet jeg fordrister mig til allerunderdanigst at henlede Deres Majestæts allerhøieste Opmærksomhed paa denne min Ansøgning, er det fornemlig Forestillingen om, at

¹) Indlæg til Forestilling Nr. 2194, 1841. Univ. og Skoledir. Arkiv.

os nærmest, har gjort sig gjeldende i riig individuel Mangfoldighed. Denne dets Fremtræden i vor Tid maatte der ogsaa tages et væsentligt Hensyn til. I Betragtning heraf tillader jeg mig allerunderdanigst at hendrage Deres Majestæts allerhøieste Opmærksomhed paa, hvor vanskeligt ja umuligt det vilde blive, uden at den fri, personlige Fremstilling for meget vilde lide, udtømmende [f. 2] at behandle denne Gjenstand i det Sprog, der hidtil var de Lærdes. Men ligesom Gjenstandens Beskaffenhed maatte anbefale dette mit Andragende, saaledes forhaaber jeg ved mine Examina, som alle ere fuldendte med bedste Character og Examen philologico-philosophicum med Udmærkelse, at have aflagt Prøver paa at være i Besiddelse af saa megen Indsigt i de lærde Sprog, at jeg ikke kan ansees at have gjort mig uværdig til en saadan Begunstigelse. Hertil kommer, at jeg i længere Tid har beskæftiget mig med at undervise i det latinske Sprog og derved haft Leilighed til at ikke at glemme, hvad jeg har lært, og maaskee at lære Mere. I denne Henseende tillader jeg mig allerunderdanigst at lade følge en Copie af en Attest¹ fra Borgerdydsskolens Bestyrer Hr. Professor Nielsen.

»Hr. Candidatus theol: S. Aabye Kierkegaard udmærkede sig som Discipel i denne Skole ved Flid og Hoved og ved en aandrig Opfattelse af Underviisningsgjenstande i Almindelighed og af Sprogenes Form og Aand i Særdeleshed. Han vakte da allerede de store Forventninger om Retsindighed, Selvstændighed og Dygtighed, om det skarpe, klare og omfattende Blik, den dybe, levende og alvorlige Aand, og den i alle Retninger ypperlige Fremstillingsgave, han siden har afgivet Prøver paa. Omstændighederne have vel ikke gjort det nødvendigt for ham at undervise, men han har dog ofte følt Trang dertil. Saaledes har han flere Aar paa min Anmodning understøttet mig med de svagere Candidater i Latinsk Stil og heldig virket til at vække dem til en Tænkning, der ikke var beregnet blot paa Examen, men vedblev at vise sig virksom paa deres senere Liv; i et Par Aar, da jeg ikke selv formedelst svage Øine kunde rette øverste Classes Stile, gjorde han det for mig med den nu modnere Indsigt i Sproget, jeg kjendte hos ham i Skolen; i eet Skoleaar læste han efter sit Ønske Latin i 2den Classe, og bragte den vidt i Latin og dens hele aandelige Udvikling; nogle af dem dimitteredes i Aar, da han

¹) Anbefalingen er tidl. trykt bl. a. i V. Ammundsen: Søren Kierkegaards Ungdom 1912, 68 f. efter Efterl. Papirer I S. XLIX f.

ogsaa velvillig understøttede mig i Latin og Stiil i øverste Classe¹ og gjorde det ligesaa godt, som jeg selv. — Saavidt jeg altsaa formaaer at dømme, har han et ikke almindeligt Herredømme over det latinske Sprogs baade mundtlige og skriftlige Behandling.

Borgerdydsskolen i Kjøbenhavn, d. **. Nov. 1840.

Om allernaadigst Bønhørelse anholder M. Nielsen.«

allerunderdanigst
Søren Aabye Kierkegaard
Candidat i Theologien.

Søren Kierkegaard henviser saaledes i sin Ansøgning om at maatte indsende sin Magisterafhandling paa Dansk til to Fortilfælde: M. Hammerich og A. P. Adler, der begge hørte til Kierkegaards Omgangskreds allerede fra Drengesaarene, den første gennem Brødrementigheden, den anden fra Borgerdydsskolen; siden kom Adlers ejendommelige Løbebane til at beskæftige Kierkegaard stærkt, som det store Skrift »Bogen om Adler« først trykt i »Efterladte Papirer«² giver Indblik i. *Martin Hammerich* havde allerede i 1836, fem Aar før Kierkegaards Disputats, ved kongelig Resolution af 15. Januar 1836 (R. A. Forestillingsprotokol Nr. 1622; Bilagene til Sagen (ad I F 1055) findes ikke længere) faaet Tilladelse til at indsende sin Afhandling for den filosofiske Magistergrad paa Dansk, da Emnet »Om Ragnaroksmøythen« vanskeliggjorde Benyttelsen af det hævdundne latinske Sprog; dog krævede Universitetet og Direktionen for Univ. og det lærde Skolevæsen, at der vedføjedes latinske Theses, uddraget af Afhandlingen; man slog sig iøvrigt til Ro med, at M. Hammerich allerede ved sin philosophiske Prisopgave: »Qualis fuit libertinorum in republica Romana libera conditio«, for hvilket han i 1830 havde faaet Accessit, tilbørligt havde bevist sin Færdighed som Latinist. *Adolph Peter Adler*, der efter sin theologiske Embedsexamen i 1836 havde kastet sig over

¹) Kierkegaard har udeladt Ordene »i den travleste Tid« som findes i Originaldokumentet. K. B. Kierkegaardarkiv D. Pk. 6.

²) Efterl. Papirer 1844—46, 1872, 451—696. — Pap. VII, 1916, 3—311.

filosofiske Studier baade hjemme og i Udlandet, opnaaede kongelig Resolution af 8. Maj 1840 (R. A. Forestillingsprotokol Nr. 2055 Bilagene (ad 1 H 49) er ogsaa bortkomne). F. C. Sibbern mener (Un. Ark. 1640 Fil. Fac. Dec. Pap. 1840 ad 39), at »Hvad Adlers Ansøgning angaaer, saa qvalificerer Afhandlingens *Gjenstand* og *Indhold* ham aldeles til at anbefales, efterat Lector *Martensen* har faaet en lignende Anbefaling fra Universitetet, ja allerede har erholdt Bevillingen«. Adlers Afhandling, der hedder »Den isolerede Subjectivitet i dens vigtigste Skikkelse« 1. Del, er en Frugt af hans Beskæftigelse med den Hegel'ske Filosofi, for hvilken han blev et Sendebud i Lænker, idet hans Sindstilstand tog Skade af den megen Tænken, saaledes at han, ikke tre Aar efter at han var blevet Sognepræst i Hasle først suspenderedes¹, siden pensioneredes og levede som en Slags Privatfilosof, nu med Front mod den Hegel'ske Retning og i aandelig Uligevægt, i dobbelt Forstand en Præst uden Menighed.

Ejendommeligt nok henviser Søren Kierkegaard ikke til et tredie og i den akademiske Verden særdeles velkendt Tilfælde, hvor der var blevet givet Tilladelse til at indsende en dansk Disputats, endda til Opnaaelse af den theologiske Doktorgrad, nemlig *Hans Lassen Martensen's* Afhandling om »Mester Eckart«, der ifølge kongelig Resolution af 20. Marts 1840 (Forestillingsprotokol Nr. 2033 (Bilagene ad 1 G 2055 findes hellerikke)) paa Grund af Stoffets Art maa indsendes paa Dansk, ogsaa fordi Forfatteren ikke ser sig i Stand til i rette Tid inden Kongeparrets Kroning at kunne tilvejebringe en latinsk Disputats, medens man ogsaa her kræver vedlagte latinske Theses uddragne af Skriftet. Naar Kierkegaard ikke nævner Martensen, kan det skyldes, at Mester Eckart alligevel ikke blev brugt til at disputere over ved Københavns Universitet, da Kiels Universitet udnævnte H. L. Martensen

¹) A. P. Adler: Skrivelser min Suspension og Entledigelse vedkommende 1845, 4.

til Æresdoktor, hvilket fik den 32 aarige Theolog til at renoncere paa at vinde Doktorhatten ved en Disputationsakt som en almindelig Doktorand¹. Maaske kan det i de senere Aar hastigt voksende Modsætningsforhold mellem Kierkegaard og Martensen, hans gamle Manuduktør, allerede spores i dette Tavshedens Vidnesbyrd, at Kierkegaard ikke, som naturligt vilde være, drager en Paralel mellem Martensens Studier i den tyske Mystik og sine egne i den græske Antik, hvor det i begge Tilfælde gælder, at Tolkningen bedst kan ske paa Dansk, da Emnerne ses i Nutidsbelysning, og der tages Stilling mindre til fortidige end til nutidige Strømningers og Skikkelsers Forhold til Afhandlingernes Objekter. Muligt kan ogsaa Forskellen paa et theologisk og et filosofisk Fakultets Sammensætning gøre, at Søren Kierkegaard, mere Poul Møllers end Jens Møllers tidligere Discipel, kun henviser til de to »filosofiske« Tilfælde.

Medens Kierkegaards Ansøgning vandrer fra Instans til Instans, er Afhandlingen selv paa Vej omkring hos de respektive Censorer indenfor Fakultetet, idet Dekanen, Professor *Sibbern* i sin Følgeskrivelse² gaar ind for dens Antagelse.

Medfølgende Afhandling i 6 Hefter i stor Qvart »om Begrebet Ironie med stadigt Hensyn til Sokrates« er i de første Dage af Juni bleven bragt mig af dens Forfatter Candidat i Theologien Søren Kirkegaard, som Dissertation for Magistergraden. Han har derhos sagt mig, at han gjennem Universitetsdirectionen har indgivet en Ansøgning om, at det maatte tillades ham at indlevere en saadan Dissertation *paa Dansk* og at lade den trykke i samme Sprog, imod at forsvare den, hvis den findes værdig til at antages, samt tilføiede Theses, *paa Latin*. Jeg haaber, at, da saadan Bevilling nu har været tilstaaet Flere, og Æmnet, saaledes som Forfatteren med Hensyn til den nyeste Philosophie har behandlet det, lidet egner sig til at behandles paa Dansk [rettet til: Latin (med Madvigs

¹) H. L. Martensen: Af mit Levnet II, 1883, 10 f.

²) Univ. Arkiv. Det filos. Fak. Dekanatspapirer 1841 Nr. 50.

Haand)], Intet vil findes til Hinder for at anbefale formældte hans Ansøgning, naar den kommer til Facultetets Erklæring, hvilket endnu ei er skeet, og ønsker jeg mig hertil auctoriseret af mine Herrer Colleger.

Hvad Afhandlingen selv angaaer, som jeg, som første Censurerende, har gjenneemgaaet, saa gaaer den, i sin første og største Hoveddeel ud paa at gennemføre en, saavidt jeg veed, Forfatteren eiendommelig, men ved det Meget, som i den nyeste Tid er skreven om Sokrates, fremkaldet Idee, den, at betragte Sokrates som den, hvis Hovedbetydning er den, at han har været en Hovedrepræsentant for den Art af Ironie, der er beslægtet med den senere i Grækenland uddannede Skepsis, og syntes at have været et naturligt Gjenneemgangsled for, gennem Sophisternes Bekæmpelse, at komme til en grundigere Philosophering. Naar det bemærkes, at allerede Schleiermacher, som bekjendt, har meent, at Sokrates fornemmelig var at betragte som *Dialektiker*, og at han, som saadan, især udøvede sin bekjendte Maieutik eller Jordemoderkonst, maa det nu tilføies, at han dog fornemmelig maa have været Dialektiker i *negativ Retning*, som han jo da, som bekjendt, satte sin Viden i, at han Intet vidste, og sin Konst i at overbevise Andre, især Sophisterne og deres Tilhængere om, at ogsaa *de* Intet vidste, og naar nu hertil Adskilligt lægges, som Hegel [f. 2] især har peget hen paa, saa gjør man sig let fortrolig med vor Forfatters Idee, ifølge hvilken Sokrates fornemmelig har været Mester i Ironien og som saadan især har virket; ja vor Forfatters Idee kunde man endog ønske skarpere gennemført, end det forekommer mig at være skeet med al den Bestræbelse for at kalde Alt frem til dens Opklaring, som vi her hos vor Forfatter see, hvis Arbeide ogsaa derved har faaet et stort Omfang. I det Enkelte kunde man vist ønske, at Eet og Andet, som hører en lavere Stilart til, maatte ved Afhandlingens sidste Gjenneemsyn bortskjæres som yppige Skud; men forresten læses Afhandlingen fra *Stilens Side* med Lethed. — Hovedexpositionen af Forfatterens Idee i dens Betydning for Philosophiens Historie findes i 4de Hefte Pag 26 til 34, hvorpaa jeg her vil hendraage Opmærksomheden. Iøvrigt har Forfatteren ikke indskrænket sig til Sokrates allene, men har i sin Afhandlings anden Hoveddeel omhandlet Ironien i vor Tidsalder med særdeles Hensyn til Brødrene *Schlegel, Ti[e]ck*, og *Solger*.

Men Titelen paa Afhandlingen burde uden Tvivl forandres saa, at den lød: Sokrates som Ironiker med Bidrag til en Ud-

vikling af Begrebet Ironie overhovedet, især med Hensyn til den nyeste Tid.

Jeg udbeder mig denne Sag befordret saa, at Forfatteren inden Sommerferiens Begyndelse kunde faae sin Afhandling med Censur tilbage. At den antages, vil der, haaber jeg, ei kunne være Tvivl om. Saa stor den er, læses den dog med Lethed i en ei lang Tid, da Sproget flyder let, og den er saare læselig skreven i calligraphisk Henseende.

Khavn d: 16de Juni 1841

F. C. Sibbern
h. a. Dec. fac. philos.

Sibbern har saaledes ikke saa faa Indvendinger at gøre, men er ganske klar over baade de nye Tanker, Disputatsen indeholder, og over, at den Bredde og stilistiske Uakademiskhed, som forekom baade ham og Brøndsted utilstedelige i en videnskabelig Afhandling, nu engang hørte med til Kierkegaards Udtryksform, og at Bogen selv som Helhed var vægtig og i enhver Henseende letlæselig. Jens Himmelstrup¹ nævner et Par Steder, hvor der fra Sibberns Side tages Stilling til Enkeltheder i Disputatsen, og omtaler Sibberns Parallelisering af Jean Pauls Stil og Kierkegaards, som begge har en »eiendommelig og særegen Marcherings-, Gang- og Slentremaade«.

Professor *Madvig*, der saa faar Afhandlingen til Bedømmelse², da Sibbern ved, at Kierkegaard allerede har vist ham Dele deraf, er utilfreds med Formen, men finder Indholdet godt:

I Analogie med et Par foregaaende Tilfælde stemmer jeg for, at Facultetet anbefaler Ansøgningen om, at Forfatterens Afhandling [f. 3] modtages paa Dansk. Hvad Afhandlingen selv angaaer, af hvilken jeg kjender et stort Partie tidligere, da bærer den saadant Præg af aandeligt Liv og frisk Tankebevægelse og af fleersidige Studier baade af græsk Litteratur og af nyere Philosophie og Æsthetik, at den forekommer mig fuldkommen at qualificere Forf. til Magistergraden; men paa

¹) se »Sibbern« p. 267 f.

²) se Un. Ark. Det fil. Fak. Dekanatspapirer 1841 Nr. 50.

den anden Side laborerer den ikke blot i Compositionen af en vis bred og magelig Løshed, men i selve Begrebsudviklingen af Mangel paa videnskabelig Orden, Form og concentreret Fasthed, der ikke mindst viser sig i Anordningen og Forbindelsen af Afhandlingens to Hovedbestanddele. Fremstillingen lider af en selvbehagelig Jagen efter det Piqvante og Vittige, der ikke saa sjelden slaar over i det reentud Plat-Smagløse. (En lille Prøve kan den af Decanus med Blyant mærkede Anmærkning i 5te H. S. 17 fra Enden give og en ditto kan sees 6 H. S. 10, hvor Skjæbnen har villet, at Forf. giver denne Skildring af et stagnerende »Stilleben« for en Tid, der af den franske Revolution allerede var rystet ret vel ud af de gamle Folder). At de [udstreget: plumpe] værste af disse Udvevter borttages, kunde man være fristet til at gjøre til *Betingelse* for Antagelsen, naar ikke Forhandlingen herom var besværlig og kjedsommelig. At yttre et *Ønske* herom vil efter Forf.ens Individualitet og Forkjerlighed for disse Ingredientser, være forgjæves, naar ikke i det Ringeste Decanus seer Afhandlingen efterat den er beskaaren lidt i denne Henseende.

20de Juni 1841

J. N. Madvig.

Madvigs Udtalelser er interessante af flere Grunde. Dels fordi de viser, at Søren Kierkegaard har søgt til ham og ikke til de to græske Professorer med sin endnu ufærdige Afhandling, dels fordi Madvig, der ikke kom til at opponere, synes at være den af Censorerne, der stærkest gaar ind for Antagelsen af Disputatsen, hvis Tankefylde og Præg af aandeligt Liv i hans, ellers kritiske, Øjne langt overvejer de væsentlige Indvendinger, han fremsætter med Hensyn til Afhandlingens logiske Opbygning; han mener som Sibbern, at Stilen er vel flot, »en vis bred og magelig Løshed«, men synes at dette hører med til Kierkegaards Personlighed, en Mand, der har taget sig Tid til i ti Aar at studere Theologi, maa i Madvigs Tanker ikke være anlagt for de regelrette Former; dels røber de et personligt Kendskab til Kierkegaard som Taler og Dialektiker, maa ske vundet i Studenterforeningen i 30'erne, ikke mindst i December 1839, hvor de begge var ivrige Deltagere i

Debatterne om Adresser til Christian VIII. Madvig finder, at Kierkegaard selvbehageligt jager efter at chokere sine Læsere, og at det er ikke Umagen værd at søge at faa ham til at ændre ved enkelte af de mest platte Udsagn, da dette blot vil blive et trættende Tovtrækkeri, »besværlig og kjedsommelig« vil en saadan Diskussion falde ud. Kierkegaard er altsaa en Sofist i Madvigs Tanke; men en Karl for sin Hat. — Sibbern sender Afhandlingen¹ videre:

Efterat have modtaget medfølgende Afhandling med nærværende Skrivelse tilbage fra Professor Madvig, til hvem jeg først havde sendt den, fordi han allerede kjendte en Deel af den og saaledes hurtigere kunde afgive en Dom om den, vedlægger jeg nu den imidlertid modtagne mig gjennem Rector magn: tilstillede Ansøgning fra Hr. Cand. Kierkegaard om at maatte levere Afhandlingen paa Dansk.

Jeg afsender nu denne Sag til de Herrer Professorer i den græske Literatur, af hvilke jeg antager, at een vil tillige med mig blive opponens ordinarius.

21 Juni [18]41

Sibbern

De to græske Professorer, *F. C. Petersen* og *P. O. Brøndsted*, var om ikke hinandens diametrale Modsætninger, saa dog af vidt forskelligt Naturel. Petersen, der tillige var Regensprovst, var en tør og forsigtig Gransker, hvis Elev Madvig naaede langt videre end sin Lærer, medens Brøndsted, der mere var Arkæolog end Filolog, altid havde en Duft med sig af Hofsale og Selskabsliv i Saloner og lærde Institutioner. Ingen af dem havde særlige Forudsætninger for at kunne bedømme Afhandlingen om Sokrates som Ironiker, og de synes begge, ialtfald i første Omgang, at have ladet sig nøje med Madvigs og Sibberns Udtalelser og et Gennemsyn eller en Gennembladning af den store Afhandling, om hvis Indhold de da ogsaa udtaler sig sær-

¹) Un. Ark. Det fil. Fak. Dekanatspapirer 1841 Nr 50.

deles forsigtigt, idet de begge væsentligt holder sig til Kritik over de mest iøjnefaldende sproglige Ejendommeligheder.

[f. 4]¹ Jeg modtog denne Disputats d 21de eller 22de Juni og expederer den d 4de Juli. At jeg uagtet Decani Ønske ikke har kunnet expedere den hurtigere, maae finde sin Retfærdiggjørelse i Disputatsens usædvanlige Omfang og sin Undskyldning deri, at den hos mig er collideret med mange uopsættelige Forretninger. —

For ikke at opholde Sagen længere end aldeles nødvendigt, har jeg indskrænket mig til et hurtigt Gjennemsyn, men hvorved jeg dog har kunnet danne mig en Dom om foreliggende Arbeide. Jeg tiltræder mine H^{tt} Collegers (Hr. Prof. Sibberns og Madvigs) Votum, at denne Afhandling kvalificerer Forf. til Magistergraden under Betingelse, at han tilføier latinske Theses, hvorover der disputeres, og hvorved jeg foreslaaer, at der forlanges, at disse Theses saa fuldstændig som muligt angive Disputatsens Hovedmomenter; ligesom det vel ogsaa er en Selvfølge, at disse Theses forelægges til Approbation, inden de trykkes med Disputatsen.

Ved en ordnende og sammentrængende Bearbejdelse vilde dette Skrift vinde meget, men da ogsaa jeg er af den Mening, at en saadan vel ikke vilde opnaaes, da Forf. ifølge sin Personlighed vel hverken kan eller vil foretage en saadan Forandring, maae man vel indskrænke sig til at antyde, hvad der i denne Henseende savnes, men dog andrage paa, at adskillige Udskeielser i den sarkastiske og railerende Stilart borttages, som upassende i et akademisk Skrift. Det kunde vel overdrages Decanus, som allerede in marg. har noteret de værste Steder af denne Art, at conferere med Forf. herom.

Jeg tiltræder den af Prof. Sibbern foreslaaede Forandring af Titlen. Den ansøgte Tilladelse til at levere Disputatsen paa Dansk vil man vel efter Omstændighederne være enig om at anbefale under de angivne Betingelser.

Reg. [Regensen] d. 4de Juli 1841

F. C. Petersen.

Fra Regensprovsten gaar Afhandlingen videre til Geheime-Legationsraaden, som Professor *Brøndsted* vedbli-

¹) se foreg. Note.

vende kaldtes. Han svarer hurtigt og elegant¹, idet han mener, at naar Sagkundskaben kan sige god for Indholdet, maa Doktoranden selv tage Ansvaret for enhver Mangel ved Sprogdragten.

Jeg afsender nærværende betydelige Arbeide af Hr. Kierkegaard efter at have havt det ikkun een Dag for mig, og uagtet jeg føler stor Tilbøielighed til at læse det Hele med studerende Opmærksomhed. Men naar Ampliss.s Decanus vil lade denne vidtløftige Afhandling retournere »inden Sommerferienes Begyndelse« til Forfatteren, saa er der intet andet for, end at lade den gaae med *Velocifère* paa Facultetets Jernbane, jeg mener med dettes hurtigst mulige Befordring, at den betimeligen kan naa sin Bestemmelse, der utilbørligen maatte forsinkes dersom jeg, der just er overlæst med Arbeide for at blive færdig med det Pensum, jeg bør udføre inden Sommerferien, vilde beholde dette mærkelige Skrivt indtil [f. 5, løst indlagt Blad] jeg havde læst det retteligen.

Jeg har imidlertid kiget ind i det paa mange Steder og troer nok at kunne give ogsaa mit Votum for at Afhandlingen bør antages og anbefales, efter foregaaende Exempler, dog med Tilføielse, som i lignende Tilfælde, af latinske Theses, som forelægges Decanus og Facultetet inden de trykkes. — Et nærmere Bekjendtskab med denne Bog maa jeg opsætte, indtil den er trykt og Disputationen berammes.

Imidlertid kan jeg ikke tilbageholde det samme Ønske som mine Colleger allerede have yttret, at Amplissimus Decanus ville bestræbe sig for at formaae Forfatteren til at bortskære visse Excrescencer, der endog paa nogle Steder, f. Ex. det af Prof. Madvig paapegte i Vite Hefte Side 10—11, svulme op til virkelige Gevæxter og bære Vidne mod Forf. om, at han stundom ikke modstod en indvortes Fristelse til at overspringe det Gjerde som adskiller baade den rette Ironi og den billige Satire fra platte Overdrivelsers uvederqvægende Gebet. Der ere mange og drøie af den Slags Steder. Skulde et individuelt Liebhaberi til deslige Lækkerheder hindre Forfatteren i at lade sig beraade i denne Henseende, saa faaer man vel at trøste sig med, at det *ikkun* er Facultetets Sag af yde *Indsigten* og *Kundskaberne* Anerkjendelse, men *ingenlunde* at bevirke en

¹) se Note p. 295.

bedre Smag hos dem der, ifølge deres Indsigt og Kundskaber, burde have en bedre Smag.

Brøndsted.

Modtaget Mandag Aften den 5te, afsendt Onsdag Formiddag d. 7. Julij 1841.

Afhandlingen havde ligget relativ længe hos Professor Petersen og var kun et Døgn hos Prof. Brøndsted; men Sibbern ønsker at faa Sagen afgjort inden Universitetsferien og mener derfor, at man ikke behøver at lade endnu flere Medlemmer i eller udenfor Fakultetet faa den til Gennemsyn. Han skynder sig med at finde det midt i Juni modtagne Brev¹ fra Consistorium frem, hvis Ordlyd først skal gengives:

1 H. 981	KK. 1015	Forinden nærmere Bestemmelse tages med Hensyn til
Til Consistorium		hosfølgende Andragende, hvori
den 15. Juni 1841		Cand. Theologiae Søren Aabye
		Kierkegaard anholder om at
		maatte indlevere sin for Ma-
		gistergraden ved Kjøbenhavns
		Universitet udarbejdede Dis-
		sertation »om Begrebet Ironie
		med stadigt Hensyn til Sokra-
		tes«, i Modersmaalet, men dog
		saaledes at der vedføies samme
		latinske Theses, og at det
		mundtlige Forsvar bliver paa
		Latin, skulde Dir.[ectionen]
		tjenstligst udbede sig D Herr.
		Rector og Professorers gode
		Betænkning behageligen med-
		deelt og dermed det Indslut-
		tede tilbage.

Saasnart Decanus, Professor Sibbern havde faaet det sidste af Censorernes Vota, nemlig Professor Brøndsteds, som blev afsendt 7. Juli 1841, svarer han endnu samme

¹) Univ. og Skoledir. Arkiv. 1841. Forest. 2194: Indlæg.

Dag Consistorium paa det filosofiske Fakultets Vegne, at man støtter Søren Kierkegaards Andragende om at maatte indgive Afhandlingen paa Modersmaalet.

447 Indk. [om] d. 8 Juli 1841.

Efterat de nærmeste vedkommende Professorer i Facultetet, nemlig de tre philologiske Professorer, tillige med mig (Prof. R. Nielsen har ønsket ei at faae den) have havt Hr. Candidat Kierkegaards Afhandling om Sokrates som Ironiker til Gjennemlæsning eller Gjennemsyn (tre af os fire have virkelig gennemgaaet denne store, den vil paa Tryk uden Tvivl blive paa en Snees Ark, men interessante Afhandling heelt), og de alle ere enige om, saavel, at Afhandlingen antages, som at Forfatterens hermed, tillige med den medfulgte Directions-skrivelse, tilbagefølgende Ansøgning, om at maatte indlevere den paa Dansk, anbefales, har jeg ikke anseet det for fornuødet at lade denne vidtløftige Afhandling circulere videre, forinden det forelagte Spørgsmaal besvares, men troet, i Overensstemmelse med, hvad der hidtil i lignende Tilfælde er skeet, at kunne tilbagesende Ansøgningen til Consistorium med den Erklæring, at man har været enig om, at *Ansøgningen anbefales* saaledes, at Forfatteren maae forsyne Afhandlingen med *latinske Theses*, der angive dens Hovedmomenter, og forelægges vedkommende Professorer til Approbation, forinden de trykkes.

Kjøbenhavn d: 7de Juli 1841

Sibbern

Til Consistorium

1 H. 1064 a.

Inden *H. C. Ørsted* som Universitetets Rector faar afsendt Svaret til Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler, har han dels selv sat sig ind i Afhandlingen, dels foranlediget, at Martensen, som tidligere Docent i Filosofien, har udtalt sig om Skriftet. Ørsted er ikke Ynder af Søren Kierkegaards Maade at skrive paa, og han kan hellerikke lide det Hastværk, hvormed Sagen skal drives igennem. Faa Mennesker vidste paa det Tidspunkt, at Kierkegaards Forlovelse var ved at komme ind i den Krise, der først i August førte til det Brud, der midler-

tidigt heledes, da Kierkegaards Kæreste ved at bønfalde ham i de stærkeste Magters Navn (for Christi Skyld; ved Mindet om din afdøde Fader; »det bliver min Død«) faar ham overtalt til ikke at forlade hende. Muligvis har Sibbern, der ogsaa var blevet en forstaaende ældre Ven af Regine Olsen, anet Sammenhængen og har derfor villet tjene baade Kierkegaard og Regine ved at fremme Disputatsen saa meget som muligt, saa at Kierkegaard kunde drage afsted til Udlandet, og Forholdet mellem de unge kunde klare sig. Efter hvad der foreligger, for Sibbern har ikke ønsket at delagtiggøre andre i sin Viden om Aarsagen til den hævede Forlovelse¹, har Professoren, som allerede fra Kierkegaards Studenteraar har kendt ham, efter det endelige Brud i Oktober forgæves søgt den nyskabte Magister artium op, for at »rakke ham dygtigt ned«² og sige, at ogsaa han nu var overbevist om, at Ironiens Magister var et egoistisk og forfængeligt Menneske, en Ironiker i slet Forstand. Men endnu i Sommermaanederne var Sibbern, muligt ogsaa af Veneration for sin afdøde Kollega Poul Møller, Søren Kierkegaard venlig stemt. Og Kierkegaard satte ogsaa Sibbern højt som Menneske³. Sibbern har sandsynligvis sendt Disputatsen til Ørsted sammen med Facultetsskrivelsen, forat Universitetets Rektor kunde faa et Begreb om Afhandlingens Værdi. Men H. C. Ørsted er ikke begejstret⁴.

[Bilag: 1 Brev, 8°, udateret]

Tak, kjære Ven og Collega, fordi De vilde lade mig faae Kirkegaards Disputats til Gjennemsyn. Den korte Tid og mange andre Forretninger have indskrænket mig til et yderst flygtigt Bekjendtskab. Endskjøndt jeg noksom seer Yttringen af betydelige aandlige Kræfter deri, kan jeg dog ikke nægte, at den gjør et overveiende ubehageligt Indtryk paa mig, især ved to Ting som jeg begge hader, Vidløftighed og Kunstlerie.

Uagtet jeg ikke tvivler om at denne Disputats fortjener

¹) Efterl. Papirer I, 1869, LIII.

²) R. Meyer: Kierkegaardske Papirer 1904, 38.

³) Efterl. Papirer I 1869, LII »... det var en *hel* Mand ...«

⁴) Un. Ark. Det fil. Fak. Dekanatspapirer 1841 Nr. 50.

bedre at antages end mange andre, og at Gjennemlæsningen ved Flere ikke vil forandre [f. 2] den allerede fældede Dom, synes det mig dog fra Formens Side nødvendigt at enten Martensen som afgaaende constitueret Docent i Philosophien, eller Nielsen som nu er den ene Professor deri, gjennemlæste den med. Nielsen kan næppe unddrage sig derfra. At den der leverer en saa lang Disputats ogsaa maa finde sig i at Folk tager Tid til at læse den forstaaer sig.

Deres Brev til Consistorium vil sandsynligvis ogsaa give Anledning til Indsigelser angaaende dette Punkt; jeg sender [f. 3] Dem det derfor underhaanden igjen. Skulde De ikke dele mine Betæneligheder, beder jeg Dem at sende mig Brevet til Consistorium med Bilag tilbage imorgen eller overmorgen tidligt. Det skal da komme med i næste Portefeuille. N. var allerede udgaet imorges.

S. T. Herr Professor
Sibbern

Deres
H. C. Ørsted.

Ridder og Dannebrogsmænd

Sibbern, der al sin Fredsommelighed tiltrods, godt kunde staa fast paa et engang taget Standpunkt, har næppe ændret sin Mening, der ikke paa dette Omraade er langt fra Brøndsteds, at »det ikkun er Facultetets Sag at yde Indsigten og Kundskaberne Anerkjendelse«, mens det sproglige maa være Forfatterens egen Sag, saa Skrivelsen af 7. Juli er uden Tvivl gaaet tilbage til Rektor uden nogen Ændring, endsige Antydning af, at man ønskede at Kierkegaard skulde lade sin Afhandling undergaa et kritisk, sprogligt Gennemsyn. Afhandlingens realia har — til Facultetets Ære — vejet saa tungt, at man ikke har villet strides om formalia; allermindst med en Dialektiker som den unge Søren Kierkegaard.

Ogsaa *Martensen* fik, som tidligere omtalt ved H. C. Ørstedes Mellekomst, Lejlighed til at udtale sig om Kierkegaards Afhandling, hvilket han gør yderst kortfattet¹:

Da Professor Sibbern har opfordret mig til at afgive Votum i denne Sag, erklærer jeg herved, at jeg tiltræder de allerede

¹) se foregaaende Note.

udtalte Anskuelser og altsaa stemmer for Afhandlingens Antagelse.

Mandag d. 12 Juli 1841

H. Martensen¹.

Martensen, der i nogle Aar havde holdt Rusforelæsningerne i Moralfilosofi, men nu var vendt tilbage til det theologiske Facultet, ved hvilket han var uddannet, har saaledes hverken følt Trang til at gøre yderlige Bemærkninger om Afhandlingens Stil, hvortil Ørsted vel nærmest havde ønsket hans Deltagelse i Censuren, eller at tage nogle af de filosofiske Problemer frem til Belysning fra den store Afhandling, i hvis sidste Linie Navnene Martensen og Heiberg forekommer², endda sikkert som en Form for indirekte Meddelelse. Martensen tav; hellerikke 29. September var han at finde blandt de ni Opponenten, medens *J. L. Heiberg* dog vovede sig frem til en Diskussion med den Doktorand, der gjaldt for at være Hegels Lærling og som var paa Vej til at blive hans Banemand i Danmark. Der kan dog ogsaa være en tredie Mulighed, nemlig at Martensen selv var paa Vej ud af Hegelianismen men til Spekulationen i den for ham særegne Form. Martensen siger om sin egen Stilling i disse Aar: »De havde ikke Øie for, at, om jeg end ofte betjente mig af de Hegelske Formler, der dog hos mig arbeidede sig en Anskuelse frem, meget forskjellig fra den Hegelske³. Hvis det er Tilfældet, at Martensen gradvist er vokset ud over Hegelianismen og, trods enkelte radikale Hegelianeres Modstand, har bevaret Sammenhængen mellem sit tidligere og sit nuværende Standpunkt, er det let at forstaa, at han ikke ønsker ved en Disputationsakt med en saa skarp

¹) [Novbr. 1948 solgtes paa Auktion i det Heeske Auktionshus et Eksemplar af Kierkegaards Disputats med følgende egenhændige Dedikation: »Til S. T. Høiærværdige Hr. Prof: Dr: theol: Martensen« (jvfr. Fortegnelse over Bogsamlinger tilhørende forskellige Boer og Rekvirenter S. 6 Nr. 13)]. B. K.

²) S. K. Saml. Værker XIII, 2. Udg. 1930, 428.

³) H. L. Martensen: Af mit Levnet II, 1883, 6 f.

Dialektiker som Kierkegaard, der vel endda vilde faa Støtte af sin ikke mindre talefærdige ældre Broder, at skulle kæmpe med Front til to Sider, baade om Spørgsmaalet vedrørende Sokrates og Kristus som Personligheder og om Afhandlingens aktuelle Del om Ironiens verdenshistoriske Gyldighed. Muligvis har Martensen allerede dengang, som han senere tilstaar det, kunnet sige: »Mit Kjendskab til denne vidtløftige Litteratur er, som sagt, kun saare ringe og fragmentarisk«¹. Hvad Grunden saa er, forholder Martensen sig tavs, men ikke uvillig overfor den vordende Doktor.

Imidlertid er Indstillingen sket til Kongen, om at Søren Kierkegaard maa disputere paa Dansk.

2194

1 H. 1064. Allerunderdanigst Forestilling om Tilladelse for Cand[idatus] Theol[ogia] Kierkegaard til at erhverve Magistergraden ved en Afhandling i det danske Sprog.

1 H. 1110
29 Juli 1841

Kongelig Resolution

Vi ville allernaadigst have Cand. Theol. Søren Aabye Kierkegaard forundt Tilladelse til at erhverve Magistergraden ved den af ham indsendte, i det danske Sprog forfattede philosophiske Afhandling, dog saaledes at Disputationen skeer paa Latin over latinske Theses, der angive Afhandlingens Hovedmomenter, og som blive at tilføie den, efter at være blevne approberede af det philosophiske Facultet.

Kjøbenhavn, den 30te Juli
1841

CHRISTIAN R.

Fra Cand. Theol. S. A. Kierkegaard har Dir[ectionen] modtaget en allerunderdanigst Ansøgning om Tilladelse til at maatte indlevere sin for Magistergraden udarbejdede Dissertation: »Om Begrebet Ironi med stadigt Hensyn til Sokrates« i Modersmaalet, dog saaledes at der vedføjes samme latinske Theses, og at det mundtlige Forsvar bliver paa Latin. Dette sit Andragende har han støttet derpaa, at en saadan Tilladelse tidligere er allernaadigst bevilget Andre i Tilfælde med hvilke det nærværende synes aldeles ensartet, og af Grunde, som ogsaa her ere tilstede. Han har i denne Henseende bemærket, at Begrebet Ironi vel paa en

¹) H. L. Martensen: Dogmatiske Oplysninger 1850, 13.

Maade tilhører Oldtiden, men at dette Begrebs Opfattelse i strængeste Forstand dog maa hævdes den nyere Tid, og at det vilde blive vanskeligt, ja umueligt, uden at den frie personlige Fremstilling for meget vilde lide, udtømmende at behandle denne [f. 2] Gjenstand i det Sprog, der hidtil var de Lærdes. Han har derhos troet, ved den Maade, hvorpaa han har absolveret sine Studier, idet han har underkastet sig alle sine Examina med bedste Karakter og den philologisk-philosophiske Examen med Udmærkelse, og derved, at han med fortrinligt Held har givet Undervisning i Latin ved Borgerdydsskolen i K[jøben]h[a]vn, at have aflagt saadanne Prøver paa Indsigt i de lærde Sprog, at der ikke fra denne Side synes at kunne være Noget til Hinder for hans Ønskes Opfyldelse.

Ligesom Consistorium og det philosophiske Facultet, hvis Erklæringer Dir[ectionen] har indhentet, have været enige i at anbefale dette Andragende, idet Facultetet tillige har bemærket, at det har fundet Afhandlingen aldeles værdig til at antages, saaledes skjønner Dir[ectionen] ikke rettere, end at de samme Grunde her er tilstede, som i flere tidligere Tilfælde har foranlediget en lignende allernaadigst Tilladelse, hvilken navnlig senest er bleven meddeelt Cand. Theol., nuværende Sognepræst Mag[ister] A. P. Adler ved allerh[øieste] R[e]s[ol]u[ution] af 8de Mai f. A.

Og da Dir[ectionen] maa allerunderdanigst formene, at det vilde være meget anormalt og uhensigtsmæssigt [f. 3], om philosophiske Æmner, der ikke med Held kunne behandles paa Latin, skulde være saa godt som aldeles udelukkede fra Concurrence til akademiske Værdigheder i det Facultet, der netop bærer Navn af det philosophiske, troer Dir[ectionen], saavel med Hensyn hertil, som til hvad der er oplyst om Candidat Kierkegaards grundige Studier og ualmindelige Indsigter, navnlig i de philologiske Videnskaber, at burde allerunderdanigst anbefale ham til den ansøgte Tilladelse, der dog formentligen maatte være at clausulere saaledes, at Forfatteren forsyner Afhandlingen med latinske Theses, der angive dens Hovedmomenter, og forelægges vedkommende Professorer til Approbation forinden de trykkes, samt saaledes at den mundtlige Disputation skeer i det latinske Sprog. Dir[ectionen] indstiller saaledes i dybeste Underdanighed:

at Cand[idatus] Theol[ogiæ] Søren Aabye Kierkegaard maa allernaadigst forundes Tilladelse til at erhverve Magistergraden ved den af ham indsendte i det danske Sprog

forfattede philosophiske Afhandling, dog saaledes, [f. 4] at Disputationen skeer paa Latin over latinske Theses, der angive Afhandlingens Hovedmomenter, og som blive at tilføje den, efter at være blevne approberede af det philosophiske Facultet.

Først fire Uger efter naar Kongens Tilladelse officielt til Facultetet²:

Den kongelige Direction for Universitetet og de lærde Skoler har under 10de d. M. tilskrevet Consistorium saaledes:

»Efter at have modtaget den af D.Hrr. Rector og Professorer under 17de f. M. afgivne Betænkning over Cand. theol. Kjerkegaards Andragende om Tilladelse til at erhverve Magistergraden ved en Afhandling i det danske Sprog, har Directionen desangaaende nedlagt allerunderdanigst Forestilling, og det har derefter behaget Hans Majestæt Kongen under 30te s. M. aller-naadigst at resolve saaledes:

»Vi ville allernaadigst have Cand. theol. Søren Aabye Kjerkegaard forundt Tilladelse til at erhverve Magistergraden ved den af ham indsendte, i det danske Sprog forfattede, philosophiske Afhandling, dog saaledes at Disputationen skeer paa Latin over latinske Theses, der angive Afhandlingens Hovedmomenter, og som blive at tilføie den, efter at være blevne approberede af det philosophiske Facultet«.

Foranstaaende communiceres Facultetet til egen Efterretning og til Kundgjørelse for Ansøgeren.

Kjøbenhavn, den 28de August 1841

H. C. Ørsted.

Algreen Ussing.

vidi

S. A. Kierkegaard.

/ J. Reinhardt.

Til Det philosophiske Facultet.

For Søren Kierkegaard stod da endnu tilbage at indlevere de krævede latinske Theses, der skulde være udtaget af Afhandlingen, og som kunde egne sig til at være Udgangspunkter for den mundtlige Disputationsakt.

¹) Univ. og Skoledir. Ark. 1841 Forest. 2194: Indlæg.

²) Univ. Ark. 1640 Filos. Fac. Dekanatspapirer 1841 Nr. 67.

Og i Diariet¹, uden Datum, men mellem 1. og 7. September 1841 hedder det: »Cand. th. Søren Kierkegaard indleverede sine theses til hans Inaugural-Dissertation. De udsendtes d. 7^e September til Professorerne Brøndsted, Petersen, Madvig«. Der tilføjes: »De retournede Dagen efter. De gjorte Bemærkninger meddeeltes Kierkegaard mundtligt«. Ogsaa om enkelte af Theserne var der delte Meninger, men ingen turde altsaa binde Bjælden om Kattens Hals, som de følgende Vota dog ønsker, at det skete.

Indlagt² forelægger jeg mine vedkommende Herrer Colleger Cand. Søren Kierkegaards Theses, der skulle ledsage hans Inaugural-Dissertation, til Antagelse, saafremt man ei vil fordre nogen af dem forandret. Tillige beder jeg mine Herrer være betænkt paa, hvo af Dem der vil paatage sig partes opponentis ordinarii. Jeg bliver den Ene, den Anden maatte vel snarest een af Professorerne i den græske Philologie være, men maaskee dog ogsaa Professor Madvig, som Den, der kjender Afhandlingen bedst, kunde paatage sig det.

Khavn Tirsd: d. 7de Sept 1841

Sibbern.

E. S. Herr. Kierkegaard haaber, at kunne faae sin Afhandling saa betids fra Trykken, at han uden Forhastelse kan disputere, inden med 1ste Oct. Examen artium begynder.

[f. 2]. Om nærværende Theses har jeg ikkun to Ting at bemærke; den *ene*, at mig synes Forfatteren gjorde bedst i at udelade No I og No XV; No I fordi den angaaer en delicat Materie, som det vilde blive meget vanskeligt at discutere offentligen uden Anstød; og i Henseende til No XV, fordi denne Gjenstands Behandling i et Colloquium paa Latin ufejlbarligen vilde føre til en ufrugtbar Ordstrid, der sandsynligvis kom til at dreie sig om hvad Forf. mener med »humana vita«. Det *andet* jeg vilde tage mig den Frihed at bemærke, er, at Forfatteren burde anmodes om at redigere No IX noget anderledes; thi da Hensigten med *latinske* Theses ved Siden af en trykt Bog som af gode Grunde ikke kunde skrives paa Latin,

¹) Univ. Ark. 1630.

²) Univ. Ark. 1640. Filos. Fac. Dekanatspapirer 1841 Nr. 74.

jo vel maa være, at opstille Noget, hvorover man kan samtale paa dette Sprog, saa opnaaes denne Hensigt ikke ved at tilbyde en Thesis hvori »substantialitas«, »realitas« og »idealitas« ere Hovedmomenterne.

Dersom Disputationen ikke bestemmes førend nogle Dage efter Forelæsningernes Slutning og til en af de sidste Dage i denne Maaned, da har jeg Intet imod at ansættes som den Ene af Opponentenes ordinarii; men bedst var det dog nok, at En af mine Herrer Colleger vilde paatage sig dette Hverv, da De nok begge allerede kjende Bogen meget bedre end jeg, som ikke kunde beholde det vidtløftige Manuscript, da det circulerede i Facultetet, længere end een Dag; hvilket ampliss. Decanus nok vil erindre.

Ærbødigst

Brøndsted.

modtaget Tirsdag Aften d 7de, afsendt Onsdag Morgen d 8de Sept 1841.

Ved Hr. Cand. Kierkegaards Theses har jeg intet andet at bemærke, end at No XIII vel kunde trænge til en nærmere Redaction. — Til at forlange Udeladelser synes mig ikke at være tilstrækkelig Grund, især da Theses ere saa mange, at der er nok at vælge af. Med Hensyn til No IX maa dertil i disse Materier gives Frihed til at benytte de paatalte termini, og Forf. vilde formodentlig svare, at han ikke uden ved vidtløftige og utydelige Omskrivninger kan sætte andre Ord istedet for de brugte. —

Da min Collega, Hr. Geheime-Legationsraad Brøndsted under den anførte Betingelse, som efter hvad jeg veed vil gaae i Opfyldelse, er villig til at paatage sig partes opponentis ordinarii, ønsker jeg, dersom ikke Prof. Madvig overtager dette Arbejde, at det bliver saa. Ogsaa mit foreløbige Bekiendtskab med Afhandlingen er saare ringe, og jeg tillader mig at tilføie, at det nok bliver min Tour denne Gang at examinere ved den philologiske Embedsexamen. — Er Forandringen i No XII af Forfatteren?

Modtaget og exped. d. 9de Sept. 1841.

F. C. Petersen.

[f. 3]. Jeg har Intet at bemærke med Hensyn til Antageligheden af de forelagte Theses. Da Afhandlingen, hvoraf de ere uddragne, hvad dens philologiske Element angaaer, saa ganske dreier sig om Plato, Aristophanes og Xenophon, til-

falder det vel nærmest mine Herrer Colleger at opponere ex officio, og da jeg denne Sommer har været, er og endnu i nogle Uger vil vedblive at være stærkt medtagen af Arbeide, hvorfra jeg, hvis Leilighed gives, gjerne vilde løsrive mig et Par af de sidste Dage af denne Maaned, saae jeg mig helst fritagen for Oppositions-*Pligten* ved denne Leilighed. Bliver jeg tilstede og faaer nogenlunde Tid, skal jeg ved at opponere ex auditorio bidrage til Disputationsacten.

den 8de Septbr 1841

J. N. Madvig.

Ligesaa lidt som der foreligger nogen Indiciier for, at Søren Kierkegaard har efterkommet sine Censurers Henstilling i Retning af at foretage visse Neddæmpninger i Sprogbrugen, hvor man havde fundet Udtrykkene for platte eller sarkastiske, ligesaa lidt synes de Indvendinger at have frugtet, som Professorerne Brøndsted og F. C. Petersen gjorde mod tre af de indsendte femten Theses. Beklagelsesvist er Afhandlingens Manuskript ikke mere at finde, men da de trykte Theses XIII og XV indeholder netop de af Censorerne angrebne Ord, der af Forfatteren, som af Professor Petersen forudsagt, ikke har kunnet erstattes med andre mere svævende Udtryk, taler Sandsynligheden for, at det samme gælder Thesis I, om hvilket den fine Arkæolog Brøndsted udtaler, at den bør udelades, »fordi den angaaer en delikat Materie, som det vilde blive meget vanskeligt at discutere offentligen uden Anstød«. Kierkegaard har som første Thesis sat:¹ *Similitudo Christum inter et Socratem in dissimilitudine præcipue est posita.* Med Udgangspunkt fra F. C. Baur's: *Das Christliche des Platonismus oder Sokrates und Christus*, 1837, hævder Kierkegaard i en Note², at der dog altid for ham »bliver en beskeden lille asthmatiske Tvivl tilbage om, at Ligheden bestaaer i Uligheden, og at der kun er en Analogi, fordi der er en Modsætning«. Medens Sokrates' Personlig-

¹) S. Kierkegaard: Samlede Værker ²XIII p. 107.

²) *ibid.* p. 119.

hed var ironisk og negativt indstillet overfor sine Omgivelser, stod Kristus i et positivt og reelt Forhold til Mennesker; han kunde tages paa Ordet og havde i sig Guddommens Fylde, medens Sokrates ved sit Standpunkt, som Kierkegaard kalder »den uendelige absolute Negativitet«, kun kunde føre andre ind til Tvivlen om alt og alle. Brøndsted, der var mere Græker end Kristen, har sikkert villet undgaa, at Kierkegaard under Disputationen gjorde Alvor af, hvad han havde antydet i den førnævnte Note, at han, hvis Afhandlingens Ramme havde tilladt det, vilde have beskæftiget sig mere med det af Baur fremstillede Lighedsforhold mellem Sokrates og Kristus, som Kierkegaard fandt var diametralt modsat. Den Kristus, Søren Kierkegaard stiller op som Sokrates' Modbillede, er ikke Rationalismens Rabbi fra Nazaret, men Gudmennesket, Troens Formidler; og mellem Linierne kan det allerede skimtes, hvad Kierkegaard senere udtrykte ligefremt¹: »Formelt kan jeg godt kalde Sokrates min Lærer — medens jeg kun har troet og troer paa Een, den Herre Jesus Christus«.

Hvorom alting er, de af Søren Kierkegaard indleverede Theses har uden Tvivl faaet Lov til at staa og blive drøftet igennem under den 7½ Time lange Disputationsakt, hvor blandt de 9 Opponenten ogsaa de 3 af Censorerne (Brøndsted, Sibbern, F. C. Petersen) befandt sig og sikkert har givet Udtryk for lignende Tanker, som de i deres Antagelsesvota fremsatte. At Søren Kierkegaard, som Broderen Peter ved sin Disputats fem Aar i Forvejen, har klaret saa vel for sig, at en Tilhører har kunnet melde hjem, at han »legede Himmelspræt med Facultetet«² er muligt, begge Brødre var jo fra Barnsben fortrolige med alle en Diskussions Muligheder og, hvad der i denne Forbindelse var mindst lige saa værdifuldt, fra deres Skoledage var de vant til at udtrykke sig paa et klassisk Latin,

¹) S. Kierkegaard: Samlede Værker ²XIII p. 579.

²) H. F. Rørdam: Peter Rørdam I, 1883, 79.

et Sprog, som Studentertiden havde givet rig Lejlighed til at dyrke yderligere.

Fra selve Forsvaret af Afhandlingen 29' September bør nævnes de ni Opponenten, der foruden de to officielle Professorerne Sibbern og Brøndsted var Professorerne F. C. Petersen og Heiberg, Broderen, Dr. Peter Kierkegaard, Overlærer F. P. J. Dahl, tidligere Frederiksborg lærde Skole og Madvigs Lærer i Skoledagene, engang Emne til et filosofisk Professorat¹ og forhenværende filosofisk Docent i Christiania; Dr. phil. A. F. Beck, et uroligt filosofisk Hovede, som Kierkegaard senere polemiserede mod, Cand. theol. Christens, en Tid ogsaa fremme paa den literære Arena, og en norsk cand. mag. Thue.

Den 1. Oktober indsender de officielle Opponenten Meddelelse til Universitetsdirektionen om den stedfundne Disputats² og den 26. Oktober kommer Meddelelse tilbage om, at Kierkegaard maa confereres Magistergraden i Filosofi³.

Paa Directionens allerunderdanigste Forestilling har det behaget Hans Majestæt Kongen under 14de d. M. allernaadigst at bemyndige Facultetet til at conferere Cand. theol. Søren Aaby Kjerkegaard Magistergraden ved Kjøbenhavns Universitet. —

Hvilken allerhøieste Resolution Man ikke skulde undlade tjenstligst at communicere Facultetet til fornøden Efterretning og Foranstaltning. —

Den kongl. Direction for Universitetet og de lærde Skoler.
d. 26de Octbr. 1841

Engelstoft J. Hansen Kolderup Rosenvinge
/ Selmer

Til det philosophiske Facultet.

Dagen iforvejen var »Ironiens Magister« rejst afsted til

¹) Persh. Tidsskr. V. R. 6 Bd. 1909, 207.

²) se Un. Arkiv 1630. Diarium 1841 Nr. 88.

³) se Un. Arkiv. 1640. Fil. Fac. Dekanatspapirer 1841 Nr. 124 b.

Berlin. Naar det hedder i Diariet:¹² 6. Oktober . . . »Diplomet udstedtes og tilstilledes ham«, maa det være sket paa anden Haand.

Det blev Søren Kierkegaards første og sidste Deltagelse i Universitetets officielle akademiske Liv.

¹⁾ se p. 310 Note 2.

D. G. Monrad II.

I Anledning af Seminarieforstander *Asger Nyholms* Disputats¹.

Af **Lorenz Bergmann.**

Det har mange Steder vakt Forbavselse, at der har kunnet antages en tredje Disputats om D. G. Monrad, tilmed saa hurtigt efter Arkivar *Povl Bagges* og Pastor *Svend Hauges*. Jeg maa ogsaa tilstaa, at da jeg fik forelagt Seminarieforstander *Asger Nyholms* Afhandling til Bedømmelse, var min første Tanke denne, om der virkelig efter de to tidligere Disputatser skulde være Grundlag for Antagelsen af en ny. Hvis Svaret var blevet et Nej, vilde det have forekommet mig tragisk, fordi Nyholm allerede 3 Aar før Fremkomsten af *Hauges* Disputats ved en Afhandling i Dansk Teologisk Tidsskrift 1941 (S. 152—180: Nogle kirkehistoriske Problemer i Monrad-Forskningen) havde vist sig som en dygtig Monradkender og yderligere havde fæstnet dette Indtryk ved sin solide Opposition ved *Hauges* Disputats og sin Anmeldelse af denne i »Dansk Teologisk Tidsskrift« 1944. S. 215—238. Hvis derfor det ikke strafbare Forhold, at Nyholm er en halv Snes Aar yngre end Hauge og derfor har baade begyndt og afsluttet sit Arbejde senere end denne, skulde have medført, at da han indsendte sin Afhandling, var Doktorpladsen allerede optaget, vilde jeg overfor denne dygtige Forsker have fundet det tragisk. Men jeg blev snart

¹) Religion og Politik. En Monrad Studie. Kbh. 1947. 502 S. Skriftet blev forsvaret for den teologiske Doktorgrad 14. Oktober 1947, ved hvilken Lejlighed ovenstaaende Afhandlings Forfatter var den ene officielle Opponent. — De Henvisninger i det følgende, som indføres blot med p. og Sidetal, gælder alle Nyholms Disputats.

klar over, at denne Bekymring var ugrundet. Det af Nyholm behandlede Problem, det centrale i hele Monradforskningen, var ikke tidligere behandlet tilnærmelsesvis saa indgaaende og dygtigt som i denne Afhandling, om hvis Antagelse jeg derfor ikke har næret nogen Tvivl.

Det forekommer mig naturligt her at give en kort Oversigt over *Hovedpunkterne i Monradforskningens Historie*.

I Monrads egen Levetid fremkom der to anonyme Artikler med værdifulde Oplysninger om ham, den ene i »Illustreret Tidende« 3/6 1860, Nr. 36, underskrevet 1/12, o: en af den Tolvmands-Vennekreds, som Monrad i sin Studentertid hørte til. Det er almindelig kendt, at den er forfattet af *Frederik Barfod*. Den anden Artikel stod i »Lolland-Falsters Stifts-Tidende« 7/5 1864, Nr. 105, og var underskrevet Ldf. Forfatteren betegner sig som en Mand, der i 33 Aar har været Monrads nære Ven, men som tillige er hans politiske Uven. Han synes at være Grundtvigianer, idet han klager over, at Monrad »ikke er fri for at drive en Tydskers Afguderer med Skolekundskab.« I øvrigt giver han et sympatetisk, men ikke ukritisk Billede af Monrad. Indre Grunde taler afgjort for, at ogsaa denne Artikel er af Fr. Barfod, der tilmed i sine Erindringer (1938, S. 166) meddeler, at han har skrevet om Monrad i »Lolland-Falsters Stifts-Tidende« for 1863. 1863 for 1864 er en Huskefejl af den mere end 80-aarige Forfatter. Dr. Nyholm har flere Gange i sin Afhandling benyttet denne Artikel uden at nævne Forfatterens Navn. I Litteraturfortegnelsen p. 487 L. 5 staar der Fr. Barfod? Dette? kunde godt være udeladt.

Umiddelbart efter Monrads Død (1887) udgav Journalisten *Thomas Graae*¹ en lille, noget ensidig, men dog ikke betydningsløs Pjece om Monrad. Men den egentlige Monradforskning begynder med *Peter Vedels* Afhandlinger, »Bidrag til Monrads Biografi« i »Tilskueren« 1904—1905. Den religiøse og teologiske Side af Monrads Virksomhed be-

¹) Povl Engelstoft i D.B.L.² [o: Dansk Biografisk Leksikon. 2.Udg.]. VIII. 1936. S. 242—243.

røres her kun ganske kort, men loyalt. Derimod har Vedels Afhandlinger grundlæggende Betydning for Studiet af Monrads Personlighed og politiske Virksomhed, om end det maa beklages, at disse »Bidrag« helt forbigaar de betydningsfulde Aar fra 1848 til 1865. Den højtbegavede og indflydelsesrige, mangeaarige Direktør for Udenrigsministeriet, Peter Vedel¹, havde personlig staaet Monrad nær og havde derfor særlige Betingelser for at kunne bedømme ham, baade som Politiker og Personlighed, og han havde Adgang til et stort utrykt Materiale.

Det var gaaet Vedel som saa mange andre, at Monrad først havde gjort et frastødende Indtryk paa ham. Saaledes skrev han 1863 i et Brev til Krieger, at Monrad »er vidunderlig umoralsk og »urenlig«, som De vilde sige«². Men efterhaanden, som han lærte Monrad nærmere at kende, fik han et gunstigere Indtryk af ham, og i sin Afhandling 1904 anerkendte han ikke blot Monrads »overordentlig store Begavelse, Arbejdsevne og Kundskaber«, men ogsaa »det storslaaede i hans Karakter« (S. 378). »Faa Mænd er bleven saa miskendte og har været Genstand for saa haarde og i det væsentlige uretfærdige Domme som Monrad« (S. 379)³.

¹) Aage Friis i D.B.L.² XXV. 1943. S. 200—214.

²) Danske Magazin. 7. R. III. 1940. S. 151. Dommen er naturligvis kun udtalt om Monrad som Politiker.

³) Jeg skal blot nævne et Par typiske Eksempler paa saadanne Domme. Pastor *Peter Rørdam* i Lyngby, til hvem Monrad i en Aarrække havde staaet i et venskabeligt Forhold, havde en lang Samtale med ham efter Dannevirkes Rømning og sluttede med denne Salut: »Jeg veed ikke, om du kjender Hyrden, der satte sit Liv til for Faarene; for jeg kjender nu Lejesvenden, der flyede og lod Ulven røve Hjorden.« (H. F. Rørdam: *Peter Rørdam*. III. 1895. S. 184—185).

Journalisten *Godske Nielsen* skrev i 1885 om Monrad: »Ethvert Barn veed, at om vi kun havde Amagerland tilbage, vilde han vide at sætte det overstyr, hvis han blot 8 Dage kom til Røret«, og om Monrads Rejse til Ny Zeeland 1865 hedder det: »Underligt, det ei faldt ham ind, at der ad den Vej kun var een Mulighed tilbage for ham til at gavne sit lemlæstede

Det er interessant at sammenstille denne ændrede Bedømmelse med Monrads egne Ord: »Enhver faar dog til sidst den Dom, han har fortjent«.¹

Efter Vedel fulgte Højskoleforstander *Frederik Nørgaards* fortræffelige, kortfattede, populære Biografi af Monrad (1918). 1929 skrev Adjunkt *Poul Holt* en dygtig Afhandling om »Monrad og den danske Kirke i 1848«².

1936 udkom den første Disputats om Monrad, *Poul Bagges* »Studier over D. G. Monrads Statstanker«. Den lader den religiøs-teologiske Side af Monrads Virksomhed helt ligge og begrænser sig til det politiske. Her udelader han Monrads Stilling til Udenrigspolitikken og den nationale og skandinaviske Politik for udelukkende at behandle hans Statstanker; men inden for denne selvvalgte Begrænsning giver Disputatsen en kyndig, baade klar og paalidelig Fremstilling. Dr. Bagge har paavist, at Monrad oprindeligt

Fædreland: den at blive borte. Thi ogsaa denne Chance forskød han (Udvalgte Bladartikler. 1899. S. 71. 55).

For ogsaa at medtage et Eksempel fra teologisk Side henviser jeg til Martensens Ven, den hegelianske Professor *J. A. Bornemanns* Anmeldelse i »Theologisk Tidsskrift«. 1880 af Monrads »Tro, Daab, Gjerning, Tilgivelse«. 1879. Bornemann klager her over »Skriftets Mangel paa Enhed« (S. 89). »Grundigheden har maattet vige for flygtig Almindelighed« (S. 90). »Dog synes os den dogmatiske Svaghed mest fordærvelig, Forfatteren støder i den Grad an mod vor lutherske Kirkes Aand og Lære, at arianske og pelagianske Sympathier finde hans Behag, og en Lovgjeringsaand synes at finde hans Anbefaling«. (S. 113). —

Et velgørende Modstykke til denne Dom er *Nyholms* fint forstaaende Referat og Bedømmelse af dette Skrift af Monrad (p. 403—405). — Om Monrad og Bornemann se i øvrigt Kh. S. 6. R. V. S. 32.

¹) Meddelt af Vedel 1904. S. 379.

Vedel har ogsaa skrevet Artiklen om Monrad som Politiker i D.B.L.¹ XI. 1897. S. 446—457, hvor *Fr. Nielsen* har skildret ham som Teolog (S. 457—460) og *Joakim Larsen* som Skolemand (S. 460—461). Alt i alt er det et værdigt Mindesmærke om Monrad. Dette gælder ikke mindre om *Poul Engelstofts* fortrinlige Artikel i D.B.L.² XVI. 1939. S. 98—114, som kun giver Grund til at beklage, at Monrads religiøs-teologiske Forfatterskab er saa kort behandlet.

²) »Theologisk Tidsskrift«. 4. R. X. S. 1—59.

ikke nærrede nogen Begejstring for den almindelige Valgret (S. 156—178). Han har fremhævet den Betydning, som *Hegel* har haft for Monrads Statstanker (S. 21—26. 29), og den Vægt, som Monrad lægger paa en harmonisk Samvirken af de forskellige Kræfter, »*Harmoni* mellem Tysk og Dansk indenfor Monarkiet, *Harmoni* mellem Samfundsklasserne, *Harmoni* mellem Forfatningsfaktorerne, en *Harmoni*, som han helst ser tilvejebragt, ikke gennem stærke Brydninger, men ved fredelig Udjævning af Modsætningerne, i Nødsfald gennem Statens Tvang« (S. 25. jfr. S. 91. 154—155).

Dr. Bagges Disputats blev Genstand for en interessant Anmeldelse i »*Historisk Tidsskrift*« (10. R. IV. 1937—38. S. 141—149) af Professor *Aage Friis*, der i Forvejen havde gjort sig fortjent af Monradforskningen som Udgiver af Monrads efterladte Redegørelse for sin Deltagelse i Begivenhederne i 1864 (1914), og som Medudgiver af Kriegers, Monrads og P. Vedels Brevveksling (»*Danske Magazin*«, 7. R. III. 1940) og af Kriegers Dagbøger (I—VIII. 1920—43). I denne Anmeldelse betegner Friis Monrad som »efter mit Skøn den mærkeligste Personlighed i hele Danmarks nyere Historie, men tillige den, der er vanskeligst at skildre« (S. 141). Han beklager, at Dr. Bagge har afgrænset sit Emne saa skarpt og saa godt som helt har udskilt Monrads religiøse og kirkepolitiske Anskuelser. »En Undersøgelse af Monrads Religiositet og de Udtryk, den fik i hans teologiske System og kirkelige Gerning, vilde være en ganske overordentlig vanskelig Opgave; almindelig teologisk Viden og religiøs Sympati er ikke nok. Her maa alsidig psykologisk Sans og megen Menneskekundskab være Forudsætningen, om en saadan Religiositetsstudie ikke skal blive en blot Sammenskrivning af Citater« (S. 145—146). »Jeg vil vide, hvorledes han har forenet sin religiøse og politiske Trang. Bogen (Bagges Disputats) giver ingen Oplysning om dette Hovedpunkt, som enhver Monradforsker maa stille« (S. 147). Vi vil faa at se, at det netop er paa dette Punkt, at Nyholms Disputats sætter ind.

I Mellemtiden havde Diakonissestiftelsens nuværende Forstander, Pastor *Svend Hauge*, udgivet sin Disputats, »Studier over D. G. Monrad som religiøs Personlighed«, 1944. Hvad Hauge vilde, var ikke at give en fuldstændig og alsidig Biografi, men særlig at skildre Monrad som religiøs Personlighed, som Forkynder og Kirkemand. Huges Bog er overskuelig, interessant og almentilgængelig. Den fortjener derfor den store Udbredelse, som den har faaet. Den har fremdraget adskilligt værdifuldt utrykt Kildemateriale, saaledes Monrads latinske Petitum til teologisk Embeds-eksamen, der kaster nyt Lys over hans Udvikling i Ungdommen, endvidere to Hæfter utrykte »Lyriske Digte« fra 1831, to Ungdomsdramaer om Jefta og Saul, flere utrykte Prædikener fra hans yngre Aar, Privatbreve og Dokumenter fra Lolland-Falster Bispeembedes Kopibog og Visitatsprotokol. De utrykte Prædikener viser, hvor stærkt den religiøse Interesse har være fremme hos Monrad, ogsaa under hans rastløse politiske Virksomhed i de yngre Aar. I det hele har Hauge paa adskillige Punkter, f. Eks. om Monrad som Forkynder og om hans Arbejde i Salmebogs-sagen (S. 95—103), givet en Del mere end Forgængerne, blandt hvilke man ogsaa maa nævne Pastor V. Nannestads »Portraiter fra Kirken«. I. 1895 (S. 1—62 om Monrad som »Bønnens Prædikant«).

Min Opposition mod Huges Disputats fremkom i udvidet Form i »Kirkehistoriske Samlinger«. 1945 (6. R. V. 1. S. 27—129). Den fremhævede Huges mangelfulde Sans for det karakteristiske og korrigerede og supplerede paa forskellige Punkter hans Skrift, særlig med Hensyn til Monrads Forkyndelse, hans Halvgrundtvigianisme (S. 100—105. 119—120) og teologiske Bredkirkelighed, idet han forenede en afgjort personlig Ortodoksi med stor Rummelighed overfor andres Anskuelser (S. 85—87. 121—124). Dette mærkes helt ind i hans opbyggelige Skrifter, som naar han fremhæver, at man kan bede Fadervor, »selv om Kristi guddommelige Herlighed ei er opgaaet for En, naar man dog troer

paa Guds Tilværelse og sin egen Sjæls Udødelighed« — en Udtalelse, der blev skarpt angrebet fra grundtvigsk Side¹.

I samme Aand ønskede Monrad som Kultusminister og Biskop en rummelig Folkekirke, indenfor hvilken de forskellige kirkelige Anskuelser og Retninger frit kunde virke og samarbejde — hvad der svarede nøje til hans politiske Ideal, som var en harmonisk Samvirken af de forskellige Kræfter i Samfundet (jfr. ovenfor S. 316).

Den anden officielle Opponent, Professor *Hal Koch*, anmeldte Hauges Disputats i »Historisk Tidsskrift«. 11. R. I. 1944—46. S. 203—208. Han beklagede, at Hauge ikke tilstrækkelig klart havde set Problemerne, f. Eks. Problemet om Forholdet mellem Religion og Politik hos Monrad. Koch karakteriserede Monrad som »Bærer af Romantikken og af Liberalismen, og hans Religiøsitet er — ved Siden af Mynsters — det smukkeste Udtryk for det 19. Aarhundredes individualistiske Religiøsitet, hvis Livsform er Inderligheden og Oplevelsen . . . det er en Enkeltmandsreligiøsitet, hvor Kirken slet ikke hører med i den fundamentale Oplevelse« (S. 208).

Medens Dr. Bagge saaledes har behandlet en vigtig Side af Monrads politiske Anskuelse, og Dr. Hauge overvejende har beskæftiget sig med det biografiske og det religiøsteologiske, har Dr. *Nyholm* søgt at give Syntesen, ved en indgaaende Undersøgelse af det, som Professor Friis med Rette betegnede som Hovedpunktet for Monradforskningen, »hvorlede han har forenet sin religiøse og politiske Trang«.

Disputatsens Titel lyder jo: »Religion og Politik. En Monrad Studie«. Denne Formulering, hvor »Religion og Politik« er Overtitlen, og »En Monrad Studie« Undertitlen, kunde fremkalde Forventninger om en principiel Redegørelse for Forholdet mellem Religion og Politik, eller maaske en Fremstilling af visse Hovedtyper for Behandlingen af dette Problem og derefter til Sammenligning en Redegørelse for Monrads Stilling. Men Nyholm holder sig

¹) »Fra Bønnens Verden«. S. 17—18. Jfr. Bergmann S. 91.

udelukkende til Monrad. Derfor vilde det have været rigtigere at kalde Bogen »Religion og Politik hos D. G. Monrad« eller, endnu bedre, »Politik og Religion hos D. G. Monrad«, fordi Nyholm tager det politiske til Udgangspunkt og behandler dette mere indgaaende end det religiøse, for slet ikke at tale om det teologiske. Selv om han aabenbart er fuldt fortrolig med Monrads Prædikensamling og »Fra Bønnens Verden«, maa disse klassiske Skrifter nøjes med en kort Omtale paa henholdsvis 7 og 3 Sider (p. 342—349. 379—382). Og om Monrads teologiske Standpunkt faar vi egentlig intet at høre. Med al sin fine Forstaaelse for Monrads personlige Religiøsitet (se f. Eks. p. 426) synes Disputatsens Forfatter at være mere historisk og psykologisk end teologisk interesseret, og Bogen kunde for saa vidt lige saa gerne have været indsendt til det filosofiske Fakultet.

Dette skal ikke opfattes som en Indvending. Det drejer sig jo ikke om Besvarelsen af et Prisspørgsmaal, hvor det teologiske Fakultet har formuleret Temaet, men om en Disputats, hvor Forfatteren maa være berettiget til at vælge og formulere sin Opgave saaledes, som han selv vil.

Jeg bemærker i Forbigaaende, at det biografiske er meget tilbagetrædende. Saaledes virker det lidt overraskende, at det ikke udtrykkelig nævnes, naar Monrad er født, selv om man kan slutte det ud fra den Omstændighed, at det første Tidsafsnit omfatter Aarene fra 1811 til 1839. Vi hører heller intet om hans Slægt, hans videnskabelige Studier paa Udenlandsrejsen og adskilligt andet, som en Biografi nødvendigvis maatte medtage.

Men indenfor den Afgrænsning, han selv har valgt, er det et meget dygtigt Arbejde. Materielt har det paa mange Maader *udvidet vor Viden*. I Fortalen nævner Nyholm, at Professor Aage Friis har givet ham Adgang til *Monrads Privatarkiv i Rigsarkivet*, det samme, som det vil erindres, at Hauge ikke kunde faa Tilladelse til at benytte ved Udarbejdelsen af sin Disputats (Hauge S. 285). Ved saaledes

at have faaet Passérseddell fra den Kerub, der med sit Flammesværd nidkært vogter Adgangen til det monradske Privatarkivs Eden, har Nyholm kunnet plukke mange saftige Frugter, som Hauges Tænder maatte løbe i Vand efter. Naturligvis kan dette Minus ikke skade Dr. Hauge paa gode Navn og Rygte; men at Nyholms Disputats paa dette Punkt har et stort Plus, er uimodsigeligt.

M.s Familie har vist begge Doktorander den samme Liberalitet ved at give dem begge Adgang til utrykte Papirer i Familiens Eje. Deriblandt er ogsaa to Hæfter med *M.s »Lyriske Digte«* fra Studenteraarene. Hvis man sammenligner den Maade, hvorpaa de to Forfattere har benyttet dette Fællesstof (Hauge S. 21—26. Nyholm p. 8—14), synes jeg ikke, der kan være Tvivl om, at Nyholm har gravet dybere. Disse Digte vidner ikke blot, som Hauge siger, om »utilfredsstillet Higen, Længsel og Kamp, ja undertiden Fortvivlelse«, men ogsaa, som Nyholm siger, om »frejdig Fortrøstning og en god Portion Filosofi«. Nyholm aftrykker (p. 11—14) to ret tunge filosofiske Digte, som Hauge slet ikke nævner, og resumerer Indholdet saaledes: »Der er Tro paa Verdensløbets Vandring mod Ideernes Land. Der er Fortrøstning til, at ikke blot Filosofien, byggende paa Naturerkendelsen, og Poesien, der hæver Mennesket til det evige, skal bringe Ideerne til at straaale. Ogsaa Religionen, som nu staar bespottet, skal snart kaste sit Lys over dem« (p. 14). Det er tydeligt, at vi her staar overfor Romantikken naturfilosofiske Digtning; men det forkommer mig tvivlsomt, om Nyholm har Ret i, at disse Digte viser, at M. »har haft Kendskab til *Schellings* Tanker i »Philosophie und Religion« (fra 1804). De Steder, der henvises til (p. 14. Anm. 30), kan i ethvert Tilfælde ikke give Beviset. Schelling taler her ganske vist ogsaa om Harmoni; men Sammenhængen er hos ham behersket af Tanken om Sjælens Forudtilværelse, og denne Forestilling møder vi ikke hos M.

Foruden mange Breve til og fra Monrad har Nyholm og-

saa haft Adgang til Monrads Optegnelser under Opholdet paa Ny-Zeeland og Hjemrejsen derfra¹ samt til utrykte Ordinationstaler fra hans Bispetid. Disputatsen gengiver mange interessante Udtalelser fra disse Kilder. *M.s Breve fra Studietiden i Paris* (1838—39) til hans Forlovede, Emilie Lütthans, (p. 38—44) viser hans langvarige Vaklen med Hensyn til Fremtidsplanerne: enten han nu skal foretrække et Professorat i Orientalia eller en Præstegerning. Som andre stærkt intellektuelt anlagte og dialektisk begavede Naturer havde M. en stor Evne til at se en Sag fra flere Sider, og derfor kunde han ofte have Vanskelighed ved at træffe et personligt Valg — saaledes som det paa det politiske Omraade viste sig i 1864 og i de »Politiske Drømmerier« fra 1869. Mange Udtalelser kaster nyt Lys over *den religiøse Side af M.s Natur*, saaledes naar han i 1854, nogle Maaneder efter, at han af politiske Grunde var blevet afskediget som Biskop, skriver til Pastor Krogh i Majbølle: »Det rigeste og bedste Liv i Verden er at være en jævn, god Landsbypræst«, og atter: »En Landsbypræst er det lykkeligste Menneske paa Jorden« (p. 91. 179). Eller naar han fra Paris 1859 skriver til sin Søn Viggo: »Jeg tænkte paa dig og ønskede, at din Skjæbne i det Mindste i een Henseende maatte ligne min, og det er deri, at du fra din tidlige Ungdom maatte naae at have Jesus Christus til din Ven, at du maatte komme til at holde ret meget af ham, gjøre dig al Flid for at kjende ham og for at ligne ham. Tro mig, min kjære Søn, han er den trofasteste og bedste af alle, du kan ikke forestille dig, hvor meget jeg skylder ham; at jeg under alle Livets Omvexlinger er glad og tilfreds, det skylder jeg ene ham« (p. 205). Man lægger Mærke til, hvor lidt dogmatisk denne varmtfølte Kristusbekendelse er². *M.s bredkirkelige Rummelighed*

¹) Mere indgaaende end i Disputatsen er disse Optegnelser fra Hjemrejsen benyttet i Nyholms Afhandling (»*Monradiana*») i »Festskrift til Jens Nørregaard«. 1947. S. 214—230.

²) En Parallel i karakteristisk engelsk Sprogform møder vi i *Livingstones Dagbog* for 14/1 1856, hvor han overfor en truende Livsfare trøster

viser sig ogsaa ved, at han i et Brev fra 1882 til sin Datter, Ada Frederiksen, skriver, at han vil anerkende den som sin Broder i Troen, der kan sige Ja, naar han retter disse to Spørgsmaal til ham: »Beder du dit Fadervor? Anerkender du Kristus for din Herre?» (p. 36).

Et meget interessant Brev til *Chr. Richardt* fra 1878 omtales p. 457. Richardt havde sendt ham sit bekendte paa den ene Side og paa den anden Side — Digt om *Grundtvig*¹.

M. svarede, at Digtet efter hans Opfattelse var sandt. Men han vilde hellere have det delt i to Digte om Grundtvig, et begejstret og et kritisk. »Retfærdighed og »Menner«, Indskrænkninger og Begrændsninger passer ikke til Lyriken. Det ene: »Du er en af Verdens store Mænd«; det andet: »Du er en stor Vindbeutel«. »Jeg er irriteret over, 1) at han fremhæver det Almen-Kristelige, og saa kommer med ny Aabenbaring, hvorved det bliver partikularistisk; 2) at han kan fælde saadanne Domme over det Sprog, der taltes af Augustin, Ambrosius, Hieronimus etc., og over det store Verdensfolk, Romerne.« Denne Udtalelse viser, at Monrads ofte udtrykte Beundring for Grundtvig ikke var kritikløs, og den forekommer mig i det væsentlige at være rammende, bortset fra, at Udtrykket »Vindbeutel« absolut ikke er træffende om Grundtvig. Men hvis man formede de to Sætninger saaledes: 1) Du er en stor Digter. 2) Du er en tarvelig Polemiker og en ofte uklar Tæinker — vilde jeg i hvert Fald ikke have nogen Indvending at gøre mod denne Bedømmelse.

En smuk Afslutning har Bogen faaet (p. 465—466) ved det næppe videre kendte, efterladte Digt af M. »*Hvor fandt du Lykken?*«, som blev trykt efter hans Død 1887 i det illustrerede Tidsskrift »Norden«. Livets Lykke fandt han ene i

sig med Ordene i Mt. 28, 18—20 og med den Tanke, at Jesus nok vil holde dette sit Æresord: »It is the word of a gentleman of the most sacred and strictest honour.« W. G. Blaikie: *The Personal Life of David Livingstone*. London 1880. S. 181.

¹) Chr. Richardt: *Samlede Digte*. II. 1895. S. 339—343.

Kærligheden. I sin Moders, sine Venners, sin Ungdomsbruds, sine Børns, sin Alderdoms Hustrus Kærlighed fandt han brudte Straaler; men selve Kærligheden fandt han

»Hos ham, den Høie, ham, den Milde,
Den Underfulde, Vise, Stærke,
Ham Fredens Fyrste, ham den Stille,
Hvis Kors er Livets Seiersmærke.«

En saadan Udtalelse er et blandt mange Vidnesbyrd om, hvor *kristocentrisk* denne bredkirkelige Teolog var i sin personlige Fromhed ligesom ogsaa i sin kirkelige Forkyndelse¹.

Ogsaa den anden Side af Monrads Virksomhed, *den politiske*, har Nyholm paa flere Punkter kastet nyt Lys over ved talrige Citater fra hans Artikler i Dagbladene og hans Taler i Rigsdagen og Rigsraadet. Hele dette store Materiale synes Disputatsens Forfatter at være fuldt fortrolig med.

Endnu mere end for sit omfattende *Kendskab til Stoffet* maa han prises for sin *historisk-psykologiske Forstaaelse*. Man bliver snart opmærksom paa de mange *fortrinlige Resuméer*. De kan undertiden være lidt brede og synes ikke ubetinget nødvendige; men de er saa udmærkede og viser en saadan Indlevethed i Stoffet, at man trods Gentagelserne ikke gerne vilde have undværet dem. Som Eksempler henviser jeg til de længere Tilbageblik paa Monrads religiøse Udvikling indtil 1839 (p. 45—46), paa Aarene 1839—49 (p. 121—126) og 1849—65 (p. 293—296), samt det afsluttende Tilbageblik (p. 469—478).

Ofte glæder man sig over korte, *træffende Formuleringer*, ogsaa angaaende omstridte Spørgsmaal. Saaledes naar det siges, at Monrads Overtagelse af Magten 31. December 1863 først og fremmest skyldtes »den Dragelse mod de æggende og store Opgaver, der som en Generalnævner giver en væ-

¹) Foruden den ovenfor anførte Udtalelse til Sønnen Viggo (p. 205) kan eksempelvis henvises til p. 343. 345. 472. Jfr. Hauge S. 195—201. Bergmann S. 84—86.

sentlig Forklaring paa Monrads Liv . . . Det var hans Selvtillid og hans rastløse Temperaments Reaktion overfor en desperat Situation« (p. 247—248). — Om Rejsen til Ny Zeeland 1865 hedder det med Rette, at han forlod Danmark, ikke med en Følelse af Skyld, men med en Følelse af Bitterhed (p. 280), ikke i Bodsstemning, men med Bitterhed og Fortvivlelse (p. 292).

Monrads omhyggeligt afvejende Artikler mod Dyrnlæge Jensen 1869 sammenfattes saaledes: »Det staa ganske klart, hvorledes Monrad afvejer sit Ansvar: Han — og han alene — bærer Ansvaret for Konferencens Afbrydelse. Han havde haft Ret i at ville kæmpe, hvis Folkestemningen havde været for det. Men han havde haft Uret i at kæmpe for Dannevirkegrænsen. Og han fik Uret i at ville kæmpe, naar Folket ikke vilde det. At Folket ikke vilde kæmpe, var en Fejl. Men han kan ikke gøres ansvarlig for Folkeviljen«. (p. 325). I endnu højere Grad end om disse Artikler gælder det om Monrads efterladte Redegørelse, at den »vil altid kunne staa som et sjældent Eksempel paa et værdigt Opgør af et politisk Mellemværende . . . Den nøjeregnende Analyse af hans egne Handlinger gør paa flere Steder Redegørelsen til betagende Læsning«. (p. 427).

Denne storslaaede, sammensatte og uligevægtige Personlighed, som Monrad var, har fundet en kyndig, nøgtern og fordomsfri Fortolker i Nyholm. Paa ethvert vigtigt Punkt i Monrads Liv og Forfattervirksomhed undersøger han *Forholdet mellem de to Elementer hos Monrad: det politiske og det religiøse*, og hans Formuleringer af Forholdet forekommer mig Gang paa Gang træffende. p. 57—58 gengives en Tale fra Begyndelsen af Monrads Virksomhed som Redaktør af »Fædrelandet«, hvor visse bærende religiøse og politiske Idéer (Gud, den frie Vilje og Udødeligheden — Lovlydighed, straffende Retfærdighed, Tankens og Ordets Frihed) fremhæves som Sandheder, der er tilgængelige for alle¹. Nyholm tilføjer (p. 58): »Selv om Argumentationen [om

¹) »Fædrelandet«. 1/6 1840. Nr. 176.

disse Idéers Almengyldighed] maa kaldes ret løs, saa viser dog senere beslægtede Paastande, at *Monrads Liberalisme bygger paa et bestemt Syn paa Mennesket, der staar i nøje Forbindelse med hans religiøse Livssyn.*« I 1849 skrev han i »Fædrelandet« (26/2. Nr. 48, anført p. 95): »Menneskets Værd i den christne Stat, dets Væsens Uafhængighed, med Hensyn til Renhed eller Slethed, af de timelige Kaar er for os af stor Betydning ved Afgjørelsen af det her foreliggende Spørgsmaal. For os staaer denne Anskuelse af Menigmand i Forbindelse med vor Overbevisning om den christelige Religions Tilgængelighed for Alle.«

Det forekommer mig da ogsaa selvindlysende, at jo mere man — som Monrad — fremhæver, at Mennesket er skabt i Guds Billede, og at dette Guds Billede ikke er gaaet tabt ved Synden, men en Rest er bevaret i Samvittigheden og den frie Vilje, og jo mere man betoner de religiøse Grundidéers Almentilgængelighed, desto naturligere er det, at en saadan *religiøs Optimisme vil paa det politiske Omraade gaa Haand i Haand med Liberalismens Optimisme.* Særlig »Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik« (1878) viser, hvor nøje de to Sider hører sammen hos Monrad. Hans liberale Optimisme eller optimistiske Liberalisme viser sig f. Eks. i en Udtalelse som denne: »Da jeg ikke har Verdensstyret, saa søger jeg at finde det Gode i den bestaaende Verdensorden, i alle Livsstillinger, hos Knappenaalshovedmagerne og hos Millionærerne« (anf. Skr. S. 116).

I Slutningen af sit Liv kom Monrad atter tilbage til de samme Tanker, idet han i nogle Artikler i Morgenbladet for 1884 (24/2. 2/3. 9/3. 23/3) protesterede mod Pastor *Otto Møllers* Bog »Om Flertalsregimente«, hvor den politiske Modsætning mellem Højre og Venstre føres tilbage til den religiøse Modsætning mellem Gud og Djævelen. Heroverfor skriver Monrad disse vise og fromme Ord: »Fromme troende kristne kunne være radikale¹. De tro paa det Guds billede,

¹) Som en Parallel kan anføres, hvad Monrad skriver i et Privatbrev 1885: »Jeg tror, at det er godt, at nogle af Kristendommens Forkyndere

hvori Mennesket er skabt, og som er fornyet ved Kristus; de er forvissede om, at ethvert Menneske bærer i sig dette Guds Billede, og at den egentlige Forskjel mellem Menneskene er den, at det hos nogle straalers klart, hos andre mindre klart, og at det atter hos andre endnu er skjult, fordi det endnu ikke er brudt igjennem. De vove ikke at dømme, thi de vide, at Budet lyder: »Dømmer ikke!« De vove ikke at fordømme, thi de erindre, at Kristus befalede: »Fordømmer ikke!« De fastholde Haabet, det store, lyse Haab, at tilsidst vil Guds Billede bryde frem i al sin straalende Glans, hvor dybt end Mennesket er sunket ned i Synden, saaledes som det fremstraalede for Røveren paa Korset. Dette Guds Billede lyser saaledes for dem, at al anden Forskjel mellem Mennesker, der bevirkes ved Stand, Herkomst, Ære, Anseelse, Rigdom, Kundskaber, svinder ind til aldeles ikke at betyde noget. Saaledes blive de i politisk Opfattelse radikale.« Nyholm anfører disse Ord og tilføjer: »Den religiøse Underbygning paa Liberalismen er hermed fuldført« (p. 460).

Han fremhæver ogsaa, at Monrad gik ud fra en *Helhedsanskuelse*, som i Begyndelsen var mere hegelsk, senere mere kristelig præget, ifølge hvilken det politiske, religiøse og pædagogiske Arbejde er en Enhed (p. 192). Saaledes skriver han i »Fædrelandet« 1841 (21/2. Nr. 442, anf. p. 59), at baade Stat og Kirke maa ses som Sandhedens Rige. »Sandhedens Kræfter røre sig ei alene i Kirken, ogsaa i Staten ere de den herskende, altovervindende, altbetvingende Magt. Guds Haand er ei saa kort, at han ei skulde mægte at gribe denne Verdens Begivenheder og lede dem efter sit Tykke og sin Villie . . . og hans Villie falder sammen med Fornuften og Sandheden. Derfor ere ogsaa Staterne Sandhedens Rige, og deres Udvikling er ei nogen tom Tilfældigheds Spil; den er evig, nødvendig; rolig, uforstyrret, uopholdelig skrider den fremad.« Derfor er der for Monrad »ingen Konflikt

under den nærværende Kamp slutte sig til Venstre. Sluttede de sig alle til Høire, kunde Kristendommen let blive betragtet som en Høiresag« (p. 459).

mellem teologisk og politisk Virksomhed« (p. 393). Paa hvert af disse Omraader mente han at kunne arbejde »i Idéens Tjeneste«, som det tidligere hed, eller i Guds Tjeneste, som han senere vilde udtrykke det.

Selv om der, dybest set, var en saadan *Sammenhæng*, plejede Monrad dog — som Nyholm siger (p. 226) — »*principielt at have Kategorierne i Orden.*« »Altid søger han at holde de to Kategorier klart ude fra hinanden, saa at de ikke gensidig krænker hinanden. Det er hans Bestræbelse at give Staten, hvad Statens er, og Kirken, hvad Kirkens er« (p. 294—295). »Det ses ikke, at han nogetsteds har ladet kirkelige Hensyn gribe forstyrrende ind i Forfatningslivet; men det ses heller ikke, at han nogetsteds har ladet politiske Hensyn krænke de religiøse Interesser, saaledes som han forstod dem« (p. 224). Saaledes var hans Politik i 1864 udelukkende bestemt af politiske, og ikke af religiøse Hensyn (p. 269—271). Troen paa hans egen Frelse indeholdt for ham ikke Troen paa Danmarks Frelse. Guds Tanker og Veje er jo højere end vore Tanker og Veje (p. 340. 348). »Ved man ikke bedre, kan man læse hans politiske Artikler uden at ane, at det er en gejstlig, der har skrevet dem, og læse hans Prædikener uden at ane, at de er holdt af en Politiker« (p. 350. Jfr. 132—134. 475). »Monrad bevarer Balanceforholdet. Han blander ikke Politik ind i Religionen. Han taler [i sine Prædikener] næsten udelukkende til Mennesket om Sjælens Frelse og lader ikke Politikken forstyrre Troens Verden. Og han anser det for urigtigt at blande Kristendommen ind i Politikken. Den bør blot gennemtrænge Politikken »som en skjult Varme, som Naade og Sandhed« (p. 349).

Det foregaaende vil have givet et Indtryk af, hvor værdifuld Nyholms Disputats er. Naturligvis giver et saa omfangsrigt Skrift ogsaa Anledning til adskillige *Indvendinger*; men disse angaar for største Delen kun Smaating, da jeg i

det væsentlige er enig med Forfatteren. *Sproget* er i det hele godt. Kun sjældent møder man en oplagt Sprogfejl som p. 112, L. 11—12: »Som Monrad i 1842 i lige Grad talte som Politiker og som Argumenter af kirkelig Art, gør han det ogsaa nu¹. At Digteren Goldschmidts Navn alle de tre Steder, det forekommer (p. 72. 78. 498), staves Goldsmith, kan desværre ikke betragtes som en Trykfejl.

Undertiden anvendes der mindre nøjagtige Udtryk². Dette gælder ogsaa *Litteraturhenvisningerne*, som i flere Tilfælde mangler Aarstal eller Sidetal. p. 22. Anm. 41 (om Monrads Ungdomsdigt, »*Morgenbøn*«) bør lyde: Trykt i »Poetisk Læsebog for Børn og barnlige Sjæle«. Samlet, udgivet og forlagt af A. S. [o: Fr. Barfod]. 1835—36. S. 10. Vilde det for Resten ikke have været rimeligt at aftrykke Verset:

»Din Aande vifter gennem Skoven,
I Blomstens Øje staar dit Bud,
Højt taler du fra Kildevoven.
O, gid du ogsaa i min Sjæl
Maa stedse bo, du Evighøje!
Da flød mit Liv som Kildens Væld,
Som Blomsten smilte da mit Øje.«

¹) p. 141 L. 7—12 er der en lidt tung Periode, hvor Ordet »der« forekommer 5 Gange i 6 Linier; det vilde blive klarere, hvis det sidste »der« (»der minder om hans Ønske i 1848«) erstattes med »og.« — En kedelig Trykfejl p. 320 L. 11: »ei Feil« — læs: en Feil. p. 332. Anm. 90: »Bagbladet« — læs Dagbladet. Sidetallet skal være 582 (ikke 578). — p. 290. Anm. 489 bør læses: X. 1905. S. 82—84 (ikke S. 128). Trykfejl eller Skrivefejl: p. 189 L. 21: Folkeskoleloven 1855— læs: 1856. — p. 354 L. 2: Ved Valget i Helsingør 1871 fik Monrad kun 65 Stemmer — læs: 165 Stemmer (Dagbladet 3/8 1871, som bringer en interessant Gengivelse af Valghandlingen og Monrads Tale).

²) Overskriften p. 52 bør lyde: Flyvende politiske Blade. Nr. 1—2. 1839—40. — p. 67 L. 12 f. n. taler om Retten til at udtræde af Folkekirken, medens Monrad (i 1842) skriver om Retten til at udtræde af Statskirken. — p. 74 L. 2—3 i Citatet af Hegel bør det ikke hedde: »eine Freiheit, den...«, men: »ein Fortschritt, den...« — p. 81 L. 2 f. n. og p. 82 L. 3. 19 omtales Monrads Tale i »Skandinavisk Samfund«; men det hed »Det skandinaviske Selskab« (saaledes ogsaa p. 81. Anm. 89).

Dr. Hauge mener (S. 38), at dette Digt kan pege i kristelig Retning — efter min Mening ikke mere end f. Eks. Oehlenschlägers »Jesu Christi gientagne Liv i den aarlige Natur.« Det er præget af den Ørstedske Naturfromhed, som Monrad i sine Studenteraar blev paavirket af¹.

Som Hjemmel for, at man i 1864 raabte »Landsforræder« og »Til Helvede med den sorte Sjæl« efter Monrad, henviser p. 257, Anm. 395 til »Politiken«, 24/1 1914 — hvor de nævnte Udtryk dog ikke findes. Hvorfor ikke henviser til den primære Kilde, som er Rigsdagstidende, 15. Samling 1863—64, Folketinget, Sp. 1026? Ligeledes burde det have været nævnet, at Rigsdagstid. 3. Sml., F., Sp. 5235 er Hjemmel for, at *Grundtvig* kalder Monrad for »en Lygtemand« (p. 155, Anm. 92).

p. 300 taler om *J. V. Blochs* Missionstidende. Denne Titel er apokryf; der sigtes til det af Bloch udgivne »Kirkebudet«, 1867, Nr. 21, S. 334? Ogsaa næste Aargang bringer Notitser om Monrad (1868, Nr. 21. S. 335; Nr. 24. S. 374—377). Her fortæller en ung Dansker, som har besøgt Monrad paa Ny Zeeland: »Han har forandret sig i den Grad, at jeg neppe kunde kjende ham, og seer meget ældre ud end for to Aar siden«. — p. 8, hvor Blochs Missionstanker strejfes, vilde det have været rimeligt at henviser til Pastor Chr. Siegumfeldts Afhandling om dette Emne i »Nordisk Missions-Tidsskrift«. 1916, S. 49—80.

p. 316 burde det have været nævnet, at Monrads Artikler i »Berlingske Tidende« 1869—71 udkom samlet under Titlen »Politiske Afhandlinger«, I—III. — p. 355 L. 2 nævnes, at Monrad udgav nogle efterladte Papirer af Biskop *Bindesbøll*. Hvorfor ikke anføre Titlen paa dette værdifulde Skrift, »Tanker til Eftertanke over Søn- og Festdags Evangelier, uddragne af Biskop Bindesbølls Efterladenskab ved D. G. Monrad og Kofoed-Hansen.« 1872²?

¹) Bergmann S. 37—39.

²) Et Par andre unøjagtige Henvisninger: p. 63. Anm. 40 bør lyde: H. Rosendal i Nordslesvigsk Søndagsblad. 1911. Folkelig Del. S. 389.

De foregaaende Indvendinger har kun angaaet Smaating; men saadanne har jo ogsaa deres Betydning, ikke mindst naar det gælder Dommen om et i øvrigt saa dygtigt Arbejde som den foreliggende Disputats.

Jeg kommer nu til lidt større Indvendinger. Paa en hel Række Punkter finder jeg, at *Fremstillingen er for knap*, saa at den mindre kyndige Læser ikke faar den fornødne Vejledning.

p. 3 fortæller, at *Monrads Fader* var ansat i Norge, og at Hjemmet blev opløst ved hans Sygdom, saa at Monrad fra sit 8de Aar ikke havde noget Fædrehjem. Umiddelbart derefter fortælles om Faderens Død i 1863 og Sønnens gribende Tale ved hans Begravelse. Den ukyndige, men tænksomme Læser vil her spørge: Var Monrad da rejst til Norge for at tale over sin afdøde Fader? Nej; men hans Fader havde levet sine sidste Aar i Danmark, hos en Læge Sparre i Bellinge paa Falster. Lolland-Falsters Stifts-Tidende (1863, Nr. 28. 29/1) skriver i Anledning af Dødsfaldet, at *Monrads Fader* »var her kun bekjendt som en venlig gammel Mand, hvis Aandsevner var noget svækkede, men til Gjengæld var saa legemlig kraftig, at han endnu ifjor gik de henved 2 Mil fra sin Bopæl her til Nykjøbing«. Denne Omtale af den venlige gamle Mand giver et lidt andet Billede end det, Nyholm har overtaget fra Vedel (1904, S. 41): »Plaget af Melankoli og Mistro levede Faderen til 1863«. Desværre indeholder Bladet intet om Begravelsen eller om

Jfr. Rosendals »Dronning Caroline Amalie«. 1915. S. 60—63. — p. 71. Anm. 49 og p. 79 n—80 o gælder Henviisningen Orvar Odd [O. P. Sturzenbecker]: Hinsidan Sundet. 1846. S. 65—67. — Ved Citatet p. 103 L. 8—11 mangler en Henviisning til C. E. Bardenfleth: Livserindringer. 1890. S. 148. — Ved Povl Engelstofts Dom (p. 259) mangler Henviisning til D.B.L.² XVI. S. 110. — p. 455. Anm. 429 og p. 487 mangler Aarstallet 1926 ved R. Volf: En gammel Præsts Livserindringer. Mærkeligt nok mangler det samme Aarstal hos Dr. Hauge paa de tilsvarende Steder (S. 160. 284). — p. 80 og 125 anføres to Digte af Aarestrup. I Liebenbergs Udgave af Aarestrups »Samlede Digte«. 1899 staar de S. 283—285 og 305—306.

Monrads Tale. Nyholm har aabenbart heller ikke fundet den blandt Monrads efterladte Papirer — ligesaa lidt som Talen over hans første Hustru.

p. 49 hedder det, at Monrad ved Frederik VI's Død i December 1839 var »beskæftiget med Oversættelsesarbejde«. Herom giver Fr. Barfod følgende nærmere Oplysning¹: Monrad var ved at oversætte »Tusind og een Nat« fra Arabisk; »men der udkom dog aldrig mere af denne Oversættelse end Prøven i hans Subskriptionsindbydelse, fordi han kort efter kom under Censur for sine Politiske Breve« [skal være: Politiske Blade]. — p. 63 L. 17 havde det været rimeligt at nævne, at det af Monrad søgte Embede som Skoledirektør blev i 1844 besat med Bestyreren for det Westenske Institut, V. A. Borgen, der blev en meget dygtig Skoledirektør. — p. 130—131 burde det ubetinget have være nævnet, at *Monrads Udnævnelse til Biskop i 1849* blev kritiseret i kirkelige Kredse. Saaledes skrev den ansete grundtvigske Præst, P. A. Fenger²: »Ak, i hvilken fortrykt, ja fornødret Tilstand maa ikke Kirken befindes iblandt os, naar det er kommet saa vidt, at dens høieste Embede bliver en Slags Pensions-Anstalt, eller gives hen som en Løn for aftrædende Stats-Tjenere?«

»Vi kalde os efter Christi Navn, og sandse dog saa lidet, hvad der hører til Hans Menigheds aandelige Tarv, og Mange af dem, som beklæde Kirkens Embeder, betragte disse snarere som et Levebrød end som en Tjeneste, der fordrer Arbeide, medfører Trængsel, udkræver Taalmodighed.«

Men der blev ogsaa protesteret kraftigt³, da *Monrad i 1854 blev afskediget* fra sit Bispeembede, udelukkende af politiske Grunde, fordi han var en af Førerne for Oppositionen mod Ministeriet Ørsted. I den Anledning skrev »*Lolland-Falsters Stifts-Tidende*« (1854. Nr. 76. 3/5): »Kan en Geistlig da ikke leve og virke ogsaa for sit Fædrelands

¹) Lolland-Falsters Stifts-Tidende. 1864. Nr. 105. 7/5.

²) Dansk Kirke-Tidende. 1849. 11/3.

³) C. J. Brandt i Dansk Kirke-Tidende. 1854. 7/5.

Vel, uden at forsømme Kald og Pligt? Vi forstaae virkelig ikke, hvorledes man kan benægte dette. Eller har Biskoppen herovre ikke fyldestgjort Kald og Pligt, og ved Siden deraf gjort vigtige Arbejder i Skolesagen, i Psalmebogssagen og i andre kirkelige Anliggender? Fra hvilket Synspunkt skal det være en uomstødelig Forskrift for enhver Geistlig, at Politiken skal være ham uvedkommende? . . . Biskop Monrad er blevet afskediget i Naade, altsaa uden mindste Anke over hans Embedsførelse, og hans Afskedigelse er ene og alene begrundet deri, at han har staaet det nærværende, af hele det danske Folk forkastede Ministerium imod. Det Hele er altsaa et politisk Træk.«

»Dagbladet« skrev (29/4 1854. Nr. 99): »Vi ere idag i det heldige og sjeldne Tilfælde, at kunne bringe Ministeriet vor Anerkjendelse og vor Tak for en Regeringsforanstaltning. Vi føle Trang til at udtale vor dybe og oprigtige Taknemlighed mod Ministrene for den Hjælp og kraftige Støtte, de paa dobbelt Maade have ydet Oppositionen ved at afskedige Hr. Mag. Monrad som Biskop over Lolland-Falsters Stift, først ved den almindelige Forbittrelse, som dette Skridt vil fremkalde i hele Befolkningen, og dernæst ved den værdifulde Kraft, som de nu fuldstændig have skudt over til Oppositionen, thi Mag. Monrad vil nu uden at hindres af de Hensyn, han maaske tidligere har anseet for fornødent at tage, kunne vie sine Kræfter og sin Dygtighed til at befrie os for et Ministerium, der maa betragtes som en Ulykke for Land og Rige.«

Flere Artikler i »*Fædrelandet*« kritiserede Princippet om Embedsmænds Afskedigelse paa Grund af politisk Opposition¹. Det er at friste Embedsmændene til at fornægte deres Overbevisning for at undgaa Afskedigelse. I en indsendt Artikel skrev *Vilhelm Birkedal* (22/5): »Det er et stort Spørgsmaal, om nogen veloplyst og troende og Kirken

¹) »*Fædrelandet*«. 28/4. 29/4. 10/5 1854. — Fra modsat Side skrev »*Kjøbenhavnsposten*« ironisk om Monrads Martyrium (1854. Nr. 97. 98. 108. 117).

elskende Ordets Tjener med god Samvittighed kan modtage Lolland-Falsters biskoppelige Embede. Det forekommer mig, at Den, som gjør det, derved sætter sig i et skævt Forhold til sin Kirke.« Midlertidigt kunde Bispeembedet jo besørges ved en Konstitution. —

I denne Forbindelse kunde der ogsaa være Grund til at anføre den for Monrad karakteristiske Udtalelse ved Afskeden med Menigheden i Nykjøbing 31/5 1854: »Han vilde bede Gud om, at naar engang Jorden dækkede ham, der da maatte kunne sættes paa hans Gravsten: »Han var tro sin Frelser og sit Fædreland«¹«. Her ser man Religion og Politik i Personalunion hos D. G. Monrad.

Om Monrad under Koleræpidemien 1853 (p. 167) burde det have været nævnet, at han næsten daglig besøgte de kolerasyge paa Lasareterne i Nykjøbing, og at han opmuntrede Sognepræsten til at tage sig af dem².

Lovlig kort omtales (p. 187—192) *Monrads Indsats paa Skolevæsenets Omraade*, hvorom Joakim Larsen skriver, at »siden Aarhundredets Begyndelse har ingen enkelt Mand direkte udrettet saa meget for Skolen og Lærernesom han«³.

p. 191 hedder det, at Monrad allerede 1844 hævder, at Skolen skal ikke blot meddele en vis Masse af religiøse Kundskaber, den maa vække den religiøse Sans. Fortsættelsen lyder hos Monrad saaledes: »Den maa, idet den slipper Børnene, give dem Bibelen i Haanden og sørge for, at den ei for dem er en lukket Bog; den maa sætte dem i Stand til paa en virksom Maade at deltage i den protestantiske Guds-tjeneste, altsaa til at følge et Foredrag, til at deltage i Kirkesangen«⁴ — Ord, som der vel kunde være Grund til at anføre.

p. 189 hedder det, at Monrad »mere forstaaende end de

¹) »Lolland-Falsters Stifts-Tidende«. 1854. Nr. 96. 3/6.

²) J. C. Freudendal: Biskop D. G. Monrad. 200 Smaatræk. 1890. S. 31.

³) D.B.L.¹ XI. 1897. S. 461. — [N. J. Fjord i] »Berlingske Tidende«. 2/12. 4/12 1865.

⁴) Om Skolevæsenets Ordning. 1844. S. 9.

biskoppelige Raadgivere, Martensen og Brammer«, fik indrettet en Eksamen for Lærerinder. Man undrer sig over, at en Seminarielærer som Disputatsens Forfatter ikke anfører Monrads Ord herom ved en anden Lejlighed¹: »Vi kunne ikke andet end ansee det som et stort Fremskridt, at der i den senere Tid er aabnet Lærerinder Adgang til Ansættelse ved de offentlige Skoler saa vel paa Landet som i Kjøbstæderne. Det vil uden Tvivl virke heldbringende med Hensyn til Pigebørnenes Udvikling; thi en virkelig dannet Kvinde vil i Reglen langt lettere end en Mand være i Stand til at udøve en afgjørende Indflydelse paa deres Charakter og Væsen, og det er dog Hovedformaalet for al Undervisning. Der er vigtige Forhold, hvorom hun vil være i Stand til at tale med større Fiinhed og Uforbeholdenhed, og hvad Omfanget af de Kundskaber angaaer, hvorom der her kan være Tale, da vise de afholdte Examinere, at Lærerinderne ikke staae tilbage for Lærerne.«

p. 253 hedder det: »Ved Taflet [i Flensborg 5. Februar 1864] stødte Monrad tilstedeværende Officerer ved at anstille nogle søgte Betragtninger over Ritmester Castenskjolds Navn.« Det forekommer mig, at denne korte Bemærkning enten burde udelades eller — hellere — forklares nærmere. Hvad Monrad sagde, var, at Castenskjold var et underligt Navn. Det lyder ikke godt: at kaste Skjoldet. Ritmester Castenskjold, der i 1849 havde udmærket sig i Slaget ved Kolding, havde ikke straks et Svar paa rede Haand; men en anden af Kongens Adjudanter kom ham til Hjælp og sagde: »Tillad mig, Deres Excellence, det er netop et godt Navn. Man kaster Skjoldet og kjæmper med Sværdet alene« — og saa havde Excellencen ikke mere at sige til den Ting².

p. 250—260 handler om *Monrads Stilling til General de Meza*. Jeg anser det for at være et oplagt Fejlgreb af Monrad, et Fejlgreb, som kaster en Skygge over hans moralske

¹) Politiske Afhandlinger. I. 1869. S. 34.

²) Just Holten: I dansk og ægyptisk Statstjeneste. 1923. S. 141.

Karakter, at han gav efter for Krigsminister Lundbyes Krav om General de Meza's Afskedigelse — i Stedet for at lade Krigsministeren gaa og holde paa Generalen. 1) havde Generalen i sin Instruks af 24. Januar 1864 faaet det overladt selv at afgøre, hvor vidt Dannevirkestillingens Forsvar skulde føres, og det hed udtrykkelig, at »saa stor Interesse det end maa have at bevare Landet mod fremmed Vold og derved kun at vige tilbage efter en afgørende Kamp, saa er det dog under de forhaandenværende politiske Forhold af endnu større Betydning, at det kommende Foraar finder os i Besiddelse af en dygtig og slagfærdig Hær« (p. 250). 2) havde et Krigsraad under Generalens Ledelse næsten enstemmigt vedtaget at rømme Dannevirke for at undgaa Hærens Tilintetgørelse. 3) billigede Monrad personligt denne Beslutning¹. 4) havde han lovet, at Regeringen vilde støtte Overkommandoen, ogsaa i Tilfælde af, at Dannevirkestillingen blev opgivet (p. 252). 5) har den senere militære Sagskundskab betegnet Tilbagetoget fra Dannevirke som en absolut Nødvendighed².

Jeg er derfor ganske enig med Monrads Sekretær, *Just Holten*, naar han skriver (S. 149—150): »Hvor vilde Monrad ikke have været stor, hvis han havde fastholdt sin Mening fra den foregaaende Dag og aabent havde forkyndt for Rigsdagen, for det danske Folk og for hele Verden, at General de Meza som den modige Mand, han var, havde handlet i Overensstemmelse med sin Instrux og resolut havde taget det Ansvar, som Instruxen paalagde ham.«

I Stedet derfor ræsonnerede Monrad saaledes: »Selv *hvis* han fandt, at Krigsministeren havde Uret, vilde Hensynet til Landets hele politiske Tilstand dog gøre det nødvendigt,

¹) »De Mænd, hvem Dannevirkes Rømning skyldes, ville, skjønt den Gang haanede, blive krandsede af Historien«, skriver han i Redegørelsen. S. 63. 70. Jfr. Politiske Breve. Nr. 4. 1874. S. 64—65.

²) Oberst N. P. Jensen, Kaptajn *Rockstroh*, det danske Generalstabsværk og den tyske Generalfeltmarskal *Helmuth von Moltke* (se Kh. S. 6 R. V. S. 68. Anm.).

naar Krigsministeren har stillet sig paa den Fod, at enten han eller General Meza maa fratræde, nu at lade Generalen gaa. At lade Krigsministeren fratræde vilde han anse for en overordentlig stor politisk Fejl. Det, som det gælder om, er at ramme Fædrelandets Tarv. Det og Hans Majestæts Tjeneste er det eneste Hensyn, som det kommer an paa — Personerne er kun Biting. Det kommer her ikke an paa at vise Retfærdighed¹.

Det er det samme Ræsonnement, som vi møder i det Nye Testamente hos en anden højtstaaende Gejstlig, nemlig i Ypperstepræsten Kajafas' Ord: »Det er gavnligt, at eet Menneske dør for Folket, og at ikke det hele Folk skal gaa til Grunde« (Joh. 11, 50). Monrads machiavellistiske Optræden ved denne Lejlighed viser, at det politiske Hensyn har *i dette Tilfælde* vejet mere for ham end det etiske — men Tilfældet kan formentlig ikke almindeliggøres.

p. 254 gengiver uden nogen kritisk Bemærkning Slutningen af Monrads Udkast til *Proklamationen til Hæren* efter Opgivelsen af Dannevirkestillingen, som en journalistisk Modstander² træffende betegner som »den ulykkelige Proklamationsabort«, medens Monrads nære Ven, Frederik Barfod indrømmer, at den »turde mulig høre til de allermindst heldige blandt alle hans Frembringelser«³.

Om Monrads *Ophold paa Ny Zeeland* hedder det (p. 300), at han »foretog gejstlige Forretninger for de indfødte«. Her havde det været rimeligt at anføre Redegørelsens Forklaring (S. 244)⁴: »Jeg stod paa en venskabelig Fod til Maorierne og lagde mig efter deres Sprog. Vel kom jeg aldrig saa vidt, at jeg kunde tale det; men ved Hjælp af den paa

¹) p. 258 paa Grundlag af Monrads Udtalelser i Statsraadet (Aage Friis: Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—70). 1936. S. 72—89.

²) Godske Nielsen: Udvalgte Bladartikler. 1899. S. 34.

³) Lolland-Falsters Stifts-Tidende. 1864. 7/5. Nr. 105.

⁴) Jfr. Breve fra og til Chr. Winther. 1880. S. 136—137.

Maori-Sproget oversatte engelske Liturgi kunde jeg saavel døbe Børn som forrette Jordpaakastelse«.

p. 328—335 omtales Monrads »*Politiske Drømmerier*« (1870), der fremstiller de to Muligheder: fortvivlet Kamp til sidste Mand eller fuldstændig Afrustning. Med Rette afviser Nyholm Hauges Opfattelse, at »Drømmeriernes« Slutningsord »peger frem mod det positive Standpunkt, Monrad senere indtog overfor Danmarks Forsvar« (S. 154). Derimod gaar han ikke ind paa den mærkelige Slutningsbemærkning i det ellers saa haabløse Skrift: »Mit Haab er større end min Frygt« (S. 63). Hvad er det for et Haab, Monrad har bevaret selv i denne Depressionsperiode? Sammenhængen viser, at Haabet hverken gaar ud paa, at et Forsvar til det yderste vil kunne sejrrikt gennemføres overfor en Stormagt, eller paa, at en Afrustning vil yde Sikkerhed mod at blive angrebet, men gaar ud paa, at Folket, selv om det skulde blive besejret og erobret, dog vil kunne bevare sin Nationalitet og maaske i en fjern Fremtid, under andre historiske Forhold, atter faa sin Frihed tilbage¹.

Afgjort utilstrækkelig er Omtalen (p. 362) af Monrads Pjece »*Om Slaget ved Katekismen*« (1874). Der nævnes ikke engang, hvad det er for et »Slag«, Skriftet handler om, nemlig Striden om Pastor P. A. Fengers grundtvigianiserende Udgave af Luthers lille Katekismus². Nyholm nøjes med en Henviſning til Hauge S. 262. Der burde i ethvert Tilfælde ogsaa have været henvist til »Kirkehist. Samlinger«, 6. R. V, S. 119—121, der paa flere Punkter korrigerer og supplerer Hauges Fremstilling, bl. a. ved at fremhæve Pjecens Vidnesbyrd om Monrads Halvgrundtvigianisme³.

¹) Bergmann S. 75—77.

²) Om de forskellige Indlæg i denne Strid se Theol. Tidsskrift. 1874. S. 182—189.

³) Monrads unægtelig noget diplomatiske Skrift gav Anledning til, at Biskop Brammer i et Brev af 24/1 1874 til Biskop Engelstoft udtalte den skarpe Dom om Monrad: »Han er som alle Politikere beregnende, men selv — som Menneske — uberegnelig« (Kh. S. 6. R. V. S. 227—228).

Som et sidste Eksempel paa en alt for kort og derfor uforstaaelig Formulering (som ikke retfærdiggøres ved en Henvisning til Hauge S. 239 f.) nævner jeg p. 457: »Askovsagen viser, at det var Opløsningen af de bestaaende lovmæssige Rammer, han kæmpede imod«. Der vil sikkert være mange Læsere, som ikke ved, hvad »Askovsagen« er. Det er ikke en Sag vedrørende Undervisningen paa Askov Højskole; heller ikke drejer det sig om de saakaldte »Askovadresser« fra 1881 med deres »kirkelige Frihedskrav«¹; men »Sagen« er Vilhelm Birkedals og 12 andre grundtvigske Præsters Ordination paa Askov Højskole 1874 af Cornelius Appel til Friemenighedspræst², hvorom Biskop Monrad i en Erklæring til Ministeriet udtalte, at en saadan Lovovertrædelse ikke burde gaa upaataalt hen.

Medens Fremstillingen — som paavist — paa flere Punkter er saa knap, at den trænger til et forklarende Supplement, er den paa andre Punkter *unødvendig bred*. Saaledes kunde der efter mit Skøn godt være udeladt en Del af Redegørelsen for den politiske Udvikling i 1850erne. Derved vilde der være indvundet Plads til andet Stof, som vel ikke kan siges at være ubetinget nødvendigt, men som man dog gerne havde set medtaget. Herved tænker jeg ikke paa det rige Stof fra Monrads Prædikener og opbyggelige Skrifter, som Nyholm aabenbart med Forsæt har behandlet saa kort som muligt (se ovenfor S. 319). Men jeg tænker paa forskellige, af Nyholm ikke-anførte Udtalelser fra Monrads politiske Skrifter, som er *karakteristiske* for hans Tankegang eller for hans Fremstillingsform.

Ved Omtalen af »*Flyvende politiske Blade*«. Nr. 1—2. 1839—40 (p. 52—54), burde det have været nævnet, at Monrad

¹) L. Koch: Fra Grundtvigianismens og Den Indre Missions Tid 1848—1898. 1898. S. 191—192. A. Nørgaard: Grundtvigianismen. II. 1936. S. 42—44.

²) Nørgaard II. S. 44—45. L. Schrøder og L. Helveg: Om Cornelius Appels Ordination. 1874.

her udtaler sig imod Censuren (Nr. 1. S. 12—18) og for Skandinavismen¹. Allerede ved denne Begyndelse af sit Forfatterskab afslører Monrad ikke blot — som Nyholm siger (p. 52), »et eget vulkansk Temperament«, men ogsaa en fremragende *Stilkunst*, hvor *Patos* skifter med *Ironi*. Som Eksempel² anfører jeg fra disse »Flyvende politiske Blade« to Udtalelser om Kongemagten: »Med Folket formaaer Kongen Meget og uden det Intet« (Nr. 1. S. 15) — og: »Om endskjøndt den umaadelige Magt og det uhyre Ansvar maae give Majestæten en for simple Dødelige ukjendt moralsk Styrke, saa er det dog ikke usandsynligt, at heller ikke Kongen er aldeles fri for menneskelige Svagheder« (Nr. 2. S. 8—9).

Ikke mindre udfordrende for Datidens Censur var Monrads Udtalelse om Rusland: »Historien lærer os, at *Rusland* undertiden ikke har vidst at holde Maade i sin Kjærlighed til sine Naboer, undertiden ikke har følt sig tilfredsstillet tilfulde, før det har forenet og aldeles sammensmeltet dem med sig. Desforuden er det civiliserede Europa og altsaa ogsaa Danmark gennemtrængt af en højst besynderlig og uforklarlig Følelse, som gjør, at man ved Ruslands Navn kommer til at tænke paa de blide Barndomsdage, i hvilke man var underkastet Huustugten og sammes legemlige Revselsler. Det vilde af denne Grund neppe blive folkeligt, hvis Regjeringen sluttede sig consequent og nøie til Rusland, og der vilde maaske være dem, som kunde frygte for, at man ikke vilde sikkre Rigets Selvstændighed, hvis man udsatte det for Ruslands overvættets Kjærlighed« (Nr. 2. S. 19—20).

Disse endnu aktuelle Ord skrev Monrad i 1840. Man vid-

¹) »Hvis Danmark ved en constitutionel Udvikling gjorde det muligt at skabe en scandinavisk Treenhed, saa vilde Norden snart kunne staae kjæk, ene, stolende kun paa sig selv, og hvis den vendte sig mod Vesten, da var det kun for at række Haanden til Bundsforvandede og ei for at knæle for Beskyttere« (Nr. 2. S. 21).

²) Jfr. Bergmann S. 30—35.

ste, hvor følsomt det store Rusland dengang var for Omtalen i de smaa Landes Presse, og Hof- og Stadsretten dømte da ogsaa, at Monrad ved sine »usømmelige Udtalelser« om Rusland og om hjemlige Regeringsforanstaltninger har vist en »uforsvarlig Tilsidesættelse af pligtskyldig Opmærksomhed«, som Retten mente at maatte taksere til en Mulkt paa 20 Rbd. og 1 Aars Censur¹.

I Referatet (p. 65—67) af Artiklen om Forordningen af 1741 om gudelige Forsamlinger i »*Flyvende politiske Blade*«, Nr. 3, 1842 savner jeg Monrads Fremhævelse af det besynderlige i, at man »berøver de Forsamlinger, der have fælles Opbyggelse til Formaal, en Frihed, der af Lovgivningen er indrømmet alle andre Forsamlinger, hvadenten de afholdes for at svire eller spille eller dandse. Naar en Mængde Mennesker, der er forsamlet efter Solens Nedgang, læser sammen i Bibelen, da er Forsamlingen ulovlig; men kaste de Bibelen under Bordet og tage Flasken frem, da er Forsamlingen lovlig; hvis en af dem læser en Prædiken af Luthers Huuspostil, medens de Andre høre til, da er Forsamlingen ulovlig; men give de sig til at føre gjækkelig Snak eller synge en letfærdig Vise, da bliver Forsamlingen lovlig« (Nr. 3. S. 67).

Ogsaa i Monrads religiøse Skrifter kan man møde denne ironisk-patetiske Stil. Saaledes skriver han om det at kalde Jesus for vor Herre²:

»Du vil maaske indvende, at du ei vil kalde noget Menneske, men kun Fornuften for din Herre, at Guds Villie aabenbarer sig i Fornuften, og at derfor Fornuften skal være Menneskets Herre. Du staaer meget høit, jeg indrømmer det; du er en klar, vidtskuende Aand, du er en skarpsindig Tænkter. Men naar jeg har indrømmet dig dette, saa haaber jeg dog, at du ogsaa vil indrømme mig, at hvor udmærket du endogsaa er, saa er du dog kun et Menneske . . . Fornuf-

¹) p. 54—55. Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799—1848. 1944. S. 366—367.

²) Monrad: Tro, Daab, Gjærning, Tilgivelse. 1879. S. 43—44 (= Den femte Bøn og dens Liv i Kirken indtil Luther. 1883. S. 34).

ten skal være vor Herre; ja, men det enkelte Menneskes Fornuft er saa indskrænket og begrændset, forvildes let, naar den vil gaa sine egne Veie, og bøier sig under de kjødelige Lysters, Lidenskabers, Hovmodens Indskydelser. Derfor skal ikke din eller min Fornuft være vor Herre, men Menneskeslægtens Fornuft, saaledes som den har aabenbaret sig i sin reneste, skjønneste, herligste Skikkelse, som den har aabenbaret sig i Menneskenes Søn, Jesus Kristus.«

I Referatet (p. 67—71) af »*Flyvende politiske Blade*«, Nr. 4, 1842 savnes den for Monrad karakteristiske Udtalelse (S. 19): »En Kirke, der mangler Modsætninger, kommer let til at ligne et stillestaaende Vand; en Dorskheds og Lige-gyldigheds Aand indsniger sig let hos Menigheden og Menighedens Lærere.«

p. 73—81 har Nyholm fremdraget et Par interessante Artikler af Monrad i »*Dansk Folkeblad*«, 1843 (Nr. 41. 44) imod *J. L. Heiberg*. Det nævnes ikke, at Heiberg har fremsat sine Tanker i »*Intelligensblade*«. Nr. 39—40. Paa Heibergs Hib til »den moderne Tids mange vrantne og ærgerlige Liberale« svarer Monrad med nogle Ord, som bør indføjes p. 80 L. 4 f. n.: »Man bør vel vogte sig for ei at forvexle Vrantenhed med Sorg og Ærgerlighed med Bekymring, man bør ei forglemme, at det kun er overfladisk Letsind og dyrisk Sløvhed, der lukker Hjertet, naar Fædrelandets Sorger og Bekymringer kommer og banker paa. Og er det ei saa, at der i vort Fædreland ere Sorger og Bekymringer, der ei ere avlede af en sygelig Higen efter at være misfornøiet, men som kun den kan undgaae at see, der lukker Øinene, for i Privatlivets Glæder og Sorger at glemme, at han er Borger.«

Lovlig kort hedder det (p. 364) i Referatet af »*Politiske Breve*«, Nr. 1—4, 1874: »Endelig bør Regeringen ikke taale en systematisk Opposition af sine Embedsmænd«. Monrads Ord om dette vigtige Spørgsmaal lyder saaledes (S. 41): »Under fredelige Forhold er det ønskeligt, at Regeringen lader Embedsmændene have stor Frihed i deres Yttringer

og hele Optræden. Men naar Krig er erklæret, naar ikke Gjennemførelsen af en eller anden Foranstaltning, men Ministeriets Fald er Formaalet for Oppositionens Bestræbelser, saa bliver Forholdet et helt andet. En systematisk Opposition bør Ministeriet ikke taale af nogen Embeds- eller Bestillingsmand, paa hvis Fjernelse det kan øve Indflydelse.« — Denne Udtalelse er overraskende hos en Mand, der selv 20 Aar tidligere var blevet afskediget fra sit Bispembede paa Grund af en politisk Opposition, der vel kan betegnes som »systematisk«, for saa vidt som den gik ud paa at fælde Ministeriet Ørsted. For Resten tager Monrad ogsaa i »Redegørelsen« Afstand fra sin tidligere Opposition mod Ministeriet Ørsted (p. 410. 423).

I Referatet (p. 383—384) af »*Politiske Breve*«, Nr. 5—7, 1876 savner jeg følgende vise Ord (S. 66): »I de menneskelige Meninger er det Sande og det Falske ofte blandet saa besynderlig sammen. Det Falske vinder sin Styrke ved at knytte sig til det Sande. Naar man vil bekjæmpe en Modstander, bør man altid stræbe at anerkjende det Sande i Overbevisningen, hvorom det Falske har slynget sig. Ved saadan Anerkjendelse slaar man Kaarden ud af hans Haand.«

p. 389 nævner, at Monrad i »*Politiske Breve*«, Nr. 9—13, 1877 tager Afstand fra »Pædagogikens nymodens Lære, at Lysten driver Værket.« Hans Ord lyder saaledes: »Nei, Værket skal drives ikke af Lysten, men af Pligtfølelsen. Vil Lysten være Pligtfølelsens Tjenerinde, er det selvfølgelig saa meget des bedre. En forkjælet, blødagtig, egenkjerlig Slægt vil voxte op, hvis Lysten skal have Herredømmet.« Her — ligesom i den tidligere omtalte Polemik mod J. L. Heiberg — mærker man Modsætningen mellem den æstetiske og den etiske Livsbetragtning.

Om de »*Politiske Breve*« som Helhed gælder *Vedels* træfende Dom (1905. S. 399): »De »*Politiske Breve*« stod ikke tilbage for deres Forgængere¹ i Tankens Skarphed og Klar-

¹) »Flyvende politiske Blade« og »Politiske Afhandlinger«.

hed og i Udtrykkets Præcision, men overgaar dem ved den overlegne Ro og det livlige og naturlige Sprog, der er saa forskellig fra den Lidenskab og den noget tunge Fremstilling, der karakteriserede hans tidligere politiske Artikler.«

Disse »Politiske Breve« slutter med Nr. 14—18: »*Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Etik*«, 1878. I Referatet af dette Skrift (p. 394—400) savner jeg bl. a. Monrads Udtalelser om *Jødespørgsmaalet*: »Jeg tilstaar, at jeg ikke vilde kunne bære det over mit Hjerte at berøve Jøderne deres politiske Rettigheder, thi høre vi end til forskellige *religiøse* Samfund, saa ere vi dog Medlemmer af det samme *borgerlige* Samfund, vi ere Medborgere, have samme Fædreland« (S. 65). »I Retfærdighedens Navn fordre vi, at man ikke bruger en forskellig Maalestok i Bedømmelsen af Jøder og Kristne.« »Det er en i hele den civiliserede Verden anerkjendt Grundsætning, at Fødsel i et Land giver Indfødsret, og med Indfødsretten de borgerlige Rettigheder. Vilde det være rigtigt ene for Jødernes Skyld at gjøre Brud paa denne Grundsætning?« (S. 157—158). Saaledes taler den liberale Politiker, D. G. Monrad, og den kristne Biskop tilføjer: »Naar jeg taler om den jødiske Nationalitet, da hverken kan eller vil jeg glemme, at min Frelser fødtes i Jødeland, fødtes af en jødisk Kvinde« (S. 161).

Disse Ord, der var særlig aktuelle under Tyskernes Besættelse, blev fremdraget i Oppositionen ved Hauges Disputats i Foraaret 1944 og i Afhandlingen i »Kirkehistoriske Samlinger« 1945, S. 113—114. Da Antisemitismens onde Gift endnu er virksom, og Ordene stadig er aktuelle, gentages de her.

De fremførte Indvendinger og supplerende Bemærkninger skal ikke svække, hvad der tidligere er udtalt om det i høj Grad fortjenstfulde ved Nyholms Disputats. Jeg kan derfor slutte med at udtrykke min Glæde, baade over, at Monrad er faldet i Hænderne paa en saa kyndig, forstandig og fordomsfri Forsker, som har rejst ham et værdigt Min-

desmærke, og over, at det er lykkedes Forfatteren gennem et mangeaarigt, flittigt Arbejde — Side om Side med sin pædagogiske Virksomhed — at faa afsluttet dette meget krævende Værk.

Men ogsaa efter dette dygtige Arbejde er der fremdeles Brug for *en alsidig, omfattende, dokumenteret Biografi af Monrad*. Meget af det, som er behandlet indgaaende i de 3 Disputatser vil en saadan Biografi kunne omtale meget kortere. Derimod vil den have den særlige Opgave at give Monradbiografien den fornødne *historiske Baggrund* ved at redegøre for de Strømninger her hjemme og i Udlandet, som — positivt eller negativt — har faaet Betydning for Monrad. En Sammenligning mellem Monrad og de andre hjemlige Førere for den nationalliberale Bevægelse, deres Ideer og Personligheder, vilde være af stor Interesse, og det samme gælder Sammenligningen mellem Monrads Forkyndelse og Mynsters og Martensens, Kierkegaards og Grundtvigs, P. A. Fengers og Peter Rørdams¹.

Forfatteren af en saadan, bredt anlagt Biografi, vil kunne lære meget mange Steder, intetsteds dog mere end af Dr. *Nyholms* værdifulde Disputats om Religion og Politik hos D. G. Monrad.

TILLÆG

Efter at foranstaaende Afhandling var sat, har Monradlitteraturen faaet en værdifuld Forøgelse ved *P. Stavnstrups* »D. G. Monrad«. Kbh. 1948. 402 S. — Undertitlen lyder: »Politiker og Gejstlig«, og den politiske Side af Monrads Virksomhed behandles mest indgaaende, som man da ogsaa maatte vente af en politisk Skribent som Stavnstrup²; men ogsaa Monrads religiøse Personlighed og kirkelige Virksomhed omtales kyndigt og forstaaende. Forf. er i det hele vel hjemme i Monrads Skrifter og Bladartikler,

¹) De to sidste medtages, fordi Monrad stod i nær personlig Forbindelse med dem.

²) Hans Jensen i D. B. L.² XXII. 1942. S. 432—433.

ligesom i hans samtidiges Breve og Dagbøger¹ og i Litteraturen om Monrad, hvor Nyholms Disputats flere Gange anføres med Tilslutning. I øvrigt er Stavnstrups Bog uden specielle Henvisninger og uden Navneregister. Den er aabenbart anlagt paa den vide Kreds af almindannede, historisk-biografisk interesserede Læsere, og da den er velskrevet² og gennemgaaende velunderbygget, fortjener den ogsaa en god Modtagelse.

Den sammenfattende Skildring af Monrads Personlighed fremhæver med Rette ikke blot hans »rige Evner og rene, storslaaede Karakter«, men ogsaa »det spaltede i hans Natur«, »hans skiftende Stemninger og hans politisk eksperimenterende Væsen, der dækker over en indre Mangel paa Stabilitet« (S. 394—395). Men »midt i alle hans døgnpolitisk skiftende Standpunkter gaar der en fast og klar Hovedlinie: *politisk* er det de borgerlige Frihedsrettigheder, han konsekvent forfægter, *religiøst* er det de Enkeltes Lighed for Gud, Menneskets frie Vilje, Gudsbilledets Afglans i Sjælen, han, atter og atter indskærpende det ansvarsfulde Valg mellem Frelse og Fortabelse, forkynder« (S. 398). Dette er ubetinget rigtigt. Derefter fortsættes: »Nogen indre Aarsagssammenhæng mellem hans politiske og religiøse Syn har der næppe været. Den politiske Liberalisme laa i Tiden, og Monrad var sikkert blevet Liberalist, selv om han ikke havde været Kristen. Men for ham selv har dette Sammentræf betydet en vis Harmoni, en Ro og Fasthed i Livsanskuelsens store Linier« (S. 398—399). Dette forekommer mig ikke at være helt fyldestgørende. Naturligvis er det rigtigt, at den politiske Liberalisme laa

¹) Ogsaa utrykte Dagbøger som J. C. H. Fischers (S. 106. 120. 126—127) og P. E. Linds (S. 36. 49. 55—56).

²) En enkelt Gang er Fremstillingen lidt flot, som naar en Udtalelse af Fru Heiberg i et Brev til Krieger 1864 betegnes som »dette gammeltestamentlige, fra Madam Pätges' Værtshus paavirkede Anathema« (S. 198—199). I Virkeligheden er de Ord, der anføres af Fru Heiberg, aldeles ikke »et gammeltestamentligt Anathema«, og det er ganske urimeligt i denne Sammenhæng at fremmane »Madam Pätges' Værtshus«.

i Tiden, og det er vel sandsynligt, at Monrad var »blevet Liberalist, selv om han ikke havde været Kristen«. Men der er mellem Monrads religiøse Optimisme og hans politiske Liberalisme en Forbindelse, der formentlig ikke blot er et »Sammentræf« eller en Parallelisme, men en Aarsags-sammenhæng¹. S. 283 hedder det ogsaa med Rette, at »Tilgivelsens Imperativ blev ikke blot Ledemotivet i hans rige kristelige Forkyndelse, men i videre Forstand ogsaa Bindeleddet mellem hans politiske og religiøse Virksomhed«. Om hans Forkyndelse læser man den træffende Dom: »Hvad enten han nu tager de lettere Virkemidler i Brug, eller han tiltaler sin Menighed i den gribende Patos, der var ham egen, hvad enten han saa at sige driller eller formaner Synden ud af Sindene, føler man bag hans Ord en Varme og Inderlighed, en Overbevisningens Vælde, der faar Stilen til at skælve og ligesom truer med at sprænge den. I al dens Maadehold og dens bundne Varme er hans Prædiken et flammende Baal« (S. 317).

Denne dygtige og smagfulde Biografi fortjener stor Udbredelse. Med Henblik paa en ny Udgave noterer jeg følgende Smaafejl. Bønnen: »Fri os fra det onde!« er ikke den sjette Bøn i Fadervor (S. 282), men den syvende. Monrads Salmebogsforslag (1854) medtog ikke kun een af Grundtvigs Salmer (S. 313), men 14 (Hauge S. 99—101). Monrads Skrift »Et Bidrag til den apostolske Trosbekendelses Historie« udkom ikke et Par Aar før Monrads Død (S. 350), men 1886, altsaa kun eet Aar før. S. 355 hedder det, at Monrad 1869 anmeldte »Martensens Prædikensamling«. Dette Udtryk er upræcist, da der i alt foreligger 14 trykte Samlinger af Martensens Prædikener og Taler². Det drejer sig om Samlingen »Prædikener, holdte i Aarene 1864 til 1869«. S. 133 hedder det, at Monrad mente, at »Skolens Opgave var at bibringe Ungdommen et solidt Fond af

¹) Se ovenfor i denne Afhandling S. 325—326.

²) Mindre Skrifter og Taler af Biskop Martensen. Udg. af Julius Martensen. 1885. S. 13—16.

Kundskaber«, og at han »ikke forlangte noget religiøst Tilsnit af Undervisningen«. Men allerede i 1844 — altsaa førend han blev Præst — skrev han, at Skolen ikke blot skal meddele religiøse Kundskaber, men ogsaa »vække den religiøse Sans«; den skal gøre Børnene kendt med Bibelen og sætte dem i Stand til at deltage i Gudstjenesten og Kirkesangen¹. Min vigtigste Indvending mod Enkeltheder i Bogen gælder Omtalen af Monrads »Stokhøjkirkelighed paa det religiøse Omraade« (S. 133). I Virkeligheden var Monrads religiøse og kirkelige Standpunkt ikke højkirkeligt, endnu mindre »stokhøjkirkeligt«, men bredkirkeligt². Han var da ogsaa for vidhjertet til at gøre den ortodokse Dogmatik, han selv hyldede, til Salighedsbetingelse for andre³.

Foruden Stavnstrups Biografi er der i 1948 udkommet tre større, historiske Værker, som i en videre Sammenhæng behandler forskellige Sider af Monrads Virksomhed. Hans Arbejde for Religionsfrihed og for en Kirkeforfatning omtales i *H. J. H. Glædemarks* Disputats⁴, og hans Stilling til Spørgsmaalet om Folketingsparlamentarisme og provisoriske Finanslove i *Jens Himmelstrups* Disputats⁵. Endelig har *Erik Møller*⁶ paa den fornødne historiske Baggrund omtalt Monrads allerede af *Aage Friis*⁷ fremdragne, dristige, til Højforræderi grænsende Forslag, at Danmark for at opnaa svensk Hjælp i den 1863 truende Krig med Tysk-

¹) Se ovenfor S. 333.

²) Bergmann S. 121—124. Jfr. ogsaa Stavnstrup S. 93—94. 311—312.

³) Bergmann S. 86—87.

⁴) Kirkeforfatnings-Spørgsmaalet i Danmark indtil 1874. Se Registret under Monrad, især S. 139—154. 205—208. 245—246. 394—398. 403—425. 481—490. 495—502. 505—507. 511—512. 516—519.

⁵) Den provisoriske Lovgivning i Danmark. S. 47—48. 82. 106—111. 118—121. 128. 130—131.

⁶) Skandinavisk Stræben og svensk Politik omkring 1860. Se Registret under Monrad, især S. 237—244. 353—355. 360—361. 381—389. 391—399. 403—404.

⁷) Historisk Tidsskrift. 10. R. III. 1934—36. S. 583—642: Skandinavismens Kulmination.

land skulde træde ind i en skandinavisk Forbundsstat med fælles Udenrigspolitik og Forsvarsvæsen.

Men den betydningsfulde og vanskelige Opgave, som der ovenfor (S. 344) blev peget paa: en Sammenligning mellem Monrad og de andre Førere for den nationalliberale Bevægelse, og mellem Monrads Forkyndelse og Mynsters og Martensens, Kierkegaards og Grundtvigs, P. A. Fengers og Peter Rørdams — venter endnu paa sin Løsning.

Smaastykker.

III.

EN UBENYTTET TEKST AF KIRKEORDINANSEN

Af Bjørn Kornerup.

Da H. F. Rørdam 1883 i første Bind af sit bekendte Værk »Danske Kirkelove« (S. 40—133) leverede en ny Udgave af den danske Redaktion af Kirkeordinansen af 1539, lagde han — som rimeligt var — til Grund for sit Arbejde den trykte Udgave af 1542, »den *rette* Ordinans«, som ældste Tekstkilde, da der ikke længere findes noget originalt, haandskrevet Forlæg for denne. Dog sammenholdt han den trykte Tekst »med en gammel Afskrift i Fyns Bispearkiv, fidimeret af Universitetet«¹.

Rørdam opfattede ikke den foreliggende skrevne Tekst som »den originale Vidisse«, da Universitetets Segl ikke saas at have været paatrykt paa den, men som »en — efter Skriftrækkene at dømme — samtidig Afskrift«, og han formodede, at Universitetet kun havde udfærdiget een Vidisse, som saa kan have cirkuleret blandt Superintendenterne til Afskrivning. Den her fremsatte Opfattelse er dog næppe rigtig.

Vel har Rørdam kendt den fyenske Kopi af Kirkeordinansen, forøvrigt allerede omtalt af C. T. Engelstoft², der-

¹) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I, 132—3, jvfr. S. 40.

²) Kh. Saml. 2. R. II, 391 (»og maa antages at være Jørgen Sadolins Embedsexemplar«). Jvfr. ogsaa Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen, I, 124.

imod har han ikke vidst, at der fandtes en tilsvarende Tekst i Aalborg Bispearkiv (nu i Rigsarkivet)¹. Sammenligner man disse to Tekster, viser det sig, at de er ganske parallelle, og begge er forsynet med samme Slutningsbemærkning, dateret den 27. August 1540, om af Universitetet at være »rettelig udskrevet og overset Ord fra Ord og konkorderer og lyder lige med den Ordinans, som Kgl. Maj. og Danmarks Riges Raad beseglet haver«; men i Modsætning til den fyenske Tekst bærer den aalborgske endnu et Brudstykke af Universitetets Segl samt den grønne Snor, hvori dette har været fæstet til Aktstykket. Paa Bagsiden af det Pergamentsomslag, hvori Teksten er indheftet, staar da ogsaa med en aldeles samtidig Haand: »Danmarkis Riiges Sch[ree]ffen Kirke Ordinantz med Universitetz Indsegell«. Naar den fyenske Tekst nu ikke findes forsynet med Segl, skyldes det aabenbart simpelt hen, at dette er faldet af, antagelig da den noget senere blev indheftet i et nyt Pergamentsomslag (hvori ogsaa Ribe-Artiklerne af 1542). Man maa da sikkert i Modsætning til Rørdam have Lov til at slutte, at hver af Rigets Superintendentter har faaet tilstillet sit, af Universitetet vidimerede, Eksemplar af Kirkeordinansens Tekst. Som Støtte for denne Antagelse kan vel ogsaa nævnes, at paa Omslaget af den aalborgske Tekst findes anført Navnet paa den daværende — første — Superintendent over Vendelbo Stift, Peder Thomesen (i Nykøbing M., siden i Thisted). Skriftrækkene er stærkt afslidt, dog læses med fuld Sikkerhed »Petrus Thome«.

Naar Rørdam ligeledes gør opmærksom paa (I, 40), at i den fyenske Kopi »mangler Titelen, hvad vistnok ogsaa har været Tilfældet i den ikke mere eksisterende Original«, saa kan hertil bemærkes, at den mere fuldstændigt bevarede aalborgske Tekst paa det første (et særskilt) Blad har bevaret den ikke andetstedsfra kendte, originale Titel:

¹) Fra Aalborg Bispearkiv afleveret til Landsarkivet for Nørrejylland, derfra 1893 til Rigsarkivet.

»En Ordinantz Hvorledis kircke tienneste skal holdis wti Danmarckis: oc norgis Riiger oc the hertugdome Slesvig oc holstenn«¹.

Teksten i begge Kopier er forøvrigt, som det var at vente, skrevet med typiske Skriverhænder, i det fyenske Eksemplar endda med to forskellige. Med Hensyn til Tekstværdien af disse Kopier maa man med Rørdam sige, at den staar under den trykte Teksts; dog er der sikkert Grund til at tilkende den en noget større Betydning end hidtil, hvis det kan betragtes som fastslaaet, at man her staar over for *officielle* Kopier, ikke blot Afskrifter paa anden-tredie Haand. Hist og her indeholder de en og anden Variant, der er af Interesse ved Fastsættelsen af Teksten. De hos Rørdam anførte Varianter genfindes ogsaa i det aalborgske Eksemplar².

¹) Denne Titel er iøvrigt væsentlig enslydende med Titelen i »den rette Ordinants«, jvfr. Rørdam, Danske Kirkelove I, 40.

²) Rørdam, anf. Skrift I, 133; den sidst anførte Variant »tjernerne« (for »dennom«, ad S. 58 Linie 1) gengives dog i det aalborgske Eksemplar sikkert korrekte ved »tjerner«.

IV.

EN ANSØGNING FRA OLE HERSLEB

Ved **Bjørn Kornerup.**

Blandt de mærkelige Skikkelser fra Pietismens Tid herhjemme var Præsten *Ole Hersleb* (1692—1760), en Broder til den berømte sjællandske Biskop Peder Hersleb. Som Præst ved Vartov følte han sin Samvittighed besværet ved i Skriftestolen at skulle tilsige almindelig Syndstilgivelse og tillod sig derfor at ophøre dermed. Da Hospitalslemmerne ikke vilde finde sig i dette, indgav de en Klage til Kongen, der efter en Del Forhandlinger lod ham afsætte fra sit Embede 1733. Som ikke faa andre i ældre Tider maatte han bøde haardt, fordi han ikke vilde gaa paa Akkord med sin Samvittighed. I 27 Aar førte han en kummerlig Tilværelse, udstødt af det gode Selskab¹. En samtidig fortæller, at han »giftede sig siden med en gemeen og vanfør Kierling, og selv gik omkring som en halv Stodder«².

H. F. Rørdam, der har Fortjenesten af at have sammenstillet de fyldigste Efterretninger om Ole Herslebs Levned, siger med Rette, at der kun foreligger sparsomme Oplysninger om hans Skæbne efter hans Bortgang fra Præsteembedet³. Det vil da formodentlig ikke være uden Interesse at fremdrage et Aktstykke fra hans sidste Aar, som Rørdam ikke har kendt.

¹) Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., X, 166—7.

²) Wille Høyberg, Et Tidsbillede fra det 18. Aarhundrede, udg. af H. Ehrencron-Müller, 1900, S. 61.

³) Kh. Saml. 5. R. V, 164—201. Citatet S. 360.

Det er en egenhændig Ansøgning, dateret 27. Oktober 1757, stilet til Biskop Ludvig Harboe, hvoraf det synes at fremgaa, at Ole Hersleb er blevet støttet af sin Broder Biskoppen med en beskeden Pension. Imidlertid døde Peder Hersleb den 4. April 1757, og Ole Hersleb har da fundet det formaalstjenligt et halvt Aar senere at henvende sig til hans Efterfølger (og Svigersøn), Biskop *Ludvig Harboe*, med Bøn om Støtte under sine trange Kaar.

I al sin Enkelthed er den lille Ansøgning et ret gribende documentum humanum. Den har et og andet at sige om den Skæbne, der blev dem til Del, som kom paa Kant med det officielle Samfund, og den tegner et Billede af en redelig Personlighed, der trods Nød og Lidelse ikke kunde angre sin Handlemaade næsten efter en Menneskealders Forløb. Selv i sin Fornedrelse har Ole Hersleb aabenbart været af det samme Malm som sin Broder, den skarptskaarne Biskop.

Høy-Ædle Høy-ærværdige.

Jeg nødes til at incommodere Deres Høyædle Høyærhd. med at lade Dem vide min yderste nød, at ieg ikke i 8 dager har haft for 3de Mennesker een egen skilling til Brød, og veed ikke meer at laane. Har vi kiøbt en smule af suul for resten af de til Paaske¹ tillagde penger, efter huus-leye og ildebrand vare betaelte, saa er det knap at nefne, og vi kunde ikke hielpe os dermed. Jeg tør ikke andet end aabenbare Dem det, fald der er et rom tilovers Hos Deres Høyæd. Høyærv. til billighed og begribelighed i min sag. Jeg er om Dem i høyeste grad forlængst forsikkret og bør vente, at Gud udi alle ting skal lære og lede Dem; saa torde De og finde et raad for mig.

Jeg har med taalmodighed og fast af føyelighed ladet 24 aars forsmædelse fortære mig til marv og been, saa

¹) 1. Paaskedag 1757 faldt 10. April, Peder Hersleb var død 4. April. Allerede i et Brev fra 1738 fremgaaer det, at Biskoppen »bær Kierlighed og Omhu« for sin Broder (Kh. Saml. 5. R. VI, 659).

forsikkrer ieg, ieg mener, det skulle falde mig let for min person at sulte ihiel, det har ieg saa tit været færdig til; men Jeg er flere end een. Jeg kræver Gud til vidne paa min Siæl: Jeg end ikke til denne dag har maat vist eller selv kan udtenke, hvad ieg har forvoldet mig al denne urimelige lidelse¹. De seer vel, Jeg har tillid til Dem, derfor expectorer[er] Jeg mig i Deres Høyædle skiød; vilde De føre mig til synds kundskab, vil ieg uafladelig takke Dem.

Midlertid forbliver ieg i største estime og hierteligste devotion

Deres
Høyædle Høyærværdigheds
skyldige tienere

Kiøbhavn d. 27 Octobr.

O. Hersleb.

Ao 1757.

[*Udskrift:*] Høy-Ædle Høy-baarne Herre HE. Ludwic Harboe, Biscop udi Seelands Stifft, General Inspector etc. etc. à Kiøbenhavn.

¹) Man har formodet, at den paafaldende Strengthed, der vistes mod Ole Hersleb, staar i Forbindelse med, at Christian VI endnu ikke var kommet under stærkere Paavirkning af Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode (Kh. Saml. 5. R. V, 192). Denne søgte senere at stemme Kongen gunstigere over for Hersleb (sst. S. 200).

V.

TIL FORSTAAELSE AF EN VIGTIG UDTALELSE AF H. N. CLAUSEN¹

Ved **Bjørn Kornerup.**

I Fortalen til sit bekendte Skrift »Det evangeliske Kirkelivs Nutid og Fremtid« (1859; 2. Udgave 1878) fortæller *H. N. Clausen*, at han i Vinteren 1858—59 havde gennemgaaet en alvorlig Sygdom, hvorunder »Christus-Troen, saaledes som den er Underbygning og Hjørnesteen for dette Arbejde, er for mig bleven ført igjennem Livets Ildprøve«. Han fortsætter derpaa: »Dengang da jeg i vaandefulde Nætter, i de lange Vintersolhvervs-Nætter, havde med klar og fuld Bevidsthed afsluttet med Livet hernede . . . da denne Livsgjerning laae for mig i al sin Forfængelighed og Svaghed, og Virkeligheden med sine ubarmhjertige Furer sønderskar hvert bedaarende Blendværk: da klyngede min hele Sjel sig ved Evangeliets Trøst, saaledes som den er givet af Herren selv, og der var i min Sjel, med den fulde Følelse af Intethed og Brøst, kun Længsel efter at give mig hen i den albarmhjertige Faderligheds Naade, hvortil Sønnen har aabnet Adgang for hver ydmyg og oprigtig Troende«.

Denne Udtalelse er undertiden blevet mindre rigtigt opfattet, som om den skulde indeholde, at Clausen efter

¹) Som det vil fremgaa af nedenstaaende, bygger denne Meddelelse paa en Samtale med Professor, Dr. theol. J. C. Jacobsen, der før sin Død 10. Septbr. 1948 havde gennemset Manuskriptet og givet sin Til ladelse til dets Trykning. B. K.

at have gennemlevet den nævnte Sygdomsperiode vilde bryde Staven over sin tidligere teologiske Helhedsopfattelse.

I denne Anledning har Professor, Dr. theol. *J. C. Jacobsen* velvilligst meddelt følgende: Professoren mener at kunne erindre, at han en Gang talte herom med H. N. Clausens yngste Datter, Frøken Elisabeth (Betty) Clausen († 1918), med hvem han oftere førte Samtaler om hendes Fader, og at hun da udtalte sig omtrent saaledes: den citerede Udtalelse fra Fortalen til »Evangelisk Kirkeliv« var ikke at opfatte som en Desavouering af Clausens hele tidligere Standpunkt, saaledes at han nu — under Indtrykket af sin Sygdom — skulde have taget Afstand fra dette som »Forfængelighed og Svaghed«, men sigtede til Jordelivets Forfængelighed i det hele, saa at hans Livsgerning, som nu i denne Sygdomstid, hvori han troede, at hans jordiske Tilværelse snart vilde være afsluttet, kom til at staa for ham i hele sin menneskelige Forfængelighed og Svaghed.

Professor Jacobsen tilføjer, at vi til Clausens nævnte Udtalelse, forstaaet paa denne Maade, har et Sidestykke i en Optegnelse af Professor *C. E. Scharling* fra hans senere Aar, meddelt af Sønnen Peter Scharling i dennes Levnedstegning af Faderen¹:

»Naar det engang skeer, at den høirøstede, overdøvende Larm af det Vandfald tier, som Forretninger, Adspredelser, jordiske Bekymringer og Forventninger, Glæde og Frygt lader bruse med uophørlig Voldsomhed omkring os — naar der Intet bliver tilbage i vor Erindring uden det, hvortil vor Sjæl med al sin Inderlighed, al sin Kraft og Kjærlighed har knyttet sig — hvorledes vil det da see ud med os? . . . i klare, bestemte og trøstende, oplivende Skikkelser vil kun det vise sig, som var vort Hjertes kjæreste Tanke. — — Guds frygt, Kjærlighed, Tro, Haab,

¹) Som Indledning til en Udgave af C. E. Scharlings Theologiske Afhandlinger, 1880, S. 111.

dette er Glæde i den hellige Aand. Vi vide det, vi have erfaret det, vi gjentage det for os selv og Andre, og dog — hvor let forsvinde disse himmelske Englestemmer under Larmen og Brusen af det verdslige Livs Vandfald!« Peter Scharling anfører endnu fra Faderens sidste Dagbogsblad af denne Art, der ender i en Betragtning over det hendirundne Liv, dens Slutningsord: »Al min Theologie svinder bort, og kun i den ene Tanke finder jeg Hvile: Jesus er min Frelser, om jeg i inderlig Tro vil tilegne mig ham. Gud være lovet for Jesu Christi Evangelium!«

Professor Jacobsen minder endvidere om en beslægtet Tankegang i Biskop *Skat Rørdams* Tale ved Biskop Fr. Nielsens Jordefærd 1907 (hans Kirkelige Lejlighedstaler, 1909 S. 167).

Altsaa — slutter Professor Jacobsen — et Omslag i H. N. Clausens Bedømmelse af hans tidligere Virksomhed fremkaldte Sygdommen i Vinteren 1858—59 næppe. En anden Sag er det, at hans teologiske Betragtning i hans senere Aar efterhaanden sluttede sig nærmere til Kirkelæren — vistnok bl. a. under Indflydelse af Svigersønnen Pastor Rudolph Frimodt, til hvem han stod i et hjerteligt personligt Forhold, og til hvis stadige Kirkegængere han hørte.

VI.

FRA ØLSTYKKE HERREDS GEJSTLIGE SKIFTEPROTOKOL

Ved Bjørn Kornerup.

Som Minder om den gejstlige Skiftejurisdiction, som fra Danske Lov (2—16—13, jvfr. 5—2—90) og indtil Forordningen af 5. December 1806 (§ 1) var tilsikret den danske Præstestand, findes endnu bevaret en lang Række Skifteprotokoller, som indeholder et meget vigtigt Kildemateriale. Paa første Side i en af dem (Ølstykke Herreds gejstlige Skifteprotokol 1765—1811) findes indskrevet det nedenfor aftrykte Vers, forfattet af *Jochum Frederik Zarth* († 1769), fra 1744 Sognepræst i Ølstykke og fra 1764 Provst i Herredet, der ogsaa andetstedsfra er kendt som en Mand, der gerne betjente sig af Gudernes Tungemaal¹.

Gid aldrig nogen Mand i denne Bog maa skrive
Det som tvetydigt er, og Tvistighed kand give!
Hver Proust og Præst forstaa hvad der er Ræt og Skiel!
At det gaar Skiffte Ræt og hver et Skiffte vell!

Lad Ærlighed og Ræt i alle Skiffter øves!
At ingen Faderløs og Enke skal bedrøves:
Gid hver en Skiffte-Boe fra Vaade blfer bevart!
Sampt Denne Skiffte-Bog! det ønsker

Jochum Zarth.

¹) Personalhistorisk Tidsskrift 3. R. V, 296—99.

Supplement til Liber Daticus Roskildensis.

Af C. A. Christensen.

Som bekendt hviler vort kendskab til det i 1728 brændte haandskrift af Liber Daticus Roskildensis paa tre senere historikeres udtog af dette, nemlig af Peder Olsen og Hamsfort d. y. i det 16. og Th. Bartholin i det 17. aarhundrede. Franciskanermunken Peder Olsen har i sine iøvrigt righoldige samlinger¹ kun enkelte steder i marginen anført udtog fra anniversariebogen. De er dog saa faa, at vi vilde være yderst slet stillet, om vi ikke havde Hamsforts og Bartholins arbejder at støtte os til. Hamsfort har i sine to arbejder, Chronologien og Roskilde Bispekrønike, ialt 232 notitser fra Liber Daticus, desværre kun i stærkt bearbejdet og forkortet form. Bartholin har i bind F af sine Collectanea — trykt SRD. III 265—275 — ordret udskrevet 47 notitser, altsaa betydeligt færre end Hamsfort men til gengæld i deres fuldstændige ordlyd. Dr. *Alfred Otto* har fortjenstfuldt samlet dette spredte og spredt trykte stof til en rekonstruktion af den middelalderlige anniversariebog og til det formaal yderligere gennemgaaet de Bartholinske folianter i samlingen E Don. Var. fol. 1; herved lykkedes det ham at fremdrage 19 hidtil ukendte og utrykte notitser foruden nogle udtog af anniversariebogens kalendariske del.

Hans udgave² bestaar saaledes af 232 Hamsfortske register + 66 fuldstændige Bartholinske ekscerpter af den tabte anniversariebogs obituarnotitser. Af disse 66 notitser

¹) AM. 107 8vo.

²) Alfred Otto, Liber Daticus Roskildensis. Kbh. 1933. Med hensyn til tekstforhold og tidligere tryk se p. 23—27.

er de 58 identiske med regester hos Hamsfort — men alt-
saa ordret gengivne — kun til de 8 findes ingen tilsvarende
regist hos denne. Det vil sige, at anniversariebogen i Ottos
rekonstruktion bestaar af 240 notitser. Nu er Otto klar
over og fremhæver, at dette antal ikke dækker den tabte
anniversariebogs hele omfang¹, idet gode grunde taler for,
at dette antal har været større².

Dette synspunkt kan bekræftes ved fremdragelse af et
hidtil ukendt kildemateriale, nemlig haandskriftet *Addita-
menta folio 82*, tidligere Universitetsbiblioteket, nu paa
det Kongelige Bibliotek i København. I dette bind, *Eclogæ
historiæ Danicæ chronologicæ*, der ved en nærmere be-
tragtning viser sig at være et første udkast af Bartholin
til hans berømte *Annales Ecclesiastici*, findes afskrevet
114 notitser fra *Liber Daticus Roskildensis* i fuldstændig
udskrift. En sammenligning med de hidtil kendte Bartho-
linske notitser i *E Don. Var. fol. 1*, bind F og *Annales* bind
17—19 viser, at de 61 notitser der findes i disse alle gen-
findes i *Addimenta fol. 82*. Dette kunde tyde paa, at
Addimenta fol. 82 simpelthen er forlæg for afskrifterne
i de andre Bartholinske haandskrifter, der saaledes ikke
direkte skulde gaa tilbage til *Liber Daticus Roskildensis*,
men kun indirekte gennem *Addimenta fol. 82*. Herimod
strider tilsyneladende, at 5 notitser³ samt en optegnelse
af kalendarisk karakter som Otto har fundet i bindene 10,
11 og 13, ikke genfindes i *Addimenta folio 82*. De nævnte
bind hører imidlertid til en særgruppe indenfor de Bartho-
linske samlinger, idet bind 10—13 omfatter: *Antiquitates
Danicæ*. Forklaringen paa, hvorfor netop disse udtog af
Liber Daticus ikke findes i *Addimentahaandskriftet*, giver

¹) Otto p. 24 note*.

²) Otto p. 151—52 og 188—89.

³) I virkeligheden er der 6, idet Otto har overset en notits, cf. Arh-
nung, Roskilde Domkapitels Historie p. 149 og nedenfor under 1266
12. IV.

en nærmere undersøgelse af de Bartholinske haandskrifters genesis.

Thomas Bartholin d. y. blev 1684 i en alder af 25 aar udnævnt til professor i Antiquitates¹. Og netop »antiquiteterne« viser han sin første interesse. Bind 10—13 i E. Don. Var. fol. 1 hører denne periode til. Indholdet bestaar af materialeindsamling til hvad vi vilde kalde et middelalderligt realleksikon², ordnet efter saglige begreber, f. eks. Militia, Arma, Festa, Nautica, Magica, Exules osv. Under Vestes findes den af Otto p. 35 trykte notits om fru Cecilie fra Liber Daticus. Under Res Litteraria og Ecclesiastica de sammesteds trykte notitser om hr. Jens Pedersen og om kanniken hr. Jens. Under Officia et Dignitates findes tre notitser fra Liber Daticus³. Paa grundlag af dette materiale skrev Bartholin sin berømte bog Antiquitatum Danicarum etc. der udkom 1689. Da var Bartholin dog allerede i gang med den næste store opgave⁴: at skrive kirkens historie i middelalderen. Den første stofindsamling hertil er Additamenta fol. 82. Bindet bestaar i hovedsagen af udtog og henvisninger til Hvitfeld, dernæst til andre trykte forfattere Krantz, Baronius, Bollandus, Scherer osv. og omfatter ligesom Hvitfeld tiden ca. 800—slutningen af 16. aarh. Af utrykte kilder citeres alene Liber Daticus Lundensis (recentior) og Liber Daticus Roskildensis, fra den sidste som sagt 114 notitser, samt nogle Inscriptiones fra domkirken i Roskilde. Med andre ord, mens Bartholin ved sit første arbejde kun havde interesseret sig for notitserne i Liber Daticus Roskildensis forsaavidt de gav oplysninger om kulturforhold, udskrev han i anden omgang et langt større antal notitser til belysning af kirkens historie.

¹) R. Paulli i Illustreret Dansk Litteraturhistorie I 2, p. 776 og Ellen Jørgensen, Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800, p. 139.

²) Bd. 10, 11 og 13 er udarbejdet af Bartholin, bd. 12 af Arne Magnussen efter tilsvarende synspunkter over islandske kilder.

³) Otto p. 36 og 51 og nedenfor 1266 12. IV.

⁴) Ellen Jørgensen p. 141.

Additamentabindet viser dog kun Bartholins forarbejde til kirkehistorien paa dets første stadium. Ved fortsat ekscerpering af trykte udgaver og storstilet afskrivning af utrykt materiale svulmede stoffet enormt op. Medens Bartholin endnu i *Antiquitates* kun citerer afskriftssamlinger i bd. A — brændt 1728 — udvides disse samlinger nu med bd. B—K. Ekscerptsamlingerne fra den trykte litteratur — der ifølge sagens natur oprindeligt maa have været udskrevet paa sedler — kunde ikke længere rummes i Additamentabindet. I stedet for dette, der som sagt omfattede hele tiden fra ca. 800—16. aarh., anlægges nu 9 annalbind, hvert omfattende 100 aar; disse bind er et kronologisk ordnet repertorium til saavel den trykte litteratur som til afskriftssamlingerne i bindene A—K. Herved var Additamentabindet med dets hovedvægt paa Hvitfeld bleven forældet, og det meste af dets indhold kunde kasseres. Dog ikke alt, for eks. ikke notitserne fra *Liber Daticus Roskildensis*. Disse er alle overstreget, hvad der sikkert betyder at de paa ny er bleven udskrevet paa sedler og paa grundlag af dette seddelmærkemateriale er indførelserne i de nye bind sket. En del indførtes i annalbindene 17—19, omfattende tiden 1000—1300, en del i afskriftssamlingen F, men en del — 53 af de oprindelige 114 notitser — optages ikke. Maaske har Bartholin kasseret dem som betydningsløse, snarere er de dog bortkommet ved en fejltagelse, idet Bartholin flere gange ses at citere Hamsforts udtog af notitser fra *Liber Daticus*, som i deres fuldstændighed findes udskrevet i *Additamenta*¹. At han i nogen grad har mistet overblik over sit stof er forklarlig i betragtning af, at hans samlinger i løbet af faa aar — han døde allerede 1690 — svulmede op til at omfatte mere end 30 haandskrevne folianter².

¹) Nemlig 1241 28. IX; 1279 2. VII; 1282 27. VIII; 1283 17. X; 1286 21. XI; 1289 28. IV.

²) Foruden nogle nu tabte bind findes 27 bind i samlingen E Don. Var. fol. 1; 7 bind i *Additamenta* fol. 82—88. De førstnævnte bind er en gave til Universitetsbiblioteket fra Bartholins sønnedatter 1762, de

Additamenta fol. 82 er da ikke alene righoldigere, men ogsaa forlæg for afskrifterne i bd. F og i annalerne bd. 17—19. Som helhed er der dog ingen større forskel i læsemaade i de to tekstforlæg. De forskelle, der findes, er anført nedenfor. Af principiel interesse er Bartholins bemærkning til notitsen 1399 15/8. I bind F p. 117 findes udfor denne notits tilføjet med Arne Magnussens haand: adde CCC. illius enim circiter temporis scriptura est in Codice hoc loco. Otto mener, at der af dette fremgaar, at Arne Magnussen har sammenlignet Bartholins afskrift med originalen, hvilket som han siger bestyrker os i vor tillid til afskriften¹. Af Additamenta fremgaar dog, at Bartholin ligefrem har stillet et konkret spørgsmaal, hvis besvarelse har krævet et eftersyn af den originale notits². Arne Magnussen har gjort dette, men han har ikke sammenlignet alle de afskrevne notitser, men kun denne med originalen. Dette følger nemlig af et andet forhold. Bartholin ses meget hyppigt at begaa den lapsus under afskrivningen af en bestemt maanedes notitser at henføre kalendas-angivelserne til den maaned, hvorunder notitsen stod, i stedet for som rigtig til den efterfølgende. Jens Grands dødsdag opgives saaledes som 4. kal. Maii i stedet for som rigtig 4. (eller 3.) kal. Junii³. Ingen af disse fejl i Additamenta er rettet i de senere afskrifter, men heraf følger, at disse ikke kan være sammenlignet med originalen, thi saa vilde givetvis en del af disse aabenlyse fejl være bleven rettet.

Med det nye stof er der mulighed for at tage stilling til

.....
sidstnævnte stammer ifølge samlingens haandskrevne katalog fra en gave af professor Møllmann († 1778). Af disse er 82 ovenfor omtalt, 83—85 er renskrift af *Annales*, 86—87 renskrift af *Antiquitates*, og 88 renskrift af bind 14 i E Don. Var. og omfatter den af Bartholin paa grundlag af sit store materiale udarbejdede kirkehistorie indtil 1024, et for sin tid fremragende arbejde. Begge samlinger findes nu paa det Kongelige Bibliotek.

¹) Otto p. 95 note 189.

²) Se nedenfor under 1399 15. VIII.

³) Otto p. 69, cf. p. 25 og nedenfor under 1408 22. V.

det omdiskuterede spørgsmaal om omfanget af den tabte Liber Daticus Roskildensis. *Arhning* har hævdet, at selv Hamsforts 232 register kun giver en brøkdel af originalens notitser, idet han med en henvisning til Liber Daticus Lundensis mener, at originalen har haft mindst 3 gange saa mange notitser som Hamsfort har. Efter hans mening har Hamsfort — ligesom Bartholin — oversprunget alle notitser uden aarstal¹. Derimod var *Ellen Jørgensen* af den opfattelse, at man 1274 ved anlæggelse af den nye anniversariebog ved Roskilde kapitel i det væsentlige har undladt at tage hensyn til de fleste af de notitser af nekrologisk karakter, som har været at finde i kapitlets ældre necrologium².

Hendes skøn maa ramme det rigtige af følgende grunde. Bartholin indleder Additamentabindet med et afsnit: *Primordia. Incerti temporis*. Under dette afsnit opfører han bl. a. alle notitser fra anniversariebogen uden aarstal, men i den rækkefølge de stod i originalen, d. v. s. efter maanedsdagen. Disse notitser er dog, sammenlignet med hvad der maa have staaet i et ældre necrologium, saa faa, at der heraf maa sluttet, at anniversariebogen 1274 ikke kan have haft ret mange notitser af den art. At Bartholin skulde have foretaget et udvalg blandt de udaterede notitser er lidet sandsynligt i betragtning af de gennemgaaende lidet kendte personer, disse nævner.

Til det samme resultat leder en statistisk betragtning. Peder Olsen har ca. 30 gange anført udtog fra gavebogen³. Hvis Hamsforts 232 register nu kun gengav en tredjedel af originalens omfang, maatte man vente, at Peder Olsen havde adskillige udtog som var forskellig fra Hamsforts. Men alle hans udtog falder sammen med Hamsforts. Og Bartholin har i *Addimenta* 114 udtog og i *Antiqvitates* 6, ialt 120, af hvilke de 92 falder sammen med Hamsfort,

¹) Om Roskilde Gavebog. Fra Københavns Amt 1934, p. 382—83.

²) Hist. Tidsskr. 10. rk. II, 662—63.

³) Citeret i noterne i Ottos udgave.

mens 28 ikke findes blandt Hamsforts 232 regester. Efter dette forhold maa man være berettiget til at skønne, at originalen har haft ca. 330 notitser. Af disse kendes de 120 i fuldstændig ordlyd fra Bartholin, 140 alene fra Hamsfort, ca. 70 er gaaet tabt; til 45 af disse faar vi indirekte kendskab gennem de af Otto trykte anniversarie- og distributionslister fra omkr. 1460¹.

Ved udgivelsen af de i deres fuldstændige form hidtil ukendte 53 nye notitser fra *Additamenta* fol. 82 er fulgt samme principper, som Otto har anvendt i sin udgave. Da de her trykte notitser kun kan benyttes i forbindelse med hovedudgaven, er der taget afstand fra at genoptrykke de til originalnotitserne svarende Hamsfortske regester; i noterne er der her henvist til Ottos tryk og dermed tillige til hans eventuelle noter. Til de nye notitser, der er uden aars-tal, er der i spids parentes tilføjet det aar eller det tidsafsnit, indenfor hvilket de maa være affattet; i noterne er der gjort rede for grundene hertil. Ved de obituarnotitser fra 12. aarh., hvortil der svarer notitser i Lundekapitels necrologium, er den parallelle tekst fra dette anført under teksten. Teksten i Otto er endvidere sammenlignet med teksten i *Additamenta*; afvigende læsemaader er anført ligesom foliosiden i *Additamenta* fol. 82 er angivet i marginen.

8. V. (Omkr. [VII Id. Maj].
1090) f. 41v.

Obiit Sveno Magnus rex Danorum filius Estridis regine sororis Kanuti Senis MLXXIIII. qui ecclesiam Roskildensem in multis dotavit, et regina Margareta, qve contulit fratribus bona qve habuit in Gythingæhæræth, quorum anniversarium fiat celeberrime cum IX. lectionum vigiliis, quibus et misse quam dicat unus canonicus, aperto ciborio, intersint una cum scolariibus choralibus, omnes beneficiati in ecclesia Roskildensi tunc presentes = Otto 37—38].

¹⁾ Otto p. 151—52.

*NB. Eo die non obiisse, sed anniversarium eorum celebrari*¹.

9. VIII. (Før V. Id. Aug.
1123) f. 4v.

Ob. Richardus prepositus².

24. V. (1124)
f. 4r. *ad Otto 38: Aarstallet 1125 findes ikke i Additamenta.*

9. VIII.
(1135-39)
f. 4v.

V. Id. Aug.

Ob. . . . Findarus diachonus huius ecclesie canonicus³.

¹) Den indenfor parentes trykte tekst har tidligere været udgivet af Langebek, SRD. III, 265, og af Otto efter Bartholin F. Alligevel er notitsen her undtagelsesvis genoptrykt efter Bartholin, Additamenta 82, dels fordi der her findes en tilføjelse af Bartholin, der ikke findes i F, dels fordi udgiveren af dette supplement i en samtidig afhandling andetsteds mener at kunne paavise, at de dele af notitsen der er kursiverede, er af langt yngre oprindelse end notitsen om dronning Margrete, der alene kan antages at være original, medens det øvrige antageligt er affattet engang i 15. aarh. Dronning Margrete maa være Harald Heins Hustru, der maa være død efter bisp Svend Normands (ca. 1073—1088) udvidelse af præbendernes antal ved Roskilde kapitel til femten, se omtalte afhandling: Estrids og Dronning Margretes gaver til Roskilde kapitel.

²) Herefter følger under samme dag notitsen om Findor, cf. efterfølgende notits. — En Ricardus prepositus nævnes alene i det brudstykke af den ældgamle liste over Roskilde kirkers benefactors, som Stephanus aftrykker efter en afskrift fra 13. aarhundrede, Saxo (1644), Prolegomena p. 11, Otto p. 166—67. I denne liste nævnes han umiddelbart efter bisp Svend, død 1088. Han omtales derimod ikke i Necrologium Lundense, hvoraf man med rimelighed kan slutte, at hans dødsaar ligger forud for 1123, fra omkring hvilken tid domkapitlerne i Lund og Roskilde stod i broderskabsforbindelse med hinanden, cf. Weibull, Necrologium Lundense, Indledning LXI. Hermed stemmer ogsaa, at han stod opført før Findor, hvis dødsaar palæografisk kan bestemmes til 1135—39, cf. ndf.

³) Forud gaar notitsen om provst Richard, cf. ovf. Den korresponderende indførsel i Necrologium Lundense er af Weibull palæografisk bestemt til at være sket i tiden 1135—39, cf. Indledning L—LII og LXIII.

20. X. XIII. Kl. Nov.
(1145-70) Ob. Liudgerus huius ecclesie canonicus¹.
f. 5r.
24. VII. IX. Kl. Aug.
(ca. 1158) Ob. magister Arnfastus huius ecclesie canonicus².
f. 4v.
5. X. III. Non. Oct.
(ca. 1158) Ob. Hermannus huius ecclesie prepositus³.
f. 4v.
2. VII. VI. Non. Jul.
(c. 1170) Ob. Livo Roskildensis canonicus, monachus et sacer-
f. 91v. dos professus sancte Marie in Ringstadis . . .⁴.

Necrologium Lundense.

9. VIII. Obiit Findor diaconus. Roskildensis canonicus.
20. X. Obiit Liuthgerus diaconus et canonicus sancti Lucii.
24. VII. Obiit Arnfastus canonicus sancti Lucii.
5. X. III. Non. Octobris (= 4. X.) Anniversarius Hermanni pre-
positi sancti Lucii.

¹) Herefter følger notitsen om provst Tyge, død i tiden 1203—07, cf. ndf. — Ludgers dødsfald er i Necrol. Lund. indført i tiden 1145—70, cf. Weibull I. l. Ligeledes indført i Liber Daticus Lundensis, Weeke p. 268. En kannik Luitgerus nævnes ovf. i den i note 2 omtalte velgørersliste. Maaske den samme. Dog nævner Necrologium Lundense fra samme tid en anden Roskilde kannik Ludger, hvis dødsdag var 16. nov., Weibull p. 104 = Weeke p. 291. En tredje kannik af samme navn og fra samme tid men med dødsdag 25. marts nævnes i Liber Daticus Lundensis, Weeke p. 71.

²) Hans dødsfald er i Necrol. Lund. indført i tiden 1145—70. Titlen magister gør det temmeligt sandsynligt, at han og ikke den under 25. juli afdøde presbyter Arnfast, kannik i Roskilde (Weibull p. 83 og Weeke p. 185) er identisk med den »Arnfastus . . . scholæ ministerio functus« om hvem Saxo fortæller, at han døde efter tre maaneders sygeleje som straf for at have krænket bisp Vilhelms gravfred i forbindelse med gravlægningen af bisp Asser (død 1158 18. april); Saxo (1931) p. 321, cf. Weibull p. 83 note 4.

³) Herefter følger notitsen om provst Salomon, cf. ndf. p. 368. — Hermans dødsfald er indført i Necrol. Lund. af »yngste haand«, d. v. s. i tiden 1145—70, og omtales ligeledes af Saxo i forbindelse med bisp Assers gravlæggelse, cf. foregaaende note. Hans efterfølger provst Saxo nævnes første gang ca. 1161, da han af Absalon sendes til Frankrig for at hente abbed Vilhelm til Danmark, Gertz, Vitæ Sanctorum 320—21.

⁴) Herefter notitsen om bisp Trued af Reval, død 1279, se ndf. —

12. I. Pridie Id. Jan.
 (ca. 1190)
 f. 4r. Ob. Emerus Magni regis Waldemari capellanus et
 huius ecclesie canonicus¹.
23. X. X. Kl. Nov.
 (ca. 1194)
 f. 5r. Ob. prepositus Abraham huius ecclesie canonicus².
5. X. III. Non. Oct.
 (ca. 1200)
 f. 4v. Ob. . . . Salomon Lundensis prepositus et huius ec-
 clesie canonicus³.

Livo nævnes ligeledes i den ovf. under Richardus prepositus omtalte velgørerliste, her opført mellem Boso og Isak. Bosos død mindedes i Lund den 22/2. Weibull p. 57, Weeke p. 41. Hans dødsfald er i Nekrologiet indført af »yngste haand«, altsaa i tiden 1145—1170. Isak og Livo mindedes derimod ikke i Lund, deres dødsfald ligger derfor sandsynligvis efter 1170, da broderskabsforbindelsen med Lund hørte op.

¹) Omtales som kong Valdemars kapellan i breve af 1175 25/6 og 1180 6/3. I 1183 21/3 nævnes han som kong Knuds kapellan. I et udateret brev fra omkring samme tid skænker kong Knud ham for de tro tjenester, som han har vist ham og faderen gods i Sabro, hvilket gods Emer derefter ifølge Ømbogen 5 aar før sin død skænkede klostret i Øm, Gertz, SMD. II 168.

²) En kannik Abraham deltog som udsending fra kapitlet i Roskilde i kirkemødet 1187 el. 1188 i juli maaned, Ribe Bispekrønike, Kirkeh. Saml., cf. Rep. nr. 52. Da Andreas Sunesen i et udateret brev til Æbelholt kloster fra omkr. 1194, SRD. VI, 144 kaldes provst i Roskilde, hvad han imidlertid paa grund af sin alder, født ca. 1167, næppe kan have været ret længe, har Abraham antagelig været hans forgænger som provst. I Absalons testamente nævnes Tyge som provst i Roskilde, Erslev, Testamenter 3 nr. 2.

³) Forud gaar notitsen om provst Herman, cf. ovf. ca. 1158. — Omtales sidste gang som provst i Lund 1196 21/3 i privilegiet til Guldholm, SRD. 324, Hasse I p. 104. Nævnes i Necrologium Lundense som provst i diakonlisten, Weibull p. 122. Højst ejendommelig nævnes han i Liber Daticus Lundensis under samme dag og paa denne maade: »III Non. Oct. Obierunt Et Salomon huius ecclesie canonicus«, Weeke p. 254. Det sjældne navn og den fælles dødsdag borger for at det maa dreje sig om samme person. Ifølge Weeke er hans navn indført i Lunde gavebog af en haand fra slutningen af 12. aarh.

21. III. XII. Kl. April
1201 f. 68v. Ob. Absalon Lundensis archiepiscopus¹.
29. VII ????
f. 4v. (1206) *ad Otto 41*: (ubi manu recentiori additum): *Addimenta har*: Hic manu recentiori sequentia adscripta.
20. X. XIII. Kl. Nov.
<1203-07>
f. 5r. Ob. . . . Prepositus Thoko huius ecclesie canonicus².
31. V. 1225
f. 75v. *Ad Otto 45*: Syundo læs Svundo.
22. IV. 1231 X. Kl. Maij.
f. 77v. Ob. Ethlæ, qve altari contulit VIII. marchas argenti M. C. C. XXXI³.
11. IX. 1239 III. Id. Sept.
f. 77v. Ob. magister Petrus frater Remberti huius ecclesie canonicus. M. CC. XXXIX⁴.
28. IX. 1241 IIII. Kl. Oct.
f. 79v. Ob. prepositus Petrus filius Ingvari. M. CC. XLI⁵.
12. I. 1242 *ad Otto 46*: Ecclesiæ Roskildensis læs huius ecclesie
f. 80r. *efter Decanus tilføj* M. CC. XL. secundo.
24. I. 1242 *ad Otto 47*: eiusdem Ecclesiæ læs: huius ecclesie *efter*
f. 80r. *Cantor tilføj*: M. CC. XLII.

¹) Cf. Otto 41 efter Hamsfort.

²) Forud gaar notitsen om Ludger cf. 20. X 1145—70. — Provst Tyge omtales i Absalons testamente 1201 f. 21/3, Erslev, Testamenter 3 nr. 2. Han skænkede iflg. Sorø gavebog SRD. IV, p. 483 gods til klostret i kong Valdemars regeringstid og da Andreas Sunesen var ærkebisp. Begravet i Sorø, SRD. IV, p. 543 og 554. Hans efterfølger provst Peder opholdt sig 1208 marts, Bull. Dan., p. 62, ved kurien.

³) Er sikkert identisk med den Edele, som var gift med marsken Jens, † 1212, søn af Esbern Snare, og derefter med Asser Julianesen, SRD. IV. 543. Begravet i Sorø, SRD. IV. 554. Otto p. 46 efter Hamsfort.

⁴) Otto p. 46 efter Hamsfort.

⁵) Otto p. 46 efter Hamsfort og Bartholin 19, ligeledes efter Hamsfort.

2. IV. 1244
f. 80r. *ad Otto 47*: Harpestreng læs Harpæstreng.
19. V. 1246
f. 80r. XIII. Kl. Iun.
Ob. felicis recordationis dominus Iacobus Sunonis filius M. CC. XLVI. qvi de villa Ostæthæ prebendam unam fecit, et duos mansos terre in Auhæthør ad vinum contulit ad celebrationem divinorum per dyocesim Roskildensem¹.
1. I. 1255
f. 85r. Kl. Jan.
Ob. Petrus Sibilla huius ecclesie canonicus anno domini M. CC. LV. qvi contulit ad anniversarium suum celebrandum fundum unum sine domibus situm iuxta portam sancte Clare ad meridiem².
20. I. 1255
f. 85r. XIII. Kl. Febr.
Ob. Petrus Rufus huius ecclesie canonicus. M. CC.LV³.
11. IV. 1264
f. 88r. III. Id. Apr.
Ob. Nicholaus Iurussun huius ecclesie canonicus M. CC. LXIII. qvi construxit et dotavit altare inter altare sancti Andree et sancti Thome⁴ de bonis suis patrimonialibus in Herslef et Ferslef⁵.
13. VI. (ca.
1264–80)
f. 4v. Id. Iun.
Ob. Petrus Iurussun canonicus huius ecclesie⁶.
- ¹) Otto p. 47 efter Hamsfort; note 30 efter Peder Olsen.
²) Otto p. 49 efter Hamsfort. — Da Clara klostret først oprettes 1256, stammer stedsbetegnelsen sikkert fra affattelsen af Liber Daticus i aaret 1274.
³) Otto p. 49 efter Hamsfort.
⁴) Hamsfort har misforstaaet denne notits Nicolaus Iurissun qvi construxit et dotavit aram Divorum Andreae et Thomae; tre altre bliver derved reduceret til eet. Saaledes derfor ogsaa Arhning, Rosk. Kap. Hist. p. 146—47, cf. ogsaa p. 171—72. Men st. Andreas- og st. Thomas altrene opføres da ogsaa hver for sig i Kapitlets Jordebog 1568, AM. 876 4° p. 308 og 312.
⁵) Otto p. 50 efter Hamsfort.
⁶) Søn af Iuris Stigsen, dræbt 1246, cf. Adelsaarb. 1893 p. 155. Han nævnes i al korthed i Genealogia Absalonis. SRD. IV. 547 og i skjold-

12. IV. 1266 II. Id. Apr.
Barth, 13
p. 32¹. Ob. Nicholas Pætersun qvondam camerarius. M. CC.
LXVI².
14. II. (1267) XVI. Kal. Marcii.
f. 4r. Ob. domina Ingeburgh de Kalendæburgh³, qve con-
tulit unum mansum terre in Hærthinglæsø⁴ ad altare
beate virginis⁵.
30. VII. 1270 III. Kl. Aug.
f. 86v. Ob. Michael canonicus et cantor huius ecclesie M. CC.
LXX. qvi ad anniversarium suum dedit unum fun-
dum situm inter curiam Johannis Niøclæsun et cu-
riam Claus Bryggæræ parochie s. Olavi⁶.
- 1274 f. 91r. *Anno 1274 confectum Librum Daticum Roskildensem,
licet multa postea adscripta⁷, indicant hec in proemio
(derefter = Otto 32 l. 2 f. n. til 33 l. 19 f. o.).*

friisen i Ringsted, Danm. Kirker V. 144. Ovennævnte kannik Niels Iurissen, † 1264, og hr. Tyge Iurissen, der var gift med Cecilie, datter af Jon Litle, cf. Dipl. Dan. 2. rk. VI nr. 91, og døde 1280 29/3, er de eneste af hans søskende, hvis dødsaar er bekendt. Notitsen er derfor sat til omkr. denne tid. Naar Otto p. 54 note 50 gør Tyge Iurissen til provst i Roskilde, beror det paa en forveksling med provst Tyge, død ca. 1203—07, cf. oyf. p. 369.

¹) Cf. indledningen p. 360 og Arhning, Roskilde Domkapitels Historie p. 149 note 46.

²) Otto p. 50 efter Hamsfort.

³) Ingeborg var datter af Esbern Snare, gift med Peder Strangesen († 1241). Hun var modstander af den Christofferske linie, blev for-drevet 1262 og døde 1267 i Slesvig, cf. Ellen Jørgensen, Annales Danici p. 118, 119, 166, 208. Hun er uden tvivl identisk med den fru Ingeborg, der nævnes i distributionslisterne fra 15. aarh., cf. Otto p. 212, 136, 152.

⁴) Herringløse, Sømme hrd.

⁵) Se nedenfor under 1322 21. I.

⁶) Otto p. 51 efter Hamsfort.

⁷) Blandt det meget senere tilføjede er sikkert den beregning over Roskildes beliggenhed, maalt i mil, i forhold til Rom og Jerusalem, trykt Otto p. 32, cf. N. E. Nørlund: Danmarks Kortlægning I, p. 15. Det samme gælder antageligt om den astrologiske tabel over uheld-bringende dage og timer, Otto p. 34.

2. VII. 1279 VI. Non. Jul.
f. 91v. Ob. Thrugotus episcopus Revaliensis quondam
huius ecclesie canonicus. M. CC. LXXIX¹.
27. VIII. VI. Kl. Sept.
1282 f. 93v. Anno domini. M. CC. LXXXII. circa meridiem ex-
usta est hec ecclesia².
17. X 1283 XVI. Kl. Oct.
f. 93v. Ob. dominus Jacobus Syoburgh archidiaconus huius
ecclesie anno domini. M. CC. LXXXIII³.
21. XI. 1286 XI. Kl. Dec.
f. 93v. Anno domini. M. CC. LXXXVI. interfectus est rex
Ericus in Fynthorp in Iutia⁴.
30. IX. 1288 *ad Otto 57: Additamenta 82 har Aubølæ i stedet for*
f. 93v. *Nybølæ; saaledes ogsaa oprindelig i Bartholin F, men*
her senere rettet til Nybølæ.
23. IV. 1290 IX. Kl. Maii.
f. 93v. Ob. episcopus Ingvarus anno domini. M. CC. XC⁵.
9. VI. (1290 V. Id. Iun.
el. senere) Ob. domina Cecilia mater domini Iohannis archiepi-
f. 4v. scopi Lundensis, in cuius anniversario distribuentur
due marche per procuratorem sex canonicorum eius-
dem⁶.

¹) Otto p. 54 efter Hamsfort. — Forud gaar notitsen om Livo, cf. ovf. (e. 1170).

²) Otto p. 55 efter Hamsfort og Bartholin 19.

³) Otto p. 55 efter Hamsfort.

⁴) Otto p. 56 efter Hamsfort og Bartholin 19 efter Liber Daticus Lundensis med dagsangivelse fra Liber Daticus Roskildensis.

⁵) Otto p. 57 efter Hamsfort.

⁶) Cecilie var søster til Peder Bang, biskop af Roskilde 1255—77; hun var gift 1. gang med en ridder, hr. Thorben, med hvem hun havde sønnen Jens Grand, 2. gang med Oluf Torkildsen. Hendes dødsaar er ubekendt, men kan tidligst være indtruffet 1290, da hendes søn 1290 15. marts fik pavelig stadfæstelse som ærkebiskop, cf. Dipl.

28. IV. 1290 IIII. Kl. Maii.
f. 93v. Ob. Iohannes archiepiscopus anno domino. M. CC. XC., qvi contulit mense canonicorum curiam suam in Kattinge¹, ex qva ad anniversarium suum administrabuntur due marche annuatim².
26. VI. 1291 ad Otto 58: efter Magister tilføj: Iohannes.
f. 96v.
4. VIII. 1307 II. Non. Aug.
f. 100v. Anno domini M. CC. VII. obiit valentissimus ille plenus dierum et bonorum operum, dominus Ioon Litlæ iunior, alterius Ioon Litlæ filius³, qvi dedit mense canonicorum Roskildensium qvinqve quartas terre in Møn⁴.
21. I. 1322 XII. Kl. Febr.
f. 106v. Anno domini. M. CCC. XXII. obiit Petrus Wæthær armiger, filius domini Absolonis Nicholai, qvi contulit decem solidos terrarum in censu, in Rethinggæ⁵, ad altare qvod pater suus supradictus construxit in ecclesia beati Lucii Roskildensis ex parte aqvilonari altaris beate Marie virginis⁶. Cuius vicarius tenetur ad

Dan. 2. rk. III nr. 393—98. Hendes navn nævnes ikke i de senere distributionslister, Otto p. 113—150.

¹) Herslev s., Sømme hrd.

²) Otto p. 58 efter Hamsfort og Bartholin 19 efter Hamsfort og regest efter Liber Daticus Roskildensis.

³) Det er altsaa ikke en fejl af Hamsfort at skrive: alterius Ioon Litle filius, cf. Otto p. 63 note 74. Ion Ionsen Litle var søn af Ion Regmodsen, der tilhørte en sidelinie af Galenslægten med tilnavnet Litle, cf. Adelsarb. 1893 p. 152.

⁴) Otto p. 63 efter Hamsfort.

⁵) Renge, Stevns hrd.

⁶) Cf. ovf. under 1267 14. II, hvor en gave paa 1 bol i Herringløse af fru Ingeborg af Kalundborg til Fruealtret omtales. Dette var altsaa beliggende i nærheden af Absalon Nielsens alter, hvilket igen i en notits af 1312 28. I, Otto p. 66, angives at ligge »ad parietetem septentrio-

anniversarium ipsius Petri annuatim iii. marcas denariorum, duas inter canonicos in choro, et unam inter pauperes distribuendo¹.

3. X. 1329 V. Non. Oct.
f. 106v.

Anno domini M. CCC. XXIX. obiit dominus Iohannes Ulfsthorp canonicus ecclesie Roskildensis, qvi contulit fabrice ecclesie integrum oppidum, quod dicitur Ulfstorp², in Hornshæreth, ita qvoad anniversarium suum qvolibet anno decem marche denariorum de dictis bonis dabuntur, videlicet canonicis in vigiliis et missa existentibus tres marche denariorum, item vicariis perpetuis et non perpetuis ii. marche denariorum. item pauperibus scolaribus i. marcha denariorum. item communiter aliis pauperibus due marche denariorum. item pro triginta missis per privata altaria dicte ecclesie dicendis due marche denariorum. reliqva reddituum cedant fabrice ecclesie³.

24. III. 1330 *ad Otto 71: Hynd læs Hijnd.*
f. 106v.

nalem ecclesie». -- Det eneste alter, der i kapitlets jordebog 1568 ejer gods i Herringløse, er Altare Primæ, blandt hvis fem gaarde der sidst nævnes en gaard i Herringløse med en kornskyld paa 4 p. (AM. 876 4° p. 329). Dette er i Herringløse den normale afgift af et bols jord, cf. 1331. 23. IV, Otto p. 72, hvor et bol i Herringløse henlægges til en aartid. Afgiften af dette er ifølge anniversarielisten 4 pund korn, Otto p. 115, og i jordebogen 1568 (p. 234) findes der, hvor dette gods skal søges, under Portiones, en gaard i Herringløse med en afgift paa 4 pund korn. Alterets navneforandring skyldes antageligt provst Henriks datering af et «altare beate virginis in medio ecclesie», cf. ndf. 1342 19. V. og Arhning p. 172—76.

¹) Otto p. 68 efter Hamsfort.

²) Forsvunden landsby, omtales som øde i 1472, cf. Rep. 2. rk. nr. 3164.

³) Otto p. 71 efter Hamsfort.

17. I. (?) XVI. Kl. Febr.
1331 f. 109v. Ob. dominus Pippre canonicus huius ecclesie, anno domini, M. CCC. XXXI¹.
30. 10. 1334 III. Kl. Nov.
f. 109r. Anno domini M. CCC. XXXIII. obiit Iohannes dictus Slauløsæ canonicus et cantor ecclesie Roskildensis, qvi contulit ad fabricam ecclesie eiusdem sex oras terre in Snalstorp², dimidiam marcam terre in Stærkinggæ³, decem et novem solidos terre in Hwalpsisø sundræ⁴. Item psalterium chori novum cum nota, et pulcram arcam ligneam. Item iumenta⁵.
13. II. 1335 Id. Febr.
f. 109v. Anno domini M. CCC. XXX. qvinto, obiit Bondo Strangonis sacerdos canonicus Roskildensis, postea monachus in Sora, qvi dedit ad distribuciones chori dimidium bool in Kundæløse⁶, de qvibus procurator e(a)rundem⁷ dabit ad anniversarium suum. ii. solidos grossorum Turonenses inter canonicos, sex vero Turonenses inter pauperes distribuendos⁸.
19. V. (1342) XIII. Kl. Iun.
f. 4r. Ob. magister Henricus de Nestwed huius ecclesie prepositus, qvi fundavit altare beate virginis et dotavit, qvod est in medio ecclesie⁹. Cuius vicarius suum anniversarium faciet annuatim cum i. marca argenti. Cuius iii. solidi grossorum inter canonicos distribu-entur. iii^{or} solidi sterlingorum perpetuos inter vica-

¹) Otto p. 72 efter Hamsfort. Hamsfort har: XVI Kl. Iunii 17. V.

²) Snostrup, Ølstykke hrd.

³) Sterkende, Tune hrd.

⁴) Kirke Hvalsø, Volborg hrd.

⁵) Otto p. 73 efter Hamsfort.

⁶) Kyndeløse, K. Hyllinge s., Volborg h.

⁷) e(a)rundem] eorundum *ms.*

⁸) Otto p. 73 efter Hamsfort.

⁹) Magne Imaginis alteret, cf. Arhning, Rosk. Domk. Hist. p. 172.

rios et alios vicarios qvi anniversario suo interfuerint, unus solidus sterlingorum inter pauperes scolares: et pro uno solido sterlingorum misse pro anima sua celebrantur¹.

16. VIII.
1343 f.112r.

XVII. Kl. Sept.

Anno domini M. CCC. XLIII obiit magister Petrus Strangonis, cantor huius ecclesie².

6. II. 1345
f. 112r.

VIII. Id. Febr.

Ob. dominus Hermannus Iurstorp huius ecclesie canonicus anno domini M. CCC. XL quinto. qvi contulit ecclesie septem oras cum dimidio solido terrarum in Høngæ³ in Løwæhæreth, ita qvod dimidia pars redituum fabrice e(cclesie)⁴ cedat, et alia dimidia pars pro anniversario suo annuatim faciendo. Item eidem ecclesie curiam suam in Herslef⁵ in Løwæhæreth sitam, cui adiacent octo solidi terrarum in censu cum silvis et omnibus suis pertinentiis. ita qvod familia predictorum bonorum in Høngæ et Herslef silva utatur pro cremalibus edificiis et sepibus. ac redditus omnes ipsorum octo solidorum terrarum inter pauperes scolares et alios tempore anniversarii sui per procuratorem fabrice ecclesie eiusdem fideliter distribuantur⁶.

1) Provst Henrik gjorde testamente i Lund 1342 17/5, Erslev, Testamenter 85 nr. 41. I Næstved kloster mindedes han af ubekendt grund 10. april, SRD. IV 293. Men denne angivelse maa vige for den i Liber Daticus sammenholdt med testamentet. Hans dødsaar maa derfor være 1342 og ikke 1343 som Arhning, p. 172 note 172 antager. — Provst Henrik nævnes i distributionslisterne, Otto p. 124, 136 og 149.

2) Otto p. 76 efter Hamsfort.

3) Høng.

4) e(cclesie)] eius *ms.*

5) Herslev.

6) Otto p. 76 efter Hamsfort.

10. IX. IIII. Id. Sept.
(1350) f. 4v. Anniversarium domini Iacobi¹ episcopi de bonis in Rørbek² et Udlærche³, de duobus solidis grossorum per procuratorem fabrice.
2. X. 1358 VI. Non. Oct.
f. 116r. Anno domini M. CCC. qvinqvagesimo octauo obiit dominus Petrus Thorwordi canonicus huius ecclesie, qvi contulit fabrice duas curias x. solidorum terrarum in censu in Tynngethorp⁴. ita quod de dimidietate reddituum fiat anniversarium suum annuatim. reliqua dimidietas cedat fabrice. Sepultus est in sepulchro cum avunculo suo preposito Skyelmero⁵.
30. XI. 1359 *ad Otto 80*: Gunnarus Additamenta har narus⁶.
f. 116r.
13. IX. 1360 Id. Sept.
f. 116r. Anno domini M. CCC. sexagesimo obiit Michael de Ringstadis cantor huius ecclesie, qvi contulit altari beati Michaelis⁷, quod est in ecclesia beati Lucii Roskildis duas tabernas Ringstadis in foro sitas, et bona sua patrimonialia in Mulsthorp⁸ in Ringstæthæreth sita, videlicet duas curias, quarum una habet sex oras terrarum in censu, et alia septem solidos cum dimidio terrarum in censu. patellam suam braxatoriam cum doliis. duos boves. duas vaccas, librum missalem integrum de toto auro, et partem libri missalis de novo scriptam. ita quod vicarius altaris eiusdem faciet anniversarium suum de tribus solidis grosso-

¹) Bisp Iacob gjorde testamente 1350 i maj maaned, Erslev, Testamenter 100 nr. 45. Aartiden omtales heri.

²) Snostrup s., Ølstykke hrd.

³) Udlejre, Ølstykke s. og hrd.

⁴) Tingerup, Merløse hrd.

⁵) Otto p. 79 efter Hamsfort.

⁶) Lakunen sikkert udfyldt ved konjektur i Collectanea F.

⁷) Cf. Arhning p. 147.

⁸) Mulstrup, Nordrupøster s., Ringsted hrd.

rum annuatim, duobus scilicet solidis grossorum inter canonicos, uno solido sterlingorum inter vicarios perpetuos et non perpetuos, uno solido sterlingorum inter presbyteros, et qui die anniversarii sui missas dixerint, et residuo solido sterlingorum inter pauperes distribuendis¹.

7. II. 1362
f. 118v.

VII. Id. Febr.

Anno domini M. CCC. LX. secundo, obiit Iohannes Bernardi canonicus et sacrista huius ecclesie, qui contulit ipsi ecclesie bona sua in Walby² in parochia Thors-
torp in Litlehæreth sita, sub hac spe, quod de dimidietate reddituum bonorum eorundem fiat anniversarium suum annuatim. Reliqua vero dimidietas cedat fabrice. ita quod de utraque dimidietate per procuratorem fabrice in suo anniversario pro missis dicendis solidus sterlingorum erogetur. Item ad altare beati Martini³ in dicta ecclesia contulit unam curiam in parochia beati Laurentii, de qua rector ipsius dabit ii. solidos sterlingorum annuatim inter perpetuos et non perpetuos, qui anniversario suo interfuerint. distribuendos⁴.

11. VI. 1363
f. 118v.

ad Otto 82: unam pernam lardi; Additamenta
nam lardi⁵.

16. IX. 1368
f. 117v.

XVI. Kl. Oct.

Anno 1368. obiit Olavus Iohannis cantor Roskildensis, vi^{tus} in dignitate illa. Cuius anniversarium facere debent abbas et conuentus Ringstadensis per viginti quinque annos, annuatim videlicet de duobus solidis grossorum in ecclesia Roskildensi, pro libris suis de

¹) Otto p. 81 efter Hamsfort.

²) Taastrup-Valby i Smørum hrd.

³) Arhning p. 152—55.

⁴) Otto p. 81 efter Hamsfort.

⁵) Lakunen er uden tvivl udfyldt ved en sikkert rigtig konjunktur i Collectanea F.

iure, quos ab eo emerent, prout in literis dictorum abbatis et conuentus in cista capituli repositis continetur. Apud ianuam in cymeterio curie cantorie annexae, in qua moriebatur, sepultus est¹.

18. X. 1368
f. 117v. *ad Otto 85: Writsløse, Additamenta har Writløse.*

9. X. (1375) VII. Id. Oct.
f. 5r.

Sollemne anniversarium pro domino rege Waldemaro, prout annotatur in crastino apostolorum Philippi et Iacobi², quia bis in anno hiis diebus tenetur, celebretur.

4. II. (1383) II. Non. Febr.
f. 4r.

Ob. dominus Olavs archidiaconus Roskildensis qui contulit capitulo Roskildensi unum caldarium pro anniversario suo faciendo³.

15. VIII.
1399 f. 47v.

ad Otto 95: efter notitsen tilføjer Bartholin i Additamenta: Fideliter exscripsi, licet numerus anni scrupulum injiciat, cum tam vetusti temporis, nulla alia anniversaria in toto libro reperiantur. Quid si centenarium numerum scribæ excidisse dicamus⁴.

22. V. (?)
1408 f. 127v.

XI. Kl. Maij⁵.

Anno domini M. CD. VIII. obiit nobilis et strenuus

¹) Otto p. 84 efter Hamsfort.

²) Cf. Otto p. 88 og note 165.

³) Ærkedegnen Oluf Pedersen nævnes sidste gang i brev af 1381 22/7, Rep. nr. 3330. Hans efterfølger Peder Lykke nævnes første gang som ærkedegn 1385 23/1, Rep. nr. 3463 og var endnu kannik 1382 5/11, Suhm, Hist. af Danm. XIV p. 526. Ifølge en i senere tid forsvunden gravsten i Roskilde domkirke døde han 1383, Løffler, Gravstene i Roskilde p. 92.

⁴) Se indledningen ovf. p. 363.

⁵) Hamsfort har XI. Kl. Iunii. Da Bartholin hyppigt ses at begaa den fejl at henføre kalendas-angivelserne til den maaned, hvorunder de staar, i stedet for som rigtigt til den efterfølgende, er Hamsforts opgivelse antagelig den rette.

miles dominus Iohannes Anderssen de Æsendorp, qui fundavit altare beate Katrine virginis¹ in capella reve-rendi patris domini Petri episcopi Roskildensis et sufficienter dotavit. Qvod qvidem altare cum bonis et redditibus suis cuidam prebende canonicali in ec-clesia Roskildensi qve communiter appellatione Rota nuncupatur annectebat. Cuius anniversarium canoni-cus eiusdem prebende de una marca argenti, videlicet inter canonicos qui vigiliis et misse interfuerint di-midia marca argenti, inter perpetuos vicarios unus solidus grossorum, inter alios vicarios sex grossos, et inter pauperes unus solidus grossorum diuidendo, fa-ciat annuatim².

22. VIII.
<1410> f. 4v.

XI. Kl. Sept.

Anniversarium domini Abrahe Brodersen³ militis de ii. solidis grossorum per possessorem capelle beate virginis dicti Betlehem in australi turri ecclesie Roskildensis.

9. II. 1412
f. 129r.

V. Id. Febr.

Anno domini millesimo CD. XII. obiit dominus Iosep Iohannis perpetuus vicarius ecclesie Roskildensis. qui contulit pro anniversario suo bona sua in parochia S. Laurentii sita. ita qvod dominus Iacobus Iohannis fra-ter suus, uel dominus Iohannes Petri eiusdem Roskil-densis ecclesie canonici, annuatim ii. solidos grossorum de prefatis bonis pro anniversario suo exponant inter canonicos distribuendos. item inter perpetuos vicarios qvatuor grossos. non perpetuos iiiii. et inter pauperes

¹) Se Arhning p. 290—9.

²) Otto p. 98 efter Hamsfort, cf. note 199 efter Peder Olsen.

³) Abraham Brodersen blev henrettet 1410. 1411 17/12 indstiftede dronning Margrete Betlehem kapellet til hans minde, cf. Arhning p. 293—96. I Liber Daticus er dog kun indført en notits om de penge, der kom til fordeling blandt kannikerne paa hans dødsdag; det samme beløb nævnes i distributionslisterne, Otto p. 124, 138 og 149.

iiii. Ipsis vero Iacobo et Iohanne de medio sublatis. vicarius altaris S. Martini, qvi pro tempore fuerit. anniversarium dicti domini Iosep de premissis bonis, modo qvo premittitur annuatim faciat celebrari¹.

2. II. 1432
f. 135v. **III. Non. Febr.**

Anno domini. MCD. XXXII. obiit dominus Iohannes Petri sacrista canonicus Roskildensis. qvi contulit capitulo Roskildensi i. caldarium de qvatuor lagenis pro anniversario suo².

26. XI. 1434
f. 135r. *ad Otto 108: lakunen findes ogsaa i Additamenta.*

22. II. 1440
f. 135v. **VIII. Kl. Marc.**

Anno domini MCD. XL. obiit Iacobus Petri huius ecclesie canonicus qvi contulit capitulo unam patellam braxatoriam de decem lagenis pro anniversario suo per procuratorem anniversariorum annuatim perpetue faciend³.

20. VIII.
1445 f. 138v. **XIII. Kl. Sept.**

Anno domini. MCD. XL. qvinto obiit dominus Iohannes Wøle huius ecclesie canonicus: cuius anniversarium faeiat possessor residencie sue de tribus solidis grossorum propter domos qvas post combustionem in eadem residencia reedificavit et dispositioni capituli assignavit⁴.

25. IV.
(1447) f. 4r. **VII. Kl. Maij.**

Anniversarium honorabilis viri domini Olavi Martini archidiaconi⁵ huius ecclesie et parentum suorum, quod

¹) Otto p. 99 efter Hamsfort.

²) Otto p. 106 efter Hamsfort.

³) Otto p. 109 efter Hamsfort.

⁴) Otto p. 110 efter Hamsfort.

⁵) Den senere bisp Oluf Mortensen Baden (1461—85). Han nævnes som ærkedegn 1441—48, derefter som provst. 1443 9/11 forpligtede bisp Jens og kapitlet sig til at holde hans og hans forældres aartid paa hans

faciat celebrari possessor residencie archidiaconatus de sex solidis grossorum, vt seqvitur distribuendis. ita videlicet qvodo canonicis qvi dicto anniversario interfuerint qvatuor solidi grossorum, perpetuis vicariis unus solidus grossorum. non perpetuis vicariis qvatuor grossi, scolaribus superpelli[ci]atis qvatuor grossi et aliis pauperibus qvatuor grossi per eundem possessorem annuatim perpetuis temporibus erogentur, propter edificia lapidea et lignea per ipsum in eadem residentia sumptuose constructa, qvam post miserabile incendium acceptavit et reperit penitus desolatam; ac eciam ratione eiusdem residencie terre pomerii, similiter eciam cauleti contigui ipsi curie annexi.

23. VII. 1447 X. Kl. Aug.

f. 138v.

Anniversarium domini Iacobi Iohannis canonici Roskildensis faciat possessor residencie sue de duobus solidis grossorum propter domos qvas post combustionem in eadem residentia reedificavit, et dispositioni capituli assignavit: qui obiit anno domini. M. CD. XL. septimo¹.

dødsdag til gengæld for at han paa egen bekostning havde genopbygget ærkedegnens gaard »med kostelig stenhuse og anden god bygning«, Rep. nr. 7379. Senere dotede han st. Birgittes kapel, i hvilken anledning hans dødsdag og dødsaar anførtes i Liber Daticus under 25/8 1485, Otto p. 111. Den ældre forpligtelse til aartid maa han have ændret til at gælde for faderens dødsdag, thi i distributionslisterne anføres en pengesum som stammende fra aartiden for »Martini Iacobi«, Otto p. 120, 135 og 147. Denne Morten Jakobsen og hustru Anna begravedes i domkirken; ifølge deres gravsten døde han 1447, Löffler, Gravstene i Rosk. Kjøbstad p. 95, Otto p. 120 note 79. Efter al sandsynlighed drejer det sig om bispens forældre.

¹) Otto p. 110 efter Hamsfort.

Illustrationerne i Christian III's Bibel som Forlæg for Kalkmalerier¹.

Af M. Mackeprang.

Det er vel nok den almindelige Opfattelse, at Skikken at pryde vore Kirker med Kalkmalerier, der naar, ikke sit Højdepunkt — det falder i Valdemarstiden —, men sin rigeste Udfoldelse i den forud for Reformationen gaaende Menneskealder, ophører med denne. Stort set, er dette da ogsaa rigtigt, men helt holder det dog ikke Stik. Ogsaa efterreformatoriske Kalkmalerier kendes, omend deres Antal er forsvindende sammenlignet med Middelalderens. Ofte er Udsmykningen rent dekorativ, i det Hvælvingerne, ligesom forøvrigt ogsaa i Senmiddelalderen, dækkes med et Spind af Planteornamentik. Melby og Gørløse i Frederiksborg Amt og Vinderslev ved Silkeborg er gode Eksempler herpaa. Eller den slægtstolte Adel paa Sognets Herregaard kan have sat sig et Minde, som f. Eks. Gabriel Gyldenstjerne til Restrup og hans Hustrus 32 Anevaaben i Sønderholm Kirke ved Nibe². Men ogsaa Figurmaleriet levede videre, og kuriøst nok slog den gamle Surdejl en Gang imellem igennem. I Auning (Randers Amt) findes saaledes et 1562 dateret St. Laurentiusbillede³, og helt enestaaende er dette ikke. En anden efterreformatorisk St. Laurentius møder os i Esbønderup ved Esrom Sø, en Fremstilling af den i Middelalderen saa højt yndede

¹) Naar intet andet er anført findes Materialet — Billeder og Beskrivelser — i Nationalmuseets Billedsamling og Arkiv.

²) Jfr. Magnus-Petersen, Kalkmalerier i danske Kirker. Pl. XXXIX.

³) Jfr. Magnus-Petersen, Anf. Værk. Pl. XLI.

Ridderhelgen St. Jørgen fra 1564 er afdækket i Hørve Kirke i Ods Herred og en efterreformatorisk St. Christopher i det nysnævnte Gørløse. Paa én Maade intet Under, da selv Centraladministrationen — Kancelliet — mindst en Snes Aar efter Reformationen daterede sine Skrivelser St. Laurentii Dag, ikke d. 10. August.

Som oftest holdt man sig dog naturligtvis til den hellige Skrift. Her synes der imidlertid at gøre sig en ejendommelig Forskel gældende mellem før og nu, i det Æmnerne for en stor Del er hentet fra det gamle Testamente. Ikke saaledes at forstaa, at de middelalderlige Malere, eller vel rettere de Præster og Provster der opgav dem Motiverne, kastede Vrag paa dette. Tværtimod kan man godt sige, at Typen for det middelalderlige, religiøse Maleriskema begynder med Skabelsen, Syndefaldet, Uddrivelsen af Paradiset og Menneskets Jordeliv, der regelmæssig er en Illustration til det gamle Vers om, at Adam pløjed og Eva spandt. Men herfra springer man saa regelmæssig over til Christi Barndom, Lidelse og Opstandelse. Jødefolkets egentlige Historie er kun yderlig sjældent skildret som f. Eks. i Malerierne fra c. 1400 i Tirsted paa Lolland.

Det er derimod Tilfældet i ikke saa helt faa efterreformatoriske Kalkmalerier. Den saa afsidesliggende Kirke paa den lille Ø Sejro blev saaledes — i Tiden 1550/75 — smykket med nogle særdeles godt udførte Malerier af Josefs Historie: Josef udtyder Bagerens og Mundskænkens Drøm, Josef udtyder Faraos Drøm om de syv magre og de syv fede Køer, og hans Episode med Potifars Hustru samt tillige Billeder af Salomons Dom og hans Tilbedelse af Afguderne. Navnlig det første, hvor Bageren og Mundskænken paa middelalderlig Vis sidder i en Stok, medens Josef mest af alt minder om en ung Page, er et fornøjeligt Tidsbillede. Ligesaa lidt til denne som til de omtrent samtidige, gode, delvis helt moderne virkende Malerier af Jonas' Historie i den gamle Augustinerkirke Grinderslev i Salling har det været mig muligt at finde de Forlæg, efter hvilke Maleren

har arbejdet, ganske som deres katholske Forgængere har benyttet Biblia pauperum. Dette har derimod været Tilfældet med en Række andre Kalkmalerier, hvor Kunstneren mer eller mindre frit har benyttet de Træsnit, der overførtes fra Ludvig Dietz Lybækkerbibel (1533) til Christian III's Bibel (1550), som hver Kirke jo fik kgl. Befaling til at anskaffe¹.

Den mest kuriøse Brug, man har gjort af denne med Rette saa højtprieste Bog, er i *Snoldelev* ved Roskilde. Her er det ikke et enkelt Motiv, man har villet fremstille, men til Udsmykning af det forlængede Skibs Østvæg og Indramning omkring en forlængst forsvunden Altertavle, der efter det udekorerede Felt at dømme har været mindre end den nuværende, har Maleren benyttet selve Bibelens Titelblad som Forbillede².

Som Gengivelsen (Fig. 1) viser, er paa Træsnittet Hovedpunkter eller Optrin i den gamle Pagt modstillet tilsvarende i den nye: Moses modtager Lovens Tavler > Bebudelsen — Syndefaldet med Slangen > Korsfæstelsen med et Korslam — Døden og Livet, symboliseret ved et ovenpaa en Sarkofag hvilende Skelet og Christi Opstandelse. De to Billedrækker adskilles af et Træ, hvis Grene paa den »gammeltestamentlige« Side er nøgne og bare; paa den modsatte Side derimod friske og løvrige. Maleriet³, der fremdroges i ret medtaget Stand og er bleven kraftigere

¹) Illustreret dansk Litteraturhistorie. I, 290—91.

²) Da den forsvundne Altertavle var dateret 1613 (Danmarks Kirker. Kbh.s Amt. II, 1028) har vi altsaa herigennem et Slags terminus post quem for Maleriets Tilblivelse. Naar man bortser fra enkelte Vaabenskjolde o. l. er det yngste mig bekendte Eksempel paa daterede, efterreformatoriske Kalkmalerier den til 1581 tidsfæstede Udsmykning af Korhvalvingen i Broager med Billeder af Christus og Evangelisterne. De har, i Parenthes bemærket, dog intet med Bibelillustrationerne hverken i den plattyske eller danske Udgave at skaffe.

³) Noget tydeligt Fotografi af dette foreligger ikke, hvorfor der henvises til Billedet og Beskrivelsen i Danmarks Kirker. Kbh.s Amt. II, 1025—26.

Fig. 1. Titelblad til Christian III's Bibel.

restaureret, end det ellers nu er vanligt, har, som rimeligt er, optaget dette symbolske Træ og følger i det hele Forbilledets Skema. Om nogen slavisk Kopiering er der dog ikke Tale. Skelettet, i hvilket den opstandne Frelser jager

sin Sejersfane (eller et Spyd?), er saaledes paa god, middelalderlig Vis bleven erstattet med en Drage, og i Stedet for det paa Sarkofagen liggende Skelet har den gamle Maler givet en hel dramatisk Fremstilling af Døden, der med sin Le forfølger et Menneskepar. Ogsaa paa andre Punkter er der Afvigelser eller Tilføjelser, som naar Aron optræder jævnsides med Moses, eller Kobberslangen, Renæssancens sædvanlige symbolske Modstykke til Korsfæstelsen, der paa Træsnittet skimtes i Baggrunden, paa Maleriet, er bleven flyttet op til Toppen.

Langt friere har dog den Maler stillet sig til sit Forlæg (Fig. 2), der antagelig mellem Aarene 1560 og 1577 i en af Hvælvingerne i *Glæsborg Kirke* paa Djursland har malet et nu overkalket Billede af David og Bathseba; »Koni[ng] davit saa bazabea ij det bad«, som han for Tydeligheds Skyld selv har oplyst paa en Skrifttavle (Fig. 3). Til hans Undskyldning kan det siges, at allerede Mesteren for Træsnittet har fjernet sig vel stærkt fra Skriftens Ord. De lyder »Oc det hende sig, at David stod op af sin Seng om Aftenen oc gick paa Tagit af Kongens Hus oc saa af Taget en Quinde to sig, oc det waar en meyet deylig Quinde«. (Samuels 2. Bog, Kap. XI). Det har naturligvis aldrig kunnet falde en Tysker, der selvfølgelig ikke har kendt Orientens flade Tage, ind at placere en Konge paa et Tag som en anden Murer, og han har derfor anbragt den harpespillende David i et Vindu paa en Bygning, der knejser paa den ene Side af en Flod, paa hvis anden Bred Bathseba har slaaet sig ned med sine Tærner. Paa Maleriet er dette Hus imidlertid forvandlet til en nordisk Borg med to høje runde Taarne med spidst, kegleformet Tag, paa hvis Murkrone Kong David leger med Harpen, medens den Bue, gennem hvilken Floden er ført ind under Paladset, er bleven til Borgporten. Og i det mindste paa den Akvarel, der nu er vor eneste Vidnesbyrd om Maleriet, er Floden forsvunden og med den de talrige Svaner, der paa Bibelillustrationen spejler sig i dens Vande.

Fig. 2. Christian III's Bibel. David og Bathseba.

Trods den store Forskel i Enkelthederne er Situationen alligevel i sin Helhed opfattet saa ens, at jeg ikke er i Tvivl om, at det er Træsnittet, der ligger bag denne mellem vore Kalkmalerier næsten enestaaende Scene¹, saameget mere som Maleren paa et af sine andre Billeder i Kirken har laant en Enkelthed fra Christian III's Bibel (jfr. S. 394).

I Skibets østre, ottedelte Hvælving i *Gudum* i Aalborg

¹) Motivet fandtes tillige i nogle nu atter overhvidtede efterreformatiske Kalkmalerier i Farso i Himmerland, uden at det kan siges, om Maleren her har benyttet Biblens Træsnit. Den meget afvigende danske Tekst tyder dog ikke herpaa.

Fig. 3. David og Bathseba. Kalkmaleri i Glæsborg Kirke.

Amt er malet en Række tilsyneladende ganske tilfældig sammenstillede Scener fra det gamle og nye Testamente. Saaledes mod Øst to Dommedagsbilleder, mod Syd David og Goliath og Korsfæstelsen, mod Vest Fristelsen i Ørkenen og Jesus og den samaritanske Kvinde ved Brønden og mod Nord Faraos Undergang i det røde Hav og Jonas, der sluges af Hvalfisken. Alle Billederne er absolut samtidige, men selvom Dommedagsbilledet er skildret paa hel middelalderlig Vis med Christus siddende paa Regnbuen flankeret af Menneskehedens to »Forbedere«, Jomfru Maria og Johannes Døberen, er der ingen Tvivl om, at det er Bibelens Træsnit, der er benyttet til Fremstillingen af

Fig. 4. Christian III's Bibel. David og Goliath.

Kampen mellem David og Goliath¹. Ganske vist er, som Fig. 4 og 5 viser, Billedet spejlvendt, saaledes at Goliath staar paa den anden Side af David, og det har aabenbart knebet for Maleren at faa Træsnettets rektangulære Form passet ind i Hvælvkappens sfæriske Trekant, hvorfor Goliath er bleven endnu højere end paa Forlægget. Slavisk har han heller ikke fulgt sit Forlæg. Goliaths lange Spyd har han saaledes omdannet til et andet Stagevaaben, nærmest en Hellebard, og som det ikke var tilstrækkeligt til at faa Bugt med den lille Pog, har han tillige ladet

¹) Uafhængig af Bibelillustrationerne er derimod en ogsaa til 1542 dateret Fremstilling af samme Æmne i Estruplund i Randers Amt.

Fig. 5. David og Goliath.

Kalkmaleri i Gudum Kirke, Aalborg A.

ham drage sit store Slagsværd, der paa Forbilledet sidder i Balgen. Derimod har han omhyggelig medtaget dets Baggrundsstaffage og derved tydelig vist, hvad der var hans Kilde. Ikke blot ser man begge Steder Davids Faar

og de spidse Telte i Filistrenes Lejr, men, hvad der er absolut afgørende, tillige foran dem en firhjulet Vogn, egentlig, som Træsnittet viser, en »Kærrebøsse«, hvis Kanon dog paa Maleriet er dækket af Goliaths Krop.

Fig. 6. Christian III's Bibel. Isaks Offring.

Om en direkte Kopi af Biblens Træsnit kan man derimod tale ved det lille Billede af Isaks Offring, der indgaar som Led i en Dobbeltfrise paa en Del af Skibets Nordvæg i *Mejrup* ved Holstebro, der antagelig har strakt sig hele Skibet rundt som et ophængt Billedtæppe. I den øverste Række ser man foruden det ovennævnte Billede Scener fra det gamle Testamente som Syndefaldet og Uddrivelsen af Paradiset, i den nederste Optrin af Lidelseshistorien, af hvilke dog kun Christus for Ypperstepræsten kendelig

paa sin Tiara, Hudsøvningen og Tornekroningen lader sig identificere. Der er altsaa ikke her som f. Eks. i Snoldelev Tale om en bevidst symbolsk Modstilling af den gamle og

Fig. 7. Isaks Offring. Kalkmaleri i Mejrup.

nye Pagt. Den eneste Forskel mellem Maleriet og Træsnittet (Fig. 6 og 7) er egentlig, at Abraham ikke som paa dette ser bagud for at spejde efter Vædderen; ellers dækker de to Fremstillinger i alle karakteristiske Træk hinanden. Mærk saaledes Vædderen, hvis hornede Hoved stikker frem fra Busken, Alteropbygningens runde Form og ikke mindst

Abrahams mægtige Krumsværd. Dette besynderlige Vaaben, hvis Lige sikkert aldrig har været set i noget dansk Rustkammer, genfinder vi paa et andet Kalkmaleri af Isaks Offring nemlig i den ovennævnte Glæsborg Kirke. Og uagtet dette paa mange Maader er forskelligt fra Mejrupbilledet — Alteret er her et Søjlebord, som det kendes fra enkelte Kirker i Thy¹ og Nationalmuseets Alterbord fra Rødding i Salling — er dette underlige Sværd for mig tilstrækkelig Bevis for, at Glæsborgmaleren ikke har staaet helt fremmed for Bibelillustrationerne.

Paa mange Maader meget nær disse staa ogsaa som det sidste i Rækken et Maleri i *Jelstrup* ved Hjørring forestillende Jerichos Fald, der blev restavreret paa Kirkens Bekostning, medens de øvrige fremdragne Billeder — bl. a. Christi Stamtræ (»Jesse Rod«) — var for ødelagte til at kunne bevares.

Som Gengivelsen af Maleriet (Fig. 8) viser, er dette sammenstykket af to Bibelillustrationer. Den harniskklædte Kæmpe med det vældige Glavind, der ses siddende yderst t. v., har tydelig nok sit Forbillede i Træsnittet af Josva (Fig. 9), der undtagelsesvis er anbragt som Titelblad til hans »Bog«; lad saa være, at han ikke som Forlægget har Skjold og Øksehammer, og at hans Hjælm mangler Fjerbusk. Den samme Frihed har den gamle Maler taget sig i Behandlingen af Hovedscenen, der forestiller Jerichos Fald. Forgrundsprocessionen med Præsterne, der med Landsknægte og Basunblæsere i Spidsen bærer Pagtens Ark »omkring Staden«, som det hedder i den sparsomt bevarede Underskrift, stemmer godt nok overens med Forlægget (Fig. 10). Men Staden er derimod paa Maleriet bleven til en middelalderlig Borg, der med sine Taarne og Tinder knejser mellem en Række kegleformede Bjerge, og det Virvar, der vilde fremkomme, naar dens Mure — som paa Træsnittet — sank i Grus, har han ikke turdet binde an med. Der er dog én, i Skrif-

¹) Danmarks Kirker. Tisted Amt I, 127.

Fig. 8. Jerichos Fald. Yderst t. v. Josva. Kalkmaleri i Jelstrup.

Christus Rex

Fig. 9. Christian III's Bibel.

Fig. 10. Christian III's Bibel. Jerichos Fald.

ten stærkt udpenslet Enkelthed, der aabenbart har moret ham saa meget, at den absolut maatte med fra Forlægget. Det er Fortællingen om Skøgen Rahab (Josvas Bog 2. og 6. Kap.), der med saa megen Snedighed skjulte de to Spejdere, Josva havde sendt ind i Byen, hvor de, som det hedder, »laa til Herberris« hos hende, der, da den umiddelbare Fare var ovre, hejsede dem ud gennem Vinduet med et Reb, efterdi hendes Hus laa nær ved Stadsmuren. Til Gengæld bad hun om, at hun, hendes Slægt og Hus maatte blive skaanet, naar Byen faldt, hvilket de ogsaa fik Josva til at love. For lettere at kunne kende Huset foreslog de hende »at binde den røde Snor i sit Vindu«, hvormed hun havde firet dem ned. Saavel paa Træsnittet som paa Maleriet ser vi da ogsaa Rahab kiggende ud af Vinduet paa sit taarnagtige Hus, hvorfra Snoren hænger ned. De tre Personer, der paa det sidstnævnte staar udenfor Huset, skal antagelig være hendes Slægt. At de efter Skriftens Fortælling netop skulde være indendørs, har han aabenbart set stort paa; dér har der øjensynlig ikke været Plads nok til dem¹.

Det ligger nær at tænke, at den i Indledningen fremhævede Forkærlighed for gammeltestamentlige Motiver i de efterreformatoriske Kalkmalerier hænger sammen med, at kun dette var nogenlunde illustreret i Christian III's Bibeloversættelse. Saavel i denne som i Lybækkerbiblen fra 1533 er det nye Testamente bleven meget stedmoderlig behandlet i saa Henseende. Bortset fra talrige Billeder i Apocalypsen, indskrænker Træsnittene sig til de fire Evangelister samt til enkelte Apostle i Epistlerne, hvorimod hverken Christi Barndom eller Lidelseshistorie er skildret. Alligevel er der ikke faa gammeltestamentlige Kalk-

¹) Ogsaa i Felsted (Aabenraa A.) er der afdækket et nu atter overkalket Billede af Jerichos' Fald, der muligvis — trods sin latinske Underskrift — bygger paa Biblens Træsnit.

malerier, til hvilke jeg ikke har kunnet finde Forlæg¹, for ikke at tale om de ret talrige nytestamentlige, der ofte optræder jævnsides med dem. Da det forekommer mig lidet sandsynligt, at de gamle Malere har arbejdet paa fri Haand, turde det ikke været udelukket, at en rationel Gennemgang af Tidens religiøse Litteratur, der jo ikke sjældnen er illustreret, samt af Kobberstiksamlingens Bestand af ældre tyske Træsnit eller Stik² kunde give gode Resultater paa dette herhjemme hidtil ikke opdyrkede Felt. Det vilde være en passende Opgave for en ung, med Kalkmalerierne fortrolig Forsker, der saa samtidig burde udvide sine Undersøgelser til ogsaa at omfatte Biblia pauperum, hvis Betydning som Kilde for vore sent-middelalderlige Kalkmalerier foreløbig kun er paavist i ganske enkelte Tilfælde³.

¹) Saaledes i Bødstrup paa Langeland og Farsø i Himmerland, der dog begge var saa fragmentarisk bevarede, at de maatte overkalkes.

²) Som største Delen af Samlingen er de ordnet efter Kunstnere, og noget Kartothek over de religiøse Æmner foreligger ikke, hvorimod et saadant findes over Nationalmuseets Kalkmaleribilleder.

³) Saaledes muligvis for nogle af Billederne i Fanefjord. Jfr. Danmarks Kirker. Præstø A. II, 1019.

Til Helligaandskirken Historie.

Af **Bjørn Kornerup.**

Da Helligaandskirken i København i 1947 — og derved Hovedstaden — igen var blevet prydet med et Klokkespil til Erstatning for det Sangværk, som gik til Grunde 1728, gav dette Anledning til, at man lod udarbejde en større Fremstilling af Kirkens Historie¹. Skønt navnlig Klosterets og Kirkens ældste Historie i de sidste Menneskealdre var blevet indgaaende udforsket, maatte dog hele det herhenhørende Kildestof, baade det trykte og utrykte, paa ny gennemgaaes bl. a. for om muligt at finde hidtil oversete Bidrag². Medens langt den overvejende Del af

¹) Helligaandskirken i København. Et historisk Tilbageblik. Med Bidrag af Chr. Elling, Aage Roussel, Victor Hermansen og Albert Fabricius. Udgivet af Kirken ved Bjørn Kornerup. Kbh. 1949. (322 S.).

²) Jeg benytter Lejligheden til at gøre opmærksom paa et Sted vedrørende en af de ældste efterreformatoriske Forstandere ved Helligaandshospitalet, der afløste det gamle Helligaandskloster. Skønt Stedet har foreligget trykt i over to Menneskealdre, synes det hidtil at være blevet overset, antagelig fordi det findes i en Samling, hvis Emne ligger langt fra Københavns Historie. I et Brev af 1. Februar 1553 vistnok fra Christian III's Hofpræst Poul Noviomagus til Biskop Kjeld Jul i Viborg om Forhandlinger hos Kongen om en Præst, der havde begaaet Ægteskabsbrud, hedder det: »respondit mihi cancellarius per instantiam, an prior Hafniensis ad diuum spiritum, qui in scortatione nuper deprehensus est, in eo monasterio tollerari posset? Contrarium enim iudicatum erat per superintendentem Selan[diæ], vt ad aliud monasterium in Schania relegaretur» (Diplomatarium Vibergense, udg. af A. Heise, S. 292). Muligvis er der her Tale om Hans Didriksen, som synes at have været den sidste Forstander, der kaldtes »Prior«, og som endnu 1548 var i Virksomhed (Oluf Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse III, 33—4).

saadanne blev fuldt ud udnyttet i det omtalte Værk, kan der dog her være Grund til at fremdrage enkelte hidtil ikke udgivne Aktstykker af særlig karakteristisk Art.

Som det første i Rækken skal da meddeles et Kaldsbrev udstedt 1665 af Københavns Magistrat for den bekendte *Esaias Fleischer* († 1697) som Sognepræst ved Helligaandskirken. Det synes i sin Art at være det eneste bevarede fra denne Kirkes Historie og er ogsaa i det ydre et meget stateligt Dokument, særdeles smukt skrevet paa Pergament og forsynet med Staden Københavns Segl i Trækapsel, fæstnet til Brevet ved et blaåt Silkebaand.

Det andet Bidrag er en Indberetning fra 1738 fra Sognepræsten, Mag. *Eiler Christopher Kaasbøll*¹ om de Gudstjenester, der paa dette Tidspunkt fandt Sted i Kirken. Indberetningen giver et godt Indtryk af den overordentlige kultiske Rigdom, som kendetegnede endnu den første Trediedel af det 18. Aarhundrede, og da den tillige indeholder enkelte Oplysninger om Forholdene før Hovedstadens Brand 1728, slutter den sig supplerende til de vigtige Efterretninger, som haves i Bestemmelserne af 1644 om Gudstjenesten i København og hos Peder Resen².

Det tredie, fjerde og femte Bidrag stammer fra den samme Præsts Embedstid. De omhandler det i Pietismens Tidsalder saa stærkt omtvistede Spørgsmaal om Separatisternes Stilling til Barnedaaben og supplerer den iøvrigt fyldige Fremstilling af dette Emne, som er givet i Kirkehistoriske Samlinger 5. R. IV, 439 ff. En Skrædder i Helligaands Sogn, *Lars Klarup*, som karakteriseres som »en bitter Fjende og giftig Spotter«³, nægtede 1740 at lade et Barn døbe, hvorfor Sognepræsten indberettede Sagen til Biskoppen, Peder Hersleb. Med vanlig Forretningsduelighed

¹) Kaasbøll var Sognepræst her 1732—54, jvfr. om ham Bjørn Kornerup, Helligaandskirken i København S. 264 ff.

²) Kh. Saml. 2. R. I, 659 ff. Peder Resen, Atlas Danicus i Uldall, Fol., 186, I, p. 204—5, 238.

³) Kh. Saml. 5. R. IV, 502.

skrev Hersleb allerede den næste Dag tilbage og henstillede til Præsten i Overensstemmelse med Reskriptet af 15. Januar s. A. ved Formaning af Guds Ord at søge at paavirke Forældrene til at indtage en anden Stilling til Daaben. Imidlertid vilde Hersleb »paa behørigte Steder« indberette dette Tilfælde og et lignende i Nicolai Sogn, for at der kunde træffes en endelig Afgørelse.

Nogen kongelig Resolution specielt med Hensyn til Lars Klarups Barn er ikke paastruffet, men da der den 22. April 1740 var udgaaet et Reskript vedrørende det parallelle Forhold i Nicolai Sogn (den bekendte Separatist Simon Bølle), blev dette aabenbart vejledende ogsaa for Tilfældet i Helligaands Sogn. Som det fremgaar af en Beretning i Kirkebogen af Sognepræsten, havde Lars Klarup i lang Tid vendt det døve Øre til, naar Kaasbøll og andre formanede ham til at ændre sit Syn paa Barnedaaben. Først da han var blevet gjort opmærksom paa, at det omtalte Reskript paabød, at han i Tilfælde af, at han efter seks Ugers Forløb vedblev at vægre sig ved at lade Daaben forrette, da maatte forlade Hovedstaden og bosætte sig andetsteds, gav han Køb. Den 17. Juni blev Barnet hjemmedøbt af Magister Kaasbøll selv. Efter den Beskrivelse, Biskop Hersleb kort Tid efter gav af denne Hjemmedaab, maa den have formet sig som en alt andet end opbyggelig Handling. Klarup fastholdt til det sidste sit Standpunkt, kaldte Daaben »et Lotteri« og »tog et Papir op af Lommen, da Forretningen skulde gaa an, og læste deraf en Protestation, vilde ikke tillade nogen anden at tage Barnet, men holdt det selv. Moderen vilde heller ikke holde det til Daaben. Da Præsten kom til Spørgsmaalet, sagde Faderen: Lad Barnet svare, om det kan; se, om I faar noget Svar«¹. Det er sikkert karakteristisk, at den

¹) Sst. 5. R. IV, 501—2. — H. F. Rørdam, der i den nævnte Afhandling udførligt behandler Sagen mod Simon Bølle, synes ikke at have kendt Tilfældet med Lars Klarup. Hertil sigter aabenbart ogsaa en Udtalelse i et Brev — ligeledes oversat af Rørdam — fra Hans Gram,

ortodokse Kaasbøll i sin Beretning om Daabshandlingen er meget ivrig for at betone, at den foregik »aldeles lige efter Ritualet baade i Henseende til Daabens essentialia og ceremonialia«.

Det sidste Bidrag stammer fra nyere Tid. Da Helligaandskirken og -klosteret 1878—80 under Ledelse af H. Storck var blevet underkastet en gennemgribende Restauration, ansaa Kirkeinspektionen og Patronatet (Københavns Magistrat) det for passende at benytte Lejligheden til at ansøge Kultusministeriet om, at Kirkens Navn for Fremtiden maatte blive »Helligaandskirken« i Stedet for de hidtil almindeligt brugte Betegnelser »Helliggestkirke« eller (paavirket af nedertysk Sprogform) »Helliggestkirke«. I en vidtløftig historisk Deduktion, der dog indeholder forskellige Fejl, gjorde Ansøgerne gældende, at den ikke sjældent forekommende Forstaaelse »Helliggest« som beslægtet med eller afledet af (et religiøst) *Gæstehjem* var urigtig, og ansøgte om Autorisation paa det nye Navn Helligaandskirke som langt »smukkere og naturligere end den Tydske Form«.

Ministeriet sendte Sagen til Erklæring hos Sjællands Biskop, den Gang H. L. Martensen, men her fandt Ansøgerne ingen Støtte, idet Biskoppen tværtimod bestemt fraaadede en Forandring af hævdvunden Navneskik. Martensens Erklæring, der ved sin hele Form er et for ham ret typisk Aktstykke, fortjener utvivlsomt at fremdrages.

Trods Biskoppens Modstand nedlagde Ministeriet Forestilling i modsat Retning, og ved kgl. Resolution af 12. April 1881 approberedes den ansøgte Navneforandring¹. Ansøgerne havde tillige anført, at i Fald dette Resultat blev opnaaet, vilde man senere ansøge Kommunalbesty-

der den 29. April 1740 skriver til Biskop Erik Benzelius: »endnu i denne Vinter hafve et par Borgere her i Staden opiniatreret sig, og ikke ville lade deres Børn døbe. Den ene er en Skomager, den anden en Skrædder« etc. (Breve fra Hans Gram, udg. af Herman Gram, 1907, S. 188).

¹) Kirke- og Undervisningsministeriet, 1. Dept., Journal F 501 (1880).

relsen om, at ogsaa de gamle Navne paa de til Kirken grænsende Gader Helligejststræde og Lille Helliggejststræde maatte blive forandrede. Som Erstatning foreslog man Posthusstræde og Duebrødrestræde. Dette Forslag vandt dog ikke Bifald, og i Møder den 18. Juli og 7. November 1881 vedtog Kommunalbestyrelsen Indførelsen af de nu gængse Navne Walkendorfgade og Niels Hemmingsenggade¹. Saaledes maatte et Par karakteristiske københavnske Gadenavne, der baade havde Aarhundreders Hævd og naturligt var groet frem af de historiske Omgivelser, vige Pladsen for Betegnelser, der tydeligt nok bærer Præg af det kunstigt konstruerede².

1.

1665 26. Novbr. Kaldsbrev for Mag. Esaias Fleischer.

Præsident, Borgemestere oc Raadmend vdi Den Kongll. Fri Rigs oc Residentz Stad Kiøbenhavnffn Giøre Witterligt, att efftersom hæderlig og Høylærd Mand Mr Niels Enwoldssen paa nogen Tid Sogne-Prest till Hell. Gestis

¹) Navneforandringen blev vedtaget i Borgerrepræsentationens Møde den 18. Juli 1881, idet især Borgmester H. N. Hansen kæmpede for den. Forslaget mødte fra anden Side stærk Modstand, særlig hos Oberstløjtnant V. O. V. Lehmann, der bl. a. fremhævede, at man »ved at bortkaste de historiske Gadenavne vilde give Kjøbenhavn et unaturligt Præg af en moderne nybygget By«. Han fandt iøvrigt, at det var tvivlsomt, om den kgl. Resolution af 12. April 1881 havde befalet en Forandring af Kirkens Navn, eller ikke snarere blot tilladt den, og anførte, at »en geistlig Herre i en Samtale med ham havde kaldt Kirken »Helliggeistes Kirke« og erklæret, at han gjorde det med velberaad Hu og vilde vedblive at bruge dette Navn«. Skønt Beboerne af Store- og Lille Helliggejststræder senere ved en Adresse søgte at faa Borgerrepræsentationen til at ændre sin Beslutning, afslog den i Mødet den 7. Novbr. s. A. at gøre dette (Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, 42. Aargang 1881—82 S. 509—13, 805—16).

²) Jvfr. hertil G. L. Wads Bemærkninger om Magistraters Lyst til »under futile Prætexter at afskaffe ældgamle, gode Gadenavne og afløse dem med intetsigende« (G. L. Wad, Fra Fyens Fortid IV, 43).

Kirke her udi Staden weritt haffuer, aff Kongll. Maytt. woris allernaadigste Herre till Superintendent offuer Bergen Stifft udi Norge naadigst befordred er¹, da effterat Wi med menige Sognemend nest Guds den høyetis paa-kaldelsse Saa oc effter Høybem.^{te} Kongl. Ma.^s naadigste Willie² och Kirke Ordinantzens Indhold Oss om een anden Erlig Gudfrychtig Mand oc Sogne-Prest udi den sted, som Guds Ære oc Menighedens Salighed kunde wed forfremmis, beraadslagitt haffuer, ere Wj derom med huerandre saa till eens worden, att Wj udj den Hellig Trefolldigheds Naffn haffue eendrechteligen bewilget oc Samtøcht oc nu med dette wort aabne Breff Samtøche oc Kalde Eder Hæderlig oc Høylærd Mand Mr Esaias Fleisker nu Sogneprest udi bem.^{te} Mr Nielss Enwoldssens Sted udi forschr.^{ne} Sogen att uære, Samme Embede oc Kirke Tienneste med Residentz oc anden Tilliggelsse att annamme oc samtlige menige Sognefolch oc Allmue Guds sande Ord oc Evangelium Dend hellig Apostolische oc Christelige Kirchis Reene Lærdomb med Sacramenternis rette Vddeelelse samt anden Gudelig Kirke Tienneste rettsindeligen forkynde, Lære oc vnderwisse. Loffuendis oc tillsigendis Eder derimod, att I maa oc schulle haffue oc beholde all den Rente oc Indkomst inden oc uden Kirchen, som for dum Sogneprester udi samme Sogn aff Arildtz Tid for Eder hafft hafuer, oc Sielff aarligen lade opberge Eders løn aff Menigheden wed twende aff Sognemendene, huilche I der till betroendis worder, till huer St. Michelsdag oc Paaschedage. Efftersom Kiøbenhaffns Meenigheed wedtaged oc samtøcht haffue oc hidintill scheid er, huorfore Wi oc paa det wenligste ombeder Hæderlig oc høylærd Mand

1) Mag. Niels Enevoldsen Randulf, der fra 5. Marts 1665 havde været Sognepræst, blev den 28. Oktbr. s. A. udnævnt til Biskop i Bergen (Norske Registre 1665 Nr. 167—8).

2) Der er ikke fundet nogen særlig kongelig Tilladelse til at kalde Præst efter Niels Randulf, som det var Tilfældet ved dennes Kaldelse (Kjøbenhavns Diplomatarium, udg. af Oluf Nielsen, VI, Nr. 424).

Docter Hans Swane Kongl. May.^s Raad, Assessor udi Collegio Status, Præsident udi Consistorio oc Ercke Biscob, att naar forn.^{ne} Mr Esaias Fleischer oc aff hannem till Saadan Kircke Tienneste er forhørt, schichelig oc bequem findis, hand da motte indwijs, Ordineris oc Oss som een rett Guds Ords Tiennere udi Herrens Naffn tillschickes.

Dess till windisbyrd under Woris Stads Secrett Giffuett udi Kiøbenhaffn den 26 Novembris Aar Itt Tusinde Sexhundredre Tredsintztiuge oc Femb.

[Under Plica:] Arnt Berntz¹,
Byschriffuer, subscriptus.

(Original paa Pergament i Rigsarkivet, Privatarkiver, Kronologisk Række).

2.

1738 7. Juli. Sognepræst, Mag. Eiler Christopher Kaasbøll gør Indberetning til Sjællands Biskop om Gudstjenesteforholdene i Helligaands Kirke.

Til skyldigste og ærbødigste besvaringer paa Hands Høyædle Høyærværdigheds HE. Biskop Herslebs høy-respective Skrivelse af d. 27 Junij 1738² fremsendes hermed min forklaring paa alle de forelagde Stykker og puncter, hvilken da gives post-viis, som følger:

1. Udj Hellig Geistes kirke her i Staden holdes disse ugentlige prædikkener. 1. De bekiendte og saa kaldede Syv Sletts Prædikkener³ hver Mandag, Tiisdag og Torsdag, da der ringes ikkun engang og det effter sædvane lit effter klokken er slagen 6 om morgenen, da Tienesten strax begynder.

2. Den ordinaire fredags-Prædiken, da det ringer sammen præcise klokk. halvgaaen otte.

¹) Den bekendte økonomisk-statistiske Forfatter, Byskriver Arent Berntsen (1610—80).

²) Den citerede Skrivelse findes under 28. Juni 1738 indført i Sjællands Biskops Kopibog 1738—39 S. 42—3 (Bispearkivet).

³) Om disse se Kornerup, Helligaandskirken S. 239, 262.

3. Den ordinaire Løverdags Efftermiddags-Prædiken, da det ringer sammen Kl. 2, og saa snart den haver ende, begynder Skriftemaalet.

4. Søndags og Hellig-Dags Tieneste med de Trende sædvanlige Prædikkener; Da det præcise ringer sammen til frøe-prædiken kl. 5 om morgenen; Til Høymesse kl. halvgaaen Otte; og til Afften-Sang kl. 2. At der ellers paa nogen tid har ikke været observeret af kirke-betienterne saa perfecte¹ en regularité og Liighed med at ringe sammen i alle kirkerne paa engang; Det reyser sig til deels af Klokkernes uliige gang i Stadens kirker, men til deels og allermeest fra Ildebrandens tid, da vor frue kirke i saa lang en tid har været i bygning, og har ingen klokker haft, som de andre kirker kunde rette sig effter.

2. De ovenmeldte Syv Sletts Prædikkener tilkommer De 3 Sogne-Præster ved vor frue, Hellig Geistes og Nicolaj Meenighed at besørgе hver sin uge, hvilke De Selv forretter udj fasten, og i den øvrige tid om aaret forsynne de dem effter sædvane ved En beqvem og attesteret Studiosum.

Fredags-prædiken forretter ieg Selv ordinaire, saatit som tiden og kræfterne tillade det. Løverdags Efftermiddags prædiken bliver af Medtjeneren ved Hellig Geistes Meenighed forsyenet ved En Studiosum.

3. Ved En Skrivelse fra Det Wellovlige kirke-Inspections Collegio til HE. Biskop Dorph udj vacantzens tid² in Februario sidst afvigte³ er os iblant En deel andre poster bleven notificeret, at De gode Herrer hafde i sinde at afskaffe nogle uge-prædikkener i kirkerne, da der tillige blev

¹) Læsningen af dette Ord er ikke helt sikker.

²) Niels Dorph (1681—1758), Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frue Kirke, blev 13. Februar 1738 Biskop over Akershus Stift. I Vakancen efter Biskop Christen Worms Død (9. Oktbr. 1737) og indtil den nye Biskop Peder Hersleb i April 1738 (D. G. Zwergius, Det Sjøllandske Clerisie S. 389) kom til København, bestyrede han de biskoppelige Forretninger.

³) Kirkekollegiets Skrivelse af 11. Januar 1738 (Original i Sjøllands Bispearkiv, Kgl. Forordninger og Kollegialbreve 1738).

spurdt, om vi vidste noget derimod, hvorfor det ikke burde skie. Men som da alles vores svar og betenkning gik derpaa ud, at vi ved bemeldte Biskop Dorph begiærede, at det med alle de foreslagne poster motte have anstand indtil vores forventende Biskops ankomst¹, helst siden der var ingen periculum in mora; Saa har det derved haft sit forblivende til dato.

Ellers fornemmer ieg nu ved giordte undersøgning, at der foruden de ovenbemeldte uge-prædikkener har og forhen været den brug og skik udj Helliggeistes kirke, at der har været holdet 4 uger om aaret paa visse tider En Catechismi prædiken til froe-prædiken fra 5 til 6 Slæt Mandag, Tiisdag og Torsdag. Sampt En froe-prædiken hver fredagsmorgen kl. 5 heele aaret igiennem. Begge disse slags prædikkener tilkommer Medtjeneren samme stæds at besørge. Men formedelst den forvirring, som den uløksalige Ildebrands tid førde med sig, og formedelst Vedkommendes uviidenhed herom haver disse morgen prædikkener ikke været satte udj den forrige stand indtil nu, hvilket Medtjeneren dog er gandske villig til 'at giøre paa første gifne erindring derom. Men skulle det ellers findes for got at afskaffe nogle uge-prædikkener, da kunde disse sidst benefnte, saavidtsom ieg veed endnu om Deris beskaffenhed, gierne undværes uden nogen afsagn eller skade.

4. udj Hellig geistes Meenighed holdes tvende gange hver uge offentlig Communion, hver fredag og Søndag, sampt desforuden paa de andre indfaldende Hellige dage, naar nogle Communicanter da indfinde sig, tiere er den ikke holden der, ey heller behøves, at den der holdes tiere.

5. Hver Søndag fra Kl. halvgaaen Et indtil Kl. 2, da det ringer sammen til Afftensang, holdes der i Hell. geistes Kirke Repetition af Høymesse-prædiken, med spørmaal og forklaring over Evangelium; og hver Tiisdag holdes der offentlig Catechization om formiddagen fra Kl. 9 til 10. Hvilke begge deele forrettes jevnligen af Skoleholderen

¹) Jvfr. S. 407 Note 2. Den omtalte Skrivelse er forgæves eftersøgt.

ved vor fattige Skole, som gjør det vel og upaaklageligen; undertiden er det og forrettet af mig selv, naar kræfterne har været der til.

6. Samme stæds holdes Bøn og Chor-Sang tillige med Bibelens Læsning hver Mandag, Tiisdag, Onsdag, Torsdag, fredag Efftermiddag, Løvedag formiddag, om morgenen Kl. 8, og om Efftermiddagen Kl. 3. Lige effter Den Kongl. Allernaadigste Befalning, som os blev communiceret af Sl. Biskop Worm d. 21. Martij 1737¹.

7. Udj Hell. Geistes Meenighed ere ingen andre beskikkede Catechetæ, end Lærerne ved vor fattige Skole², som ere En Skoleholdere og En Hørere, som begge ere Studiosi Theologiæ attestati, og duelige til deris verk, baade i henseende til fornøden lærdom og Et exemplariske skikkeligt levnet. For videre Catechetes beskikkelse formodes underdanigst, at mand bliver forskaanet her ved Meenigheden, saalenge der er ingen forandring skiedt med Præsterne, effter Hands Kongl. Maytts Allernaadigste løffte i Hands Rescript til Sl. Biskop Worm af d. 9 Maj 1736³.

9. [!]. udj Hell. geistes Sogn er for den nærværende tid ikkun En publicke Skole, hvor Christendoms kundskab læres, saavelsom Skriven og Regnen, dermed haver ieg selv den fornødene Tilsynn; Skoleholderen i samme Skole ved navn Jens Lund er af mig examineret og antagen, og

¹) Reskript af 22. Februar 1737 ang. Katekisationer, ej for lange Prædikener, Skolers Indrettelse og Korsange (L. Fogtman, Kongelige Rescripter IV, 1, S. 432—40).

²) Om Kirkeskolen ved Helliggejst se Michael Neiiendam, Københavns Kirkeskolers Krønike S. 28—63.

³) Reskriptet af 9. Maj 1736 bestemte i Almindelighed, at enhver af Sognepræsterne og Kapellanerne i København skulde holde en Kateket. Dog tilføjedes det, at dette først »skal sættes i Verk, ligesom der herefter med Præsterne nogen Forandring skeer, og Andre i de Afgaaendes Sted vorde beskikkede« (L. Fogtman, Kgl. Rescripter IV, 1, S. 363—4). — Det er sikkert betegnende, at den strengt ortodokse Kaasbøll helst vilde være fri for denne typisk pietistiske Institution ved sin Kirke. Hans Ønske blev ogsaa opfyldt. Først 1818 ansattes der en *ordineret* Kateket ved Helligaandskirken.

derpaa beskikket af Magistraten effter Hands Kongl. Maytts Allernaad. forordning¹; Hands forhold har nu i Sex aars tid været saadant, at Hand har fortient mit beste vidnesbyrd for ædruelighed, troeskab og flittighed i Hands Embede og forretning.

Angaaende den gifne Erindring om fremmede Præsters hielp at betiene sig af i visse tilfælde, da er den hidindtil bleven effterlevet af mig med all muelig fluïd, saa ieg ikke bruger nogle saadane hielpere uden i sygdoms tilfald; og den skal hereffter paa det allernøyeste blive effterlevet af begge Hellig Geistes Meenigheds Præster, saa der med Guds hielp ingen skal blive brugt hos os, som kand være nogen til anstød, men allene de, som ere bekiendte af Et got og skikkeligt forhold, og det saa sielden som meest mueligt være kand.

Med beste velsignelses troehiertige erønskning over Deris Høyærværdighed i Deris hellige og Høyvigtige Embede forbliver ieg udj største veneration

Deris
Høyædle Høyærværdigheds
ydmygste og ærbødigste tienner
E. C. Kaasbøll.

Kiøbenhavn d. 7 Julij Anno 1738.

(Sjællands Bispearkiv, egenhændig Original i Indkomne Sager fra København).

¹) Jvfr. kgl. Reskript af 7. Marts 1702 samt Skolens »Indstiftelse og Anordning« af 5. Marts 1705 især § 1, 7, 10, 13 (Hans de Hofman, *Fundationer IX*, 239—48). Jens Lund er maaske identisk med den Jens Christensen Lund, der blev cand. theol. 28. Oktbr. 1738, eller med Jens Madsen Lund, som blev Student (privat dimitteret) 1731. I en Indberetning af 12. Novbr. 1738 fra Kaasbøll (sst. som denne Indberetning) nævnes Bolle Weygaard som Skoleholder og Berthel Weyle som Hører.

3.

1740 5. Febr. Sognepræst, Mag. Eiler Christopher Kaasbøll til Biskop Peder Hersleb.

Høyædle og Høyærværdige HE. Biskop!

Saasom En Jordemoder ved navn Maren Ømans haver i dag ladet mig vide, at der findes Et Par folk udj Hellig Geistes Meenighed boende i badstuestræde, som ikke vil lade Et Deris otte dage gammelt Dreng-barn komme til Den Hellige Daab, faderens navn er Lars Klarup af handtverk En Skrædere, hvis Hustrue skulle være lige sindet med ham udj denne motvillighed; Saa haver ieg strax forføyet mig hen til Dem og befundet det saa, som Jordemoderen det haver berettet, og omendskiønt ieg haver søgt med all fliid at underviise Dem af Guds hellige ord om Børne-Daabens høye fornødenhed og nytte, saa haver det dog aldellis intet frugtet hos Dem, men baade faderens og Moderens første og sidste svar blev dette, at De ville ikke lade Deris barn Døbe. Alt saa kand ieg ikke undlade at referere Deris Høyærværdighed denne casum, og begiærer paa det ydmygste og ærbødige at blive underrettet, hvorledes ieg herudinden skulle forholde mig.

Jeg forbliver med all tilbørlig veneration

Deris Høyædle Høyærværdigheds
ydmygste og tienstærbedigste tiener

E. C. Kaasbøll.

Khfn. d. 5 Febr. 1740.

(Original i Sjællands Bispearkiv, Indkomne Sager fra København).

4.

1740 6. Febr. Biskop Peder Hersleb til Sognepræst, Mag. Eiler Christopher Kaasbøll.

Til Mag. Eiler Christopher Kaasbøll.

Af Deres Velædelheds ærede Skrivelse denne Dags Dato fornemmer jeg det at være Sandhed, hvad Rygtet har ud-

spreed, at en Skrædder af Deres Menighed, Lars Klarup, saavel som Hustrue, ikke vil lade Deres Barn døbe, skjønt Deres Velædelhed med Kierlig og alvorlig Overbeviisning har søgt at bringe Dem paa rette Vei, men forgieves. Jeg skal paa behørigte Steder¹ andrage denne Casum, ligesaa vel som den forige af Nicolai Menighed, paa hvilken jeg har faaet Kongeligt allernaadigst Rescript², at tilholde Præsterne, jevnlig at forsøge, med Guds Ord og Formaning, at vinde disse vildfarende, imedens Hands Majestet vil give dem Tid at betænke sig; hvilket da vel og bliver det eeneste, som med disse kand foretages, indtil nærmere Resolution kand falde, og jeg derudi bær ingen Tvivl om Deres Velædle Velærværdigheds Omsorg for disse arme Siele. Jeg forbliver stedse etc.

P. Hersleb.

(Sjællands Bispearkiv, Kopibog for udgaaede Skrivelser).

5.

1740 17. Juni. Kirkebogsindførsel af Sognepræsten om Lars Klarups Barns Daab.

d. 17. Lars Klarup Skræder i Brolægg.str. og Maren Anders D. D[eres] Søn kaldet Christen; Dette Barn var nu næsten 5 maaneder gammelt, fordj forældrene, som have separeret sig fra Vores Evangeliske kirke, vilde ikke tillade, at det motte døbes, og omendskiønt de baade af mig og af mange flere vare en tid lang troeligen underviiste og alvorligen formanede at vige fra denne deris vildfarelse, saa hialp det dog slet intet, indtil Hands kongl. Maytt. ved sit Allernaadigste Rescript af d. 5 Maj sidst

¹) Formodentlig især i Generalkirkeinspektionskollegiet, hvoraf Hersleb var Medlem. Sagen findes dog ikke omtalt i dettes »Hovedprotokol«, men flere Eksempler viser, at selv vigtige Sager kunde blive behandlede extra protocollum.

²) Formentlig Reskriptet af 15. Januar 1740 om Simon Bolle i Nicolai Sogn (Kh. Saml. 5. R. IV, 467—9).

afvigte¹ loed dem forstaae, at hvis de ikke inden 6 uger erklærede sig at lade Barnet døbe, motte de ikke forblive i denne kongl. Residentz-Stad; og som De da bekvemmede sig og gave Deris samtøkke til Barnets Daab, saa haver ieg i dag effter kongl. Allernaad. dispensation og Tilladelse hiemmedøbt det i deris huuß, men aldeles Lige effter Rituallet baade i henseende til Daabens essentialia og Ceremonialia², og det i diße Vidners overværelse, nemlig Barnets fader og Moder, En qvinde heder Cathrine Peders Datter, Claus Henrichsen Dreyer og Jens Christensen Min Tienner.

(«Heilig Geistes Kirckes Børne Daabs Protocol» 1728—59 1740 17. Junius).

6.

1880 5. Maj. Biskop H. L. Martensen erklærer sig om Forslaget til et ændret Navn paa Helliggeistkirken.

Saaledes foranlediget tillader jeg mig at bemærke, at Forandringer af de nedarvede og Befolkningen fra gammel Tid tilvante Navne ikke synes mig heldige eller ønskelige, hvor der ikke foreligger nogen Nødvendighed derfor. En saadan Nødvendighed skjønner jeg nu ikke, at der i nærværende Tilfælde er tilstede, og den af Andragerne paa-beraabte Grund, at det nu brugelige Navn er tydsk, er neppe engang ganske sikker, i alt Fald gjenfindes det samme Ord da ogsaa i andre nordiske Sprog (the holy ghost), saaledes at hele dette Spørgsmaal krævede en nærmere Undersøgelse af virkelig Sprog- og Sagkyndige, naar en Forandring derpaa skulde bygges.

¹) Antagelig Reskriptet af 22. April 1740 i samme Anledning (Kh. Saml. 5. R. IV, 469—71). 5. Maj er formentlig Datoen for Biskop-sens Kommunicering af Reskriptet.

²) Sidstnævnte Reskript havde dog tilladt, at hvis de separatistisk-sindede Forældre «skulde støde sig paa nogen udvortes Omstændighed ved Daaben, at samme da bliver udeladt, naar aleneste intet af essentialibus forbigaas» (sst.).

Men hvorledes det nu end hænger sammen hermed, finder jeg ikke, at rationelle Hensyn af denne Natur ere tilstrækkelige til at forandre, hvad der historisk har vundet Hævd. Den næste Fordring vilde vel være, at Ordene »geistlig« og »Geistlighed« ogsaa skulde vige, og at man f. Ex. skulde sige den Kjøbenhavnske Aandelighed istedetfor den Kjøbenhavnske Geistlighed, en Conseqvents, der dog vel vilde have nogen Betænkelighed selv for sproglige Purister.

Sjællands Stifts Bispecontoir, Kjøbenhavn den 5. Mai
1880.

Allerærbødigst

H. L. Martensen.

»De hellige Brødre«.

En baptistisk Sekt.

Af F. Elle Jensen.

Naar det i 1840erne lykkedes den fremtrængende Baptistbevægelse at vække stor Opmærksomhed og en vis Tilslutning indenfor de gudeligt vakte Lægmandskredse, hænger dette utvivlsomt sammen med den massive Skriftopfattelse, der i Reglen gjorde sig gældende hos Forsamlingsfolkene, og den Uvilje, de nærrede mod Statskirkens Præster, fra hvis til Tider jo ogsaa mer eller mindre rationalistiske Udlægninger og Forkyndelse de tog den stærkeste Afstand. Langt hellere lyttede de, naar en af deres egen Midte, der var hjemme i det Ny og det Gamle Testamente, talte til dem og forklarede dem, hvorledes alt skulde forstaaes, og følte de sig herunder overbevist om, at de tidligere havde haft en urigtig Opfattelse af et og andet, var der intet underligt i, om de med den Respekt, de nærrede saavel for Bibelens Anvisninger i Almindelighed som for dens enkelte, tidt af Sammenhængen løsrevne, Ord, nu stod fanatisk fast paa deres nye Meninger og var vanskelige at rokke fra dem. Men heraf fulgte, at naar Baptisterne kunde godtgøre, at BARNEDAABEN ikke omtales i Skriften, blev det med det samme klart for adskillige, at den kun var en ukristelig Skik, som maatte forsages, og det næste Skridt blev da, at de udsondrede sig fra den besmittede Statskirke og dannede egne frie Menigheder. At dette gav Anledning til mange Brydninger med Myndighederne, er vel kendt.

Men ogsaa indenfor Baptistsamfundet kunde der — og

det ligeledes som en Følge af nogles Overbetoning af visse Skriftsteder — opstaa Uro, saa den dogmatiske Enighed, der ellers havde sammenknyttet Medlemmerne, ikke blot kom i Fare, men afløstes af et uforligeligt Modsætningsforhold, som tilsidst gjorde alt Samarbejde umuligt. Noget saadant var det, der skete sidst i 1840erne, da en Fløj inden for Bevægelsen brød med Hovedmenigheden og gik sine egne Veje. Herom skal fortælles i det følgende.

*Erik Jansson*¹, Søn af en svensk Bonde, blev født 1808 i Biskopskulla i Upsala Len; selv forpagtede han en Gaard i Østersunda i Vestmanland Len. I 22aarsalderen oplevede han et pludseligt aandeligt Gennembrud og følte sig fra den Stund overbevist om, at Gud ikke alene havde borttaget hans Synder, men frigjort ham for al Synd og syndig Lyst. I de følgende Aar studerede han ivrigt i Bibelen og den gamle lutherske Andagtslitteratur, og 1843 aluttede han sig nøje til den gudelige Forsamlingsbevægelse («Lærserne») i Helsingeland. Her lykkedes det ham hurtigt at komme til at spille en fremtrædende Rolle, og han udgav nogle smaa religiøse Skrifter og aandelige Sange. Allerede tidligere var han imidlertid kommet til at se med Mistro paa Opbyggelsesbøgerne og deres Advarsler mod Synd, da en omvendt jo ikke mere kan synde, og han havde fra 1842 begyndt en voldsom Polemik imod dem; den fortsatte han nu med stigende Heflighed, ja det endte med, at han 1844 foranstaltede en stor offentlig Opbrænding af disse »Afguder«. I Kraft af sin stærkt udviklede Selvtillid, der efterhaanden blev til et fuldstændigt aandeligt Størhedsvanvid, vandt han paa de Rejser, han foretog, adskillige Tilhængere for sine Særstandpunkter, som han udgav for den eneste sande Kristendom, og han paastod nu, at

¹) E. Herlenius: Erik-Jansismen i Sverige. Jf. Kirkelex. f. Norden I, S. 790.

han var en Profet, sendt af Gud, det største Lys siden Aposteltiden, og at den, der foragtede ham, foragtede Gud selv¹. Jesu Lære var blevet dækket af Mørke lige til hans Tid, og Mænd som Luther og Arnd havde kun været falske Vejledere. Med et saadant Syn paa sig selv er der intet underligt i, at han mente sig i Stand til at meddele dem, der troede ham, Syndernes Forladelse; sine Modstandere forbandede han. Hans Optræden gav imidlertid Anledning til Sammenstød med Myndighederne; han var flere Gange fængslet, og tilsidst levede han mest skjult hos sine Venner. Under alt dette modnedes hos ham Beslutningen om at udvandre fra det fordærvede Sverige, muligvis ogsaa fordi han frygtede for at blive landsforvist for Proselytmageri, og 1846 satte han sin Plan i Værk og indskibede sig med c. 800 Tilhængere til Amerika. I Forvejen havde man indført Kommunisme i den nye Menighed, idet man solgte, hvad man ikke kunde medføre, og lod de derved indkomne Penge samle i en Fælleskasse, der paa apostolisk Vis skulde bestyres af 7 Skaffere. (Jf. Acta 6₃).

I Amerika slog Erik-Janserne sig ned i Staten Illinois, hvor de anlagde Kolonien Bishopshill (= Biskopskulla), men det varede ikke længe, før der, navnlig paa Grund af Førerens despotiske Regimente, opstod Uro i Menigheden, og 1850 blev Erik Jansson selv skudt af sin egen Svigersøn, som havde brudt med ham og derfor ikke kunde faa sin Hustru til sig. Med ham mistede Samfundet den eneste Personlighed, der dog saa nogenlunde havde været i Stand til at holde det sammen, og i den følgende Tid gik det efterhaanden sin Opløsning i Møde.

Syndfrihedslæren var Erik Janssons Alfa og Omega. Han begrundede den med Henviisning til Steder som Mt. 5₄₈, 1 Joh. 1₇₋₉ og 3₉, og hævdede, at hos den troende var selve Synden og al Syndelyst borttaget, da Kristus og Belial ikke kan være sammen, og Kristi Kirke maa være uden Plet og Lyde. Den aandelige dømmer alt aandeligt, men

¹) Herlenius S. 66.

dømmes ikke selv af nogen, han kan heller ikke fristes indefra, kun — som Eva — gennem udvortes Tilskyndelser; Anfægtelses- og Svaghedssynder nævnes ikke i Bibelen¹. Gud hører ikke de uretfærdige, kun de retfærdige, og derfor maa de som de fuldkomne bede for andre, ligesom de, paa samme Maade som Erik Jansson, har Ret til at forlade Synd, fordi Gud bor i dem.

Om Børnene lærte han, at om de var født af troende Forældre, var ogsaa de rene, »en hellig Sæd«, men han forkastede ikke derfor Barnedaaben eller Daaben i det hele taget, da vi skal følge Jesus efter, og han lod sig døbe. Nadveren opfattede han som et Mindemaaltid, dog saaledes, at Kristi Legeme og Blod var til Stede deri, men kun de troende fik Velsignelse².

Til det ydre Kirkesamfund og dets Præster stillede Erik Jansson sig i Princippet mærkeligt nok ikke aldeles afvisende, selv om Gejstligheden stod ham imod, og han fordømte den i haarde Ord som Djævelens Præsteskab, men i Praxis maatte hans Forhold til den naturligvis i Virkeligheden betegne et afgjort Brud, da han og hans Venner slet ikke vilde deltage i Gudstjenesten, med mindre de fritoges for Syndsbekendelsen ved Nadveren, og om noget saadant kunde der selvfølgelig aldeles ikke være Tale³.

Som nævnt forkastede Erik Jansson ikke Barnedaaben, men blandt hans Tilhængere var der nogle — hvor mange vides ikke — der kom i Tvivl om dens Værdi og Gyldighed, og den Uoverensstemmelse, som i den Anledning opstod mellem dem og Profeten, blev saa dybtgaaende, at de brød med ham, for saa vidt som de blev tilbage, da Sekten udvandrede.

Paa dette Tidspunkt var der endnu ikke stiftet nogen baptistisk Menighed i Sverige, og heri maa vi utvivlsomt se Grunden til, at to af dem, *Nylund* og *Sjøberg*, hvoraf den første sikkert er identisk med en Papirmagersvend af samme Navn, som havde været en af Erik Janssons mest

¹) Herlenius S. 10 og S. 59. ²) Herlenius S. 60. ³) Herlenius S. 36.

ihærdige Prædikanter¹, i Foraaret 1846 drog til Hamborg, hvor *J. G. Oncken* siden 1834 havde ledet et Samfund. Iøvrigt vides der intet som helst om deres Ophold i Elbstaden, og muligvis har de følt sig frastødt af et eller andet i Menigheden dér, thi de var i alt Fald, som det vil fremgaa af det følgende, ikke blevet gendøbt, da de tiltraadte deres Hjemrejse.

Denne foregik over Danmark — ad hvilken Rute de drog til Hamborg, nævnes ikke — og antagelig er da de to Mænd sejlet fra Kiel til Korsør, hvorfra de til Fods begav sig paa Vej over Sjælland. Paa deres Vandring kom de i Forbindelse med danske Baptister, som de vel har opsøgt, og Følgen af dette Møde blev Fremkomsten af en helt ny Sekt, »De hellige Brødre«, som i de nærmeste Aar skulde volde Myndighederne en hel Del Bryderier.

Den baptistiske Bevægelse, der ved *Jul. Købner* 1839 fik Fodfæste i København, havde nemlig ogsaa efterhaanden vundet nogen Tilslutning i Vest- og Midtsjælland, hvor der især i Egnen omkring Holsteinborg i Forvejen var et ret stærkt gudeligt Lægmandsrøre². Det var navnlig fra disse Kredse, Baptisterne fik Tilgang, og selv blandt dem, der ikke lod sig gendøbe, var der en Del, som bragtes til at se med Mistro paa Barnedaaben. 1842 stiftedes en egen vestsjællandsk Menighed med Parcellist *Niels Nielsen*, Gimlinge, som Forstander, efter at først 4 Mænd, Væver *Niels Sørensen* og Skrædersvend *Hans Peder Jensen* fra Kirkerup sammen med Arbejdsmand *Kr. Hansen*, Sørby, og Skræder *Jacob Jacobsen*, Høve, havde været i København og var blevet døbt dér, og i den kommende Tid bredte Bevægelsen sig til Sipperup, Eskildstrup, Skee-Taastrup, Snevre, Tølløse og andre Steder, uden at hverken Regeringens almindelige Forbud mod religiøse Lægmandsforsamlinger eller dens Paabud om Tvangsdaab af Baptisternes Børn var i Stand til at forhindre det. Som be-

¹) Herlenius S. 30.

²) S. Hansen og P. Olsen: De danske Baptisters Historie. S. 60 ff.

kendt nægtede nogle af Egnens Præster med *P. C. Kirkegaard*, Pedersborg, i Spidsen at indordne sig under det sidstnævnte Krav¹; deres Optræden havde til Følge, at Sagen blev kendt i videre Kredse og bidrog meget til, at der dannede sig en mere frisindet Opfattelse af den Fremgangsmaade, der burde anvendes overfor de Samfund, som ikke følte sig hjemme indenfor den danske Statskirke.

Det var med disse baptistiske Kredse, de to Svenskere kom i Berøring, og det var her navnlig en Forsamling hos Gaardmand Hans Jørgensen, Vorbygaard i Hemmershøj Sogn, som blev afholdt noget før Høst, der fik Betydning, og det for begge Parter². De fremmede erklærede ved Mødet, at de nu følte sig fuldstændig overbevist om, at den Daab ved Bestækning, de havde modtaget i Sverige, ikke var den rette, og de forlangte derfor at blive rigtig døbt, hvilket ogsaa skete ved Forstanderen, Niels Nielsen. Paa den anden Side gjorde deres Lære om Syndfrihed et meget stærkt Indtryk paa nogle af de tilstedeværende Baptister, og da den fra anden Side mødte afgjort Modstand, kom det til et Brud, idet 6 Mænd og 2 Piger udmeldte sig af Menigheden. Ejendommeligt er det iøvrigt at lægge Mærke til, at nogle af de først døbte, Niels Sørensen, Kirkerup, Jacob Jacobsen, Høve, og Hans Peder Jensen, nu Pedersborg, var mellem de udtraadte.

Brudet indenfor Baptistkredsen viste sig snart at være endeligt, og det besejledes officielt ved en Forsamling først i August paa Gaarden Lille Egede i Boeslunde Sogn, hvis Ejer, Rasmus Jørgensen, ganske vist ikke synes at have sluttet sig helt til den nye Retning, men paa den anden Side maa have set paa den med megen Sympati. Thi her stiftedes nu det Samfund, som siden gik under og ved-

¹) Kirkeh. Saml. 3. R. V, 437 ff., 4. R. V, 408 ff. Jf. F. Elle Jensen: Ferdinand Fenger, S. 64 f.

²) Den følgende Skildring bygger hovedsagelig paa de i Ringsted og Sorø afholdte Forhør. Politiprot. f. Skjoldnæsholm Birk 1846 og 47, for Sorø Birk 1846. Landsarkivet, København.

kendte sig Navnet »De hellige Brødre (og Søstre)«, idet Hans Peder Jensen i Store Bælt først døbte Arbejdsmand Andreas Christensen, L. Egede, og denne derefter igen ham og hans Broder, Skræder Jens Jensen, Pedersborg, Jacob Jacobsen, Høve, Niels Sørensen, Kirkerup, Husmand Hans Hansen, Skee, en Pige fra Høve samt vistnok 1 Person til. Andreas Christensen og Hans Hansen hørte ogsaa til de paa Vorbygaardmødet udtraadte.

For den nye Sekt var den baptistiske Daab altsaa ikke tilstrækkelig; den kunde efter dens Opfattelse nok virke Had til Synden, men den var ikke i Stand til at rense Hjertet og var derfor ugyldig, og det saa meget mere som Baptisterne, der havde modtaget den, stadig erkendte sig som Syndere og altsaa ikke kunde være genfødte. Maalet var jo netop det modsatte, at vide sig fuldstændig frigjort, og den nye, ægte Daab blev da et Tegn paa, at man helt havde faaet Bugt med den gamle Adam. Skulde det ske, at en af »Brødrene« syndede, betød det, at han ved sin Optagelse i Samfundet alligevel ikke havde været rensset af Gud, og han maatte derfor for at bevare Forbindelsen med Menigheden døbes endnu en Gang. Helst skulde Handlingen foregaa under aaben Himmel; Hans Hansen udtalte saaledes, at han ikke kunde anse sin Daab i et Badekar i Kompagnistræde i København for at være skriftmæssig. Den foregik iøvrigt paa samme Maade som hos Baptisterne: Den døbende afførte sig Frakke og Vest og vadede med Daabskandidaten ud i Vandet; var denne en Kvinde, var hun iført en særlig Særk med et Tørklæde bundet om Livet, som Døberen holdt fast i, idet han dukkede vedkommende baglænds under Vandet i Faderens, Sønnens og Helligaandens Navn.

Den nye Sekt satte straks ind med en fanatisk og paa-gaaende Propaganda baade blandt Baptister og andre; mest opererede den paa Vestsjælland, men gjorde ogsaa Fremstød paa Ringsted- og Holbækkanten. Hans Hansen, Skee, og Niels Sørensen, Kirkerup, blev dens Forstandere,

men mest virkede vistnok Prædikanten *Andreas Christensen*, Arbejdsmanden fra Lille Egede, til dens Udbredelse.

Denne underlige Mand var, efter hvad der oplystes ved Forhørene i Ringsted, født i Humble paa Langeland 1814; hans Moder, der nu var Enke efter sin anden Mand, var da ugift. I sin Opvækst havde han haft mange Pladser, og selv efter at han, 22 Aar gammel, havde stiftet eget Hjem, kunde han ikke ret stilles noget Sted og flyttede en Del. Urolig og bevægelig af Sind, som han var, kan det vel derfor heller ikke synes sært, at han følte sig tiltrukket af de nye Lærdomme, der 1839 og 1840 forkyndtes paa Øen af Jul. Købner¹, og 1841 traadte han over til Baptismen. Han nægtede nu at lade sine Børn døbe, hvorfor han ikendtes Mulkter, som han kun var i Stand til at betale ved at sælge sine Ejendele, og han begyndte ligeledes at tale ved gudelige Forsamlinger. I den Anledning stævnedes han atter for Retten, der 1843 og 1844 idømte ham Bøder, som omsattes i Vand- og Brød-Straf, da han ikke havde Penge at betale med. For Retten erklærede han iøvrigt, at han ikke vilde adlyde Lovens Befalinger om Anmeldelse af Møder for Præst og Øvrighed, men følge Herrens Bud om at vogte sig for Mennesker, der vil hindre Guds Ords Udbredelse.

Det var ikke mærkeligt, at Andr. Christensen ved sin Optræden fik en vis Position hos sine Trosfæller, og navnlig blev det af Betydning for ham, at en af de ledende Baptister paa Øen, den velstaaende Gaardmand Rasmus Jørgensen, Pelykkegaarden, tog sig af ham, og da han 1844 flyttede til Sjælland og købte den store Gaard Lille Egede, fulgte Andr. Christensen med sammen med sin Hustru og deres 4 Børn og fik anvist et Hus dér til Bolig.

Imidlertid døde hans Kone, og han tog derefter Plads hos Rasmus Jørgensen som Arbejdsmand, mens Børnene anbragtes hos fremmede. Andr. Christensen havde dog ingen særlig Lyst til legemligt Arbejde, hvad Rasmus Jør-

¹) Hansen og Olsen: De danske Baptisters Hist. S. 43.

gensen saa gennem Fingre med, saa han i Stedet kunde rejse ud og prædike, og han foretog lange Udflugter, til Fyn, Langeland, Laaland og København, hvor han havde en Samtale med Baptistlederen Mønster.

Man forstaaer, at en saadan Mand maatte blive en ivrig Agitator for »De hellige Brødres« Lære, da han selv var blevet vundet for den, og i de følgende Maaneder efter sin Overtræden til dem holdt han da ogsaa en Mængde Møder i Vest- og Midtsjælland. Han var ikke den eneste, der førte Ordet, men han var utvivlsomt den mest aktive af dem, og ved sine vistnok temmelig følelsesbetonede Taler gjorde han stærkt Indtryk paa adskillige, ligesom han foretog mange Daabshandlinger. For Retten i Ringsted indrømmede han, at han havde døbt mellem 40 og 50 Personer, enten i forskellige sjællandske Søer, i Store Bælt eller i et Vandløb ved Skee-Taastrup.

Om Forløbet af Forsamlingerne, der for at undgaa Forbud og for ikke at have noget med Præsterne at gøre ikke blev anmeldt for nogen, bragte Forhørene egentlig ikke særlige Oplysninger. Man udlagde et Stykke af Skriften, men der blev ikke holdt Nadver hver Gang; naar det skete, var det efter baptistisk Ritual, med usyret Brød, som brødes, og gammel Vin. Fodtvætningen skal have været i Brug¹. I Fadervor udelodes den femte Bøn; Motivering var, at den kun var for Syndere, og at Jesus havde lært sine Disciple den, før de fik den Helligaand². Adgangen til Møderne stod i Reglen aaben for alle, og de kunde trække længe ud. Deltagernes Antal var forskelligt.

Ingen af de andre Prædikanter kunde opvise saa store Resultater som Andr. Christensen. Niels Sørensen, Kirkerup, den ene af Forstanderne, holdt nok en Del Møder, i Pedersborg, Flintstrup, Tjørnet, Galø Overdrev og hjemme, men døbte kun 6, og Hans Hansen, Skee, den anden Forstander, mente ikke at have ledet mere end en 3—4 Forsamlinger

¹) Dansk Kirketidende 1846, Nr. 73.

²) Dansk Kirketidende 1846, Nr. 57.

eller at have foretaget ret mange Daabshandlinger. Derimod var Skrædersvend Hans Peder Jensen temmelig aktiv; for Retten oplyste han, at han, drevet af Guds Ord, hver 14. Dag havde prædiket baade i Pedersborg, Døjringe, Høve, Kirkerup og Galø Overdrev; han havde døbt 7 Personer, og de var ikke Baptister. Hans Broder, Skræder Jens Jensen, holdt ligeledes Forsamlinger for dem, der vilde deltage i dem; det havde han ogsaa gjort tidligere, da han var tilsluttet den baptistiske Menighed; han var i den Anledning blevet idømt Bøde og havde afsonet den paa Vand og Brød. Hvorvidt Jacob Jacobsen fra Høve er optraadt som Prædikant, fremgaar ikke af det foreliggende, men det er meget troligt, da han i alt Fald udfoldede en temmelig paagaende Propagandavirksomhed. Som Taler ved Møderne træffes ogsaa Rasmus Jørgensen, Lille Egede, hvis Forhold til »De hellige Brødre« imidlertid som omtalt er noget problematisk.

I Modsætning til Erik-Jansismen var »De hellige Brødre« paa Forhaand afgjort fjendtligt indstillet overfor Kirke og Gejstlighed, formentlig delvis en Arv fra det gudelige Lægmandsrøres Mistro til Præsterne, og de vilde ikke have deres Børn undervist i Almueskolen, hvor der kun førtes falsk og vildfarende Lærdom, ligesom de forkastede den kirkelige Vielse. Dette gav sig bl. a. til Kende i Andr. Christensens bevægede Giftermaalsaffærer.

I August 1846 traf Andr. Christensen ved et Møde i Kirkerup, hvor han og Hans Hansen prædikede, en Pige, Christiane Knudsdatter fra Allindelille, som ved den Lejlighed blev døbt i Tjustrup Sø sammen med 6 andre. Det varede derefter ikke længe, inden de, skønt man foreholdt ham 1 Kor. 7, blev enige om at gifte sig, og da de intet vilde have med Statskirkens Præster at skaffe, indskrænkede deres Bryllupsceremoni sig til, at han fremstillede sig med hende for Menighedens Forsamling, efter at de i Forvejen knælende havde bedt Gud velsigne deres Ægteskab. Men denne Form for Vielse var dog Lederne for løs; de kræ-

vede baade Samtykke af Pigens Fader og Anerkendelse af Forstanderne, og da ingen af Delene forelaa, erklærede de den indgaaede Forbindelse for ugyldig. Andr. Christensen vilde imidlertid ikke bøje sig for denne Afgørelse, og Følgen var, at han blev ekskluderet af Samfundet. Sammen med Christiane drog han derpaa til L. Egede, men Forbindelsen mellem de to varede kun kort, thi da han nu rejste til Langeland, brød hun med ham og vendte tilbage til sin Hjemstavn uden senere at ville have med ham at gøre, da han atter søgte at knytte den bristede Traad.

Andr. Christensen selv maa igen være blevet taget til Naade og have genoptaget sin tidligere Virksomhed, thi om Efteraaret blev han som pasløs arresteret i Haraldsted og under Anklage for utilladelig Daab og Prædiken indsat i Fængslet i Ringsted, hvor nu ved en Række Forhør i Oktober 1846 og senere i Marts—April 1847 »De hellige Brødre« Forhold blev helt oprullet, efter at en Række implicerede Personer var stævnet til Møde ved Skjoldnæsholm Birketing. Ved Sorø Birk var der allerede tidligere (i September) foretaget Afhøringer angaaende en Forsamling hos Skræder Jens Jensen, og de genoptoges i November til nærmere Opklaring af Andr. Christensens Sag.

Først d. 31. Juli 1847 faldt Dommen. Den ikendte ikke blot Andr. Christensen, men ogsaa en god halv Snes andre Personer, som Kancelliet d. 11. Februar havde krævet tiltalt, Bøder paa fra 6 til 100 Rbd. Den højeste faldt paa Rasmus Jørgensen som den mest velstaaende; Andr. Christensen skulde betale 50 Rbd. samt Sagens Omkostninger, herunder Arrestudgifter. Ogsaa Niels Nielsen, Gimlinge, fik en Bøde paa 50 Rbd., skønt han intet havde med »De hellige Brødre« at gøre; men han havde holdt baptistiske Forsamlinger og været tiltalt før¹.

Denne Dom appelleredes til Hof- og Stadsretten. Andr. Christensen var under Formaning om at afholde sig fra al

¹) Kirkedepart. Journalsager til Kancelliet efter 1/4 1848: 2562 (Rigsarkivet).

ulovlig Omstrejfen og Foretagelse af Daabshandlinger allerede tidligere blevet løsladt, idet Rasmus Jørgensen havde tilbudt at tage ham med sig og at indestaa for hans Tilstedeværelse.

I Arresten var Andr. Christensen, oplyste han i Forhørene, imidlertid kommet til Erkendelse af, at en Betingelse for et Ægteskab var Samtykke af Brudens Fader, men ellers maatte en Anmeldelse for Menigheden og en Tilmelding til den borgerlige Øvrighed være nok, og da han derfor efter sin Løsladelse atter blev enig med en ung Pige, Karen Olsdatter fra Snekkerup, og baade hendes Fader og Niels Sørensen, Kirkerup, intet havde at indvende, skulde Sagen dermed være i Orden. Niels Sørensen tilstillede i den Anledning d. 26. Juli Øvrigheden følgende Erklæring (Stempel: 6 Rbd. Sedler):

»Det er vitterligt i »De hellige Brødre og Søstre« paa Sjælland, at Husmand Ole Pedersen af Snekkerup haver givet sin Datter Karen til Andreas Christensen paa Lille Egede som Hustru, hvilket i Underdanighed herved bekendtgøres for vedkommende Politivrighed, at ovennævnte Andreas Christensen og Karen Olsdatter er efter Guds Ord forenede til at vorde eet Kød og vil saaledes bo tilsammen i en hæderlig Ægtestand«.

Da Myndighederne naturligvis ikke vilde tage dette for gode Varer, lod Amtmanden i Sorø straks optage Forhør i Sagen, ligesom han indberettede den til Kancelliet. Samtidig anmodede han Præsterne Thorkildsen, Sørbymagle, Bøisen, Skørpinge, og Rønne i Høve, som paa forskellig Vis havde Forbindelse med de paagældende, om at forsøge at tale dem til Rette. Men dette mislykkedes fuldstændig.

*Thorkildsen*¹, i hvis Anneks Niels Sørensen boede, refererer (d. 23. Aug.) dennes Argumenter: Bibelen taler ikke om Brudevielse i Kirken; i Paradiset var det ingen Præst, men Herren selv, som foretog den, og han henviste til Steder som Dom. 14, Tob. 11₂₀, Ruth 4₁₁, Mt. 5₃₁₋₃₂, 19₄₋₆, Mk. 10₃₋₁₂. Thorkildsen mente, at et af Sekten efter dens

¹) Christen Thorkildsen (1834—70).

Ritual stiftet Ægteskab var en Forargelse, og at den ikke kunde nyde godt af de Baptisterne indrømmede Rettigheder. Før der skredes ind mod den, maatte der dog undersøges, om den nærede politisk vildfarende Anskuelse; i saa Fald burde der følges en fast Kurs mod den, saa den enten fik Frihed eller blev holdt nede. Halve Forholdsregler derimod vilde efter hans Opfattelse være højst uheldige.

*Boisen*¹ oplyste (d. 30. Aug.), at Pigen, der var fra hans Pastorat, men tjente hos Skolelæreren i Flakkebjerg, til November vilde flytte sammen med Andr. Christensen, og at de skulde bo i Snekkerup. Det var unyttigt at tale med Forældrene og at prøve at faa Parret med til en kirkelig Vielse, selv om en saadan var nødvendig til borgerlig Anerkendelse af Ægteskabet. For Resten ansaa han Sekten for ufarlig og tilraadte Tolerance overfor den.

*Rønne*² skrev (d. 17. Septb.), at han havde forsøgt at tale med Karen, som tjente i hans Anneks, men det havde ikke baaret nogen Frugt, og han ansaa det for umuligt at bringe hende paa andre Tanker. Men det syntes ham urigtigt at paatvinge Parret en kirkelig Velsignelse, da de jo begge ved at forkaste deres første Daab var udtraadt af den hellige, almindelige Kirke, og Herrens Velsignelse ikke kunde paanødes nogen; det vilde være til Forargelse og Samvittighedsnag for alle, der deltog i en saadan Handling. Han ønskede derfor ikke de unge tvunget, men foreslog, at deres Forbindelse blev erklæret for borgerlig gyldig, naar den var anmeldt for Øvrigheden. Sekten selv ansaa han ligesom *Boisen* for ufarlig, men Forfølgelser gav altid den Slags Vind i Sejlene.

Efter Modtagelsen af Amtmandens Indberetning og dennes Henstilling om ikke at gribe ind, før Parterne var flyttet sammen, afæskede Kancelliet Biskop Mynster, der allerede d. 16. Jan. havde afgivet en — desværre nu bort-

¹) Fr. Engelhart *Boisen*, »Budstikke-*Boisen*« (1837—50).

²) C. F. *Rønne*, senere Formand for »Indre Mission« (1834—76).

kommen — Erklæring om »De hellige Brødre«, en Udtalelse i Sagen. Den forelaa d. 22. Oktober.

Det hedder heri, at Biskoppen allerede tidligere har vist, hvor betænkelig »Brødrenes« Lære er, og at de undergraver al Sædelighed. De vil ikke sende deres Børn til Skole, og de uvidende Menneskers Undervisning af dem er kun slet. Deres Vægning ved kirkelig Vielse er Trods mod Øvrighed og Præst, eftersom de erkender Skriftens Autoritet, hvorfor deres Ægteskaber er saa ubundne, at de maa kaldes »vilde«; et Løfte eller en tidligere indgaaet Forbindelse (Andr. Christensen og Christiane Knudsdatter) spiller ingen Rolle for dem, lige saa lidt som Beslægtning i forbudne Grader, saa Menigheden sagtens ogsaa vil tage sig Ret til at ophæve et allerede stiftet Ægteskab. Staten kan ikke anerkende deres Indvielse; skulde det ske, maatte borgerlig Ægteforening indføres. Andreas Christensen og Karen Olsdatter bør derfor behandles efter Plakaten d. 12. Oktober 1827 og deres eventuelle Børn betragtes som uægte født.

Skulde det ske, at de faldt til Føje, vil maaske Pastor Rønne ikke foretage Vielsen, fordi de har ladet sig gendøbe, skønt han dog sikkert regner dem til sin Menighed, naar Talen er om kirkelige Ydelser, og vi jo ogsaa plejer at vie Jøder til Kristne i Kirken. Men Embedsmænd kan ikke efter deres vilkaarlige Meninger nægte at udføre de dem paahvilende Forretninger.

Hvorvidt Niels Sørensen kan tiltales, fordi han har fremstillet sig som Menighedens »Ældste«, henstiller Mynster til Kancelliet, idet han gør opmærksom paa, at han er en af dem, som det ved Resolution af 11. Februar havde sat under Tiltale for Deltagelse i Sektens Stiftelse¹.

Kancelliet fulgte Biskoppens Indstilling og tilskrev derefter Amtmanden, at der skulde gaas frem mod Andr. Chri-

¹) Aktstykker i Andr. Christensens sidste Ægteskabssag: D. Kanc. 1. Dep. 1847, II, Nr. 5448—50. (Rigsarkivet).

stensen og Karen Olsdatter efter Danske Lov 6—13—3 og Forordningen d. 12. Oktober 1827¹.

Efter dette høres der ikke mere til Parret. For Retten havde de erklæret at ville drage til Fredericia, hvad dog ikke skete. Maaske er de flyttet sammen i Snekkerup og har senere faaet deres Ægteskab legaliseret.

Men imidlertid var »De hellige Brødre«, dels under Indtryk af Retssagen mod dem, dels sikkert ogsaa paavirket af Erik-Jansernes Udvandring begyndt at overveje ligeledes at forlade Landet og emigrere til den nye Verden, og i den Anledning sendte da (d. 30. Maj) 6 Mænd, Hans Peder og Jens Jensen, Pedersborg, Hans Hansen, Skee, Niels Sørensens, Kirkerup, Hans Larsen, Kirkeflinterup, og Andr. Christensen et Andragende til Kancelliet. I Resuméet anmoder de om Tilladelse til med andre Brødre at udvandre uden at afvente Udfaldet af den mod dem verserende Rets-sag; selve Ansøgningen lyder saaledes:²

»Da vi ikke ser os i Stand til med uskadt Samvittighed at opfylde de Forpligtelser, hvormed vi af Mennesker er bundet i aandelige Ting, thi Herren forbyder os i sit Ord at have fremmede Guder eller dyrke fremmede Guder, som vi ikke kender, og alt det, som er udenfor Guds Ord, kender vi ikke, og til at oprette og vedligeholde saadant kan vi med uskadt Samvittighed ikke bidrage, hvortil vi med menneskelige Love er bundet, og Gud befalede Abraham at forlade det Land Ur i Kaldæa og drage til et andet Land, 1. Mosebog 12. Kapitel, og han boede som fremmed

¹) Danske Lov bestemmer, at letfærdigt samlevende ikke blot bør formanet til at holde sig fra hinanden, men, om de er ledige Personer, drage af By, Sogn og Herred fra hinanden. Fremturer de, skal de udstaa Kirkens Disciplin og straffes af Herskabet. — Plakaten 1827 siger, at Overøvrigheden efter indhentet Oplysning især fra Præsten maa afgøre, om der foreligger forargeligt Samliv. Sidder de paagældende dens Tilhold overhørigt, straffes de med Vand og Brød, eventuelt med Forbedringshus indtil 2 Aar.

²) D. Kanc. 1. Dep. Breve 1847. 2924. Her gengivet med moderniseret Retskrivning.

i Mesopotamien, for de ikke vilde følge deres Fædres Guder, som var i de Kaldæers Land, og saa haver Herren befalet os, at naar de forfølger os i een Stad, at fly til en anden, og naar de ikke vil annamme os og ej høre os, at gaa ud af det Hus eller den Stad og afryste Støvet af vore Fødder, Matthæi 10. Kapitel 14. Vers til Enden. Dertil har vi i en Række af Aar maattet se, at vores Gods blev røvet, fordi vi ej kunde tjene de Guds Ord ubekendte Guder¹, og dersom vi fremdeles skulde vedblive at taale sligt, kom vi til at gaa imod Guds Ord, og det byder, at vi skal omgaa sømmeligt med dem, som er udenfor og ikke trænger til nogen, men da vilde vi snart blive Landet til Byrde, Landet blev altsaa os til Byrde paa aandelig Vis, og vi blev Landet til Byrde paa timelig Vis. Derfor ser vi os tvunget til at forlade Riget og henfly til et Sted, hvor vi kan dyrke Gud efter hans Ord og Vilje, uden ellers det høje Kancelli kunde finde sig beføjet at svare Præsterne, som Joas svarede Israels Mænd, da hans Søn havde nedbrudt Baals Altre og nedhugget deres Lunde, nemlig: Vil I kive for Baal, mon I vil frelse ham, dersom han er Gud, da kive han for sig selv, fordi han nedbrød hans Altre, Dommernes 6. Kapitel 31. Vers, og vi har dog ikke nedbrudt Præsterne Alter og afhugget deres Lunde, men hidtil bidraget vor Skærv til at opholde dem, ej heller har vi behandlet dem, som Elias behandlede Baals Profeter, idet han slagtede dem, efter Kongernes Bog 18. Kapitel 40. Vers, vi derimod har bidraget til at fede dem og har overladt til den, der har Lyst dertil, at slagte dem, thi det har vi ikke, og kunde det høje Kancelli ikke finde sig beføjet til at svare dem, som Gallio svarede Jøderne, Apostlernes Gerninger 18. Kapitel 14—15—16. Vers: Dersom det var nogen Uretfærdighed eller ond Skalkhed, o I Jøder, vilde jeg, saa vidt som billigt er, taale eder, men om det er et Spørgsmaal om en Tale og om den Lov, som er iblandt eder, da se selv til, thi jeg vil ikke være over disse Ting, og han drev

¹) Sigter til Forfølgelserne mod Baptisterne.

dem fra Domstolen. Vi haaber derfor, at det høje kongelige Kancelli snarest muligt vil resolve for (at) vi kan vide, hvad vi har at gøre, førend vi bereder os videre«.

Andragendet blev d. 16. Juni indsendt gennem Amtmanden i Sorø, som først havde indhentet en Erklæring om det fra Birkedommeren, Byfoged Harhoff i Ringsted. Byfogden bemærkede, at naar der var falden Dom i Sagen mod Ansøgerne, kunde der efter hans Skøn ikke være noget i Vejen for, at de rejste, da Landet utvivlsomt var bedst tjent med at blive Individider med saa forvirrede Begreber kvit. Han mente, Andr. Christensen var Ophavsmand til Andragendet, men at ikke ret mange vilde drage bort, om de fik Lov, bl. a. fordi de ikke havde særlige Betingelser for at tjene til Livets Ophold i det fremmede, mens de herhjemme tildels havde Ejendom eller sad i ret gode Kaar, dog undtagen Andr. Christensen, »der aldeles intet ejer end de Klæder, han har paa sig.« Amtmanden selv sluttede sig hertil; ogsaa han mente, at Ansøgningen kunde bevilges, naar Dom var afsagt, men heller ikke før.

Kancelliet var enig heri, hvorfor det d. 6. Juli svarede, at Andragendet for Tiden ikke kunde imødekommes, men det kunde tages under Overvejelse, naar Sagen var paa dømt.

Det varede imidlertid »Brødrene« for længe med Svaret, og d. 7. Juli skrev derfor Hans Peder Jensen og Jac. Jacobsen, Høve, under Henvisning til det indsendte Andragende direkte til Kongen med Bøn om Tilladelse til at udvandre »jo før jo heller« og uden Hensyn til den Værnepligt, som paahvilede nogle af dem. Naivt tilføjede de, at adskillige af dem var aldeles uformuende til at bekoste den lange Rejse, hvorfor de anmodede om, at Kongen vilde forunde dem en eller anden Understøttelse til at komme afsted sammen med de mere velstillede, thi vel var de Brødre og vilde dele Udgifterne med hinanden, men da de fleste var fattige, bønfuldt de om at faa det bevilget, som de maatte mangle, naar de havde realiseret deres

Ejendele, for at de kunde komme bort herfra, hvor de ikke havde lovlig Lejlighed til deres Religionsøvelse¹.

Skrivelsen blev tilstillet Kancelliet, som henlagde den efter dog først at have bemærket, at for at fritage for Værnepligt maatte man forinden kende vedkommendes Navn, Alder, Lægdsrullebetegnelse og Opholdssted, og at der skulde sendes en særlig Ansøgning fra hver enkelt gennem Amtets Landmilitis.

At man alligevel siden har sysselsat sig med Sagen, ses af en Kladde i Kultusministeriet: Maaske kan Ønsket om Udvandring opfyldes, om de paagældende aftjener deres Værnepligt, som de dog næppe nu (1848) bør fritages for. Men det er ikke værd at forhandle med dem, før de selv melder sig². —

»De hellige Brødre« var ogsaa fremkommet med en Ansøgning om deres Børns Fritagelse for Skolegang, som derefter med Betænkning fra Amtmand og Præster af Kancelliet blev tilstillet Biskop Mynster til Erklæring. De andre Skrivelser findes ikke, derimod Mynsters Bemærkninger, dateret d. 12. Aug. 1847³.

Biskoppen skriver, at Andraget er snildt affattet, i en ydmyg og hyklerisk Tone, saa det kan næppe være Ansøgerne selv, som har gjort det. Han haaber dog ikke, nogen Præst staaer bag det, skønt enkelte før har hjulpet Baptisterne paa den Maade, men han beklager, at der er gejstlige, som, skønt de skulde være blandt Kirkens nærmeste Forsvarere, har anbefalet den foreliggende Ansøgning. Thi den maa, om den bevilges, føre til en Opløsning af det kirkelige Baand, som hidtil har sammenknyttet Folket, eftersom »Brødrene« ikke fortjener det Vidnesbyrd for deres sædelige og borgerlige Forhold, som Præsterne har givet dem. Skønt de ikke er rigtige Baptister, har de ønsket Rettigheder som de efter Forordningen d. 27. Dec. 1842, men de afviger fra

¹) D. Kancelli 1. Dep. Henlagte Sager 1847. 2562.

²) Kirke- og Undervisningsmin.s Journal 1848 Y. 862 (Rigsarkivet).

³) D. Kancelli 1. Dep. Breve 1847. 3977—85.

dem i deres Syndfrihedslære, ja de omdøber Baptister, og man ved ikke, om deres Daab kun er en Besegling eller Genfødelsens Aarsag. Med Præsterne vil de intet have at skaffe, undtagen naar de kan faa en Anbefaling fra dem, og de afviser den kirkelige Vielse, fordi den ikke er befalet i Guds Lov. Da den imidlertid heller ikke er forbudt i Bibelen, viser deres Forhold her, at de ikke mener deres Ord om Respekten for Øvrigheden. — I det hele bestaar Sekten af nogle faa uvidende og trodsige Mennesker, hvis Ledere blev tiltalt efter Kancelliets Skrivelse d. 11. Febr., og hvis Lære sigter paa at »undergrave saavel vor Kirkes væsentlige Lærdomme som al borgerlig og sædelig Orden«, og da Baptisterne ikke er fritaget for Skolegang, vilde en Tilladelse for »Brødrene« skaffe dem Tilslutning fra mange ligegyldige Forældre. Desuden har de hverken selv Skoler eller Lærere, og at de, som de lover, vil lade deres Børn overhøre af Præsten, tror Mynster ikke paa; Baptisterne i Ondløse undlod det. — Naar »Brødrene« hævder, at deres Børn under de nuværende Forhold føres bort fra den rette Tro til Salighed, og at de paa Dommens Dag skal aflægge Regnskab for dem, svarer Biskoppen hertil, at ingen optages i Sekten uden egen Begæring — af den Grund bliver jo Daaben udsat — men derfor er det netop nødvendigt, at deres unge i Skolen stifter Bekendtskab ogsaa med Modpartens Meninger, ligesom det er Regeringens Pligt at undervise dem og ikke overlade dem til fanatiske og uvidende Forældres Indflydelse. — Om Skræder Jacob Jacobsen i Høve, der maa have været en af Hovedmændene for Andragendet og som Pastor Rønne havde erklæret for en fredelig Borger, der førte et ordentligt og sædeligt Liv, mener Mynster, at han er en fiffig og stridbar Mand, dertil vistnok doven. Han har endogsaa gjort Propaganda i selve Provst Brasens Folkestue i Skelskør, og hans Børn gaar ikke i Skole.

D. 7. Septb. meddelte Kancelliet Amtet, at Andragendet var afslaaet; at en Deputation fra »Brødrene« havde fore-

taget en personlig Henvendelse til Kongen i Sorø, kom ikke til at øve nogen Indflydelse paa Afgørelsen¹.

Ved disse Afslag, hvorved alle Sunde lukkedes for dem, modnedes imidlertid hos »De hellige Brødre« en ny Plan, nemlig at bosætte sig i Fredericia, det eneste Sted i Landet, hvor de med visse Indskrænkninger kunde have fri Religionsøvelse. Hertil kom, at Plakaten 27. Dec. 1842 havde givet Baptisterne Anvisning paa at drage dertil og tilladt dem dér at have et Bedehus til deres Gudstjeneste, dog at deres Daabshandlinger skulde udføres paa et indelukket Sted, og selv om »Brødrene« ikke regnede sig for rigtige Baptister, mente de dog, at Forordningen gav dem en vis Ret til at slaa sig ned i Staden.

Hvor stor en Tilslutning »De hellige Brødre« paa dette Tidspunkt har haft, er vanskeligt at sige, og ved Forhørene i Ringsted blev det ikke oplyst; tværtimod erklærede Lederne, at de ikke vidste det. Andr. Christensen havde jo imidlertid foretaget mellem 40 og 50 Daabshandlinger, og andre havde ogsaa døbt adskillige, saa Antallet af Sektens Medlemmer maaske kan anslaas til c. 70—80, hvortil kommer de, der uden at lade sig omvende til dem, følte sig draget af deres Forkyndelse og deltog i deres Møder. Mange hørte oprindeligt hjemme hos Baptisterne, der til at begynde med ventede, at Brudet mellem dem og »Brødrene« skulde kunne heles, hvorfor Niels Nielsen ogsaa i Førstningen holdt Forsamling med dem; senere, da Kløften uddybedes, blev 24 Personer ekskluderet af Samfundet, fordi de ikke vilde slippe deres Syndfrihedslære, men der har sikkert været adskilligt flere end de officielt udstødte, som gik over til »Brødrene«. —

Det viste sig, da Opbrudets Time kom, at Byfoged Harhoff fik Ret i sin Formodning om, at kun en Del af Sektens Medlemmer virkelig var rede til at forlade deres Hjem og begive sig ud i det nye og ukendte, thi det var kun nogle og tyve Mænd og Kvinder, som sidst i November 1847 i

¹) Hansen og Olsen: De danske Baptisters Historie, S. 68.

Forening begav sig til Fredericia. Blandt dem var Hans Peder Jensen og Jacob Jacobsen, som blev Togets Ledere, mens Hans Hansen og Niels Sørensen lige saa lidt som Andr. Christensen var med. De fleste var i Alderen mellem 20 og 40 Aar, den ældste 48, den yngste, en Søn af en »Broder« paa Sjælland, 14—15 Aar; 5 af dem var Skrædere, 4 Arbejds mænd, 1 Træskomand, 1 Husmand og Studehandler, 1 forhenværende Smed (31 Aar), 1 Slagter og 1 Tjenestekarl. Desuden nævnes en »Pussemyntemagersvend«, Adolf Sjøberg, med Hustru; det er utvivlsomt den ene af de to Svenskere, som altsaa er blevet i Landet, men han forlod efter kort Tids Forløb Menigheden; hvorhen han saa er rejst, vides ikke. Nogle af Hustruerne betegnes som »Tilhængere«; det kunde tyde paa, de kun er taget med for deres Mænds Skyld¹.

Ankommet til Fredericia stødte »De hellige Brødre« hurtigt sammen med Gejstligheden, idet Præsterne *Rørdam* ved Michaelis og *Kallenbach* ved Trinitatis Kirke² d. 2. Dec. hos Borgmester Rahbek beklagede sig over, at Tilflytterne ikke efter Baptistplakatens Bestemmelse havde anmeldt sig til dem, hvorfor de anmodede Magistraten om at skaffe forskellige Oplysninger om dem³. De ønskede Besked om deres Lære, om deres Villighed til at efterleve Plakatens Paabud — hvoraf vel særlig Forbudene mod Ikke-Medlemmers Deltagelse i Forsamlingerne og udenbys boendes Optagelse i Sekten interesserede dem — ligesom de forlangte en Fortegnelse over Menighedens Medlemmer og Underretning om, hvorvidt den havde nogen selvstændig eller af Staten autoriseret Lærer eller Forstander.

H. P. Jensen sendte derefter (d. 17. Dec.) en Fortegnelse over Medlemmerne til Magistraten, idet han iøvrigt be-

¹) Fredericia Raadstuearkiv: Indk. Breve til Magistraten vedr. toleerede Menigheder. 1804—55. Landsark., Viborg.

²) Dr. theol. H. C. Rørdam (1840—50); Joh. Carl Ferd. Kallenbach (1846—56).

³) Liber daticus for Michaelis Sogn. Landsark., Viborg.

mærkede, at Kancelliplakaten »ikke gjør nogen Undtagelse med hensyn hvad enten de ere Cunsiquerede, Seveliserede eller nogen anden segt Baptister. For det Andet finder Baade jeg og hver Anden Medlem i Menigheden sig Beredvillig til at Opfylde alle Borgerlige Love, som ikke stride imod Guds Ord, Hvad Troens Bekjendelse Angaar Er Guds Ord Bibelen vores Eneste Troes Bekjendelse¹.

Præsterne var ikke tilfredsstillende ved denne Skrivelse; de forlangte alle de paaagældendes Navne og Alder opgivet, og vilde vide, om de var konfirmeret i Statskirken — i saa Fald med vedlagt Daabsattest — og de gentog Spørgsmaalet om deres Villighed til at lyde Plakaten. Desuden erklærede de, at de ansaa det for nødvendigt, at H. P. Jensen blev tilholdt at svare »punktvis«, og henstillede, at han legitimerede sig som Forstander for Menigheden (d. 22. Dec.).

I sit Svar til Magistraten (d. 29. Dec.), som han ved, han modsat Præsterne skylder Lydighed, siger H. P. Jensen, at man er villig til at følge Loven, naar den ikke strider mod Guds Ord; om Plakaterne gør det, kender Præsterne nok. Hvad Daabsattester angaar, maa han tilkendegive, at de ingen »Simbratikunster« bruger og ikke har nogen statskirkelige »Bestænkelsesattester«. Men Menigheden er rede til til enhver Tid at give Oplysning om det Haab, der er i den, enten det er for en luthersk Præst fra Fredericia eller en katolsk Munk fra Wittenberg!!

Derefter anmodede Præsterne Magistraten om, at Jensen maatte blive taget i Politiforhør, saa de kunde faa bestemte Svar paa deres Spørgsmaal, ligesom de henstillede, at han fik en Tilrettevisning for sine haanlige Udtalelser i sin sidste Skrivelse. Som Følge heraf berammedes da et Forhør paa Raadhuset d. 8. Jan. 1848, hvor Jacob Jacobsen i H. P. Jensens Fraværelse gav Møde².

Han oplyste, at Jensen var Menighedens aandelige Le-

¹) Fredericia Raadstuearkiv: Indk. Br. vedr. toler. Mgh. 1804—55.

²) Politiprotokol for Fredericia 1848. Landsarkivet, Viborg.

der, og at han selv forestod de timelige Anliggender. Samfundet var baptistisk, men om det kunde underkaste sig Plakatens Bestemmelser, maatte Forstanderen afgøre. Alle Ægtepar var blevet gift i Kirken undtagen eet, der var viet af Jensen; giftede nogen sig fremtidig i Statskirken, blev de udstødt af Menigheden. Der blev holdt Lærer til Børnene; til Forsamlingerne var der kun Adgang for Meningsfæller, saa Dørene var lukkede, hvilket han dog ikke ret forstod, da det var en Pligt at tale Guds Ord til alle. Af den Grund rejste de ogsaa rundt og prædikede.

D. 13. Jan. var H. P. Jensen i Forhør. Han sagde, at »Brødrene« vel var Baptister, men afveg fra dem i visse Punkter, og at Plakaten 1842 var anvendelig, naar den stemte overens med Guds Ord; den gav saaledes ikke nøjagtig Besked om det indelukkede Sted til Daaben, som i alt Fald ikke maatte være overdækket, da Handlingen skulde foregaa under aaben Himmel. De sjællandske Præsters Fritagelse for at døbe Baptistbørn maatte ogsaa gælde i Fredericia; vilde man her kræve Daab, maatte man gaa Rettens Vej. Kirkelig Vielse stred mod Menighedens Overbevisning, men det skulde anmeldes for Øvrigheden, naar man selv havde foretaget en. Da man efter Plakaten lod Børnene undervise og havde en Lærer dertil, havde Skolekommissionen kun Ret til en aarlig Visitats. Forbudet mod offentlige Møder kunde han ikke overholde, da det stred mod Guds Ord; han havde selv været paa Rejse og efter Indbydelse af *Niels Hermansen*, Ildved Mark i Hvejsel Sogn, hos ham ført aandelige Samtaler med de Mennesker, han dér traf.

Det var altsaa en Prædikerejse, der var Aarsag til H. P. Jensens Fraværelse d. 8. Jan. I det hele taget var Præsterne meget misfornøjede med denne Side af »De hellige Brødres« Virksomhed. De klagede over, at de trods Plakatens Forbud mod at gøre Proselytter hyppigt hjemsøgte Folk i Sognene — saaledes i Erritsø, hvor de gik fra Hus til Hus og angreb Statskirkens Lærdomme og Sakramen-

terne, ligesom de gjorde alt for at overtale Forældre til ikke at lade deres Børn døbe. I Byen prøvede de at trække Borgerne til deres Forsamlinger, og Jacob Jacobsen havde endog prædikeret i Gadedøren, da Politiet havde lukket deres Mødelokale for uvedkommende.

Hvor stærkt et Indtryk H. P. Jensen har gjort i By og paa Egn, kan ikke oplyses, kun i Hvejsel, hvor der vist i Forvejen har været noget aandeligt Røre, muligvis ogsaa af baptistisk Art, kan det ses, at han vandt Tilhængere. Hans Møde paa Ildved Mark bar nemlig den Frugt, at en Maaned senere (d. 6. Febr.) meddelte den ovenfor nævnte Niels Hermansen i Forbindelse med 4 andre navngivne Mænd fra Sognet Provst Zahle, at de for deres Samvittigheds Skyld ikke længere kunde have Samfund med Statskirken, da dens Lærdomme ikke var Guds rene Ord, og d. 21. Marts fulgte et Par andre deres Eksempel¹.

Hvorledes Øvrigheden ellers vilde være gaaet frem mod »De hellige Brødre« er ikke godt at sige, men med den ændrede politiske Situation i Foraaret 1848 indtraadte ogsaa en Afspænding i den kirkelige, der gav sig Udslag i en frisindet Kurs overfor sekteriske Bevægelser, og som baade de egentlige Baptister og »De hellige Brødre« kom til at nyde godt af. D. 8. Maj fritog en kgl. Resolution Baptisternes Børn for Deltagelse i Skolernes Religionsundervisning, dog saaledes, at der skulde ansøges derom i hvert enkelt Tilfælde, og d. 21. Juni ophævedes alle Rets-sager angaaende gudelige Forsamlinger og Daabshandlinger, som var anlagt imod dem, saa de nu i Virkeligheden fik fri Religionsøvelse. Følgen heraf var bl. a., at ogsaa Processen mod Andr. Christensen, der verserede for Hof- og Stadsretten, efter foregaaende Forhandling mellem Justits- og Kultusministeriet indstilledes (Res. af 5. August).

De. 29. Juni meddelte Biskoppen over Ribe Stift Skoledirektionen for Nørvang-Tørrild Herreder, at de Familie-

¹) Journal f. Hvejsel-Givskud Sognekommune, 1844 ff. Landsark., Viborg.

fædre i Hvejsel Sogn, som havde sluttet sig til »De hellige Brødre« i Fredericia efter at have brudt med Skole og Kirke, ifølge Kultusministeriets Skrivelse fritoges for at lade deres Børn deltage i Religionsundervisningen, men de skulde følge de øvrige Fag¹. Hermed var Forældrene dog ikke tilfredse, men indsendte en Ansøgning om selv at maatte forestaa hele Undervisningen, hvad Skoledirektionen anbefalede, dog at Børnene skulde møde til Halvaarsseksamen. Ministeriet tiltraadte dette (d. 30. Dec.), idet det fremhævede, at den første Prøve — som ikke skulde omfatte Religion — maatte blive bestemmende for det fremtidige Forhold. Forældrene skulde som hidtil betale Skolepenge til Kommunen.

I Nørup Sogn havde Chr. Lausen, Limskov, Broder til to af de i Hvejsel udtraadte, ligeledes taget sine Børn ud af Skolen og brudt med Statskirken. Biskoppen paalagde i den Anledning d. 11. Aug. gennem Provsten Pastor Svejstrup at foreholde Manden, hvor ubodelig en Skade det var for Kirken, om den ved Udtrædelser som hans opløstes i Sekter, hvor man kun vilde have Samkvem med Mennesker, der havde absolut samme Meninger som en selv². Det hjalp naturligvis ikke, og skønt Ministeriet mente, at Resolutionen af 21. Juni ikke kunde bringes i Anvendelse paa ham — formentlig fordi han ikke officielt havde anmeldt sin Tilslutning til »De hellige Brødre« — erklærede det dog, at det intet havde imod, at han lod sine Børn undervise privat.

Noget mere betænkelige har Myndighederne vistnok været med Hensyn til »De hellige Brødres« Giftermaalspraksis, og da to af Sekten i 1848 indgik Ægteskab for H. P. Jensen, rettede Borgmesteren i den Anledning en Forespørgsel til Kultusministeriet om Sagen. Det svarede

1) Norvang-Tørrild Herreders Provsti: Kollegialbreve 1843—48. Landsark., Viborg.

2) Ligesaa.

(d. 10. Nov.), at det efter Overvejelse af, hvordan de bestaaende Love bedst kunde forenes med de paagældendes religiøse Overbevisning mente, at de kunde forvente deres Forbindelse anerkendt, hvis Sognepræsten attesterede, at der ellers intet var til Hinder for den, og de selv anmeldte den for rette vedkommende.

Menigheden i Fredericia, der modtog nogen Tilgang fra forskellige Steder, skal 1855 have haft 44 Medlemmer¹. Sidste Gang, vi hører om den, er i 1856, da dens fire »Ældste«, Jacob Jacobsen, H. Larsen, L. Eriksen og P. Svendsen, d. 6. Septb. gennem Borgmesteren tilstillede Kultusministeriet en »underdanigst Forespørgsel« om, hvorledes de nu, da der var givet fri Religionsøvelse i Landet, havde at forholde sig med Hensyn til Ægtevielse, ligesom de ønskede et Bedehus og — af Hensyn til Tvistigheder med Byens Præster — en særlig Begravelsesplads, hvilket alt sammen med andre Ord vil sige, at de krævede Statsanerkendelse og Tilskud til deres Samfund².

Præsterne, der fik Sagen forelagt, udtalte sig begge afgjort mod at imødekomme Andragendets Forlangende om en egen Begravelsesplads, og de afviste enhver Beskyldning for at yppe Ufred med Sekten. Pastor *Dines Pontoppidan*³ bemærkede, at Trinitatis Kirke altid stod aaben til Vejledning for de vildfarne, og at Kirkegaarden gæstfrit aabnede sig for deres Ben, ligesom han troede, at overlod man kun Sekten til sig selv, vilde den nok med Guds Hjælp ad Aare blive en forsvindende Størrelse, som hverken behøvede selvstændig Kirkegaard eller Bedehus.

Borgmesteren kunde heller ikke anbefale, da Sekten ikke var anerkendt af Staten, saa dens Vielser ifølge Loven af 13. Apr. 1851⁴ var borgerligt ugyldige; Fredericias Privi-

¹) Hansen og Olsen: De danske Bapt.s Hist., S. 68.

²) Kultusministeriet. 1. Dep. H. 1557—1856. Rigsark.

³) Dines Pontoppidan (1856—63).

⁴) Borgerligt Ægteskab mellem Personer af ikke-anerkendte Trossamfund.

legier tilstod desuden Sekter gratis Byggegrund til Forsamlingshus, saa Staten ikke her behøvede at tage Affære, og vilde de have en egen Kirkegaard, kunde de anlægge en udenfor Voldene. Iøvrigt erklærede han, at Menigheden kun talte 12 Medlemmer — hvad dog ikke kan være rigtigt, men Forklaringen er maaske, at Borgmesteren kun har tænkt paa Familiefædrene.

Ansøgningen blev derefter tilstillet Amtmanden i Vejle (Orla Lehmann), som d. 22. Oktb. videreekspererede den til Ministeriet med en Erklæring, der som Borgmesterens fremhævede den borgerlige Ugyldighed af de i Menigheden indgaaede Ægteskaber, men ellers understregede dens Ret til selv at bygge Bedehus og anskaffe en særlig Begravelsesplads, naar kun de almindelige Politibestemmelser derved ikke overtraadtes.

Til dette Standpunkt sluttede Kultusministeriet sig, og efter at det havde konfereret med Justitsministeriet, der mente, at før en eventuel særegen Begravelse burde Sognepræst og Politimester underrettes, tilskrev det d. 15. Febr. 1857 Amtmanden i Vejle i Overensstemmelse hermed.

Hvorledes det efter den Tid er gaaet Menigheden i Fredericia, kan ikke oplyses, lige saa lidt som der vides noget om, hvad Forbindelse den kan have haft med Folk paa Egnen. Det mest sandsynlige er, at den lidt efter lidt er gaaet sin Opløsning i Møde; et Fingerpeg om indre Splid i den turde det være, at H. P. Jensens Navn ikke findes under Andragendet 1856; det kunde tyde paa, at han har brudt med den. I Nutiden er der faa eller ingen i Byen, som har hørt tale om »De hellige Brødre«.

Det samme er Tilfældet i Hvejsel. Her var de aandelige Forhold i 1850erne yderst brogede, og adskillige sekteriske Retninger udfoldede megen Propaganda blandt Befolkningen. 1850 skriver Sogneforstanderskabet til Kultusministeriet, at man ikke er i Stand til at godtgøre Lærer Schou i Ildved det Tab, han lider ved Gendøberne, selv om de dog vist hidtil har givet Offer til ham — derimod

ikke til Præsten. 12 Familier i Sognet er udmeldt af Statskirken, og flere viser Tilbøjelighed til at slutte sig til dem, hvorfor man henstiller, at der, indtil Forholdet mellem Stat og Kirke er bragt endeligt i Orden, maa udbetales Læreren en Erstatning, naar nogen tager deres Børn ud af Skolen¹. Det siges ikke udtrykkeligt, at de udtraadte Familier hører til »De hellige Brødre«, men nogle af dem maa i alt Fald, som det fremgaar af de tidligere omtalte Udmeldelser, have gjort det. Men ogsaa de egentlige Baptister begyndte nu at gøre sig gældende; ifølge Folketællingen 1855 udgjorde de 50, men i dette Tal maa »Brødrene« være medregnet. Desuden var der da 7 Mormoner, og 1853 kalder Lærer Schou 6 Familier i sit Skoledistrikt for »opvakte«, hvad der saa ellers skal forstaas derved. Endvidere var der i Sognet en fri religiøs Kreds, »den lutherske Frimenighed«, ledet af den fynske Bonde Jørgen Pedersen (»Jørgen Pejsenianerne«); den havde sit eget Forsamlingshus, hvor Daab og Nadver administreredes². 1851 androg et Par fra Hvejsel, som var tilsluttet et Samfund af »sande hellige«, og som fulgte Profeternes, Evangeliernes og Apostlenes Forskrifter, men udelod Barnedaab og Nadver, Herredskontoret om at faa deres Ægteskab tinglyst og derpaa borgerligt indviet i Henhold til Loven af samme Aar. Der maa sikkert her tænkes paa endnu en Sekt, da baade Navnet og Forkastelsen af Nadveren taler imod, at det skulde være »De hellige Brødre«.

Hvad der iøvrigt kan berettes om dem og deres Forhold i Hvejsel, er meget lidt, udover at en Kvinde, gift med en af de først udtraadte, 1849 begæredes indlagt paa Daareanstalten i Ribe, og at Niels Hermansen, i hvis Gaard H. P. Jensen havde talt, udvandrede til Amerika. 1868 indeholder Kirkebogen en Bemærkning om et Barn, der er navngivet af Forældrene, »som hører til den saakaldte

¹) Journal for Hvejsel og Givskud Sognekommune 14/8 1850.

²) Meddelt mig af Gartner Hove, Sandvad pr. Hvejsel.

syndefri Baptistmenighed«¹; det vil sige, at Sekten paa det Tidspunkt endnu var til, men at Benævnelsen »De hellige Brødre« ikke mere var kendt eller brugt. Sikkert har den ført en hensygnende Tilværelse for tilsidst ligesom det egentlige Baptistsamfund, der dog i sin Tid rummede et ikke helt ubetydeligt Antal Medlemmer, at opsuges i Sogne- menigheden, om ikke før saa da den unge Slægt, der ikke lod sig fastholde af den ældres Særmeninger, voksede til.

Om den paa Sjælland tilbageblevne Del af »De hellige Brødre« høres der efter Udvandringen til Fredericia ikke noget. Maaske har den følt det som et religiøst Nederlag, at den ikke som Abraham vovede at bryde op fra Hjemmet, og dette har da i Forbindelse med den Omstændighed, at det var nogle af de mest fanatiske, der rejste, lammet dens Kraft. Heller ikke kan man se bort fra den Mulighed, at indre Brydninger kan have medvirket hertil; ved Forhørene i Ringsted indrømmede saaledes Hans Hansen tilsidst — i Modsætning til Menighedens Dogmatik og sine egne tidligere Udtalelser — at det alligevel var urigtigt at gendøbe en Baptist, som traadte over til den. Hvordan dette nu end forholder sig, er det endt for »Brødrene« paa Sjælland paa lignende Maade som for deres Meningsfæller i Jylland, idet de efterhaanden er fundet tilbage, enten til Baptistsamfundet eller til den Statskirke, de i sin Tid brød med.

1) Efter Gartner Hoves Meddelelse.

Tillæg.

J. P. MYNSTER OG »DE HELLIGE BRØDRE«.

Ved Bjørn Kornerup.

1.

Naar der foran S. 427-8 er udtalt en Beklagelse af, at det ikke er lykkedes at genfinde Biskop J. P. Mynsters Betænkning af 16. Januar 1847 om »de hellige Brødre«, er det med Rette. Betænkningen ligger ikke, hvor den naturligt skulde søges, i de paagældende Sager i Danske Kancellis Arkiv. Derimod findes endnu bevaret Mynsters egenhændige Koncept til dette vigtige Aktstykke, og da det drejer sig om hans første officielle Udtalelse om det omhandlede Spørgsmaal, skal den meddeles her efter Koncepten¹.

[16. Januar 1847].

Ved meget ærede Skr. af 5te d. M. har det K. D. Cancellie tilstillet mig hoslagt tilbagefølgende Skrivelse fra Amtmanden over Sorø Amt med 5 Bilag ang. flere i Amtet foretagne ulovlige Daabshandlinger og afholdte saakaldte gudelige Forsamlinger, saavel som Fremtrædelsen af en ny Sect, der kalder sig »de hellige Brødre og Søstre«; og det har derhos behaget det høie Collegium i denne Anledning at forlange min Betænkning.

Af de her fremkomne Oplysninger fremgaaer, hvad der var at forudsee, deals at Baptisterne, som en Sect uden Confession, hvis Meninger ganske vilkaarligene ere antagne,

¹) Sjællands Bispearkiv, Afgjorte Sager 1848 Nr. 644. (Landsarkivet for Sjælland m. m.).

snart vilde dele sig i forskellige Partier, deels at der under de nuværende religiøse Bevægelser jævnligen vilde fremkomme nye Secter, og deriblandt saadanne, som ville trodse al Lov og borgerlig Orden; og det er ogsaa her blevet indlysende, at man ikke tør og bør ved en fordærlig Eftergivenhed overlade Almuen i Landet til Enhver, der vil opkaste sig til dens Lærer.

Om den nævnte nye Sect har Sognepræsten i Høve, Rønne¹, i Dansk Kirketidende No. 57 meddeelt nogle, skiøndt ikke meget oplysende, Efterretninger. Sectens Hovedlærdom er den, at hvo der retteligen er døbt, ikke begaaer Synd. Det sees af Forhørene, at de Allerfleste af Sectens Tilhængere have opfattet dette saaledes, at Forskiellen mellem dem og de andre Baptister skulde bestaae deri, at disse lære, at Mennesker, om de end troe paa Gud og gjøre Guds Villie, dog ere Syndere; de selv derimod paastaae, at Menneskene, naar de troe paa Gud og gjøre hans Villie, ikke ere Syndere (see det første Forhør pag. 4 o. fl. St.). Men det forstaaes let, at Forskiellen ligger dybere, thi derom, at Mskene, naar de gjøre Guds Villie, eller med andre Ord, ikke synde, heller ikke ere Syndere, kan der ikke være Striid. Sagen er egentlig den, at »de hellige Brødre« paastaae, at Mennesket kan komme saavidt, at han ikke begaaer nogen Synd; til at bevirke denne Forandring synes de at tillægge Daaben en vis magisk Kraft, og derfor lære de, at Den, der endnu begaaer Synd, ikke retteligen er døbt. Det er klart, at dette er den pharisæiske Tænkemaade, som anseer et Menneske for syndefrit, naar han ikke forfalder til aabenbare Laster, og allerede denne Lære er fordærlig nok. Men, dersom endog Sectens Stiftere i Sverrig² have meent det alvorligt, og have beflittet sig paa at afholde sig fra saadanne La-

¹) Christian Frederik Ronne (1798 –1890), Sognepræst i Høve og Flakkebjerg 1834–76.

²) Erik-Jansenianerne, jvfr. foran S. 416 ff. — Mynster skelnede næppe skarpt mellem disse og »de hellige Brødre«. I hans Visitatsbog hedder

ster, da skeer det dog ogsaa blandt »de hellige Brødre«, at der løber Noget ind med, som de ikke kunne negte i sig selv at være Synd. Det sees af det 2^{det} Forhør pag. 6, at den anholdte Andreas Christensen fra Langeland, som fra først af var Sectens ivrigste Udbreder her i Landet, har erklæret sig ikke at være enig med de svenske Udsendinge, »i det de vare vel strenge i deres Fordring til at Mennesket slet ikke maatte synde«. Alligevel anfører samme Andr. Christensen det som »de hellige Brødres« Lære, »at man skal troe paa Guds Søns Navn, og at man ikkun da, naar denne Tro have, ikke er Synder« (see 1ste Forhør pag. 48). Hans Mening maa altsaa være den, at hvad et Menneske, som har den rette Tro, begaaer, ikke er Synd; og saaledes vil denne Lære i det Væsentlige være det samme, som ofte er ført af Separatister og Sværmere, at det hos de Gienfødte kun er Legemet, der synder, men ikke Aanden.

Til hvilke Conseqventser en saadan Lære maa føre, behøver ikke at forklares. Men den nye Sect adskiller sig endnu fra Baptisterne ved en langt strengere Afsondring fra Statskirken. De første Baptister afsondrede sig vel ogsaa fra denne, og have ofte i deres Forsamlinger og Scripturer fremført mange Invectiver mod Statskirkens Præster, men de vægrede sig dog ikke ved at lade sig vie af disse. Det er mig ikke bekjendt, at de have negtet at ville lade deres Børn søge vore Skoler; ja, da de ansee vor Kirkes Daab som en ligegyldig Sag, vare de i Førstningen consequente nok til ikke at gjøre nogen Indvending imod, at deres Børn bleve døbte i vore Kirker, indtil Nogle af vore Præster selv fremkaldte og understøttede deres Gienstridighed. Den nye Sects Tilhængere derimod ville aldeles Intet have at skaffe med Landskirkens Præster, og ville derfor ikke ved deres Ægteskaber lade sig vie i

det 1850 i Merløse Herred: »i disse Egne findes endeel Baptister og Erik-Jansenister« (J. P. Mynsters Visitatsdagbøger, udg. af Bjørn Kornerup, II, 269).

vor Kirke. Den forbemeldte Andreas Christensen fremstillede saaledes et Fruentimmer i den saakaldte Menighed, erklærede hende for sin Kone, og levede nogen Tiid med hende, indtil hun, erkjendende, at hun havde handlet urigtigt, skal have trukket sig tilbage. Vel blev Andr. Christensen derefter udelukket af Menigheden, men dette skeede alene, fordi Menigheden — paa Grund af en Indsigelse fra Fruentimmerets Broder — havde negtet sit Samtykke; ellers erklære de Alle, at Ægteskabet er gyldigt, naar blot Menighedens Samtykke er erholdt, thi — som En af dem under Forhøret har erklæret — »i Guds Lov er det ikke befaleet, at den i de borgerlige Love befalede Vielse skal finde Sted«. Naar Nogle tilføie, at Ægteskabet skal anmeldes for Øvrigheden, da er dermed uden Tvivl ogsaa kun meent en blot Anmeldelse, thi de vilde neppe, naar Ægteskabet af deres Menighed var erkjendt som gyldigt, underkaste sig de Betingelser, som Øvrigheden maatte bestemme. Ligeledes erklære denne Sects Tilhængere, at de ikke ville sende deres Børn i vore Skoler.

Hvor uordentligt det i alle Henseender gaaer til i denne saakaldte Menighed, viser sig noksom af Forhørene. Forsamlingerne af begge Kiøn holdes ofte til langt ud paa Natten; der døbes Personer, hvis fulde Navne ikke engang vides, eller som selv ikke engang vide, om de ere indlemmede i den ældre baptistiske eller i den nye Sect; en Pige har ladet sig døbe, efter at Andr. Christensen havde forklaret hende et Capitel af Bibelen, men »hun kan slet ikke huske, hvad Andreas sagde om det Capitel, men alene, at hun derved erholdt stor Lyst til at lade sig døbe«, hun har ogsaa hørt adskillige Prædikener, men hun kan saameget mindre huske, hvad der blev prædikeret om, som hun den ene Aften »sov ind under Prædikenen« (1ste Forhør pag. 50 f.); Andr. Christensen blev først selv døbt af en Anden, og døbte derpaa igien Denne og flere Andre o. s. v.

Det secteriske Uvæsen har her naaet en saadan Høide,

at dog uden Tvivl Alle ville erkiende, at den i de senere Tider saa meget paaberaabte Religionsfrihed her ikke kan finde Anvendelse, dersom ikke al Orden og Tugt skal op-høre i Landet, og de groveste Udskeielser tilvende sig Straffrihed under Religionens Paaskud. Ellers vilde Lan-det snart fyldes med Mænd og Qvinder, som uden videre erklærede sig for at have indgaaet Ægteskab, og igien gik fra hinanden, naar det lystede dem, og med Mennesker, der hverken vare indlemmede i noget retligt Religions-samfund, eller i deres Barndom havde erholdt Underviis-ning, enten i Religion eller i nogen anden fornøden Kund-skab. Ogsaa vilde det være meget forargeligt i Menighe-derne, naar Øvrigheden vilde tillade, at der blev dreven en saa vanhellig Leeg med det Helligste.

Jeg maa derfor være af den Formening, at fornemmelig tidtbemeldte Andreas Christensen, der, som det synes, uden at paatage sig noget ordentligt Arbeide, har drevet omkring i Landet for at udbrede fordærvelige Lærdomme, og selv viist det forargeligste Forhold, men dernæst ogsaa samtlige i Justitsraad Harhoffs¹ Skr. af 16 Oct. f. A. navn-givne Personer, som deels have foretaget ulovlige Daabs-handlinger, deels hos sig have ladet holde lovstridige For-samlinger, sættes under Tiltale til at lide Straf efter Be-skaffenheden af deres Forseelser. Til disse kommer endnu Skrædder Peder Jensen af Pedersborg, som, efter det under Sorø Birk den 4de Novbr. optagne Forhør, har om-døbt flere Personer.

Ogsaa de, der have givet sig af med at prædike i de lovstridige Forsamlinger, ere vel strafskyldige, men kunne maaskee dog forbigaaes, indtil de maatte lade sig yderligere Forseelser komme til Last.

[Mynster.]

¹) Justitsraad, siden Konferensraad, Conrad Johan Christian Harhoff († 1871), Byfoged i Ringsted, Herredsfoged i Ringsted Herred.

2.

To andre Betænkninger af Mynster (daterede 12. August og 22. Oktober 1847) i samme Sag er udførligt refererede S. 428 f., 432 f. Imidlertid kom Biskoppen ogsaa senere til at udtale sig om »de hellige Brødre«.

Det skete i Anledning af »Brødrenes« Giftermaalspraksis 1848, idet deres »Lærer« H. P. Jensen i Fredericia havde tilladt sig at vie et Par inden for Menigheden. Sagen blev af Byens Borgmester indberettet til Kirke- og Undervisningsministeriet og gav her Anledning til indgaaende Overvejelser, da man ikke i Danmark paa det paagældende Tidspunkt havde indført hverken Religionsfrihed eller borgerligt Ægteskab. Først Loven af 13. April 1851 om Ægteskabs Indgaaelse uden for de anerkendte Trossamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Trossamfund bragte Ro i det af Datiden saa stærkt omstridte Spørgsmaal.

Hvor uafklarede Forholdene paa dette Omraade endnu var i 1848, fremgaar med al Tydelighed af Behandlingen af den her omtalte Sag, der drog det paagældende konkrete Tilfælde ind i det principielles Sfære. Kultusminister var den Gang D. G. Monrad, der aabenbart følte sig staaende mellem en svindende Tid og en ny, der var i Færd med at arbejde sig frem til en helt anden Betragtning. Et karakteristisk Indtryk af det svævende baade i hele Situationen og i Monrads eget Standpunkt faar man gennem følgende Høringsskrivelse, som han i den Anledning tilsendte Biskop J. P. Mynster (idet dog i Gengivelsen blot Indledningen er udeladt)¹.

Jeg har imidlertid taget under Overveielse, hvorledes denne Sag kunde ordnes paa en saadan Maade, at det ikke blev nødvendigt at tvinge de Paagældende til at foretage en Handling, der strider mod deres religiøse

¹) Meddelt efter Original i Sjællands Bispearkiv, Afgjorte Sager 1848 Nr. 644.

Overbeviisning, men at paa den anden Side den Forargelse undgaaes, der vilde blive en Følge, saafremt det tillodes dem at fortsætte deres Samliv, uden at efterkomme de til Sædeligheds og Ordens Overholdelse givne Love om Ægteskabs Indgaaelse, og jeg er derfor sindet, at indgaae med en allerunderdanigst Forestilling om, at det ved allerhøieste Resolution maa blive tilladt de ommeldte Personer paa en nærmere bestemmende Maade at vedtage den af dem indgaaede Forbindelse for den vedkommende verdslige Øvrighed, saaledes at der ved denne borgerlige Akt maa begrundes et lovligt Ægteskab mellem dem med alle de af et saadant flydende Rettigheder og Pligter.

Saavel Biskoppen over Ribe Stift, som Justitsministeren¹, med hvilke der er corresponderet desangaaende, have imidlertid yttret Betænelighed ved en saadan Afgjørelse af Spørgsmaalet, da denne efter deres Formening factisk vilde lede til den almindelige Afgjørelse af Spørgsmaalet om Civilægteskabers Indførelse her i Landet.

Denne Betænelighed kan jeg ikke ubetinget dele. Vel er jeg nemlig enig i, at saadanne udenfor Kirken indgaaede Forbindelser i og for sig ere lidet ønskelige, og saavel i Betragtning heraf, som i Erkjendelsen af, at en almindelig Adgang til Indgaaelse af saadanne Forbindelser derhos vilde stride mod Nationens Sæder og Tænkemaade, er jeg ogsaa langt fra at ville medvirke til, at Adgang til Ægteskab uden Vielse bliver aabnet ved en almindelig Lov. Men da der dog gives Tilfælde, som det foreliggende, i hvilke det, saafremt en Undtagelse fra de almindelige Bestemmelser om Ægteskabs Indgaaelse ikke bevilges, vil, som foranført, blive nødvendigt, enten at tvinge de Vedkommende til at foretage en Handling, der strider mod deres Samvittighed, noget jeg ingenlunde kan bifalde, eller at tilstede ægteskabelige Forbindelser, der mangle baade Kirkens og Statens Sanction — noget, der heller ikke lader

¹) Biskop Tage Müller (1780—1849). — Justitsminister var den Gang senere Gehejmekonferensraad Carl Emil Bardenfleth (1807—57).

sig gjøre, eller endelig, for at undgaae disse Alternativer, at meddele saadanne afvigende kirkelige Samfund og de af samme antagne Lærere eller Forstandere en positiv Anerkjendelse, ved at tillægge en af de Sidstnævnte foretagne Vielse kirkelig og borgerlig Betydning, men hvilket heller ikke kan anbefales, saa seer jeg for saadanne enkelte Tilfælde ingen anden Udvei, end den, at der ved specielle allerhøieste Resolutioner, grundede paa omhyggelig Prøvelse af de foreliggende Omstændigheder, meddeles de Paagjældende Dispensation fra Lovgivningens Bestemmelser om Nødvendigheden af den kirkelige Vielse, saaledes at en af dem for den borgerlige Øvrighed foretagen Act maa for dem træde istedetfor den anordnede Vielse.

Men forinden jeg nu med Hensyn til det foreliggende Tilfælde foretager det Fornødne i Overeensstemmelse med det Ovenanførte, har jeg, ved at lade medfølge de hoslagte 7 Bilag, ikke villet undlade at udbede mig Deres høiærværdige Excellences Yttringer behageligen meddeelte, saavel over Sagen i det Hele, som navnlig ogsaa angaaende de Former, der maatte være at foreskrive med Hensyn til det omhandlede og lignende Ægteskabers Indgaaelse for den borgerlige Øvrighed, — i hvilken sidste Henseende Generalprocureurens Forslag¹ i hans mellem Bilagene medfølgende Erklæring i det Hele forekommer mig hensigtsmæssigt.

Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet den 7
September 1848.

D. G. Monrad.

Mynster var ikke meget tilbøjelig til at fravige sit tidligere indtagne Standpunkt, som det fremgaar af hans Svar af 18. September 1848² af følgende Ordlyd:

¹) Generalprokurør, Etatsraad, siden Konferensraad, Tage Algreen-Ussing (1797—1872). Hans Forslag findes ikke længere i den tilsvarende Sag i Ministeriets Arkiv.

²) Meddeles efter Originalen i Kirke- og Undervisningsministeriets Arkiv, 1. Dept., Journalsager 1848 Y 194. Mynsters egenhændige Koncept findes i Bisparkivet, Afgjorte Sager 1848 Nr. 644.

I Anledning af, at 2de i Fredericia sig opholdende og til Secten »de hellige Brødre« henhørende Personer have ladet sig sammenvie af Sectens saakaldte Lærer, men vægret sig ved at lade sig paa den anordnede Maade ægtevie i vor Kirke, har Ministeriet i ærede Skrivelse af 7de d. M., ved at tilstille mig de i Sagen optagne Forhør og de desangaaende af Biskoppen over Ribe Stift og Generalprocureuren afgivne Betænkninger, yttret, at Ministeriet, som ikke kan bifalde, at Vedkommende skulde tvinges til at foretage Noget, som strider imod deres religiøse Overbeviisning, men paa den anden Side finder Betænkelighed ved, at det ved en almindelig Lov skulde tillades at indgaae saakaldte borgerlige Ægteskaber, vilde foretrække, for saadanne specielle Tilfælde at udvirke allerhøieste Resolution for, at de Paagjeldende for den vedkommende verdslige Øvrighed kunde vedtage den af dem indgaaede Forbindelse m. v. Det har derhos behaget Ministeriet at begjære sig mine Yttringer meddeelte, saavel over Sagen i det Hele, som navnlig angaaende de Former, der maatte være at foreskrive med Hensyn til saadanne Ægteskabers Indgaaelse for den borgerlige Øvrighed.

I denne Anledning skal jeg først tillade mig i Almindelighed at bemærke, at, hvor meget Hensyn der endog bør tages til Menneskers religiøse Overbeviisning, saa viser det sig dog ideligen, at Trods, Opsætsighed mod den ved Lovene foreskrevne Orden, Had mod de anderledes Tænkende og andre urene Bevæggrunde bruge Religionen som Paaskud, og at det kunde have meget mislige Følger, dersom man her vilde vise for stor Skaansel. Det kan ikke vides, hvilke Secter der endnu kunne fremstaae her i Landet, og hvilke Fordringer disse kunde opstille under Navn af Religionsfrihed. Saaledes kunde det let indtræffe, at her dannede sig en mennonitisk Sect — som ogsaa hører til Afarterne af Baptisterne — og at dens Tilhængere forlangte Fritagelse fra Krigstjeneste paa Grund af, at det streed mod deres Samvittighed at gaae i Krig. Der-

som dette blev dem indrømmet, vilde Secten vinde stor Udbredelse.

Hvorvidt de saakaldte »hellige Brødre« kunne henregnes til Baptisterne, er vanskeligt at afgjøre, da mange Secter føre dette Navn. Vist er det, at de er Gjendøbere, da de endog paa ny døbe de allerede eengang Omdøbte; ligeledes, at de føre andre Lærdomme, end de, som bekjendes af dem, der sædvanlig kaldes Baptister, at de have afsondret sig fra de herværende Baptister, og at de ikke kunne henregnes blandt dem, paa hvilke Placaten af 27 December 1842¹ er anvendelig, hvis Bestemmelser de heller ikke have holdt sig efterrettelige. I en til det Kongelige Danske Cancellie under 16 Januar 1847 afgiven Betænkning² har jeg fremsat hvad der vides om Sectens Lærdomme, og, ligesom disse i deres Conseqventser kunne være meget betænkelige, saaledes er det vist, at det er en aldeles uordnet Sect, uden Confession, som staaer under Ledning af uvidende og udannede Mennesker, hvilket ogsaa tydelig fremgaaer af den Acterne vedheftede Erklæring fra Sectens saakaldte Lærer, Jensen. I en saadan Sect vil hvilkensomhelst Lære let kunne indtrænge sig, og den kan blive Redskab saavel for politiske som for religiøse Partier.

De herværende Baptister have ingen Vanskelighed gjort ved at lade Brudevielser forrette af vor Kirkes Præster, hvortil de heller ikke kunde have nogen fornuftig Grund, thi, da de dog bekjende sig som Christne, kan det ikke besvære deres Samvittighed at anhøre de Steder af den hellige Skrift, eller at aflægge det Løfte, som vor Vielses-Formular indeholder. »De hellige Brødre« derimod drive deres Trods og deres Had til vor Kirke saa vidt, at de endog have bestemt, at de af Secten, som lade sig ægtevie i Statskirken, skulle udelukkes af deres Menighed. Jeg

¹) Nævnte Plakat havde lempet Vilkaarene for det baptistiske Samfunds Medlemmer i Danmark.

²) Den S. 444 ff aftrykte Skrivelse.

tilstaaer, at jeg ikke indseer, hvorfor man skulde være tolerant imod en saadan Intolerance, eller hvorfor, ved en Conflict mellem Anordningerne og en Egenraadighed, der ingen skjellig Grund har at anføre for sig, Eftergivenheden skal finde Sted fra Anordningernes Side. Ogsaa forekommer det mig, som om Eftergivenheden her vilde være et Exempel paa, at man kun behøvede at drive Trodsen til det Yderste for at sætte sin Paastand igjennem.

Saafernt i Fremtiden en mere udvidet Religionsfrihed skulde finde Sted her i Landet, kan det blive nødvendigt at indføre saakaldte borgerlige Ægteskaber. Men dette maatte da uden Tvivl skee ved en almindelig Lov, hvis Affattelse — som det under Forhandlingerne i nærværende Sag er bemærket — vilde kræve en fleersidig Overveielse. Saaledes ville ikke blot Bestemmelser være fornødne med Hensyn til Indgaaelsen af Ægteskabet, men ogsaa til Fremgangsmaaden ved Ægteskabs-Skilsmisser, til Anmeldelser af Børn, som fødes af slige Ægteskaber m. m. Desuden vilde en saadan Lov i nærværende Øieblik neppe kunne emanere, da det ikke er bestemt, hvorledes der skal gaaes frem ved Udgivelsen af nye Love, efterdi Provindsialstænderne ere ophørte, og endnu ingen Rigsforsamling er organiseret, hvilken Lovudkastet kunde forelægges.

Med Ministeriet maa jeg være aldeles enig i, at slige Ægteskaber ville stride mod Nationens Tænkemaade og Sæder; men paa den anden Side kan jeg ikke Andet end med Biskoppen over Ribe Stift og Generalprocureuren erkjende, at dersom en saadan Indgaaelse af Ægteskab blev tilladt i det foreliggende Tilfælde, hvor Intet Særligt er tilstede, som taler for en Undtagelse, da vilde det være inconseqvent ikke at tilstaae det Samme, ikke blot for hele denne Sect, men ogsaa for alle Andre, som maatte begjere deres Ægteskab indgaaet paa denne Maade, hvilke Begjæringer neppe vilde udeblive. Saaledes er det bekjendt, at for en Deel Aar siden en navnkundig Mand i

Kiel, som havde sluttet sig til de dengang fremtraadte Philaether¹, ikke vilde lade sig vie; men Sagen kom ikke under Forhandling, fordi Bruden forlangte Vielse, og formaaede Brudgommen til at give efter.

For min Deel maa jeg derfor henholde mig til hvad jeg i min Skrivelse til det Kongelige Danske Cancellie af 22 October 1847 i en lignende Anledning har yttret. Det kan maaskee være vanskeligt efter Placaten 12 Juni 1827² at fjerne de Paagjeldende fra hinanden; derimod er det let udførligt, at de i slige Forbindelser avlede Børn blive anseete som uægte, og ikke kunde tage Arv efter Faderen; og naar dette blev gennemført, vilde det uden Tvivl være ligesaa overeensstemmende med Nationens almindelige Tænkemaade, som det vilde bidrage til at indskrænke Sectens Udbredelse.

Neppe vilde de Paagjeldende kunne beraabe sig paa den større Religionsfrihed, der er tilstaaet i Fredericia, thi det ubestemte Udtryk i denne Byes Privilegier af 11 Marts 1682 Art. 21: »Religionens frie Øvelse tilstaaes Enhver, som er af christen Tro, om han endskjøndt *ei er saa lige* af den augsburgiske Confession« kan ikke anvendes paa en aldeles uordnet Sect, og ikke ophæve Lovenes Bestemmelser om hvad der udkræves til et lovligt Ægteskab.

Hvad de Former angaaer, der maatte være at foreskrive ved Indgaaelse af Ægteskaber for den borgerlige Øvrighed, da indeholder den norske saakaldte Dissenter-Lov af 16de Juli 1845 § 6 derom Følgende: »Ægteskab mellem Dissenter bliver med borgerlig Retsvirkning alene stiftet

¹) Philaether (Sandhedsvenner) var et deistisk Samfund, dannet 1830 i Kiel under Ledelse af Advokaten Theodor Olshausen. Mynster nærede megen Uvilje mod dette »et af de flaueste Partier, der nogensinde have villet gjøre sig gjeldende« (J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet, 1854, S. 230—1), og skrev i den Anledning den ironisk mente »Rede am Feste des Gewissens« (Blandede Skrifter I, 446—60).

²) Plakaten af 12. Juni 1827 om Fortolkning af Danske Lov 6—13—3 med Hensyn til Formerne for Fjernelse af Personer fra hinanden til Forebyggelse af forargeligt Samliv.

derived, at der for Notarius publicus paa det Sted, hvor vedkommende Mand eller Qvinde opholder sig, oprettes et Document, hvori de erklære sig for Ægtefolk. Førend Saadant kan tilstedes, har den nævnte Embedsmand at kræve de samme Legitimationer, som Præsten kræver ved Ægteskabs Indgaaelse i Statskirken; dog fordres ingen Lysning, heller ikke Beviis for Daab eller Altergang. Om det indgangne Ægteskab har Notarius publicus inden 8te Dage at gjøre Anmeldelse for Sognepræsten paa det Sted, hvor Ægtefolkene tage Bopæl. Tilfølgte ovenanførte Bestemmelse maa under Straf af Bøder ingen Vielse eller nogen anden ved Ægteskabs Indgaaelse brugelig Act foretages, forinden Ægteskabet paa foranførte Maade er stiftet«. Adskillige af de Bestemmelser, som indeholdes i den franske Lovgivning og af Generalprocureuren ere anførte, forekommer mig vel saa smukke og hensigtsmæssige; blandt Andet burde en Kundgjørelse om det intenderede Ægteskab, i Stedet for Lysningen, neppe bortfalde; men da efter vor Lovgivning Lysning kun skeer paa det Sted, hvor Bruden har hjemme, maatte hiin Kundgjørelse ogsaa indskrænkes til dette Sted. Jeg finder det meget passende, hvad af Generalprocureuren er foreslaaet, at Acten for Øvrigheden sluttedes med Aflæsningen af en kort Formaningstale; men forinden en saadan kunde affattes, maatte af en kyndig Jurist opgives, hvad deri skulde optages angaaende Ægtefællers Rettigheder og Pligter, efterdi Bestemmelserne herom ikke findes samlede paa eet Sted i vor Lovgivning.

Tillige maatte en Bestemmelse gives om, hvor og hvorledes Børn, som ere avlede i saadanne Ægteskaber, skulle anmeldes og protocolleres.

Samtlige tilstillede Bilag følge hoslagt tilbage.

Kiøbenhavn, den 18de September 1848.

Allerærbødigst

Mynster.

Efter at Mynsters Betænkning var indgaaet til Ministeriet, tog man fat paa at udarbejde en Forestilling i Sagen. De bevarede Forarbejder viser tilfulde, hvor store Vanskeligheder der har været forbundet med denne Op-gave. Resultatet blev, at Forestillingen, som man den 9. Oktober 1848 var kommet til Vejs Ende med, vistnok ikke blev benyttet i Statsraadet den 3. November, idet Monrad blot »foredrog« Sagen og modtog en mundtlig Resolution, i Henhold til hvilken de udgaaende Skrivelser i Sagen udfærdigedes den 10. November¹. Det meddeltes, at de paagældende, naar de indgav Ansøgning, »kunne forvente, at der vil blive forundt dem en særdeles aller-høieste Bevilling til, at de paa Grund af Omstændighederne maa ansees, som om de vare forbundne i et gyldigt Ægte-skab«². Det blev saaledes Monrads, ikke Mynsters, Stand-punkt, der blev det sejrende.

Endnu staar tilbage at nævne, at da J. P. Mynster faa Aar senere i et Par Smaaskrifter kom til at beskæftige sig med Tidens Forhandlinger om Kirkeforfatnings-sagen m. m., kom han ogsaa ind paa Spørgsmaalet om det borgerlige Ægteskab. Han optraadte stadig principielt som en Modstander af dette, da han kun kunde opfatte et borgerligt Ægteskab som »et af Loven autoriseret Con-cubinat«. Han fandt det »forfærdende«, »fordi Ægteskabet berøves sin Hellighed, og synker ned til en borgerlig Con-tract«³. I denne Sammenhæng fandt Mynster Lejlighed til at rette et Par skarpe Sidehug ogsaa mod »den aldeles regelløse Sect, som kaldte sig »de hellige Brødre og Søstre«, eller Tilhængerne af Erik Jansen, om hvis sørgelige og forargelige Endeligt Tidenderne nylig have berettet«. Over-

¹) 1. Dept., Journalsager 1848 Y 194. Forestillingen er ikke optaget i Forestillingsprotokollen.

²) 1. Dept., Brevbog, 1848, Nr. 2815.

³) J. P. Mynster, Grundlovens Bestemmelser med Hensyn til de kirkelige Forhold i Danmark, 1850, S. 9. Samme, Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark, 1851, S. 29.

hovedet følte den gamle Kirkehøvding sig bittert stent over, at det netop var Erik Jansenianerne, som havde foranlediget Tanken om Indførelsen af det borgerlige Ægteskab taget op i Danmark¹.

¹) Grundlovens Bestemmelser S. 20. Yderligere Bidrag S. 32: »formodentlig ville ogsaa adskillige Erik-Jansenianere slutte sig til dem (=: Baptisterne); disse ere allerede døbte 3 Gange og skulle saaledes døbes 4de Gang«. Jvfr. allerede Udtalelser i et Brev af 10. Februar 1847 til Biskop Brammer (Breve fra J. P. Mynster, 1860, S. 203-4).

A. G. Rudelbach og Christian VIII.

Ved **Bjørn Kornerup.**

I et foregaaende Hefte af »Kirkehistoriske Samlinger« (6. R. VI, 102 ff.) er der under Behandlingen af forskellige Punkter i H. N. Clausens akademiske Forhold blevet meddelt Bidrag til *A. G. Rudelbachs* Livshistorie. Det paavistes saaledes, hvorledes Rudelbach — særlig efter sin Tilbagekomst 1845 til Danmark fra Sachsen, hvor han siden 1829 havde været Superintendent i Glaucha — kunde regne med Kong Christian VIII som sin trofaste Beskytter, skønt Kongen til Rudelbachs letforstaaelige Skuffelse lod det skorte paa den tilstrækkeligt virksomme Bistand, der kunde have virkeliggjort hans brændende Ønske: at blive knyttet til Københavns Universitet som Professor i Teologi. Kongens Død 1848 tiltetgjorde enhver Mulighed for dette, og Rudelbach maatte i Stedet tage til Takke med Sognekaldet ved St. Mikkels Kirke i Slagelse.

Allerede før 1845 havde Rudelbach aabenbart staaet i et forholdsvis nært Forhold til Christian VIII. Derom underrettes man gennem en lille Række Breve, der er bevaret fra ham til Kongen, og som det med Hans Majestæt Kong Frederik IX's allerhøjeste Tilladelse er mig muligt at meddele nedenfor. Hertil skal føjes en længere, paa Tysk skreven Redegørelse til Christian VIII fra Rudelbach, hvori han giver en interessant Udsigt over hele sin teologiske og kirkelige Løbebane, og som skulde tjene som nærmere Begrundelse for hans Ønske om at blive ansat ved Universitetet¹.

¹) Brevene til Christian VIII findes i Kongehusarkivet, Christian VIII's Arkiv; Redegørelsen og det S. 468 f. aftrykte Brev til J. G. Adler

TIL KONG CHRISTIAN VIII. Nr. 1—4.

1.

Allernaadigste Konge!

I det jeg allerunderdanigst takker Deres Maiestæt for den naadige Modtagelse af den sidste Ubetydelighed, jeg vovede at forelægge D. M.¹, fordrister jeg mig til at oversende D. M. Aargangen 1841 af et af mig redigeret og for en Deel forfattet kirkelig-theologisk Tidsskrift, hvori jeg ogsaa, som jeg ønsker, med den fornødne historiske Upartiskhed har taget Hensyn paa den Danske Kirkes Udvikling, og haaber at faae Leilighed til stadig at følge den Danske theologiske Literatur². Maatte Skriftet ved sin Tone og sit Indhold vinde Deres Maiestæts naadige Bifald!

Deres Maiestæt tillade mig huldriegt at tilføie Følgende. Mine mangfoldige Arbejder især med Revision af Forordninger over Skole- og Universitets- saavel som Kirkevæsenet³ (hvis Prøvelse, førend de udgaae, nu sædvanlig er Consistoriernes og Kredsdirectionernes Sag) have forhindret mig fra at forelægge D. M. noget Udførligt og Sammenhængende angaaende det, vi kalde »Lebensfragen« paa Underviisningsvæsenets Gebeet — som dog stedse skal blive mit Formaal. Imidlertid vover jeg atter at anbefale mig til Deres Maiestæts naadige Erindring, om det maatte forundes mig at offre Fædrelandet Frugten af de Indsigter

i dennes Privatarkiv, alt i Rigsarkivet. Redegørelsen har været omtalt i Kh. Saml. 6. R. VI, 114 ff., her dog med det urigtige Aarstal 1848 for 1847.

¹) Det kan næppe oplyses, hvilket Arbejde Rudelbach sigter til. Han havde i 1841 udgivet flere Skrifter.

²) 1840 havde Rudelbach sammen med H. E. F. Guericke paabegyndt Udgivelsen af Zeitschrift für die gesammte Lutherische Theologie und Kirche.

³) Om Rudelbachs Embedsforretninger i Glauchau se især C. R. Kaiser, Andreas Gottlob Rudelbach, ein Zeuge der lutherischen Kirche im 19. Jahrhundert, 1892, S. 22 ff.

og Erfaringer, jeg i min nærværende Embedsstilling har havt rig Leilighed til at erhverve mig.

Gud bevare Deres Maiestæt og skjenke den bedste Landsfader al Velsignelse, som Hans Ord forjætter de Fyrster, der have Ham til Skjold og Borg!

Deres Maiestæts
 allerunderdanigste Undersaat og Forbeder

A. G. Rudelbach,
 Consist. Raad og Superint.

Glauchau 24 Jan. 1842.

2.

Deres Maiestæt

ville allernaadigst forunde mig et kort Gehør. Ved den indtrufne Vacants af Laalands og Falsters Bispestol¹ turde jeg maaskee stille mig blandt de Søgende, som Deres Maiestæt maatte henvende Deres allernaadigste Opmærksomhed paa. En Række af Embedsaar har givet mig en saadan Erfarenhed i det administrativ-kirkelige Fag, at jeg maaskee turde haabe, ei uden Nytte for Jesu Christi Kirke og Hans dyrekjøbte Menighed i Danmark at kunne bestyre en saadan Plads. Deres Maiestæt vil dog i Deres Viisdom bedst erkjende, hvad der er tjenligst for mig, og aldrig tvivle om den uskrømtede og levende Kjerlighed til Fædrelandet, hvorved jeg ei blot anseer det for min Pligt, at følge dette Kald, naar det skulde kalde mig, men og at gribe enhver Leilighed, for at tilbyde min Tjeneste, hvor og naar man maatte ansee det for passende at gjøre Brug af mine Kræfter.

Mit store Ønske, at give for Tydskland en udførlig

¹) Lolland-Falsters Bispestol var blevet ledig ved Dr. Rasmus Møllers Død den 9. November 1842. Til Efterfølger fik han 1. April 1843 Gerhard Peter Brammer, der blev udnævnt direkte ved et kongeligt Reskript, uden at Kancelliet havde haft Lejlighed til at nedlægge Forestilling i Sagen.

Fremstilling af den Danske Nationalliteraturs Historie¹ kunde maaskee saaledes, eller i hvilken anden med mine Kræfter og Gaver overensstemmende Stilling, Deres Maiestæt maatte behage at sætte mig, rykke sin Opfyldelse nærmere. Tillad, allernaadigste Konge, at jeg paa ny anbefaler dette Foretagende Deres Maiestæts høikongelige Beskyttelse.

I allerdybeste Underdanighed
Deres Maiestæts
trolydige

A. G. Rudelbach,
Consist. R., Superintend.

Glauchau i Konger. Sachsen 20 November 1842.

3.

Deres Maiestæt!

Med den dybeste Taknemmelighed for den naadige Tilladelse, Deres Maiestæt gav mig, at turde melde mig nu og da til et eller andet erlediget Embede, i hvilket jeg troede at kunne gavne Fædrelandet, vover jeg allerunderdanigst at indstille mig til Deres Maiestæts Bevaagenhed ved Besættelsen af Director-Pladsen i Sorø². Deres Maiestæt ville allernaadigst forunde mig at gjøre opmærksom paa, at hele min Dannelse (og hvilken uberegnelig Deel deraf skylder jeg Fædrelandet!) er fra Begyndelsen og har stedse været i lige Grad philologisk-historisk og theologisk-philosophisk, hvorfor jeg troer, navnlig paa en saadan Post at kunne opfylde billige Forventninger og maaskee bidrage til, at den herlige Indretning ei blot grønnedes og trivedes, men tiltog i frodig Vext. De danske Philologer

¹) Rudelbach fik ikke skrevet dette Værk.

²) Den 11. Februar 1842 var Direktor ved Sorø Akademi, Dr. theol. Georg Holger Waage død. Nogen fast udnævnt Efterfølger fik han ikke, men 3. Marts 1843 konstitueredes Lektor Bernhard Severin Ingemann som midlertidig Direktor.

for største Delen kjende og ynde mig, de danske Historikere, som gjorde mig den Ære 1838 at optage mig til Medlem af den Kongelig Nordiske Oldskrifts-Forening, ei mindre. Maaskee tør jeg og allerunderdanigst bemærke, at den Danske Literatur og det Danske Sprog ved udførlige Fremstillinger fra min Haand (nemlig i »Ersch u. Grubers Encyclopædie 1^e Abthl. 29^r Bd.«, »Conversations-Lexicon der Gegenwart« u. a. St.) har vundet i Anerkjendelse i Udlandet, hvad en Mængde tyske Lærde, som selv beskæftige sig med Nordens Literatur, Sprog og Oldsager, have bevidnet mig.

At Undertegnede, hvis det var Herrens Villie, at hensætte ham i en Stilling, der ogsaa af den Grund maatte være ham behagelig, at en Deel af Lærerne ved Akademiet ere hans personlige Venner, vilde opoffre alle Kræfter for at bidrage til Opfyldelsen af Deres Maiestæts Ønske, at befordre ægte Videnskabelighed ved Siden af usminket Guds frygt i Danmark, behøver jeg næppe at tilføie, men anbefaler mig kun til Deres Maiestæts fremdeles Naade og Bevaagenhed. Gud bevare Kongen!

I allerdybeste Underdanighed
Deres Maiestæts trolydige Undersaat

A. G. Rudelbach, D. Th. & Ph.
Consist. R., Superintend. p. p.

Glauchau i Kongeriget Sachsen 27 December 1842.

4.

Deres Majestæt!

Deres Majestæts landsfaderlige Hjerte og den store Naade, De hidtil har beviist mig, give mig Mod til, fortrøstningsfuld at henvende følgende til Deres Majestæt, for hvilket jeg udbeder mig allerunderdanigst Deres Majestæts allerhøieste Opmærksomhed!

Da jeg i Aaret 1829 forlod Fædrelandet, for at følge et Kald til Sachsen, var det fremfor Alt mit Øiemeed, ogsaa

i Udlandet at fremme den Danske Nationalitets og det Danske Navns Ære, og jeg tør haabe, at Kyndige ville give mig det Vidnesbyrd, at jeg ikke har gjort Fædrelandet nogen Skam. I en temmelig bevæget Tid, som stedse er blevet mere bevæget, kom jeg ind i en Embedsstilling, der medførte et betydeligt Ansvar og ved sin mangesidige Natur (vi have som Consistorialraader alle Præsteexamina, alle theologiske og pædagogiske Responsa, som lægges til Grund for Cultministeriets Forordninger, saavelsom alle Kirkeinspectionssager) nødte mig til at sætte mig ind paa et hidtil for mig tildeels fremmed Gebeet. Ved Guds naadige Bistand lykkedes det mig at udfylde denne Post og tillige at varetage den præstelige Virksomhed, der i en saadan Tid maaskee af Alt har meest at betyde; og jeg havde mine høieste Foresattes, navnlig Cabinetsministeren v. Einsiedels, Ministeren v. Lindenaus og Cultministeren v. Carlowitz's Bevaagenhed¹. I den Række af Arbeidsaar, som nu fremdeles aabnede sig for mig, tabte jeg dog aldrig min tidligere Bestemmelse som lærd Theolog af Sigte: flere saavel kirkehistoriske som dogmatiske og symboliske Skrifter, der have vundet en betydelig Anerkjendelse i Tydskland, bære Vidne om mine Bestræbelser i saa Henseende. Jeg vover allerunderdanigst at beraabe mig paa den Artikel i det danske Forfatterlexicon², som, nu formodentlig med det første trykt, vil give en detailleret Udsigt over mine Skrifter, saavelsom paa en Mængde offentlige Bedømmelser af hele min literariske og øvrige Virksomhed i Tydskland, ofte endog fra en ganske modsat Synspunkt af Christendommen, f. Ex. i »Conversations Lexicon der Gegenwart«. Men hvad jeg fremfor Alt maa takke Herrens Førelse for, er den Sæd, Han forundte

¹) Kabinetminister, Grev Detlev v. Einsiedel (1773—1861), Minister Bernhard August v. Lindenau (1779—1854), tillige bekendt som Astroном, Minister Albert v. Carlowitz (1802—74).

²) Th. H. Erslew, Almindeligt Forfatter-Lexicon II, 709—18, jvfr. Suppl. II, 864—72.

mig at udstrøe i Haab, som nu opgaaer paa en alt Haab overstigende Maade. Mange Christne trindt om i Tydskland bekjende, at de skyldte mig for en stor Deel Opvækelse eller Styrkelse i deres christelige Troe, og mange yngre Theologer her bevidne mig med Taknemmelighed den Indflydelse, mit Vidnesbyrd har havt paa deres Tankegang og hele Retning.

Deres Majestæt tilgive, om jeg her synes, for at bruge Apostlens Ord¹, at tale daarligt som i Selvrees; Ingen kan mere levende end jeg føle og erkjende, hvor udelukkende vi skyldte Alt den forbarmende Naade, som kaldte os af Intet til sin Herligheds Priis og udfolder sine Skatte for os i al vor Armod og Udygtighed. Men Kjerligheden til Fædrelandet tvinger mig til at tale saa. Jeg troer nu at have opfyldt den Mission, som Herren gav mig her, og at maatte tilbyde Fædrelandet og Deres Majestæt paa ny min Tjeneste, om det maatte lykkes mig, ogsaa der at vinde mange Hjerter for den korsfæstede Kjerlighed og udstrøe i mange Yngres Bryst uforgjængelige Spirer til et helligt og Gud velbehageligt Liv, til en alvorlig Syslen med christelig-theologisk Lærdom og Erkjendelse. Det var Maalet for mine Ønsker alt i en Række af Aar, at kunne nedlægge Alt, hvad jeg havde indsamlet her af Erfaring og Erkjendelse, af praktisk og theoretisk Dygtighed, som en ringe Skjærv paa Fædrelandets Altar, der har baaret mig som Barn, modnet mig som Yngling og aabnet mig som Mand Banen. Aldrig har jeg glemt og aldrig skal jeg glemme, at det var den danske Regjerings store Liberalitet, som satte mig i Stand til i Aarene 1823—24 at foretage en Reise til Udlandet², hvis Frugter, som jeg haaber, i min sildigere Færd ere komne for Dagen. Aldrig har jeg glemt og aldrig skal jeg glemme, at Høiselig Kong Frederik VI ved min Afskeed fra Hjemmet i Aaret 1829 havde

¹) 2. Kor. 11, 17.

²) Jvfr. Fonden ad usus publicos, udgivet af Rigsarkivet, II, 365, 491. Kh. Saml. 6. R. VI, 110, 111.

den store Naade at forsikkre mig, at jeg til enhver Tid skulde blive betragtet og behandlet som Landets Barn. Aldrig har jeg glemt og aldrig skal jeg glemme, at Deres Kongelige Majestæt ved Deres gjentagne opmuntrende Bifald har understøttet mine svage Bestræbelser, at De ved Deres kongelige Deeltagelse i min Skjebne har stedse viist mig Fædrenelandet som den forønskede Havn, hvor til alle lysende Stjerner paa vor Vandrings Vei kalde og vinke os tilbage.

Det er dansk Taknemmelighed og dansk Kjerlighed, de danske Undersaatters Hjertesmykke og Bryst-Ædelsteen, som lede og styre mig, og intet jordisk Hensyn, naar jeg atter, i Fortrøstning til Deres Majestæts danske Hjertelag, beder Dem allernaadigst at ville tage Hensyn paa mig ved Besættelsen af det vacante Bispeembede over Lollands og Falsters Stift¹.

¹) Ved G. P. Brammers Forflyttelse 26. Juni 1845 som Biskop til Aarhus Stift blev Lolland-Falsters Bispestol paa ny ledig. Embedet besattes 2. September 1845 med Dr. theol. Peter Christian Stenersen Gad, siden Biskop over Fyens Stift. Kancelliet havde i sin Forestilling i Anledning af denne Embedsudnævnelse efter vanlig Skik indstillet tre Kandidater og yderligere tilsidst nævnt, at det var det bekendt, at ogsaa Dr. Rudelbach attraaede det paagældende Embede. Kancelliet bemærkede fremdeles: »endskjøndt Cancelliet vel fra den videnskabelige Side ikke kan have nogen Tvivl om Doctor Rudelbachs Qualification til at komme i Betragtning ved Bispe Embedets Besættelse, har Man dog ikke troet at burde anbefale ham til denne Post, deels da hans Virksomhed som Prædikant og theologisk Videnskabsmand er af en særegen Retning, der er en anden, end man kunde ønske hos Mænd i de hoieste geistlige Embeder, deels da han, ved i en Række af Aar at have virket i en geistlig Embedsstilling i Udlandet, der vel er beslægtet med, men ogsaa i mangø Henseender har været meget forskjellig fra de biskoppelige Forhold i Danmark, neppe uden Vanskelighed vilde kunne sætte sig ind i, eller finde sig i disse. Cancelliet kan ikke heller ansee ham for nogen udmærket Prædikant; hvorhos hans Ansættelse i et saa anseeligt geistligt Embede her i Landet sikkert vilde vække megen Opmærksomhed, og gjøre et uheldigt Indtryk saavel i, som udenfor Geistligheden« (Danske Cancelli, 1. Dept., Forestillinger 1845, B, Nr. 35). Af en Bemærkning i Forestillingen fremgaar

Ingenlunde frygter jeg for, at min unægtelig i mange Aar fortsatte Omgang med tydsk Forretningspraxis skulde hindre min Virksomhed i et saadant Embede, da uden Tvivl Formerne for Kirkestyrelsen overalt i vore Lutheriske Kirker ere baserede paa de samme Principier. I al Fald tør jeg haabe, at den, om end i en noget forandret Kreds sig bevægende, Embedsroutine uden alt for stor Møie vilde kunne erhverves, især da ved de bispelige Embeder i Danmark jo en Deel af de mechaniske Forretninger ere overdragne til et sideordnet Personal — en Fordeel, som Consistorialembederne i Tydskland kun paa en indskrænket Maade lade os nyde Godt [af]. Mit fulde Haab til den Gud, som gav os sit Ord og forjættede derhos, at det aldrig skulde vende tomt tilbage, er, at hvor Han end vil bruge mig, der vil Han i den Tid, Han værdiger mig at forrette Hans Arbeide som Tjener, give Kraft, og forøge de Naadegaver, for hvis Fylde vi Dag for Dag maae takke Ham mere og mere ved Christum vor Herre.

Min allerunderdanigste Bøn har jeg som christelig Theolog og tro Undersaat udtalt for Deres Majestæts landsfaderlige Hjerte. Jeg har kun den tilbage, som jeg stedse skal frembære for Kongernes Konge og Herrernes Herre, at Han vil velsigne og krone Deres Majestæts Regjering og skjenke Deres Majestæt en priselig Række af Dage i gylden Fred og trøstelige Erfaringer paa den usvigelige Grund, som er vor Saligheds Klippe og Anker.

I allerdybeste Devotion

Deres Majestæts
 allerunderdanigst hengivne Tjener

Dr. Th. A. G. Rudelbach,
 Consistorialraad og Superintendent.

Superint. Glauchau i Kongeriget Sachsen 12 Jun. 1845.

det, at Rudelbach allerede 1841 havde søgt Embede i Danmark (St. Knuds Sognekald i Odense). Jvfr. Breve til og fra N. F. S. Grundtvig II, 337.

5.

TIL GEHEJMEKONFERENSRAAD J. G. ADLER

Kjøbenhavn 22. Aug. 1848.

Høivelbaarne Herr Geheimeraad,
høistærede Velynder og Ven!

Jeg kunde paa ingen Maade forlade Byen (om otte Dage *senest* maa jeg afreise)¹ uden endnu engang at sige Her. Geheimeraaden min inderlige, uskrømte Tak for al venlig og kraftig Deeltagelse, al Kjerlighed, al Overbærenhed — og sige dette af et fuldt Hjerte. De var een af de Faae, som virkelig uhildet og ublandet vurdere videnskabelig, ja enhver Slags Stræben og Dygtighed, og saa gjerne byder Haanden til at fremme dens Maal — altsaa netop en Mand (tillad mig, at jeg siger det!), som Danmark trængte til og kunde glæde sig ved. Min Fremtids Skjebne ligger i Guds Haand, og ligger trygt der. Maa det end synes for Menneskeøine, som en anden Stilling kunde have conve-neret mig bedre, som jeg i en saadan kunde have udrettet meget Mere — dog er dette sikkerlig nu det Bedste for mig, fordi det grandgiveligt er Guds Villie. Det synes ogsaa klart at vise sig. I Slagelse er man kommen mig imøde med en Venlighed og Kjerlighed, som jeg under de nærværende Omstændigheder næppe kunde gjøre Regning paa, og som turde være et heldigt Forvarsel om Embedets vel-signelsesfulde Førelse.

Meget vilde det soulagere min paa mange Maader trykte Stilling nu, hvis jeg ved Hans Majestæts Naade maatte beholde de Vartpenge, der vare forundte mig, endnu for det løbende Fjerdingsaar. Maaskee er dette og Meningen, da der Intet er notificeret mig om Vartpengenes Ophør. I modsat Fald vilde jeg være Geheimeraaden tusindfold Tak skyldig, hvis De vilde give mig et Vink om, deels om man turde gjøre sig Haab i denne Henseende, deels

¹) Afrejsen for at tiltræde Embedet i Slagelse.

om hvorledes man skulde bære sig ad med Sagen; thi dette er mig ikke klart. Visselig vilde Deres kraftige Intercession kunne bidrage meget hertil. Turde jeg bede om Meddelelse herom (hvis Tid og andre Hensyn tillade Geheimeraaden det) — saa vilde et Brev træffe mig under den simple Adresse: Til Dr. Rudelbach i Kjøbenhavn — og senere (otte Dage herefter) i Slagelse.

Hos Hans Majestæt¹ søgte jeg forgyeves Audients, for at frembære ham min skyldige Tak. Han vil vist undskylde det under de nærværende Forhold, især da jeg forbeholder mig at aflægge Taksigelsen ved næste Leilighed, naar jeg fra Slagelse kommer ind til Byen, og naar Omstændighederne tillade Hans Majestæt atter at residere her.

Om Kirkens og Statens Forhold i den nærværende stormfulde, skjebnesvangre Tid havde jeg i Sinde at skrive, hvis jeg kun maatte faae et lidet Otium dertil². Alle Forarbejderne til dette Skrift ere tilendebragte.

Hvilken Lykke for os, at det egentlig »wühlerische« Partie herinde — Hippodromets³ — rimeligviis faaer sit Dødsstød ved Satirens skarpe Vaaben og Folke-Vittigheden! Den Sag er allerede *halv* tabt i Kjøbenhavn, hvis Talsmænd »Hippodromedarer« ere, som Folkeordet træffende stempler dem. Det var jo og ligesaa skammeligt som beklageligt, hvis saadanne Personer, for en stor Deel fuldendte Hyklere og lumpne Egoister, skulde faae Magt over Tusinders, ja hele Statens Roe og Velvære. Sikkerlig vilde dette være en Vredes-Hjemsøgelse af Gud, langt sværere end Choleraen og alle andre Plager.

Maa jeg nu være anbefalet Herr Geheimeraadens fremdeles Bevaagenhed og Venskab, og maa jeg bede at anbe-

¹) c: Frederik VII.

²) 1849 kom Rudelbachs »Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip, dens Udartning og dens mulige Gjenreisning, fornemmelig i Danmark«.

³) Ved Mødet i Hippodromen i København den 12. Marts 1848 gjorde en stærk demokratisk Stemning sig gældende.

fale mig med største Høiagtelse og Ærbødighed Deres Frue Gemalinde!

Med dybeste Taknemmelighed og sand Kjerlighed
Deres stedse forbundne

A. G. Rudelbach.

[*Udskrift:*] D. Høivelbaarenhed Herr Geheimeraad Adler.
Adresse: Her. Kammerj. Oehlenschläger i Sorø¹. frit.

TILLÆG

Wenn der Unterzeichnete in dem folgenden allerunterthänigsten Vortrag Manches berühren muss, was in andrem Falle die Bescheidenheit lieber verschwiege (denn ein Selbstzeugniss ist überhaupt für Menschen eine stachlichte Sache), so kann ihn nur die Ueberzeugung dazu ermuthigen, dass es vor die Augen eines Monarchen kommt, der, wenn irgend einer, fähig ist, das wissenschaftliche Streben überhaupt zu würdigen, und jeden Schritt zum erhabenen Ziele deshalb seiner Aufmerksamkeit nicht unwerth achtet. Gerade dieses Ziel, der Anbau der Wissenschaft, zunächst allerdings der Theologie, war es, das mich (obgleich von Hause aus vielfach philologisch gebildet) von frühster Jugend an begeisterte. Die alten Philosophen führten mich zunächst auf die Schriftstellerbahn ein: Plato und Aristoteles, nicht minder aber der Stoicismus, in gewissem Grade die älteren speculativen Systeme, später die neuern, fesselten mich zuerst; ich widmete ihnen ein langes Studium, wie ich hoffen darf nicht ohne Erfolg, obgleich ich mich nicht beurtheilt wünschen kann nach dem, was in meiner philosophischen Doctordissertation vom J. 1822 (über die herkömmliche Darstellung des Principis der

¹) Adam Oehlenschlägers Son, Kammerjunker William Conrad Oehlenschläger († 1885).

Ethik)¹ vorliegt — einer Untersuchung, die, unter vielen Unterbrechungen geschrieben, zwar das Resultat im Allgemeinen zieht, aber unvollendet geblieben ist. Was mir bei mannigfachen Vorstudien (ich rechne dahin namentlich umfassende geschichtliche, mythologisch-antiquarische und solche, die sich auf die classische Literatur in einem weiten Umfange bezogen) dennoch gänzlich fehlte — der Ueberblick über das, was jetzt als Aufgabe der Wissenschaft erscheinen muss, die Anbildung der Methode, der lebendige Verkehr mit wissenschaftlichen Mustern — das ward mir durch die edle Freigebigkeit der dänischen Regierung, des hochseligen Königs Frederik VI, auf einer Reise ins Ausland 1823—24 ermöglicht. Deutschland ward zum ersten Mal meine grosse Bildungsschule, und nahm mich — ich darfs sagen — mit offenen Armen auf; aber nicht minder Frankreich, in dessen Hauptstadt ich an der grossen Kön. Bibliothek, begünstigt durch die Freundschaft eines Cousin, K. B. Hase² u. a. namhafter Gelehrten, wenigstens 8 Monate hinter einander arbeitete. Es ist wahr, die Früchte dieser Reise kamen nicht gleich zum Vorschein; doch darf ich, die scheinbare Säumniss bevorwortend, hinzufügen, dass dies Erscheinen nicht in meiner Hand stand. Es war das kirchliche Mittelalter vor Allem, namentlich die theologische Scholastik, die mich angezogen hatte: was der berühmte Kanzler J. A. Cramer, den Dänemark mit Stolz den seinen nannte, in der »Fortsetzung des Bossuet« so trefflich vorgearbeitet, wovon Schlosser in Heidelberg durch seinen »Vincenz von Beauvais«, Neander durch seinen »heiligen Bernhard« schöne

¹) A. G. Rudelbach, *De Ethices principiiis hucusque vulgo traditis disquisitio historico-critica*, 1822.

²) Den berømte franske Filosof Victor Cousin (1792—1867) levede paa dette Tidspunkt, efter 1820 at være blevet afsat fra sin Stilling som Lærer ved École normale i Paris, som Privatmand, optaget af filosofihistoriske Studier. Den tyskfødte Filolog Karl Benedict Hase (1780—1864) var siden 1816 Professor i græsk Palæografi og Nygræsk ved École des langues orientales i Paris.

Proben gegeben¹, das wünschte ich fortzusetzen, in diese Fussstapfen einzutreten. Da schien mir nun vor Allen nöthig, an die noch unbenutzten Quellen zu gehen, davon viele in Paris, andere in München, in Regensburg, in Wien liegen. Ich schrieb Manches dort mit Fleiss ab², und besorgte Anderes durch Freunde abgeschrieben, namentlich was den grossen Bruch in der Scholastik, die Schule Abälards, betrifft; aber die Zeitumstände und die bibliopolischen Verhältnisse damals waren der Herausgabe zu ungünstig. Einen meiner besten Funde auf diesem Gebiete, Abälards berühmtes Werk *Sic, et Non*, hat später Cousin selbst, freilich blos durch öffentliche Unterstützung, herauszugeben, sich im Stande gesehen³. Auch meine Studien zu Claudius von Turin, den ältesten Vorläufer der Reformation, blieben unvollendet; ich konnte nur eine Probe davon geben (1824)⁴, die indess in Deutschland mit lebhaftem Beifall aufgenommen ward.

Was ich während meines Aufenthalts im Vaterlande 1824—28 geleistet, darf ich als bekannt voraussetzen. Nur erläuternd bemerke ich, dass ich über Symbolik an der Universität ein halbes Jahr las, dass die Kritik von mir (namentlich über Erscheinungen in der Exegese, Dogmatik, Kirchengeschichte) vielleicht in zu grossem Umfange geübt wurde, dass auch einzelne praktische Arbeiten aus

¹) Johan Andreas Cramer (1723—88), Professor i København 1764—71, siden Kansler ved Universitetet i Kiel, udgav 1759—87 en Fortsættelse af «Jac. B. Bossuet, Einleitung in die Geschichte der Welt und der Religion»; Friedrich Christoph Schlosser (1776—1861), Professor i Heidelberg, udgav 1819 en Biografi af Vincents af Beauvais; Johann August Wilhelm Neander (1789—1850), Professor i Kirkehistorie i Berlin, udgav 1813 en Biografi af Bernhard af Clairvaux.

²) En Del af det af Rudelbach indsamlede Materiale findes i Ny kgl. Saml., 4°, 2958, I.

³) 1836 udgav Victor Cousin for første Gang i «Ouvrages inédits d'Abélard» S. 3—169 Skriftet «Sic et non».

⁴) 1824 udgav Rudelbach: Claudii Taurinensis ineditorum Operum specimina, praemissa de eius doctrina scriptisque dissertatione.

meiner Feder hervorgingen (wie »Christelig Trøstebog«¹ u. dgl.), die beim christlichen Publicum einen, noch nicht verschollenen, Anklang fanden.

Man war in Deutschland gegen meine geringen wissenschaftlichen Bestrebungen mehr als gerecht. Bereits 1827 suchte man mich dahin zu ziehen, indem ein Ruf als Professor an der Universität Königsberg an mich schon ausgemacht war, als es dem damals mächtigen Einflusse der Hegelschen Schule gelang, denselben zu paralysieren. Es war in der That auch ohne mein Zuthun, dass ein zweiter Ruf an eine bedeutende geistliche Stelle in Sachsen 1828 an mich gelangte: Neander und Hengstenberg² betrieben die Sache und wünschten eifrig, dass ich auf ihren Standpunkt eingehen möchte. Gerade die Hoffnung aber, die man von mir hegte (man dachte mich schon als an den Entwicklungskämpfen der deutschen Theologie und Kirche lebhaft theilnehmend), musste mich bedenklich machen. Nicht ohne Widerstreben, nachdem ich die Verhältnisse auf einer kürzeren Reise nach Deutschland näher erforscht hatte, nahm ich in Gottes Namen die Vocation an.

Mein Antritt in Sachsen (1829) war schwer. Zu vielfach waren die Vorurtheile, welche sich dem Fremden entgegenstellten, der blos im Vertrauen auf den höheren Beistand das angenommen hatte, was Gegenstand der Wünsche mehrerer Landeskinder war. Doch bahnte mir die Freundschaft des verewigten Bischofs Münter, der unter seinen vielfachen literarisch-gelehrten Verbindungen auch die mit dem Sächsischen Oberhofprediger, D. v. Ammon, cultivirt hatte³, einigermassen den Weg. Obgleich die Er-

¹) Christelig Trøstebog, samlet af Kirkens Fædres og fromme Bekjenderes Skrifter, med korte Efterretninger om Forfatternes Liv og Levnet, I, 1827.

²) Om Neander jvfr. S. 472; Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802—69), fra 1826 Professor i Berlin.

³) Christoph Friedrich von Ammon (1766—1850) var siden 1813 Overhofpræst i Dresden. Breve fra Rudelbach til Biskop Fr. Münter findes trykt i »Frederik Münter, et Mindeskrift«, VI, 137—58. Et Brev,

schütterungen des J. 1830, die Sachsen eine Constitution aufbürdeten, nicht geeignet waren, Jemanden das stille Wurzeln zu gönnen, gelang es mir doch, mich immer mehr in meinem Wirkungskreise abzugrenzen. Mein früher auf den Reisen erworbene Bekanntschaft mit praktisch-kirchlichen Verhältnissen in Deutschland kam mir jetzt auch in schwierigen Fällen zu Statten, so dass die anfängliche Misstimmung Vieler sich nach und nach in freundliche Annäherung, endlich in aufrichtige Hochachtung verwandelte. Das Amt war mir, trotz dem Umfangreichen desselben, nicht schwer; ein grosser Theil desselben bezog sich auf Consistorialbedenken, wo eben die theologisch-kirchliche Bildung mit Vortheil eingreifen konnte; und man erzeugte mir in einer Reihe von Jahren das Vertrauen, mir manche solche, auch schwierigere, Gutachten zu übertragen. Was mir aber, als der Wissenschaft verpflichtet, besonders werth seyn musste, war der Umstand, dass mit diesem Amte immer noch eine gute Musse verbunden seyn konnte. Ich füllte sie mit literarischen Arbeiten aus, die in ziemlich rascher Folge von meiner Hand erschienen. Mehrere derselben griffen in die kirchliche Zeitentwicklung und in das Gemeindeleben ein (von Predigten, die einen bedeutenden Kreis in Deutschland gefunden, liegen allein bis jetzt vier grössere Sammlungen vor); allein die bei weitem meisten waren Bruchsteine zum Bau der Theologie namentlich aus dem Felde der Kirchengeschichte, Dogmatik, Symbolik, des Kirchenrechts, der Schriftforschung und Schriftauslegung. Ich hatte das Glück, dass Deutschlands Historiker (wie Leo¹ 1836) mir entgegentraten, dass das von mir bis dahin mehr angedeu[te] als ausgeführte dogmatische System als eine zeitgemässe, lebensvolle Erneuerung der reformatorischen Grundsätze betrachtet wurde,

dateret Dresden 21. Februar 1823, fra Ammon til Fr. Münter gemmes i Ny kgl. Saml., Fol., 1698.

¹) Heinrich Leo (1799—1878), fra 1828 Professor i Historie i Halle, tillige Apologet for Kristendommen.

dass namentlich auch die wissenschaftliche Form und Methode in meinen theologischen Schriften Beifall fand. Es ist nicht nöthig, diese aufzurechnen; eine ziemlich vollständige Uebersicht derselben so wie der meisten darüber in Deutschland erschienenen Beurtheilungen wird der betreffende, zur Erscheinung vorbereite[te], Artikel in »Erslev dansk Forfatter-Lexicon« enthalten¹. Erwähnen darf ich aber, dass die hochwürdige theologische Facultät zu Erlangen aus freiem Triebe sich 1841 bewogen sah, mir den theologischen Doctorgrad mit dem Encomio zu conferiren: »ob doctrinæ copiam prorsus insignem, scriptis abunde probatam, ecclesiæ Evangelico-Lutheranæ studium, pietatis disseminandæ ardorem« — wobei unstreitig das am meisten mich zu fortgesetzter treuer Anwendung der Gnadengaben antreiben musste, dass diese unverdiente Anerkennung² von einer Facultät ausging, deren Mitglieder damals Engelhardt, Harless, Höfling³ u. a. als die Säuler deutscher theologischer und kirchlicher Gelehrsamkeit mit Recht angesehen werden. Unter diesen Auspicien war, in Verbindung mit dem bedeutenten Gelehrten, Prof. D. Guericke⁴ in Halle, die »Zeitschrift für die gesammte Lutherische Theologie und Kirche« 1840 begründet worden, die nach und nach nicht nur ein Repertorium für wissenschaftliche Lehraufsätze und Schriftentwickelungen aus

¹) Jvfr. S. 464.

²) I Anledning af Æresdoktoratet udgav Rudelbach: »Vitam suam hucusque actam brevi narratione summe venerabili theologorum Academiae Fridericianae Erlangensis ordini oblata exposuit Andreas Gottlob Rudelbach«, Lipsiae 1842. Erlanger-Fakultetets hædrende Vidnesbyrd paaberaabte Rudelbach sig oftere med Stolthed, jvfr. Kh. Saml. 6. R. VI, 116, 127.

³) Johann Georg Veit Engelhardt (1791—1855), fra 1822 Professor i Erlangen; Gottlieb Christoph Adolph v. Harless (1806—79), fra 1833 Professor sst.; Johann Wilhelm Friedrich Höfling (1802—53), fra 1833 Prof. sst.

⁴) Heinrich Ernst Ferdinand Guericke (1803—78), 1829 Professor i Halle, fra 1834 Præst ved en gammel-luthersk Menighed.

kirchlichem Standpunkt ward, sondern ein kritisches Institut mit sich verband, die erst die bedeutenderen, nachher fast alle Erscheinungen der deutschen (zum Theil auch ausländischen) theologischen Literatur aufnahm, und nicht etwa literarische Colportage, sondern historisch fortlaufende Kritik zu ihrem Zweck setzte. Diese Zeitschrift, ununterbrochen fortgesetzt, hat jetzt ihren achten Jahrgang begonnen. — Was ich indess am meisten als Ziel meines Strebens erkannt hatte, und was man auch wohl von vielen Seiten am nächsten von mir erwartete, das war noch im J. 1845 im Pulte liegen geblieben, und harrete einer Musse, die allerdings zumal die letzten, sehr bewegten Jahre des Amtes mir nicht gewährten. Dahin rechne ich namentlich das System der Dogmatik (wozu ich die ausführlichsten Vorarbeiten und einzelne ganz ausgeführte Parteien habe); das System der Ethik (ebenso wenigstens theilweise seit 20 Jahren vorbereitet); eine grössere Arbeit über die Gründe, das Wesen und die Entwicklung der Kirchenverfassung; kritische Untersuchungen über die Symbole, namentlich die ökumenischen (als ein Prodromus derselben ist die »historisch-kritische Einleitung in die Augsburgerische Confession 1841« und die kleine Schrift »über das Wesen und die Bedeutung des Apostolischen Symbols 1845« zu betrachten); endlich die Isagogik des Neuen Testaments nach einer neuen wissenschaftlichen Begründung.

Das erwähnte Jahr 1845 bildete einen Vendepunkt in meinem Leben. Die Vorgänge in Sachsen in diesem Jahre, auf welche (nicht blos auf die famösen Auftritte vor dem Rossplatz in Leipzig am 12 Julii)¹ man jetzt mit Reue und Schaam zurückblicken durfte, berührten mein theologisch-conservatives Gewissen so nahe, dass ich deshalb das Amt niederlegen musste. Jene Vorgänge (z. B. die Capitulation

¹) Den 12. August 1845 fandt heftige Demonstrationer mod den katolske sachsiske Arveprins Johann Sted i Leipzig (Georg Weber, Allgemeine Weltgeschichte, 2. Aufl., XV, 1, S. 232 ff.).

mit den Deutschkatholiken von der Rongeschen Secte¹ in einem Interimisticum, das ihnen die evangelischen Kirchen zum Simultangebrauch auslieferte, die man jetzt wieder um jeden Preis ihnen entreissen möchte) sind so bekannt, dass dieses² keinem unerwartet erscheinen wird — wie es denn selbst von solchen, die nicht auf demselben kirchlichen Grunde stehen, nicht nur glimpflich, sondern gerecht beurtheilt worden ist.

Gerecht und anbetungswürdig aber sind die Wege des Höchsten, die bei einem darauf folgenden Zustande scheinbarer, irdischer Verlassenheit so klar vor meinen Augen sich entfalteten. Das Vaterland nahm den Heimkehrenden freundlich auf; sein erhabener König machte es durch königliche Wohlthaten mir möglich, der Wissenschaft und Kirche in unzertrennlichem Bunde auch ferner leben zu können. Von ihm, der auf die Hand des Königs aller Könige sieht, der den unverwelklichen Lorbern, die in sein Diadem sich einschlingen, auch diesen hinzufügen wollte: die edelste Ermunterung jedes ächten, treuen wissenschaftlichen Strebens — von ihm darf ich es erwarten, dass er meine allerunterthänigste Bitte um eine Anstellung an der Universität nicht überhören werde. Alle Fäden meines Lebens laufen durch providentielle Leitung hier zusammen: das Kleinste und das Grösste, was ich bisher ersehen und erstrebt, findet hier seine Anwendung: die theologische Schule, die kirchliche Weihe, die Lebenserfahrung, die systematische Bildung. Vor dem Angesichte des besten aller Könige darf ich es aussprechen, wie ich es als den allergeringsten Tribut lebenslänglicher Dankbarkeit achte,

¹) Johannes Ronge (1813—87) var oprindeligt romersk-katolsk Præst, men suspenderedes 1843 og blev Stifter af »Tysk-Katolicismen«. Om Rudelbachs Forhold til denne Retning som Aarsag til hans Nedlæggelse af sit Embede i Sachsen se C. R. Kaiser, Andreas Gottlob Rudelbach S. 37 ff.

²) MS.: diesem.

jedes andere Anerbieten (wovon namentlich ein sehr dringendes nach der Universität Norwegens neulich¹ mich hinrief) von der Hand gewiesen zu haben. Ihm, dem erhabensten Kenner der Wissenschaften, darf ich es vertrauen, wie von nun an meine ganze Kraft der vaterländischen Kirche geweiht seyn und bleiben soll, wenn auch bibliopolische und andere Umstände mich dringen mit der deutschen Literatur verbunden zu bleiben, wie ich aber auch der nationalen dadurch hoffe einigen Dienst zu leisten, dass ich einem tiefgefühlten Bedürfnisse durch eine »Geschichte der Nordischen Nationalliteratur«² entgegenzukommen mir zum Ziel gesetzt, und zu diesem Zwecke in der letzten Zeit namentlich das weite Feld der Altnordischen Literatur durch sprachliche und geschichtliche Forschung zu bemessen angefangen habe. Vor ihm darf ich, ohne ruhmredig zu scheinen, die Lebenshoffnung aussprechen, worin ich mich ganz bewege, dass ich auch dadurch meinen Platz an der Universität würde ausfüllen können, dass namentlich die theologischen Fächer durch Vorlesungen von mir würden angebaut werden können, die jetzt vielleicht wegen der vorwaltenden Umstände schwächer vertreten sind, während ich es zugleich für meine Pflicht achten würde, auch solche Vorträge darzubieten, die auf unserer Universität in der letzten Zeit kaum gehalten seyn mögen (z. B. über theologische Encyclopädie, allgemeines Kirchenrecht u. s. w.).

So lege ich mein zukünftiges Schicksal, auf die allwaltende Vorsehung vertrauend, deren Verheissung, dass sie nie diejenigen verlassen, noch versäumen wird, welche auf sie schauen, uns wie eine Mauer umgiebt, in die Hände des Königs nieder, der es als sein schönstes Vorrecht ansieht, die Kräfte, über deren Anwendung der König aller

¹) 1846, jvfr. Kh. Saml. 6. R. VI, 134.

²) Jvfr. S. 462.

Könige ihn gesetzt hat, so zu vertheilen, dass Kirche, Sittlichkeit, Wissenschaft, Kunst, kurz alle wahre Lebenszwecke, in unauflöslicher Verbindung zum erhabensten Ziele gepflegt und gefördert werden.

Allerunterthänigst

Dr. A. G. Rudelbach,
Consistorialrath.

Kopenhagen 30/31 Jan. 1847.

Bispebreve til J. C. H. Fischer.

Supplementer.

Ved **Bjørn Kornerup.**

1.

Den, der arbejder med Udgivelse af Brevstof fra det 19. Aarhundrede, vil sikkert oftere have Lejlighed til at erfare, hvor vanskeligt det er med Vished at skaffe sig Overblik over det bevarede Materiale. Medens de ældre Samlinger i det væsentlige foreligger afsluttede, er Stoffet fra det sidste Aarhundrede endnu jævnlig splittet og findes spredt paa de mest uventede Steder. Man løber derfor stadig den Fare ikke at kunne levere en saa udtømmende og systematisk Udgave, som det kunde være ønskeligt. Ikke sjældent kan det tillige hælde, at netop Publiceringen af det indsamlede Brevstof fører til, at supplerende Materiale dukker op, som oftest skjult paa Steder i privat Eje, hvorom man ikke paa Forhaand kunde skaffe sig Viden. Dette gælder saaledes i nogen Grad den Udgave af Bispebreve til (og fra) Kultusminister J. C. H. Fischer, der er meddelt i de foregaaende Bind, idet den har givet Anledning til, at et Brev fra Fischer til Biskop H. J. Swane blev fremdraget (6. R. III, 602 f.). Som et nyt Supplement af lignende Art skal der nedenfor meddeles et Brev fra *D. G. Monrad* til Fischer. Som tidligere angivet henligger de fleste af Monrads Breve til Fischer — som naturligt er — i dennes Privatarkiv (i Rigsarkivet), men det fremgaar dog klart nok, at nogle af Brevene før Afleveringen maa være forsvundet. Blandt disse er ogsaa det nedennævnte Brev, som har fundet sin Plads i den til de Rahbekske Mindestuer knyttede Haandskriftssamling.

D. G. Monrad til J. C. H. Fischer.

Deres Excellence
 Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet Fischer,
 St. af D.

Nykjøbing p. F. den 20 Marts 1880.

Jeg har med Interesse læst Udkastet til den provisoriske Alterbog, som Deres Excellence har været saa venlig at sende¹. Forfatteren gjør det Indtryk paa mig, at han er [en] christelig sindet Mand med god Takt og en sund ædruelig Opfattelse. Jeg er vistnok ingenlunde enig med ham i Alt, men da det vilde blive et høist besværligt Arbeide at anføre Alt, hvori jeg ikke er enig med ham, skal jeg indskrænke mig til et Par Enkeltheder.

1) Han vil have, at Spørgsmaalet, om man har beraadt sig med Slægt og Venner, skal udelades ved Vielsen. Heri er jeg ikke enig. Ritualets Udtryk er valgt meget heldig, og betegner ikke, at man skal have Slægts og Venners Samtykke, men at det ikke maa være et Ægteskab i Smug.

2) Forslaget til »Indledning til Kristi Nadvers Sacramente« Side 35 finder jeg ikke heldigt.

3) Hvorvel jeg indrømmer, at Kollekten til 4 Adv. trænger til Omdannelse, saa tilfredsstillter Forfatterens Forslag Side 48 mig ikke, da det er holdt i en altfor stor Almindelighed og ikke fremhæver a) Johannes's Vanddaab, b) Johannes' Forhold til Kristus, hvis Skotvinge han ikke er værdig at løse, c) Kristi Præexistens som Ordet.

4) I Kollekten til Nytaarsdag S. 50 har Forfatteren Ret, naar han optager Jesus Navnet, men Uret, naar han udelader Omskjærelsen. Jesus Navnet bliver en Sandhed for os ved den aandelige Omskjærelse o: naar vi døe med

¹) Det af Sognepræsten i Øster Velling-Helstrup-Grensten Søren Christian Müller (1821—1906) udarbejdede Udkast til en ny Alterbog, tilsendt D. G. Monrad den 28. Februar 1880 (Kh. Saml. 6. R. III, 382, 604).

Kristus fra Egenkjærlighed og opstaae med ham i Kjærlighed til Gud og Næsten.

5) Til 1 S. e. h. t. Konger Sid. 51 anseer jeg det tvivlsomt, om ikke Alterbogens Kollekt er at foretrække for Forfatterens. Der er mere Malm i den første. Den Indvenning, at den ikke passer paa Børn og Tyende, har ikke nogen Betydning; det er en Bøn for dem, og de opbygges ved en saadan Forbøn.

6) Det Samme gjælder om Forslaget til 2 S. e. h. t. Konger Side 52. De Ugifte have godt af at høre, at de ei maa leve i Utugt.

7) Forslaget til 3 S. e. h. t. Konger Side 52 foretrækker jeg for Alterbogens;

8) det Samme gjælder om Forslaget til 7 S. e. Trinitatis Side 68;

9) ligesom ogsaa om Forslaget til 23 S. e. Trinitatis Side 77;

10) Forfatterens Kritik af Alterbogens Kollekt til 25 S. e. Trinitatis (Side 14) kan jeg ikke andet end tiltræde, men hans eget Forslag Side 78 tiltaler mig ikke; jeg savner Tanken paa den yderste Dag.

11) Forfatterens Forslag til 27 S. e. T. Side 79 tiltaler mig mere end Alterbogens Kollekt, men jeg savner Om-talen af Forklaren. Lader os tro paa den forklarede Kristus, og lader os ei modstaae Guds Naade, saa vi selv bestandig mere maa forklares. — Her ere de foreslaaede nye Collekter gennemgaaede.

Deres Excellence maa tage til Takke med disse Par Bemærkninger, der, saa forekommer det mig, ville kunne give Dem en Forestilling om Arbeidets Beskaffenhed. Jeg maa iøvrigt bekjende, at jeg ikke har gjort Alterbogsagen til Gjenstand for et alvorligt Studium. At gjøre det vilde tage mig 2 à 3 Maaneder, og jeg er en gammel Mand, der har begyndt at tælle Dagene og være karrig med min Tid.

Forfatteren har meget rigtig indset, at Alterbogssagen ikke kan afgjøres, før Perikopespørgsmaalet er løst, og

foreslaar derfor »en provisorisk Alterbog«. Jeg siger: Gud fri os for provisoriske Alterbøger og Finantslove. Hvis Forfatteren ei havde andet at sukke over i sin Præstegjerning end Alterbogen, da var han i Sandhed en lykkelig Mand. Ceterum censeo Carthaginem esse delendam¹ : Intet større kirkeligt Spørgsmaal kan løses, før der er gjort en Begyndelse til at indfri Grundlovens Løfte om en Kirke-Forfatning. Deres Excellence synes ikke at ville krandsø Deres Hoved med den Hæder at have gjort Begyndelsen dertil ved at sammenkalde Bisperne hvert andet, tredie Aar².

Jeg ønsker Koch³ alt muligt Held. Jeg antager, at Bolwig vilde have kunnet rygte Embedet med ligesaa stor Dygtighed, men indrømmer, at Ungdommen og Forfatter-Virksomheden vil berede Koch en bedre Modtagelse og saaledes lette hans Gjerning. I Vaalse er der særlige Forhold. Menigheden staar paa Oplysningens Høidepunkt. For 60 Aar siden kom et Exemplar af »Jesus og Fornuften«⁴ til Sognet og gik fra Hus til Hus. Et Par af Sognets fremragende Mænd gjorde sig til denne Læres Apostle; Skolelæreren, der var en af disse Mænds Svigersøn, støttede Bevægelsen, og endnu har ingen Præst faaet Magt med dens Efterdøning. Under Deres Excellences retfærdige Regimente kan der ikke være Tale om at afskedige Bolwig, men kun om at give ham en god Befordring, hvortil han herved paa det bedste anbefales af

Deres med udmærket Høiagtelse ærbødige og hengivne
D. G. Monrad.

¹) MS. (urigtigt): »delenlandam«.

²) Først ved kgl. Anordning af 8. Oktober 1883 oprettedes et Bispe- raad (»det kirkelige Raad«).

³) Den bekendte Kirkehistoriker, senere Provst og Sognepræst i Glostrup, Hans Ludvig Schielderup Parelius Koch (1837—1917) udnævntes 27. Februar 1880 til Sognepræst i Brønshøj-Rødovre, Sognepræst i Vaalse Johan Conrad Bolwig (1821—93) 7. Juni s. A. til Sognepræst i Fanefjord (jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 379, 382).

⁴) Det af Cand. theol. Otto Horrebow (1769—1823) udgivne, kirke- fjendtlige Tidsskrift »Jesus og Fornuften«, I—VI, 1796—1801.

2.

I 6. R. III, 38 ff. findes offentliggjort en Række Breve til Kultusminister J. C. H. Fischer fra Biskop, Dr. theol. C. T. Engelstoft, hvortil der som Tillæg (S. 96—98) er føjet to Breve fra Fischer til Engelstoft, hvilke fandtes blandt sidstnævntes Papirer i Rigsarkivet. Da der senere fra Landsarkivet for Fyen til Rigsarkivet er blevet overført en lille Samling Breve af samme Art, er det blevet anset for rigtigst at meddele ogsaa disse som Supplement til de tidligere udgivne Breve.

Som det var at vente, indeholder det nyligt fremkomne Brevstof paa ikke faa Punkter forklarende og udfyldende Oplysninger til Engelstofts Udtalelser. I Lighed med andre Vidnesbyrd giver ogsaa disse Breve et godt Indtryk af den Saglighed og personlige Hensyntagen, som Fischer i sin Egenskab af Kultusminister viste i Forholdet til Landets Biskopper, og desuden rummer de i en Del Tilfælde Efterretninger, som ellers kun sjældnere forekommer, nemlig om en Ministers mundtlige Forhandlinger med Kongen.

a.

Kjøbenhavn den 4de Septbr. 1875.

Deres Høiærværdighed

har viist saa megen Interesse for en heldig Besættelse af det ledige Embede i Nyborg, at jeg tør bede Dem være uleiligt med at veie de indkomne Ansøgninger¹. I tillidsfuld Forventning om, at De ikke vil nægte mig denne Bistand, har jeg ladet Dem oversende Sagens Akter.

Jo mere jeg maa mistvivle om at kunne faae nogen tilfredsstillende Lovordning gennemført i Rigsdagen af Geistlighedens Lønningsforhold², desto mere maa der være Op-

¹) Den 20. September 1875 blev det residerende Kapellani i Nyborg besat med Søren Christian Sørensen (1843—1916), siden Sognepræst ved Garnisonskirken i København. Jvfr. 6. R. III, 41.

²) Den 30. November 1875 forelagde Fischer i Landstinget et »For-

fordring til at være betænkt paa Anvendelsen af andre Midler til at afhjælpe de forhaanden værende Mangler, saa vidt det uden Lov kan lade sig gjøre. Jeg er nu bleven opmærksom paa, at der ved et Kald paa Lolland¹ er dannet et Fond af Embedets overflødige In[d]tægter, der bestyres af Stiftsøvrigheden, og over hvis Anvendelse til kirkelige Formaal der raades af Ministeriet. Det er nu min Hensigt at oprette slige Fonds ogsaa ved andre store Embeder, der efter moden Overveielse af alle Omstændigheder kunne taale en Formindskelse i Indtægter, og derved baade vinde Midler til at afhjælpe trykkende Mangler ved det Bestaaende og til at lægge et blidt Tryk paa Rigsdagen. En Begyndelse formener jeg passende kan skee med Trane-kjær paa Langeland², og jeg vilde sætte megen Priis paa heri at vide mig i Overeensstemmelse med Deres Høiærværdighed.

Jeg har nu haft Leilighed til at tale med Kongen om Udnævnelser af Provst Thorup til Ridder³, og da H. Maj. har samtykket, skal Indstillingen snart afgaae.

Med særlig Høiagtelse

Deres ærbødige

Fischer.

b.

Kjøbenhavn den 24de Januar 1876.

Deres Høiærværdighed!

Besættelsen af Præsteembedet i Søllinge og Hellerup⁴

slag til Lov om Lønninger til Folkekirkens Embedsmænd, jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 41, 43, 96.

¹) Vesterborg-Birket Sognekald havde i Følge kgl. Resolution af 2. December 1857 Forpligtelse til at udrede en Afgift til »Stiftsmidlerne«, hvorved der 1875 var opsamlet Kr. 7900. Ved Embedets Nybesættelse 10. December 1875 bibeholdtes denne Forpligtelse (Kultusministeriet, 1. Ekspeditionskontor, Forestillinger 1875 Nr. 183).

²) Jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 42, 52.

³) Sognepræst i Øster Hæsinge-Hillerslev, siden i Skuldelev-Selso, Provst Carl Edvard Thorup (1818—99) blev 28. Januar 1876 udnævnt til Ridder af Dannebrog.

⁴) Søllinge-Hellerup Sognekald blev 7. Februar 1876 besat med Frederik Peter Jacob Dahl (1833—1915), siden i Kallehave.

foreligger nu, og da dette Embede paa Grund af Nabo-skabet til Ryslinge har en egen Vigtighed og Betydning, er det Ønske opstaaet hos mig, at høre Deres Høiærværdigheds Mening om de indkomne Ansøgninger. Jeg haaber derfor, at De vil tilgive mig, at jeg sender dem hermed. Saavidt jeg er istand til at skjønne, er det nødvendigt her at afvige fra Anciennetets hensynet; men derved finder jeg heller ikke Betænkelighed.

Da Sagen giver saa megen Anledning dertil, kan jeg ikke undlade at meddele Dem, at Clausen fra Ryslinge¹ besøgte mig i Onsdags. Jeg kjender ikke denne Mand, men saa vidt jeg af hans Adfærd kunde skjønne, var han i en stærkt bevæget Sindsstemning. Han forelagde mig det Spørgsmaal, om jeg dømte strengt om hans Deeltagelse i Ordinationssagen² og derfor vilde modsætte mig hans Forflyttelse til et andet Embede. I førstnævnte Henseende svarede jeg, at jeg saa meget mindre skulde dømme i Sagen, som den jo var bragt for Domstolene, men at jeg i høi Grad beklagede, at en Samling af Folkekirkens Embedsmænd havde kunnet forene sig om et sligt Brud paa den kirkelige Orden, der til alle Tider var uheldig, men dobbelt i Tider just som de nuværende. — I sidstnævnte Henseende gjorde jeg ham opmærksom paa, at jeg paa ingen Maade kunde afgjøre Sagen, men, saa vidt jeg i Øieblikket kunde skjønne, vilde hiin Begivenhed ikke være nogen ubetinget Hindring i mine Øine. Han forlod mig uden nærmere Forklaring.

Med forbindtligst Hilsen forbliver jeg Deres med sand Høiagtelse forbundne

Fischer.

¹) Sognepræst i Ryslinge, siden i Vonsild-Dalby, Johannes Clausen (1832—1908). Jvfr. 6. R. III, 45.

²) Deltagelse i Ordinationen den 30. Juli 1874 af Frimenighedspræst Cornelius Appel (1821—1901) i Askov. Jvfr. 6. R. III, 603—4 og Fra Ribe Amt IX, II, 72 ff.

c.

Kjøbenhavn den 11te Marts 1876.

Deres Høiærværdighed!

De to Præstekald ved Odense, Paarup og Brændekilde, have vakt et vist Røre her, idet Menighederne have henvendt sig til Kongen med meget indstændige Bønner om, at de dog nu engang, efter at de i mange Aar have haft udlevede og uduelige Præster¹, maatte faae unge Mænd, der vare istand til at lede de aandelige Bevægelser i Sognene. De forlangte derfor Veber og Balslev². Kongen laante Øre hertil og overrakte mig endogsaa selv Andragenderne. Men jeg sagde Kongen, hvad jeg alt havde sagt Deputationerne, da de besøgte mig, at jeg ikke turde tilraade, hvad der her forlangtes. Der kom da et Slags Overenskomst istand, og jeg beder om Tilladelse til at gjøre Dem bekendt dermed til Sagens rette Forstaaelse.

Det vedtoges nemlig paa mit Forslag, at de to Kapellaner skulde opgives, men at paa den anden Side ogsaa de sædvanlige Anciennetets-Hensyn her skulde vige, og at der skulde søges et Par Mænd ved de 40, hvis Dygtighed i Kirkens Tjeneste kunde retfærdiggjøre Valget i og for sig. Valget til Paarup er Deres Høiærværdighed bekendt³; til Brændekilde har jeg bestemt at indstille Dr. Rørdam i Kornerup⁴, som jeg haaber, at Kongen ikke vil

¹) I Paarup havde 1825—57 Konsistorialraad Nicolai Brummer (1775—1857) og 1858—75 Andreas Winding (1802—75); i Brændekilde-Bellinge 1838—55 Niels Johnsen Struer (1797—1874), siden i Vissenbjerg, derpaa 1855—75 Frederik Christian Fritz (1798—1875) været Præster. Jvfr. 6. R. III, 46—7.

²) Personel Kapellan i Paarup, siden Sognepræst i Haslev-Frerslev, Provst Matthias Weber (1850—1933) og personel Kapellan i Brændekilde-Bellinge, siden Biskop over Fyens Stift, Lauritz Nicolai Balslev (1845—1923).

³) Til Paarup udnævntes 3. Marts 1876 Rasmus Lauritz Balslev (1833—96), hidtil Sognepræst i Egense.

⁴) Til Brændekilde-Bellinge udnævntes 17. Marts 1876 Kirkehistorikeren, Sognepræst i Kornerup-Svogerslev, Dr. phil. Holger Frederik Rørdam (1830—1913), siden i Kongens Lyngby.

have noget imod. Jeg vil haabe, at dette Kompromis og Maaden, hvorpaa det er og kan ventes udført, maa være til Deres Høiærværdigheds og Menighedernes Tilfredshed.

Med sand Høiagtelse

Deres ærbødige
Fischer.

d.

Kjøbenhavn den 4de Februar 1877.

Deres Høiærværdighed!

Alt hvad De har skrevet om i Deres meget velkomne Brev af 25de Jan.¹ skal blive erindret. Jeg tillader mig særligt at nævne det fra Tranekjær indbetalte Beløb, som jeg vil anbefale at frugtbargjøre paa en saadan Maade, at det kan blive disponibelt med kort Varsel. Jeg imødeseer herpaa det Svar, at det var bedre at anvende det strax, og indrømmer fuldtud, at der er Trang nok dertil; men det er sikkert ikke undgaaet Deres Høiærværdigheds Opmærksomhed, at Folkethingets Fleertal har besluttet disse Midlers Inddragelse i Statskassen². Jeg har modsat mig, og i Landstinget er dette erklæret for et af de aldeles uantagelige Punkter i Finanslovforslaget³. Der er altsaa ikke Tale om Eftergivenhed, men nu midt under hidsige Overveielser at raade over Beløbene vilde jeg ikke finde passende; og jeg føler mig forvisset om, at Deres Høiærværdighed giver mig Medhold.

Pastor Lakier skal jeg tilvisse ikke glemme, men han er meget sparsom med at søge. Nu er f. Ex. Vemmeløv og Hemmershøi ledigt, og det er et stort Embede; men

¹) 6. R. III, 51—3.

²) Under Behandlingen af Finanslovforslaget for 1877—78, jvfr. Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folkethinget 1876—77, Sp. 1469—71, 1488—89 (Fischer), 1519—23, 1534—38, 1561—63, 2322, 3658—9, 3687, 3728.

³) Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Landstinget 1876—77, Sp. 665—6, 693—5, jvfr. Sp. 949—55.

blandt Ansøgerne finder jeg ikke L. Ellers vilde jeg upaatvivlelig have indstillet ham¹. — — —

Jeg har igjen gennemseet Ansøgningerne og skal nu tilføie, at jeg for at imødekomme Ønsket om hans snarlige Befordring skal lade Spørgsmaalet om dette Embedes Besættelse henligge et Par Dage, for det Tilfælde, at L. endnu vil søge det.

Med særlig Høiagtelse

Deres meget forbundne
Fischer.

e.

Kjøbenhavn den 22de Februar 1877.

Deres Høiærværdighed!

For en halv Snees Dage siden tillod jeg mig at foreslaae i en Skrivelse til Dem, at Lakier skulde blive Præst i Vemmeløv. Jeg havde nemlig just Ansøgningerne liggende for mig om dette Kald og saae, at jeg kunde indstille ham til det uden at træde Nogen for nær, og derved fik jeg da Leilighed til at imødekomme et Ønske om hans Befordring, der var udtalt i Deres Høiærværdigheds sidste velkomne Skrivelse. Maaskee har De ikke fundet det rigtigt at gjøre Noget i Sagen og det er maaskee ogsaa det Rette, at der Intet skeer; men tillad mig at bede Dem blot med to Linier at meddele mig, om jeg skal gjøre Hs. Maj. Forslag til Besættelsen af Vemmeløv uden at vente Ansøgning fra Lakier, eller om jeg kan imødesee en saadan.

Med Høiagtelse

Deres ærbødige
Fischer.

¹) Sognepræst i Langaa-Øksendrup Carl Ludvig Friis Lakier (1822—86) blev først 8. Juli 1882 forflyttet til Alsted-Fjenneslev. Til Vemmeløv-Hemmeshøj, der var ledigt efter Dr. theol. Wilhelm Rothe (1800—78), blev 8. Marts 1877 kaldet Sognepræst i Sjelle-Skørring Gabriel Thomas Skat Rørdam Heiberg (1832—1917), siden Provst og Andenpræst ved Roskilde Domkirke. Jvfr. 6. R. III, 54.

f.

Kjøbenhavn den 5te Mai 1877.

Deres Høiærværdighed

modtage min varme Tak for de Yttringer, hvormed De har indledet Deres velkomne Skrivelse af 2den ds.¹ Jeg beklager, at jeg ikke modtog den nogle Dage tidligere; thi et Par Dage før var en Deputation hos mig, der saa indtrængende anbefalede mig at befordre Picker til det omtalte Embede, at jeg, da han var den nærmest kvalificerede, gav dem strax Løfte om at foreslaae Kongen at udnævne ham, hvilket er skeet. Det skal imidlertid være mig kjært at kunne imødekomme Deres Ønske ved en anden mødende Leilighed. En saadan vil vist ikke lade vente paa sig; thi min Fortegnelse over de ledige Præstekald indtil 1ste Mai udviser, at i de 4 Maaneder er der opslaaet 55 Embeder som ledige, og ikke faa ere allerede blevne ledige efter den Tid.

Hvad De bemærker om de hidsige Grundtvigianere tiltræder jeg fuldtud, og der er tilvisse al Anledning til just nu at bringe dette paa Omtale, da Holm ved Thisted har prostitueret sig saa grundigt². Provst Rohde³ har besøgt mig idag og fortalt mig, at H. alt paa Overreisen til sit Embede, hvor han tilfældig traf R., erklærede for denne, at nu maatte man stikke Fanen ud. Det har han ogsaa holdt med fanatisk Iver, uden at faae sin Menighed med. Det var Modsigelse i Anledning af politiske Udtalelser

¹) 6. R. III, 56—7. Talen er om Besættelse af det ved kgl. Resolution af 12. Maj 1877 oprettede Sognekald Brylle, hvortil s. D. udnævntes Carl Edvard Picker (1845—78).

²) Sognepræst i Skjoldborg-Kallerup siden 1876 Sophus Holm blev 30. April 1877 suspenderet fra sit Embede for Udtalelser i en Prædiken om Kongen og Statsforfatningen. Ved Højesteretsdom af 25. April 1878 blev han dog frifundet paa Grund af Utilregnelighed, men 14. Juni s. A. afskediget. Jvfr. 6. R. II, 598; III, 61.

³) Sognepræst i Thisted-Tilsted, Provst Nicolai Vilhelm Rohde (1824—92).

uden for Kirken, der bragte ham saaledes i Harnisk, at han lovede at tale reent ud næste Søndag, og han har holdt Ord, saa han formodentlig vil komme i Forbedringshuset. Til Sindssyge er der ikke Spor hos ham for Tiden.

Jeg har nu bestemt at nedlægge en allerunderdanigst Forestilling om Anvendelsen af de Midler, der ere afdragne i de store Præsteembeders Indtægter, og jeg skal da ikke glemme den anbefalede Præst¹.

Med Høiagtelse

Deres ærbødige
Fischer.

g.

Kjøbenhavn den 21. Septbr. 1877.

Deres Høiærværdighed!

Enkelte Embedsbesættelser kunne ved de tilstedeværende Forhold gjøre stærkt Krav paa Opmærksomhed og foraarsage piinlige Tvivl. Dette har fundet Anvendelse i den seneste Tid med Hensyn til Nørrelyndelse². Menighederne have nemlig overrakt Kongen en Adresse fra begge Sogne, hvori de klage over den Opløsningstilstand, i hvilken de ere geraadede, og, som en Deputation forestillede Sagen for mig, ved den sidste Præsts Skyld. De bede nu om en Præst, der er istand til at samle Menighederne igjen, og som en saadan nævne de Clausen i Ryslinge. Jeg har forhandlet derom med Hs. Maj., hvis Opmærksomhed Sagen havde tildraget sig, og modstræbende er det da blevet besluttet at beskikke Clausen. Saaledes er det gaaet til, og jeg meddeler dette for at sætte Deres Høiærværdighed ind i Sagen.

Med særlig Høiagtelse
Fischer.

¹) Formentlig Sognepræst i Uggerslev-Nørre Højrup Niels Sehested (1814—99), jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 52.

²) Den 24. September 1877 blev den S. 486 nævnte Johannes Clausen kaldet til Nørre Lyndelse-Højby efter Benedict Gudmundsen Scheving (1807—77).

h.

Kjøbenhavn d. 2. Februar 1878.

Deres Høiærværdighed!

Just som Posten bragte Deres Brev, for hvilket jeg er Dem meget forbunden, besøgte de to omtalte Deputationer mig, efter at de havde haft Audients hos Hs. Maje-stæt. De androge meget ivrigt paa at faae deres Ønsker opfyldte og støttedes af den medfølgende N. Andersen¹. Saa snart jeg faaer Leilighed dertil, skal jeg tale med Kongen derom, og, hvis der er nogen Mulighed derfor, opfylde de af Deputationerne udtalte Ønsker. Dobbelt kjært skal det være mig

Saa vidt kom jeg den 2den Febr. og idag skrive vi den 18de. I Mellemtiden har min Tid været optaget i høi Grad, og jeg har først i Lørdags haft Leilighed til at tale med Kongen om den berørte Sag. Han samtykkede i, at Jespersen beskikkedes til Kjærteminde², hvorimod jeg af Hensyn til, at Ansøgningerne om Allerup maaskee endnu ikke alle foreligge, maatte tage Forbehold med Hensyn til dette³. Meget kjært skal det være mig, om jeg kan foreslaae Kongen at beskikke Deres Hr. Søn, som har besøgt mig idag⁴.

¹) Gaardfæster Niels Andersen (1826—1907), Folketingsmand for Odense Amts 2. Kreds 1877—95.

²) Den 23. Februar 1878 udnævntes personel Kapellan i Kjerteminde-Drigstrup Theodor Henrik Bloch Jespersen (1848—1927) til Sognepræst sst., siden i Brahetrolleborg-Krarup.

³) Til Allerup-Davinde udnævntes først 7. Marts 1878 Andreas Christian Ludvig Grove Rasmussen (1836—1904), siden Sognepræst ved St. Hans Kirke i Odense.

⁴) Daværende residerende Kapellan i Vissenbjerg Frants Daniel Thorning Engelstoft (1844—1914), der 19. Maj 1880 blev Sognepræst i Ørum-Ginnerup, siden i Vesterborg-Birket. Jvfr. 6. R. III (se Registeret).

Folkethingsmand G. Petersen¹ har overleveret mig hoslagte Optegnelser af to Konfirmandinder, Petrine Clausen og Petrine Thomsen, om Pastor Moes Konfirmandunderviisning². De forekommer mig at bære Vidnesbyrd om et i høi Grad uhyggeligt Forhold og om en saadan Taktløshed hos Hr. Moe, at jeg ikke kan undlade at anbefale Sagen til Deres Høiærværdigheds særlige Opmærksomhed.

Med udmærket Høiagtelse
Fischer.

i.

Kjøbenhavn d. 11. Mai 1878.

Deres Høiærværdighed

modtage først mange Undskyldninger, fordi jeg altfor længe har ladet vente paa Svar, efter at jeg har modtaget Deres sidste ærede Skrivelse³, for hvilken jeg er meget taknemlig.

Først tillader jeg mig at berøre en Sag, der har været mig meget ubehagelig, fordi det ikke blev mig muligt at opfylde et udtalt Ønske, nemlig Besættelsen af Allerup og Davinde⁴. Jeg har nøie og længe overveiet, om jeg turde gjøre det, jeg helst ønskede, og da Kongen havde modtaget Deputationen og henviist den til mig, foredrog jeg ham Sagen, inden jeg nedlagde Forestilling. Men Kongens Beslutning var: »nei, det maa De ikke gjøre hverken for Biskoppens eller Deres egen Skyld«. Med Hensyn til den valgte Kandidat skal jeg oplyse, at det foredroges mig, at hvis man ikke paa Grund af hans Ungdom og Examens-

¹) Folketingsmanden for Svendborg Amts 6. Valgkreds 1872—80, Redaktør Gottlieb Petersen var bekendt for sit bitre, fanatiske Sindelag (H. Wulff, Den danske Rigsdag S. 265—6).

²) Jvfr. 6. R. III, 71—2, 77—8. Otto Fritz Moe (1846—1931) var 1875—79 Kapellan i Tved, siden Sognepræst i Bjert.

³) Formentlig Brev af 6. April 1878 (6. R. III, 71—4).

⁴) Jvfr. S. 492.

characteren kunde faae den, man helst ønskede, vilde Grove-Ras. være Sognet meget velkommen.

For de Vink, Deres Høiærværdighed giver mig om forskjellige Personligheder, er jeg Dem meget taknemlig, men jeg maa her fremhæve, hvad der ogsaa vil fremgaae af det nylig udgaaede Circulaire¹, at naar de smaa Embeder skulle besættes, er det ofte umuligt at øve skarp Kritik. Eet fast Kapellanie er nedlagt og et andet maa nu vist gaae samme Vei, fordi ingen søger derom. Saaledes er det da ogsaa gaaet til, at Lindberg i Viby er befordret til Hodde i Ribe Stift². Der var faa Ansøgere, Menigheden bad om Lindberg, Deres Høiærværdighed ønskede (troer jeg nok) at blive fri for ham, og saa er han da befordret, skjøndt jeg er meget i Tvivl om det rigtige deri saa vel som om Betydningen, det her givne Exempel kan have.

Allerede forud var det betænkeligt at understøtte Sehested³ af »Stiftsmidlerne«, efter at en Grændse for Embedernes Størrelse er opstillet som Betingelse, kan det vel slet ikke skee. Men der vil være rigelig Anvendelse for de tilstedeværende Midler til at understøtte Embeder under 2400 Kr., hvoraf vi have mange. Og at en Mand har ødelagt sine Pengeforhold er jo desuden en tvivlsom Adkomst til Understøttelse, et for lille Embede derimod en utvivlsom.

Med forbindtligst Hilsen og udmærket Høiagtelse

Deres taknemlige

Fischer.

¹) Cirkulære af 25. April 1878 til Biskopperne om i deres Paategninger paa Præsters Ansøgninger om Forflyttelse at opgive den gamle Regel om, at ingen bør beforders før efter 6—8 Aars Forløb, da Forholdene ved Præstekalds Besættelse i de sidste 2—3 Aar er blevet saa stærkt forandrede (Kultusministeriet, 1. Ekspeditionskontor, Brevbog 1878 Nr. 1090 a. Ikke i den trykte Reskriptsamling).

²) Personel Kapellan i Viby Jørgen Emil Lindberg (1846—82) var 10. Maj 1878 blevet Sognepræst i Hodde-Tistrup. Jvfr. 6. R. III, 70, 72, 76.

³) Sognepræst i Uggerslev-Nørre Højrup Niels Sehested. Jvfr. 6. R. III (se Registeret) og foran S. 491.

j.

Kjøbenhavn d. 19. Juli 1878.

Deres Høiærværdighed

beder jeg modtage min Tak for Afgjørelsen af den kjedelige Sag med Kapellan Moe¹. Han maa være meget taktløs og give sin Mund frit Løb efter Stemninger; den alvorlige Paamindelse, han nu har faaet, vil derfor kunne bidrage til at rette de nævnte slemme Feil, der ellers maae ødelægge hans Stilling. Jeg glæder mig over nu at have Lov til at glemme den Begivenhed.

Fyens Stift har atter to store Embeder ledige, ved hvilke der vel nok kan blive Spørgsmaal om at tage Noget fra, skjøndt det ikke er sandsynligt, at det vil faae Anvendelse i Stiftet. De »afklippede« Midler ville naturligviis komme de smaa jyske Embeder tilgode med enkelte Undertagelser; men er der i Virkeligheden Grund til at beklage, at der ikke kan gaaes videre, at f. Ex. Sehested ikke kan komme i Betragtning? Thi hans Embede er jo dog ikke mindre, end at Mange komme vel ud af det [med] ringere Indtægter, end han har, saa at han maa være en daarlig Huusholder, naar han kan være saa stærkt trykket.

Provsteretten i Fyen har draget en lignende efter sig i Jylland, idet det har viist sig rigtigt, at den samme Høiskoleelev har prædikeret ogsaa der².

De to Kapeller³ skulle nok blive erindrede. Vor Tid vil staae i Historien som kirkebyggende. Ingensinde før har

¹) Jvfr. S. 493.

²) Jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 75. — Ved Skrivelse af 24. December 1878 bifaldt Ministeriet, at den mod Sognepræsten i Malt-Folding Terkildsen indledte Provsteretssag for at have ladet en dertil ukvalificeret Person ved Navn [Andreas] Bekker prædike fra Prædikestolen bortfaldt, mod at han udrede en Mulkt paa Kr. 80 (Kultusministeriet, 1. Ekspeditionskontor, Brevbog 1878 Nr. 3310). — Jens Kristian Terkildsen (1825—1904) var Sognepræst i Malt 1871—81, siden i Hedensted-Store Dalby.

³) Formentlig to Kapeller i Humble Sogn, jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 53.

Kjøbenhavn bygget Kirker som nu. Matthæus-Kirken bliver vist færdig til Efteraaret — den tredie i Løbet af godt 2 Aar. Til Efteraaret vil ogsaa den gjenopførte Frue Kirke i Aalborg være færdig. Af Ribe Domkirke er en Restauration paatrængende nødvendig, og i mindre Grad gjelder dette om Ringsted Kirke¹.

Med særlig Høiagtelse

Deres hengivne
Fischer.

k.

Kjøbenhavn d. 21. Febr. 1879.

Deres Høiærværdighed!

Maa jeg bede om Tilgivelse for, at jeg alt for længe har ladet Deres meget ærede Skrivelser ubesvarede. I Mellemtiden have Begivenhederne besvaret adskillige af de Spørgsmaal, De har været saa god at berøre f. Ex. Opslaget af Oure og Veistrup², der just var skeet Dagen forud, eller Pichers Enkes Naadensaar, der ogsaa er afgjort³. For Sehested har jeg gjort, hvad der stod i min Magt, ved at indrømme ham et Beløb paa Konto § 21. II. 3, der var blevet ledigt, skjøndt min Ret til at tilstaae ham det ikke er hævet over al Tvivl. Han har nylig søgt Lille-Heddinge⁴, som han søger ethvert stort Embede og med samme Udfald.

Etatsraad Koch⁵ har talt til mig om at skaffe Statstilskud blandt Andet til Overflytning af den berømte ud-

¹) Ribe Domkirke underkastedes en gennemgribende Restauration 1883—1904, Ringsted Kirke 1901—09.

²) Til Sognepræst i Oure-Vejstrup udnævntes 9. April 1879 Harald Georg Saabye (1838—1919), siden i Toreby.

³) Om C. E. Picker jvfr. S. 490; om hans Enkes Naadensaar 6. R. III, 83.

⁴) Til Lille Hedinge udnævntes 21. Februar 1879 Hans Jacob Høring (1818—91).

⁵) Etatsraad, siden Konferensraad, Johan George Christopher Frederik Koch (1827—1914) var Borgmester i Odense 1877—1897 (H. St. Holbeck, Odense Bys Historie S. 302—14).

skaarne Altertavle til St. Knuds Kirke¹. Jeg har imidlertid gjort Indsigelse paa Grund af den Samtale, jeg ved den nævnte Kirkes Indvielse havde med Deres Høiærværdighed, af hvilken det fremgik, at De ansaae det for meget tvivlsomt, om Altertavlen ret vilde tage sig ud i St. Knuds Chor og i hvert Fald meget vilde foretrække en Christus som den i Frue Kirke.

Tilstanden i Storeheddinge har været meget bedrøvelig; thi Misstemningen imellem Præst og Kapellan var offentlig og vakte Forargelse². Bagger var hos mig og bad mig, medens Taarerne løb ned af hans Kind, at skaffe ham bort fra sin Stilling, men uden at han med et Ord anklagede Glahn; denne besøgte mig og anklagede B. i tre Qvarter, uden at jeg dog fandt een eneste virkelig Anklage. Saa endte han med at ville have sin Søn (to Aars Kand. med haud.)³ til Baggers Eftermand. Det har jeg bestemt modsat mig, og jeg er derfor saa meget mere tilbøielig til at dele Deres Anskuelse om Ønskeligheden af en Revision af Reglementet, hvilket dog Martensen ikke har Lyst til. De kjender Bagger, og jeg troer derfor, at det kan interessere Dem at høre, at efter Provst Rohdes Meddelelser ere Skjoldborg-Kallerup Menigheder rigtig glade ved deres nye Præst⁴.

Med særlig Høiagtelse

Deres hengivne
Fischer.

¹) Den her nævnte Altertavle overflyttedes dog 1885 fra Vor Frue Kirke til St. Hans Kirke. Jvfr. Francis Beckett, Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder S. 96—116.

²) Sognepræst i Store Hedinge, Stiftsprovst Hans Egede Glahn (1814—98); Kapellan pro loco sst. Frederik Vilhelm Bagger (1846—1936) blev 4. Oktober 1878 udnævnt til Sognepræst i Skjoldborg-Kallerup, siden i Klim-Torup-Vust. Om Stiftsprovst Glahn se P. B. Grandjean, Familien Glahns Slægtbog, 1907, S. 55—7.

³) Cand. theol. Otto Valdemar Glahn (1847—1908), siden Provst og Sognepræst paa Frederiksberg (jvfr. P. B. Grandjean, anf. Skrift S. 82—3).

⁴) Den ovennævnte F. V. Bagger. Om Provst Rohde jvfr. S. 490.

Smaastykker.

VII.

TO VISITATSOPTEGNELSER FRA LUNDE STIFT

Ved **Bjørn Kornerup.**

Det synes jævnlig at have været Skik i Lunde Stift i det 16. Aarhundrede, at Biskoppen efter endt Visitats nedskrev nogle Linier om sit Indtryk af Forholdene i den Bibel, som fandtes i det paagældende Sogns Kirke. Da der for nogle Aar siden blev udgivet en Visitatsdagbog fra Lunde Stift for Aarene 1611—37, viste det sig nemlig, at der gennem denne ikke blot var opbevaret Optegnelser om Visitatser i de nævnte Aar, men ogsaa (paa anden Haand) om Visitatsbesøg af tidligere lundensiske Biskopper¹. Blandt saadanne var ogsaa to Notitser fra 1581 og 1591 om Visitatser i Härsløv Pastorat i Rönneberg Herred henholdsvis af Biskop Nicolaus Albinus (*Niels Hvid*, † 1589) og Magnus Matthiæ (*Mogens Madsen*, † 1611)². Det blev formodet, at Afskriveren havde fundet disse Optegnelser i en Bog, der var i Härsløv-Præstens Værge. Ved et Tilfælde har det senere vist sig, at denne Formodning var rigtig, idet de originale Notitser, egenhændigt indført af de to Biskopper, er blevet genfundet i et Eksempplar af Christian III's Bibel af 1550, nu i Universitetsbiblioteket i København,

¹) Visitatsbog for Lunde Stift 1611—37, udg. af Bjørn Kornerup, i Lunds Stifts Herdaminne, utg. av Gunnar Carlquist, Ser. I, 1, 1943, S. 97, 101, 105.

²) Anf. Skrift S. 174—5.

men som aabenbart i sin Tid maa have tilhørt Sognekirken i Härsløv.

Der synes ikke at være tilstrækkelig Grund til at meddele et nyt Optryk af Teksten. Kun kan bemærkes, at et Ord S. 175 L. 7, som Afskriveren har læst som »hic«, efter Originalen maa opfattes som »habere«, hvad der ogsaa giver en bedre Mening. Navnet »Basilus« over Notitsen af Niels Hvid maa vistnok ikke opfattes som en Kildeangivelse for et Citat, men blot som en Henviſning til Basilus' »Homilia in illud, Attende tibi ipsi« (Opera, ed. J. Garnier, II, 1722, p. 16—24).

VIII.

H. N. CLAUSEN OM DET TEOLOGISKE STUDIUM 1845.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Den 25. April 1845 havde H. N. Clausen efter 24 Aars uafbrudt Embedsvirksomhed gennem Universitets- og Skoledirektionen indhentet Tilladelse til at foretage en længere Rejse til Udlandet. Han blev borte i henved et Aar og havde navnlig rigt Udbytte af Opholdet i Rom og i det protestantiske Tyskland¹. For en Mand som Clausen, der paa saa mange Maader havde Indflydelse paa det offentlige Liv og ikke mindst paa Universitetets indre og ydre Forhold, kunde der dog være noget betænkeligt ved i saa langt et Tidsrum at være fraværende fra Hjemmet.

Det nedenfor gengivne Brev viser, at der især var een Sag, der laa ham meget paa Sinde, og hvis Afgørelse han nødigt vilde imødese, medens han var borte. Den angik Besættelsen af et Professorat i det teologiske Fakultet. Den 22. Juni 1845 var hans nære Ven og samstemte Kollega, Professor *M. H. Hohlenberg* afgaaet ved Døden, og en Vakance saaledes opstaaet i Fakultetet. Ganske vist havde Universitetsdirektionen allerede den 30. Maj bemyndiget Professoren i østerlandske Sprog *C. Hermansen* (1806—82) til ikke blot under Hohlenbergs Sygdom at deltage i Eksaminationen ved teologisk Embedseksamen i Juli 1845, men eventuelt ogsaa senere, om det blev paakrævet, til at

¹) H. N. Clausen, Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie, 1877, S. 300. Kh. Saml. 6. R. VI, 141—52.

holde Forelæsninger over det gamle Testamente¹. Hohlenbergs ikke længe efter paafølgende Død gjorde det nu nødvendigt at optage Drøftelser om, hvem der for Fremtiden skulde være hans Efterfølger.

Da Clausen allerede den 14. Juli skulde rejse, vilde han normalt ikke faa Lejlighed til at deltage i de kommende Forhandlinger. Han fandt det da rigtigst forinden sin Afrejse at lægge sine Tanker om denne Sag frem i et privat Brev² til et af de mest indflydelsesrige Medlemmer af Universitetsdirektionen, Etatsraad, siden Konferensraad, *Jens Olaus Hansen* (1795—1854), en dygtig Administrator, men iøvrigt noget omstridt som Personlighed³. Clausens Brev er af ikke ringe Interesse ikke blot af Hensyn til det foreliggende konkrete Tilfælde, men ogsaa fordi han heri udførligt udvikler sit Syn paa det teologiske Studium, navnlig som det havde udviklet sig ved Københavns Universitet. Med stor Kraft bryder han en Lanse for den filologisk-historiske Forskning og med tydelig Spot afviser han Tilbøjeligheden til i dennes Sted at lade sig nøje med den højere spekulative Anskuelsesform, som nu var ved at blive Tidens Afgud⁴.

Iøvrigt kan bemærkes, at den af Clausen foreslaaede Udvej: indtil videre at lade Hohlenbergs Embede besørge ved Konstitution, blev billiget af Direktionen. Først den 4. Marts 1848 blev det ledige Embede besat med den ovennævnte C. Hermansen⁵, men før man var naaet saa

¹) Universitets- og Skoledirektionen, Forestillinger Nr. 2657; jvfr. Kopibog for Universitetet og Skolerne OO Nr. 2012—14. Bemyndigelsen til at deltage i Eksaminationen ved teologisk Embedseksamen fornyedes ved kgl. Resolution af 3. April 1846 (Forestillinger Nr. 2758).

²) Brevet findes i Universitets- og Skoledirektionens Arkiv, VII, Diverse, I, Sager ordnede alfabetisk efter Personnavne.

³) Jvfr. f. Eks. C. F. Wegeners nedsættende Udtalelser i Danske Magazin 7. R. I, 238, 247f., 266, 271, 275, 276, 288f.

⁴) Hermed kan jævnføres Udtalelser i H. N. Clausen, *Det evangeliske Kirkelivs Nutid og Fremtid*, 2. Udg., 1878, S. 110ff., 139ff., og især 256ff.

⁵) Kh. Saml. 6. R. VI, 129—30.

vidt, var der rigtignok kommet en Række nye Momenter til, hvorom der er berettet i en anden Sammenhæng¹.

Høivelbaarne Hr. Etatsraad Hansen,
 Ridder af Dbg., Dannebrogsmænd!

Jeg kan ikke tiltræde en Reise, der i længere Tid fjerner mig fra Fædrelandet, uden at dvæle ved Tanken om den Forhandling, som sandsynligen vil indtræde under min Fraværelse om Besættelsen af den ledigblevne Plads i det theol. Facultet. Sagen er i sig selv saa vigtig, og den berører mig og mine kjæreste Interesser saa nær, at jeg ikke kan ansee en Undskyldning fornøden, naar jeg vover at gjøre Regning paa Deres Høivelbaarenheds Opmærksomhed for de efterstaaende Linier, som jeg ved min Bortgang finder Trang til at efterlade mellem Deres Hænder.

Efter den Retning, som i den seneste Tid synes mere og mere at blive den herskende i Videnskaben, og ikke mindst i den theologiske, kan jeg ikke finde det usandsynligt, at Mænd ville ansee sig qualificerede til den ledige Plads, *uden* at have gjort det Gl. Testament til Gjenstand for særligt, philologisk og kritisk Studium, — og heller ikke finde det umuligt, at en saadan Betragtningssmaaade kan finde Medhold fra en eller anden Side. Den *Sandhed*, at ethvert historiskt Stof er en død Masse, der først maa aandelig oplives og organiseres for at erholde aandelig oplivende og udviklende Kraft, og at saaledes ogsaa de philologiske og historisk-kritiske Discipliner i Theologien blive uden opvækkende og befrugtende Indflydelse, hvor Behandlingen ikke, gennem linguistiske Former, annalistiske Data, kritiske Momenter, fører tilbage til aandelige Udgangspunkter og fremad til aandelige Resultater, — er efterhaanden umærkeligt paa Vei til at slaae over i den *Usandhed*: at speculativ Evne skulde, ved sine rene Kategorier, sine dialektiske Constructioner, sin divinatoriske Kritik,

1) Kh. Saml. 6. R. VI, 113—30.

kunne gjøre det grundige Studium, den møisommelige Analyseren af Enkeltheder noget saa nær overflødig, i det Mindste skulde kunne mere end rigeligt erstatte Omfanget og Sikkerheden af en større Kundskab. I Speculationens Fædreland turde denne Anskuelse, med sin Overvurdering af det speculative, sin Undervurdering af det historiske Element, allerede have gjennemgaaet sit Culminationspunkt; hos os er det neppe naaet endnu. Og jeg kan saaledes meget vel forestille mig den Betragtning at gjøre sig gjældende: at den hebraiske Sprogkundskab, som Betingelse for det Gl. Testamentes Fortolkning og dets theologisk-kirkelige Anvendelse, dog indtager en meget underordnet Plads i Systemet af de theologiske Discipliner, at, hvad det gjælder om for de studerende Theologer, ikke er Evne til at kunne deeltage i den videnskabelige Fortolkning og Kritik af det Gl. T., men derimod Orientering i det aandelige Forhold, hvori denne Deel af den hellige Skrift staaer, paa den ene Side, til det Nye Testament, paa den anden Side til de øvrige Religioner i den gamle Verden, og at følgelig det theologiske Katheder vil være vel forsynet, naar det erholder en Mand, som i alt Fald vil vide at forskaffe sig den nødvendigste Kundskab til Sproget og den almindelige Udsigt over de kritiske Undersøgelser, saa at han, fra denne Side, vil kunne upaaklageligt røgte sit Kald, og som ved sin speculative Genialitet vil være fortrinlig skikket til at føre den studerende Ungdom ind i Middelpunktet af den hebraiske Oldtids Ideekreds, til ogsaa her at oplade Aandeverdenens Mysterier ved det rene Begrebs Hovednøgle, og saaledes fremme den aandelige Udvikling, ved at meddele den aandelige Kjerne i dens Reenhed.

Det er, som jeg mener, Hovedpunktet, og et Punkt af stor og omfattende Indflydelse, der her er angivet: hvorledes Videnskaben, Universitetet, den studerende Ungdom vil være tjent med, at en *Philosopheren over det Gl. Testament træder i Stedet for Fortolkning af samme*, ligesom en

Kirkehistoriens Philosophie i Stedet for Kirkehistorien selv, o. s. v.

Vistnok er der en *ganske væsentlig Forskjel* imellem den *philologiske Professor i de Semitiske Sprog*, og den *theologiske for det Gl. Test.* Den hebraiske Litteratur indtager i sig selv en underordnet Plads ved Siden af den arabiske. For *den semitiske Philolog* vil saaledes det Arabiske afgive det rigeste Stof for Studium og litterair Virken; det Gl. Testament vil for ham alene være et Sprogmonument, der repræsenterer en enkelt Green af den Semitiske Sprogstamme og Litteratur, og saaledes alene eller fornemmelig blive betragtet fra den sproglige og den kritiske Side; — hvorimod det Gl. Testament bliver Middelpunktet for *den theologiske Orientalist*, i Egenskab af Religionsdocument, i sit Forhold altsaa til andre hellige Bøger fra Oldtiden og til det Nye Testament. Indholdet, efter sin religiøse og didaktiske Eiendommelighed, bliver her Hovedsagen; det philologiske og det historiske Moment træder tilbage, og Kundskaben til de beslægtede Sprog, det arabiske og det syriske, kan ikke fordres i nogen betydelig Grad. *Men*, hvor bestemt end denne Forskjellighed indvirker paa Studiets og Virksomhedens hele Retning og Omfang, vilde det dog være *Forrykkelse af det sande Standpunkt*, dersom det mis-kjendtes, at den philologisk-historiske Forskole, den philologisk-historiske Interesse, den philologisk-historiske Dygtighed hører hen til *begge Lærerposter*, saa vist som det er Sprogforstaaen og Sprogfortolken, hvorpaa begge gaae ud. Den orientalistiske Theolog har det naturlige Kald — og bør betragte dette som sin Hovedopgave — at være *det Gl. Testaments Fortolker*, og til alle Tider har det været Fortolkningsdygtighedens Grav, naar man har meent at kunne anvise nogen anden Vei til den, end gjennem Sprogstudium, at kunne i Aandens Gaver finde Vederlag for den philologiske Viden.

Hvad her er bemærket, erholder uden Tvivl forøget Vægt, naar hensees til *de særegne Vilkaar ved vort Univer-*

sitet. De tyske Universiteter kunne betragtes som tilsammen udgjørende en Heelhed; hvor en eller anden Mangel finder Sted ved et enkelt Universitet, tilbyder Erstatningen sig let ved et andet. Den videnskabelige Litteratur faaer sin Afslutning ved de Bidrag, der fra Videnskabens forskjellige Hjemsteder supplere hverandre; og paa lige Maade er det almindeligt, at de Studerende dele de akademiske Aar imellem flere Universiteter, efter det Udbytte, de paa forskjellige Steder vente sig for de forskjellige Dele af deres Studium. Anderledes ere Vilkaarene, hvor den rene Videnskab kun har eet Hovedsæde, og hvor den studerende Ungdom er henviist til at afslutte den akademiske Dannelse paa samme Sted, hvor den er begyndt. Det maa her erkjendes at være af fortrinlig Vigtighed, at de forskjellige Læreposter blive saaledes besatte, at den særegne Videnskabsgreen, den særegne litteraire Virksomhed, som herfra skal gaae ud, har den naturlige Tilbøielighed, den foregaaende Dannelse, det tilsvarende Talent at støtte sig til. Hvor en Collision indtræder imellem Mandens oprindelige Aandsretning og det Videnskabsfag, han er kaldet til at lære, der vil det, tidligere eller senere, gaae ud over dette; og, ligesom det philosophiske Cursus ved vort Universitet, forsynet med to Professorer i Philosophien, ikke kjender til en Disciplin, saa omfattende og saa lærerig som Philosophiens Historie — den synes fortrængt af Kirkehistoriens Philosophie —: saaledes vilde det Gl. Testaments Fortolkning, overdraget til en Mand, dannet i Speculationens istedetfor i Philologiens Skole, ufeilbarlig komme til at vige for en theoretiserende Construction af Hebraismen.

Dette vilde nu være høist beklageligt. Thi denne Deel — en saa vigtig Deel — af den teologiske Videnskab *ligger indtil denne Dag udenfor den danske Litteraturs Enemærker*; den Rigdom af Erudition og Skarpsindighed, der i den tyske Litteratur er bleven anvendt paa det Gl. Testaments Fortolkning og Kritik, har hidtil ikke formaaet at fremkalde den ringeste Bevægelse hos os; og hertil er *Hoved-*

*grunden at søge i den uheldige Stjerne, der har hvilet over denne theologiske Lærestol i det hele Tidsrum, der udgjør den nyere Videnskabeligheds Periode. I hele 54 Aar, fra 1776 til 1830, var den beklædt af Hornemann¹; og i den lange Række af Aar, i hvilke han drog sig tilbage fra det Gl. Testament, blev der ikke tænkt paa at sætte ham en orientalistisk dannet Theolog ved Siden; men de fornødne Forelæsninger bleve overtagne af Mænd, hvis Hovedstudium hørte til en ganske anden Kreds: af Thorlacius, I. Møller², en Tidlang ogsaa af mig. Først i Aaret 1826 erholdt Facultetet i min nu afdøde Collega første Gang igjen en Mand, som var Faget voxen³. At her alle Betingelser vare forenede, er almindeligt erkjendt — destoværre med Undtagelse af een: productiv Drift. Saaledes har en af de største Fornødenheder for vort kirkelige Liv — *en forbedret Kirke-Oversættelse af det Gl. Testament* — endnu ikke kunnet bringes tilveie; og, dersom det lidte Tab ikke bliver virkelig erstattet, vil Danmark fremdeles mangle Manden, der vil være i Stand til at udføre det vigtige og vanskelige Arbeide⁴.*

Endnu staaer eet Hensyn tilbage: til *den Retning af det theologiske Studium* ved Universitetet, der træder mere og mere frem i sin *Eensidighed*. Det utilfredsstillende Udfald, hvormed det langt større Antal af de unge Theologer fuld-

¹) Claus Frees Horneman (1751—1830).

²) Professor i latinsk Veltalenhed, Dr. phil. et theol. Børge Thorlacius (1775—1829) var det 1808—17 overdraget at holde Forelæsninger over bibelsk Eksegese. — Jens Møller (1779—1833), Professor i Teologi fra 1808, læste indtil 1825 stadig over det gamle Testamente (jvfr. Kh. Saml. 4. R. IV, 266). H. N. Clausen, Optegnelser S. 106.

³) Matthias Hagen Hohlenberg (1797—1845), Lektor 1826, Professor theologię extraordinarius 1828, ordinarius 1831. »Den eneste, til hvem jeg har staaet i et fuldt og frugtbringende kollegialsk Forhold», siger H. N. Clausen om ham (Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie S. 141).

⁴) En Kommission til Revision af Oversættelsen af det gamle Testamente blev nedsat 1837, 1845 udkom Dele af en Prøveoversættelse, og først 1871 forelaa hele Oversættelsen afsluttet.

ende deres akademiske Cursus, kan ikke andet end være paafaldende. Grunden kan for endeel ligge i den tidligere Underviisnings Ufuldkommenhed; men en væsentlig Grund er at søge i den uforstandige og ufuldstændige Maade, hvorpaa de theologiske Studier anlægges og drives. Den Eensidighed, hvormed Interessen har vendt sig fra de philologiske og historiske Discipliner til de philosophiske, virker fra først af saa forstyrrende ind paa den hele Studieplan, at Faa begynde med Begyndelsen: med at berede sig et virkeligt, positivt Grundlag for den speculerende Virksomhed. Med Utaalmodighed kaste de sig ind paa Speculationens Enemærker, hvor de Allerfleste ikke bringe det videre, end til en Tumlen med halvforstaaede Tankeformler og Phraser — et klingende Spil, der daarer med Indbildningen om en leterhvervet Viisdom, og giver Afsmag for ethvert Studium, der mangler det blændende Skin. Hvor en saadan Misviisning er bleven gjældende, der er den vanskelig at rette. Imidlertid er det naturlige Correctiv givet i Videnskabens positive Dele, der fordre en virkelig Kundskab og Viden, som intet Vederlag tilsteder; og, at denne Fordring baade tilfredsstilles i sin Heelhed fra Docentens Side, og af ham gjøres gjældende med Hensyn til den studerende Ungdom, bliver, under saadanne Conjunctioner, af dobbelt Vigtighed. En Besættelse af den omtalte Lærestol med en anden Mand end den, der var særlig dannet til at repræsentere den tilsvarende Side af Videnskaben og hævde dens Ret, vilde, under de nærværende Forhold, blive af uberegnelig Indflydelse til at styrke den eensidige Retning; der vilde heri blive seet et faktisk Medhold med den Ligegyldighed, der fra de Studerendes Side almindeligen vises de ikke-philosophiske Discipliner.

Men jeg maa indrømme, at Manden til at efterfølge min fortræffelige Collega ikke er at paavise. At søge den nu foretagne Constitution forlænget — en Forholdsregel, som oftere har været anvendt, og som, i sig selv vistnok lidet ønskelig, ikke altid kan undgaaes, — indtil, efter nogle Aars

Forløb, en af vore unge dygtige Theologer vil have benyttet Løiligheden til at uddanne sig for den ledige Plads, er saaledes, efter min Overbeviisning, den eneste Foranstaltning, der aabner Videnskaben, Universitetet og de theologiske Studerende en ønskelig Udsigt i Fremtiden.

Kjøbenhavn, 10 Juli 1845.

H. N. Clausen.

Smaastykker.

IX.

JOHAN NORDAHL BRUN OG N. F. S. GRUNDTVIG

Af H. Topsøe-Jensen.

I Personalhistorisk Tidsskrift 1947 (12. R. II, S. 126—27) har Overarkivar, Dr. theol. Bjørn Kornerup meddelt et Brev fra Bergens Biskop, Digteren Johan Nordahl Brun til Grundtvig, dateret 21. Marts 1815; Originalen findes paa Det kgl. Bibliotek i Grundtvigs Papirer, Fasc. 443. Brun takker heri for »Bog og Brev« — Talen er vel om 2. Opl. (1814) af Verdenskrøniken — og skildrer sit Syn paa sin danske Forbundsfælle i Kampen mod Rationalismen med disse Ord:

»Ieg, i Dag 70 Aar, har længe bemærket Dem, unge Broder! med Glæde. Allerede Deres Prædiken, for hvilken man angreb Dem, var Vand paa min Mølle [r. »Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Huus?« 1810]. Ieg saae meget fra Dem siden i den Aand, som Ieg elsker og ærer langt over Alt, hvad de saa kaldte stærke Aander give Navn af Aand. Vel er og bliver Ieg ikke eenig med Dem i meget og mangt om Nationers relative Værd, om Oldtidens Helte, om den profane Histories Karakteristik; Men det er kun Meeninger uden synderlig Indflydelse paa Menneske-Slægtens Vee eller Vel. Men vi ere saare eenige i at troe Sandhed til Salighed, Bibel-Religion, Forsonings Læren &c. og i at prædikke den med Varme uden at bøye os for den kolde Modens Tone. Altsaa vandre vi paa een Vei, til eet Maal, Og samles med Guds Naades Biestand der, hvor vi skulle blive eenige i Alt og see de mindste Hiul

bag fra i det store Uhr, hvorpaa vi her i det høieste kun saae Time- og Minut Viisers Bevægelse«.

Med Brevet fulgte dels Manuskriptet til Biskoppens Tale ved Indvielsen af Stø lens Kirkegaard i Bergen (udg. 1948 af Dr. Kornerup: Johan Nordahl Brun: »En Tale mod Fornuften«, Oslo 1948), dels »indlagte Tale for de Fattige«, som Brun formoder, at Grundtvig ikke har læst. Det drejer sig om »Tale, i Nykirken den 1ste April, Klokken 8 Eftermiddag, holden i Understøttelses-Concert for de Fattige ved J: N: Brun. Bergen 1809.«

Denne lille Bog befinder sig nu i Universitetsbibliotekets 1. Afdeling (Q, 1997), og den er forsynet med følgende Dedikation, dateret samme Dag som Brevet:

Velærværdige
H: Grundtvig, den yngre,
Som helliger sin Indbildningskraft
Til vor Bibel-Religions Ære,
Vilde ikke forsmaa denne
Smaating
fra
En ligesindet Broder

Bergens Bispegaard
Den 21. Martij 1815

J: N: Brun

X.

ENDNU LIDT OM SØREN KIERKEGAARDS DISPUTATS.

Af Carl Weltzer.

I en tidligere Artikel¹ blev en Række Universitetslæreres Udsagn om Søren Kierkegaards Magisterafhandling 1841 bragt for Dagen. Det kan da hellerikke være uden Interesse at se, hvorledes man fra Kierkegaards gamle Skole, Borgerdydskolen, saa paa dette Værk, der blev hans egentlige Gennembrud, om hvilket hans første trykte Arbejde »Af en endnu levendes Papirer« (1838) vanskelig havde vakt større Forhaabninger. Søren Kierkegaard kom ind i Borgerdydskolen som en spinkel Otteaar dreng i en rødkaalsfarvet Dragt og blev, som saamange andre dygtige Elever, hængende ved Skolen som Hjælpelærer og Lærer og var det endnu i 1840, da hans Udseende længst havde et tilstræbt Skær af »Jeunesse dorée«, (»blaa Dreng«, som en senere Tids Skoleinspektør saa rammende har navngivet Lapsestadiet). I alle disse 19 Aar fra 1821 til 40 var *Ernst Bojesen* Allernæsthøjstesamme, nemlig Professor Michael Nielsens højre Haand, en gammel Elev, optugtet og udviklet i Borgerdydaanden med dens strenge Krav og solide Kundskaber. Samtidig med at undervise, især i Latin og Græsk, hvor han underviste, saa det aldrig glemtes², blev Bojesen efterhaanden — trods en fuld Timeplan og Skolens Inspektorat — cand. theol., mag. art og Dr. phil. En nær Ven af Poul Møller, en ivrig Studenterforeningsdebattør, udøvende Musiker, og et Menneske, der fulgte det classiske »carpe diem«. Han har set et Tiaar smuldre væk for Søren

¹) Kh. Saml. 6. R. VI, 284—311.

²) I. H. Lorck: Fem og halvfjersindstyve Aar 1885, 23--25.

Kierkegaard, set den umodne 17 aarige Student med den spinkle Skikkelse folde sig ud og som en Faust ikke sværge til noget enkelt Fakultets Visdom. Vennen Poul Møller kunde paa sit Dødsleje tale om Kierkegaards skadelige, altfor store Studieplan¹. Skulde det altsammen blive falske Løfter, et uforløst Foraar? Disse Studenterforeningstaler, disse Bladartikler, denne skindøde Bog om Andersen, disse evindelige Dispyter med alle og enhver, denne pludselige umotiverede Latter paa aaben Gade, dette Overfladeliv, var det da det Hele? Eller manglede han blot at naa til Mands Modenhed?

I det delvis tilgængelige J. N. Madvigs Arkiv (Rigsarkivet) giver Ernst Bojesen, der nu var blevet ansat ved Sorø Akademi, hvis Rektor han snart blev, sin nære Ven Madvig sin Mening om Søren Kierkegaards Disputats. Det er en Kender i egentligste Forstand, der har Ordet, kendt baade med Doktoranden og hans Emne i videste Omfang; han har selv været med til at give Kierkegaard hans Syn paa Græciteten. Brevet er udateret, men maa være skrevet i det tidlige Efteraar 1841.

. . . »Naar De seer Kierkegaard, vil jeg bede Dem hilse ham og takke ham for Disputatsen, som jeg har læst med megen Interesse. Den røber et afgjort philosophisk Talent, stor Lethed i at tumle sig i de Regioner, hvor saa Mange forgjæves vil arbeide sig op, fremdeles en ikke ringe indvortes Erfaring i mange Stemninger og aandelige Tilstande. Meget hist og her er særdeles godt sagt, og, hvad der især glæder mig, han synes at have gjort et ret alvorligt Studium af sit Arbeides Materiale.

Men det virker under Læsningen vel vækkende, men sjelden overbevisende; det lader mange Tvivl og Indvendinger ubesvarede eller utilfredsstillende besvarede; det mangler overhovedet Ro, Klarhed og Selvbeherskelse og al kunstnerisk Afrunding.

¹) Efterladte Papirer. VIII. 108.

Imidlertid har det været mig kjært, at Kierkegaard har concentreret sine ikke ringe Kræfter i eet Arbejde, baade for hans egen Skyld og for Opinionen; thi de Fleste betragtede ham vel som et ualmindeligt Hoved, men Mange vare nær ved at ansee ham for en Slags genial Taugenichts, især fra den Tid, da han selv som en moderne Socrates løb omkring med Alle og Enhver paa Gader og Stræder for at snakke med dem eller udbrede sine gode Indfald. Dette var han dog virkelig for god til, og i denne Henseende er det mig kjært, at der er vederfaret ham nogen Retfærdighed.«

Bojesen fremhæver saaledes Disputatsens etiske Virkning paa Kierkegaard; Arbejdet fik Samling paa hans Personlighed. Emil Boesen¹ mener, at Forlovelsen og Afhandlingen begge var Midler til, at Søren Kierkegaard fandt sig selv. Bag Sokrates stod Regina; begge blev han mange Talenter skyldig; den braknæsede Vismand gav ham Horizont, mens den søde umiddelbare københavnske Pige gjorde ham paa godt og ondt til en Personlighed.

Bojesen er ogsaa en god Læser, der indoptager og frugtbar gør, hvad han har modtaget. 21 Aar efter at Kierkegaard er blevet »Ironiens Magister« og syv Aar efter hans ensomme Død, vender Bojesen i et Sorø Examensprogram: (1862) »Forstudier til en Afhandling om den æsthetiske Idees Udvikling hos Grækerne i videnskabelig Retning« tilbage til sit Ungdoms Arkadien. Og selvom han stadigt nævner Poul Møller med ublegnet Hengivenhed, er han nu i udpræget Grad sin Elev Kierkegaards Discipel. Det er ikke blot Kierkegaards Skrifter bl. a. »Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift«, hvortil der refereres, men Kierkegaard er hans Basis. Som Bojesen til Grund for sine Haandbøger i de romerske og græske Antiquiteter (1839 og 1841)

¹) Kierkegaardarkivet (K. B.). D. Pk. 5: »... det voxede frem i ham til Klarhed med hvad han selv vilde og formaaede . . . vel især medens han skrev om Begrebet Ironie og derefter under hans Forlovelse«.

havde lagt Madvigs Forelæsninger (til alles, undtagen Madvigs, Forbitrelse¹), lader han aabenlyst Kierkegaards Ungdomsværk fra 1841 være Hovedkilde til et væsentligt Afsnit af Skriftet om *Æstetiken hos Grækerne*: »Om Ironien har S. Kjerkegaard i den anden Del af sin *Magisterafhandling om Begrebet Ironi* sagt meget Træffende og Skarp-sindigt, som er benyttet i det *Efterfølgende*« (p. 115). Hvorefter Ironiens og Humorens Væsen skildres med Bojesens Haand, men i Kierkegaards Aand.

Mærkeligt nok har Ernst Bojesens Personlighed ikke tiltrukket sig Doktorerne Himmelstrups og Schousboes Opmærksomhed; hans Indflydelse laa jo ogsaa inden 1833, da Søren Kierkegaard gennem sine Papirer tager fat paa at lede til og fra Forstaaelsen af Begrebet Kierkegaard. Bojesen er the missing link mellem Hosekræmmersønnens gammeltestamentlige Kuethed og Studenteraarenes Fri-gørelseskampe. Han var med til at lære Søren Kierkegaard at se ind i sig selv; han var en virkelig Pædagog².

¹) Jfr. Madvigs Nekrolog i *Ill. Tid.* 1. 1. 1865 Nr. 275. ²) Østre Borgerdydskole 1787—1937 *Kh* 1937, 63—64. P. A. Heiberg: *Bidrag til et psykologisk Billede af Søren Kierkegaard i Barndom og Ungdom*, *Kh.* 1895, 105—09.

Rettelser og Tilføjelser.

6. R. I, 686 ff.: Interessante Oplysninger om Domprovst Søren Rosbjerg Ortved († 1872) i Roskilde samt hans Portræt er senere meddelt i Roskilde Studier, udg. af Victor Hermansen, 1944, S. 170, 173.
6. R. II, 220: At henføre den paagældende Oplysning til Hr. Niels Nielsen Bøgvad i Eltang kan ikke være rigtigt, da »Pugdøl« opgives som hans Bopæl. Der maa være Tale om en Præst af samme Navn i Ullerup i Elbo Herred, da Pugdøl netop ligger i dette Sogn (Danske Samlinger 2. R. IV, 80). Jvfr. om denne Kh. S. 2. R. VI, 549, 666. (Meddelelse fra Gaardejer H. P. Berthelsen, Eltang). P. A. Brolund, læs H. A. Brolund.
6. R. V, 318:
6. R. VI, S. VIII, L. 18 f. o.: 7. Juli, læs 5. Juli.
6. R. VI, S. XXXII:
6. R. VI, 72 Note 1: Billedunderskriften (1851—95), læs (1813—95).
Jacob Ramus (1716—85), læs Christian Ramus (1688—1762).
6. R. VI, 89: Som et indirekte Vidnesbyrd om den Yndest, hvori J. P. Juul stod hos Trinitatis Menighed kan vel følgende Bemærkning i et Brev af 21. Septbr. 1765 fra Terkel Klevenfeldt til Carl Deichmann opfattes: »Ved Forandring ved Prædikanter ved en vis Kirke her i Staden har 4 Kiærlinger attaqueret Præsten nylig ved Nedgang af Prædikestolen som en Kietter, fordi han ej talte om Kors og Blod« (Danske Magazin 5. R. V, 242). Efterfølgeren var Jens Bertelsen († 1767).
6. R. VI, 98, L. 15 f. n.: Skønt H. N. Clausen selv har foretaget Afskriften af det paagældende Aktstykke, er »Matth. VI. 18« aabenbart en Fejlskrift for »Matth. XVI. 18« (Professor, Dr. theol. Holger Mosbech).
6. R. VI, 131 Note 1: Det her omtalte »Theologisches Gutachten« af Rudelbach findes i egenhændig Original i Danske Kancelli, 1. Dept., Bilag til Kancelliskrivelse af 16. Febr. 1847 ang. Forandring af kgl. Resolution af 23. Decbr. 1842.

6. R. VI, 238 L. 11 f. n.: C. A. Hausmann, læs C. H. Hausmann.
6. R. VI, 300 L. 8 f. n.: aandlige, læs aandige.
6. R. VI, 349 ff.: Originaleksemplaret af den haandskrevne Kirkeordinans synes at have beroet i Sjællands Bispearkiv, ved hvis Brand 1728 det formodentlig er gaaet til Grunde. I hvert Tilfælde omtales den 25. Juli 1560 i en Kvittering, udstedt af Rektor og Professorer ved Københavns Universitet til Biskop Hans Albertsen blandt en Række vigtige Aktstykker, som Biskoppen overgav Universitetet til Forvaring, »Regia maiestatis ordinatio, Regis Christiani eius nominis tertii Regnique Senatorum signis confirmata» (H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621* IV, 102). Da Kvitteringen nu findes i Universitetets (Udstederens) Arkiv, er det en rimelig Slutning, at Ordinansen og de øvrige i samme omtalte Aktstykker senere er blevet leveret tilbage til Bispearkivet.

Register.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Registeret omfatter de i Tekst og Noter forekommende Person- og Stednavne, men en Del Navne, der blot nævnes i Forbigaaende, eller som er uden større historisk Interesse, er ikke medtaget. Især er det blevet anset for rigtigst at indskrænke sig til blot et Udvalg af de vigtigste Stednavne og fortrinsvis fra Danmark. Ved Embedsmænd anføres i Regelen kun vedkommendes Slutstilling, og for Præster nævnes gennemgaaende kun Hovedsognet i det Pastorat, hvori de har virket. Personer fra Tiden før 1500 uden fast Familienavn er opført paa Fornavn. Gifte Kvinder opføres paa deres Døbenavn, men Henvisning gives til deres Mænds Navne, for saa vidt disse forekommer i Tekst eller Noter. Er dette ikke Tilfældet, sættes de paa Mandens Efternavn. Pr. (∴ Præst) betyder saa godt som overallt Sognepræst. Citerede Forfattere o. l. er kun opført i Registeret, hvis de af dem fremsatte Opfattelser eller meddelte Oplysninger har givet Anledning til nærmere Drøftelse, eller andre særlige Grunde talte derfor.

Fra S. I—LIII er kun et snævrere Udvalg af Navne medtaget.

- Aalborg, Frue K., 496.
- Aarhus, Jacob Mathiesen, Biskop over Aarhus Stift, Dr. theol., 52.
- Abraham († ca. 1194), Provst i Roskilde, 368. — Brodersen († 1410), Ridder, 380.
- Absalon, Erkebiskop i Lund, 9—10, 369. — Nicholai (1322), 373.
- Abälard, fransk Skolastiker, 472.
- Adam Marsh (de Marisco), engelsk Franciskaner, 10—13.
- Adeler, Henrik, Amtmand over Bratsberg Amt, 230, 237.
- Adler, Adolph Peter, Pr. i Hasle, Dr. phil., 287, 289—90, 304. — Jacob Georg Christian, General-superintendent, Dr. phil. et theol., 151. — Johan Gunder, Gehejmekonferensraad, Kabinetssekretær, 459—60, 468—70.
- van Aelst, Willem, spansk Jesuit i Kbh., 57, 58.
- Ahlefeldt, Hans Henrik, Gehejmemaal, Gesandt i London, 228.
- Alberic, pavelig Legat, 2—3.
- Albertsen, Hans, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 183—4, 194—5, 516.
- Algreen-Ussing, Tage, Konferensraad, Generalprokurør, 451, (452), (454), (456).
- Allerup, Aasum Hrd., 492, 493—4.

- Alloicus, Adelsmand i Slesvig, 4, 6.
 Althaus, Paul, Professor i Erlangen, 163, 166, 167, 179, 195.
 v. Ammon, Christoph Friedrich, Overhofpr. i Dresden, 473—4.
 Ammundsen, Ove Valdemar, Biskop over Haderslev Stift, Dr. theol., LII, 270.
 Amsterdam, 266.
 Anchersen, Søren, Professor, Rektor i Odense, 66, 155—6.
 Anders Erlandsen til Højby, 13.
 Andersen, Jesper, Pr. i Fole, 202—3, (205). — Johannes Oskar, Professor, Dr. theol., XV, XXXVII, LII, 265. — Portræt S. XV. — Niels, Gaardfæster, Folketingsmand, 492. — Niels Knud, Pr. ved Jesusk. i Kbh., 162.
 Andreas Bertoldi, Guardian i Ystad, 20, 27, 28.
 Andreas Sunesen, Erkebiskop i Lund, 368, 369.
 Anselm, Erkebiskop i Canterbury, 1—4, 196.
 Appel, Cornelius, Frimenighedspr. i Rødding, 338, 486.
 Arctander, Niels Lauridsen, Biskop over Viborg Stift, 167.
 Arhning, Jens Otto, Lektor, Dr. phil., 364 f.
 Arnfastus, Kannik i Roskilde, 367. — († ca. 1158), Mag., Kannik i Roskilde, 367.
 Arnold, Absalons Husfælle, 9.
 Arvidsen, Bendt, Kannik i Lund, 34.
 Arvilæsius, se Pedersen, Niels.
 Aslaksen, Kurt, Professor, Dr. theol., II.
 Asser, Erkebiskop i Lund, 1—4, 6, 7.
 Asser († 1158), Biskop i Roskilde, 367.
 Auning, Sønderhald Hrd., 383.
 Avedøre, (Auhæthør), Smorum Hrd., 370.
 Avenarius, Johannes, Superintendent i Zeitz, 185.
 Baden, Oluf Mortensen, Biskop i Roskilde, 381—2.
 Bagge, Povl, Landsarkivar, Dr. phil., 312, 315—16.
 Bagger, Frederik Vilhelm, Pr. i Klim, 497. — Hans, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 217—18.
 Balle, Nicolai Edinger, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., IV.
 Balslev, Lauritz Nicolai, Biskop over Fyens Stift, 487.
 Baluze, Etienne, fransk Udgiver, 1.
 Bang, Cecilie (ca. 1290), g. m. Torben og Oluf Torkildsen, 372. — Jacob Peter, Professor, Dr. theol., 271, 280, 281, 283. — Oluf, Klokker, Genealog, III. — Peder, Biskop i Roskilde, 372.
 Barclay, Robert, Kvæker, 243—7, 247—52, 257, 260, 261—2, 265, 266, 267, 268.
 Bardenfleth, Carl Emil, Gehejmekonferensraad, Minister, 450.
 Barfod, Immanuel, Provst, Pr. i Vaabensted, XXV, XLI. — Povl Frederik, Litterat, 313, 331, 336.
 Barschamp, Ivo, tysk Opbyggelsesforfatter, 196.
 Bartholin, Hans, Professor, Dr. theol., 251. — Thomas, Professor antiquitatum, 1, 359 ff.
 Basilius, græsk Kirkefader, 499.

- Bastholm, Christian, kgl. Confessionarius, Dr. theol., 269.
- Baur, Ferdinand Christian, Professor i Tübingen, 308—9.
- Beck, Andreas, Frederik, Dr. phil. et Lic. theol., 91, 129, 310.
- Beck, Herman, tysk Teolog, 170.
- Bekker, Andr., Højskoleelev, 495.
- Benzelius, Erik († 1743), Erkebiskop i Uppsala, 253, 403.
- Bergen, 49, 55, 220.
- Bergmann, Lorenz, Professor, LIII, 120, 317—18.
- Berntsen, Arent, Byskriver i Kbh., statistisk Forfatter, 406.
- Bertelsdatter, Kirstine, g. m. Jesper Andersen, 203, (205).
- Bertelsen, Jens, Pr. ved Trinitatis K. i Kbh., 515. — Mads, Kæmner i Æbeltoft, 224, 226.
- Bindesbøll, Severin Claudius Wilken, Biskop over Lolland-Falsters Stift, 329.
- Birkedal, Schøller Parelius Vilhelm, Pr. i Ryslinge, 332—3, 338.
- Birket-Smith, Sophus Lauritz Henrik Christian Julius, Overbibliotekar, Dr. phil., LII.
- Bissen, Hermann Wilhelm, Billedhugger, 143, 151.
- Blichfeld, Gregers, Byfoged i Æbeltoft, 223, 224, 226. — Søren, Hører i Odense, 65.
- Bloch, Jørgen Karstens, Biskop over Ribe Stift, 61. — Jørgen Victor, Provst, Pr. i Vig, Lic. theol., 329.
- Blomberg, Aage Fasmer, Lektor i Odense, 157.
- Blosius, Ludvig, Benediktiner, 196.
- Bluhme, Johannes Bartholomæus, Hofpræst, 264.
- Blædel, Nicolai Gottlieb, Pr. ved Garnisonskirken i Kbh., Dr. theol., LI.
- Boesen, Emil, Stiftsprovst i Aarhus, 513.
- Boeslunde, Slagelse Hrd., 420.
- Boie, Jørgen, Provst, Pr. i Håderslev, 32 ff.
- Boisen, Frederik (Frits) Engelhard, Pr. i Stege, (129), 132—3, 426, 427.
- Bojesen, Ernst, Etatsraad, Rektor i Roskilde, 511—14.
- Bolwig, Johan Conrad, Pr. i Fanebjerg, 483.
- Bondo Strangonis († 1335), Kanonik i Roskilde, 375.
- Bonnevie, Honoré (Honoratus), Gæstgiver og Vinhandler i Odense, 236.
- Borchardsen, Hans (Johan), Biskop over Ribe Stift, Dr. theol., 208, 210—11.
- Borgen, Vilhelm August, Etatsraad, Skoledirektør, 331.
- Borgia, Stefano, Kardinal, 151.
- Bornemann, Frederik Christian, Professor, Lic. jur., 151. — Johan Alfred, Professor, Lic. theol., 315.
- Boye, Frederik, Kap. ved Trinitatis K. i Kbh., 77.
- Braëm, Johan, Biskop over Aarhus Stift, Dr. theol., 224, 226—7.
- Brammer, Gerhard Peter, Biskop over Aarhus Stift, Dr. theol., 337, 461, 466.
- Brandt, Carl Joakim, Pr. ved Vartov, VI, IX, X, XII—XIII, XIV, XVIII, XXVI, XXVIII, XXXVII, XLI, XLIII, LI, 161, 162, 195. — Portræt S. X. —

- Christian, Famulus ved Det kgl. Bibliotek, 155—6.
- Brasen, Jens August, Provst, Pr. i Skelskør, 433.
- Bredstrup, Elbo Hrd., (83).
- Briessman, Johan, Superintendent i Königsberg, 165.
- Brinck, Iver, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 228.
- Broager, Nybøl Hrd., 385.
- Broch, Jens Christensen, Separatist, 268.
- Brochmand, Hans Rasmussen, Professor, 204. — Jesper, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 49—50, 52, 53.
- Brolund, Heino Gerhard, Pr. i Hørup, 69, 515.
- Brummer, Nicolai, Konsistorialraad, Pr. i Paarup, 487.
- Brun, Johan Nordahl, Biskop over Bergens Stift, 509—10.
- Brunfels, Otto, Dr. med., Læge i Bern, 163, 168.
- Bruun, Christian Walter, Overbibliotekar, Dr. phil., XLII.
- Brændekilde-Bellinge, Odense Hrd., 487—8.
- Brøndsted, Peter Ole (Oluf), Professor, Dr. phil., 286, 295—6, 296—8, 306—7, 308—9, 310.
- v. Bunsen, Christian Carl Josias, preussisk Gesandt i Rom, 146.
- Bunyan, John, engelsk Nonkonformist, 69—70, 86.
- Burman Becker, Gotfred, Kontorchef i Kultusministeriet, XXXV.
- v. Bülow, Johan, til Sanderumgaard, Gehejmerraad, 93, 95.
- Bødstrup, Langelands Nørre Hrd., 399.
- Bøgvad, Niels, Pr. i Ullerup, 515.
- Niels Nielsen, Pr. i Eltang, 515.
- Bølle, Simon, Separatist i Kbh., 402, 412.
- Bötticher, Gregers, Pr. i Kegnæs, 68.
- Calovius, Abraham, Professor i Wittenberg, 224.
- v. Carlowitz, Albert, Minister, Astronom, 464.
- Caroline Amalie, Christian VIII's Dronning, 114.
- Castenskiold, Gustav, Generalmajor, 334.
- Charlotte Amalie († 1782), Prinsesse, 89.
- Christens, Christian Fenger, Adjunkt i Kolding, 310.
- Christensen, Andreas, i Lille Egede, Separatist, 421, 422 ff., 438, 446, 447. — Jørgen, Pr. i Rejsby, 210.
- Christian III, dansk Konge, 32 ff. Hans Bibel, 383—99. — IV, dansk Konge, 49 f. — V, dansk Konge, 221. — VI, dansk Konge, 354. — VIII, dansk Konge, 114 ff., 121 ff., 128, 130, 459—79. — IX, dansk Konge, 487—8, 491, 492, 493.
- Christian Albrecht, Hertug af Gottorp, 221—2, 271.
- Christian Wilhelm, Markgreve af Brandenburg, 49—50.
- Christiania, 49, 55, 238—40, 250—1.
- Christianssand, 49, 55.
- Claudius, af Torino, Skolastiker, 472.
- Claus Bryggæræ (1270), i Roskilde, 371.
- Clausen, Hans, Pr. i Daler, 207. — Henrik Georg, Stiftsprovst i

- Kbh., Dr. theol., 93, (94), 138—9.
 — Henrik Georg, Skovrider, 147.
 — Henrik Nicolai, Professor, Dr. phil. et theol., 91—152, 355—7, 500—8, 515. — Johanne Marie Elisabeth (Betty), 147, 356. — Johannes, Biskop over Aarhus Stift, Dr. phil., 141—2, 147. — Johannes, Pr. i Vonsild, 486, 491. — Julie Annette, g. m. L. Swane, 147.
- Clemen, Otto, Professor, 158.
- Coldewin, Ursula, i Oslo, 218.
- Cousin, Victor, fransk Filosof, 471, 472.
- Cramer, Johan Andreas, Universitetskansler i Kiel, 471, 472.
- Coelius, Mickael, Hofprædikant i Mansfeld, 173—4, 177, 179—82, 182—92, 193—5, 197, 198, 200.
- Dahl, Frederik Peter Jacob, Professor, Overlærer ved Frederiksborg lærde Skole, 310. — Frederik Peter Jacob, Pr. i Kallehave, 485.
- Dallin, Anders Bentsen, Biskop i Oslo, 158.
- Dell, William, engelsk Nonconformist, 242, 247, 265.
- Didriksen, Hans, Forstander for Helligaands Hospital i Kbh., 400.
- Dietrich, Veit, Pr. i Nürnberg, 41 ff., 165—73, 182—3, 185, 193—4, 199.
- Dietz, Otto, Bogtrykker, 172.
- Dorner, Isak August, Professor i Berlin, 126.
- Dorph, Niels, Biskop over Akershus Stift, 256, 407, 408.
- Dorthe N. N., g. m. B. Sørensen og H. Marquard, 203.
- Dotz (Dose), Julius, i Köln, dansk Diplomat, 271.
- Drachard, Bjørn, Professor i Sorø, 206.
- Dresselberg, Vilhelm, til Vindinge, Landsdommer, 157.
- Dybvad, Jørgen, Professor, Dr. theol., 154—5.
- Eilschow, Andreas, Pr. i Jordløse, 67. — Frederik Christian, Mag., 67.
- v. Einsiedel, Detlev, Greve, Kabinetsminister, 464.
- Ellinggaard, Onse S., Smaalenes Amt, 257.
- Emerus († ca. 1190), Kannik i Roskilde, 368.
- Engelbreth, Wolf Frederik, Konsistorialraad, Provst, Pr. i Lyderslev, Dr. theol., 152.
- Engelhardt, Johann Georg Veit, Professor i Erlangen, 475.
- Engelstoft, Christian Thorning, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., X, 33 ff., 41, 119, 121, 142, 147—52, 175, 180, 184, 349, 484—97. — Frants Daniel Thorning, Pr. i Vesterborg, 492. — Laurids, Professor, kgl. Ordenshistoriograf, 151, 152. — Povel, Redaktør, 315.
- Erasmus Olai, Franciskaner, Kronikeforfatter, 18, 20 ff. — Ulf, franciskansk Provincialminister, 28 f.
- Erik Klipping, dansk Konge, 372.
- Eriksen, L., i Fredericia, Separatist, 440.
- Erlangen, 464, 475.
- Erritsø, Elbo Hrd., 437—8.
- Erslev, Kristian Sofus August, Rigsarkivar, Dr. phil., XXVI.

- Esbønderup, Holbo Hrd., 383—4.
 Eskil, Erkebiskop i Lund, 8, 14—16. — Palæstinafarer, 8.
 Espensdatter, Maren, g. m. H. H. Vig, 212.
 Estborn, Aron Sigfred, Dr. theol., svensk Missionær, 182.
 Estruplund, Rougsø Hrd., 390.
 Ethlæ († 1231), g. m. Marsken Jens Esbønsen og Asser Julianesen, 369.
 Ewald, Enevold, Pr. ved Waisenhusk. i Kbh., 70, 268.
- Faber, Francis, i Oxford (1843), 282, 283. — Nicolai, Biskop over Fyens Stift, Dr. phil. et theol., 99.
 Falck, Niels Nicolaus, Professor i Kiel, Dr. phil. et jur., 113.
 Fanejord, Menbo Hrd., 399.
 Farsø, Gislum Hrd., 388, 399.
 Felsted, Lundtoft-Vis Hrd., 398.
 Fenger, Hans Mathias, kgl. Confessionarius, Holmens Provst, Dr. theol., LII. — Johannes Ferdinand, Pr. i Høje Taastrup, Lic. theol., VI, VII, VIII, XVIII, XXVI, XXXV, XXXVII, LI, 18. — Portræt S. VII. — Ludvig Peter, Professor, Stadsarkitekt, LII. — Peter Andreas, Pr. ved Vor Frelsers K. paa Christianshavn, 331, 337. — Rasmus Theodor, Pr. i Hvedstrup, XLIII.
 Ferrara, Ludovicus, Jesuit, 150.
 Ferslev, Horns Hrd., 370.
 Fincke, Jakob, Professor, 210.
 Findarus (1135—39), Kannik i Roskilde, 366, 367.
 Fischer, Johan Christian Henrik, Minister, 480—97.
- Flacius, Matthias, Professor i Jena, 159.
 Fleischer, Esaias, Mag., Pr. ved Helligaandsk. i Kbh., 401, 404—6.
 Fole, Frøs Hrd., 202—3, 205.
 Forle, Frederik Jespersen, Provst, Pr. i Udby, 201—15. (Hans Børn, 212).
 Fox, George, engelsk Kvæker, 222, 227, 266, 267.
 Francke, August Hermann, Professor i Halle, 258.
 Franken, Godfred, spansk Jesuit i Kbh., 57—9.
 Fredericia, 221, 434 ff.
 Frederik I, dansk Konge, 24 ff. — III, dansk Konge, 54 ff. — VI, dansk Konge, 465—6, 471. — VII, dansk Konge, 469.
 Friedrichstadt, 221—2, 227, 271.
 Friis, Aage, Professor, Dr. phil., 316, 318, (320), 347. — Christian, til Kragerup, Kansler, 210.
 Frimodt, Jens Christian Rudolph, Pr. ved Johannesk. i Kbh., 357.
 Fritz, Frederik Christian, Pr. i Brændekilde, 487.
 la Fuente, Miguel, spansk Jesuit i Kbh., 57, 58.
 Fugl, Birgitte Jacobsdatter, g. m. P. Juul, 62—5.
 Funk, Christian, Student, Separatist, 239, 240.
- v. Gabel, Frederik, Vicestatholder i Norge, 238, 239.
 Gad, Gottlieb Ernst Clausen, Boghandler, Forlægger, XVI. — Peter Christian Stenersen, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 466.

- Gelstrup, Peder, Professor, 204, 205.
- Georg (Jørgen), dansk Prins, 231—5, 239, 241.
- Gerberon, Gabriel, fransk Udgiver, 1.
- Gertz, Martin Clarentius, Professor, Dr. phil., 17 ff.
- Gierow, Krister, første bibliotekarie i Lund, teol. dr., 161—200.
- Gierpen, Halvor Nielsen, Pr. i Eidanger, 230.
- Giese, Adam Ludvig, Pr. ved Garnisonssk. i Kbh., 69, 85—6, 90.
- Gilles, St., Kloster i Provence, 4, 6 f.
- Giraldus Cambrensis, engelsk Historieskriver, 8—10.
- Gjellerup, Sophus Michael, Bibliotekar, XXV, XLII.
- Gjøe, Mogens, Righshofmester, 25 ff.
- Glahn, Hans Egede, Stiftsprovst, Pr. i Store Hedinge, 497. — Otto Valdemar, Provst, Pr. paa Frederiksberg, 497.
- Glaser, Peter, Archidiaconus i Dresden, 163.
- Glüsing (Glyssing), Johan, Student, Separatist, 238—9.
- Glædemark, Hans Juul Hansen, Dr. phil., 347.
- Glæsberg, Nørre Dyrs Hrd., 387—8, 394.
- de Goes, Johan, Baron, kejserlig Gesandt i Kbh., 60.
- Graae, Thomas, Journalist, 313.
- Gram, Hans, Professor, 1, 253, 403—4.
- Grand, Jens, Erkebiskop i Lund, 372—3.
- Grave, Christian, Pr. i Moss, s. i Eker, 254—60.
- Grawenhorst, Niels Cortsen, Pr. i Tem, 254.
- Gregor XVI, Pave, 150.
- Grinderslev, Nørre Hrd., 384—5.
- Grosch, Johann, Pr. i Coburg (?), 170.
- Grove Rasmussen, Andreas Christian Ludvig, Pr. ved St. Hans K. i Odense, 492, 493.
- Grubbe, Karen, g. m. V. Dresselberg, 157.
- Grundtvig, Nicolai Frederik Severin, Biskop, IX, XXIX, 122, 129, 133, 271—83, 322, 329, 346, 509—10.
- Guamez, Juan Bautista, spansk Dominikaner i Kbh., 57, 58.
- Gude, Ludvig Jacob Mendel, Domprovst i Roskilde, Dr. theol., 127.
- Gudum, Fleskum Hrd., 388—92.
- Guericke, Heinrich Ernst Ferdinand, Professor i Halle, 114, 121, 127, 128, 460, 475—6.
- Gyldenstjerne, Gabriel, til Restrup, Rigsraad, 383.
- Gylta, Göran, Krønikeskriver, 165.
- Gønge Hrd., 365.
- Gørløse, Lyngø - Frederiksborg Hrd., 383, 384.
- Göttingen, 137—41.
- Habermann, J., se Avenarius, J.
- Haderslev, Kirkemøde i, 1537, 32—40.
- Hagenbach, Karl Rudolf, Prof. i Basel, 148.
- Halmstad, Franciskanerkloster, 19 ff.
- Hammer, Jørgen, Student, Separatist, 239, 240.
- Hammerich, Martin Johannes, Skolebestyrer, Dr. phil., 287,

289. — Peter Frederik Adolph, Professor, Dr. phil., IV, V—VI, XIV, XVIII, XXV, XXXI, XXXVII, XLI, LI, 136, 271 ff. — Portræt S. IV.
- Hamsfort, Cornelius, den Yngre, Dr. med., historisk Samler, 359 ff.
- Hannequin, Fillibert, fransk Gesandt i Kbh., 56—7.
- Hansdatter, Sara, g. m. F. J. Forle og J. O. Trane, 212.
- Hansen, Christian, i Sørbj, Baptist, 419. — Ebbe, Pr. i Broby (Ø. Gønge Hrd.), 204. — Gert, herrnhutisk Prædikant, 257, 259. — Hans, Husmand i Skee, Separatist, 421, 423, 429, 435, 443. — Hans Nicolai, Konferensraad, Borgmester i Kbh., 404. — Jens Olaus, Konferensraad, 501—8.
- Harboe, Ludvig, Biskop over Sjællands Stift, III, 80—1, 82, 84, 353—4.
- Harhoff, Conrad Johan Christian, Konferensraad, Byfoged i Ringsted, 431, 434, 447.
- v. Harless, Gottlieb Christoph Adolph, Professor i Erlangen, 475.
- Harpæstreng, Henrik († 1244), Mag., Kannik i Roskilde, 370.
- Hase, Karl Benedict, Professor i Paris, 471.
- Hauge, Hans Nielsen, norsk Vækelsesprædikant, 247. — Svend, Forstander, Dr. theol., 312, 317, 319—20, 329, 337, 343.
- Hausmann, Caspar Herman, Generalmajor, 238, 516.
- v. Haven, Niels, Professor i Odense, 65.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, Professor i Berlin, 316.
- Heiberg, Johan Ludvig, Etatsraad, Dr. phil., 302, 341. — Johanne Luise, Skuespillerinde, 345. — Knud, Missionær, XXII. — Thomas Skat Rørdam, Provst, Andenpr. ved Roskilde Domk., 489.
- Helie, Paulus, Lektor, Karmeliter, XXV—XXVI, XLI, 162.
- Helms, Jacob, Pr. i Skellerup, Kirkearkæolog, XXIV, XXXVII.
- Helveg, Ludvig, resid. Kap. ved St. Knuds K. i Odense, Dr. phil. et theol., VI, IX, XII, XVIII, XXI, XXVII—XXX, XXXI, XXXVII, XLI, XLIII, LI, 134. — Portræt S. XXVIII.
- Hemmershøj, Slagelse Hrd., 420.
- Hemmingsen, Niels, Professor, Dr. theol., 158—60.
- Hengstenberg, Ernst Wilhelm, Professor i Berlin, 473.
- Henricus de Nestwed († 1342), Mag., Provst i Roskilde, 375—6.
- Henriksen, Jacob, Pr. i Odense, 196.
- Hermannus († ca. 1158), Provst i Roskilde, 367. — Jurstorp († 1345), Kannik i Roskilde, 376.
- Hermansen, Christen, Professor, Dr. theol., 118, 123, 129, (134), 500—1. — Niels, i Hvejsel, Separatist, 437, 438, 442.
- Herringløse (Hærthingløsø), Somme Hrd., 371, 373—4.
- Hersleb, Ole, Pr. ved Vartov, 352—4. — Peder, Biskop over Sjællands Stift, 255—60, 262, 264, 265, 268, 352—4, 401—2, 406 ff.
- Herslev, Somme Hrd., 370, 376.

- Himmelstrup, Jens, Kontorchef, Dr. phil., 284, 285, 293, 347, 514.
- Höckerup, Jeppe, Skolemester i Høllén, 259.
- Hohlenberg, Matthias Hagen, Professor, Dr. theol., 151, 500—1, 506.
- Hojer, Andreas, Professor, Dr. jur., 260.
- Holberg, Ludvig, Baron, Professor, 218, 267.
- Holck, Hans, Agent, 90.
- Holm, Peder, Professor, Dr. theol., 68, 69. — Poul, Professor i Odense, 65. — Sophus, Pr. i Skjoldborg, 489—90.
- v. Holstein, Johan Ludvig, Gehej-
meraad, Oversekretær, 264.
- Holt, Poul, Adjunkt, 315.
- Holten, Just Johan, Etatsraad, Birkedommer, 335.
- Hoochstraten, Johan, Bogtrykker i Malmø, 195.
- Horatius Flaccus, Quintus, romersk Digter, 16.
- Horneman, Claus Frees, Professor, Dr. theol., 96, 99, 108, 109, 110, 112, 506.
- Horrebow, Otto, cand. theol., 483.
- Hostrup, Peder Christensen, Hører i Odense, 65.
- Hugo, Erkebiskop af Lyon (1103), 3.
- Humble, Langelands Sønder Hrd., 495.
- Hvalsø, se Kirke Hvalsø.
- Hvejsel, Nørvang Hrd., 437, 438 ff., 441—3.
- Hvenegaard Lassen, Harald, Overbibliotekar, 153.
- Hvid, Niels, Biskop over Lunde Stift, 498—9.
- Hviid, Matthias, Holmens Provst, 264.
- Härslov, Rönneberg Hrd., 498—9.
- Höfling, Johann Wilhelm Friedrich, Professor i Erlangen, 475.
- Høg, Anne, g. m. Aksel Rosenkrantz, 205. — Just, til Gjorslev, Hofmester paa Sorø, 205, 206. — Jytte, g. m. Niels Krag, 205. — Mette, 205.
- Høje Taastrup (Thorstorp), Smørum Hrd., 378.
- Høng (Høngæ), Løve Hrd., 376.
- Høpfner, Johan Jørgen, Bogtrykker, 70.
- Hørning, Hans Jacob, Pr. i Lille Hedinge, 496.
- Hørve, Ods Hrd., 384.
- Høyen, Niels Laurits Andreas, Professor, XIV, XXIV, XXXIII, XXXV, XXXVI, XXXVII, LI. — Portræt S. XXXIII.
- Idom, Ulvborg Hrd., 254—5.
- Ingemann, Bernhard Severin, Etatsraad, Lektor i Sorø, 462.
- Ingvarus († 1290), Biskop i Roskilde, 372.
- Innocens IV, Pave, 12.
- Iuris Stigsen († 1246), 370—1.
- Iversen, Christian Gellert, Boghandler, XVI. — Peder, Mag., Kannik i Lund, 34, 38, 39.
- Jacob Erlandsen, Erkebiskop i Lund, 10—13.
- Jacobsen, Enoch, norsk Kvæker, 247. — Jacob, Skrædder i Høve, Baptist, 419, 420, 421, 424, 431—2, 433, 435, 436 ff., 440. — Johannes Christian, Professor,

- Dr. theol., 355—7. Lis, Administrator, Dr. phil., XLIV, 41 ff., 161, 175 ff., 179 f., 182, 184, 186 ff.
- Jacobus († 1350), Biskop i Roskilde, 377. — Johannes († 1447), Kannik i Roskilde, 380, 381, 382. — Johannes, Franciskaner, Krønikeforfatter, 18 ff. — Petri († 1440), Kannik i Roskilde, 381. — f. Sunonis († 1246), 370. — Syoburgh († 1283), Erkedegn i Roskilde, 372.
- Janson, se Johansen, Tertullian.
- Jansson, Erik, svensk Separatist, 416 ff., 445 ff., 457—8.
- Jelstrup, Vennebjerg Hrd., 394—8.
- Jensen, Christian Albrecht, Portrætmaler, 135, 137. — Gerhard, Kommunelærer i Odense, 154. — Hans Peder, i Kirkerup, Skrædder, Baptist, 419, 420, 421, 424, 429, 431—2, 435, 436 ff., 441, 449, 453. — Jens, Skrædder i Pedersborg, Separatist, 421, 424, 425, 429, 448(?). — Niels Peder, Oberst, Militærhistoriker, 335. — Peder, Borgmester i Kbh., 159.
- Jersin, Jens Dinesen, Biskop over Ribe Stift, Dr. theol., 207.
- Jespersen, Anders, Provst, Pr. i Fole, 203. — Bertel, Pr. i Fole, 203, 204, 205. — Søren (1628), Student, 203—4, 205. — Theodor Henrik Bloch, Pr. i Brahetrolleborg, 492.
- Johannes Anderssen de Æsendorp († 1408), 379—80. — Bernardi († 1362), Kannik i Roskilde, 378. — Dros († 1290), Erkebiskop i Lund, 373. — Nioclæsun (1270), i Roskilde, 371. — Petri (1412), Kannik i Roskilde, 380, 381.
- Sloulosæ († 1334), Kantor i Roskilde, 375. — Ulfsthorp († 1329), Kannik i Roskilde, 374. — Wøle († 1445), Kannik i Roskilde, 381.
- Johansen (Janson), Tertullian, Skrædder, Kvæker, 222—7.
- Josep Johannes († 1412), evig Vikar i Roskilde, 380—1.
- Jul, Kjeld, Biskop over Viborg Stift, 400.
- Junge, Joachim, Pr. i Bloustrød, 269—70.
- Juul, Birgitte Margaretha Frideric, g. m. H. R. Raben, 62, (83). — Jens Pedersen, Pr. i Bredstrup, 61—90, 515. — Niels Sass Pedersen, Kap. i Ærøskøbing, 65. — Peter, resid. Kap. i Assens, 62, 66—7.
- Jørgen, se Georg.
- Jørgensen, Adolf Ditlev, Rigsarkivar, Dr. phil., XXX—XXXI, XLII. — Alfred Theodor, Dr. theol., 162. — Ellen Sophie Rasmine, Bibliotekar, Dr. phil., LII, 364. — Hans, Gaardmand i Hemmershøj, Baptist, 420. — Rasmus, Ejer af Pelykkegaard, siden i Boeslunde, Baptist, 420, 422, 424, 425, 426.
- Kaasboll, Eiler Christopher, Mag., Pr. ved Helligaandsk. i Kbh., 401—2, 406—13.
- Kalkar, Christian Andreas Herman, Pr. i Herlev, Dr. phil. et theol., 134.
- Kallenbach, Johan Carl Ferdinand, Pr. i Mern, 435.
- Kattinge, Herslev S., 373.
- Kierkegaard, Peter Christian, Biskop over Aalborg Stift, Dr.

- phil. et Lic. theol., XXXVI, 284, 309—10, 420. — Søren, Dr. phil., 284—311, 511—14.
- Kirke Hvalsø, Voldborg Hrd., 375.
- Kjeldsen, Jens, Rektor i Ribe, 204.
- Klarup, Lars, Separatist i Kbh., 401—3, 411—13.
- Klevenfeldt, Terkel, Højesterets-assessor, Historiker, 269, 515.
- Knap, Rasmus, i Moss, 257.
- Knud VI, dansk Konge, 368.
- Knudsdatter, Christiane, i Allinde-lille, Separatist, 424 ff.
- Knudsen, Hans, Registrator i Gehejmearkivet, XVIII, 17 ff.
- Knufflock, Paul, Bogtrykker i Wittenberg, 164, 199—200.
- Koch, Hans Harald (Hal), Professor, Dr. theol., 2—4, 14—15, 318. — Hans Ludvig Schielderup Parelius, Provst, Pr. i Glostrup, Kirkehistoriker, XXII, XXXI, XXXVII, XLII, XLIII, LII, 114 ff., 254, 483. — Johan George Christopher Frederik, Konferensraad, Borgmester i Odense, 496.
- Kolderup Rosenvinge, Janus Lauritz Andreas, Professor, Dr. jur., XVIII, XXI.
- Kolding, Poul Jensen, Pr. og Forstander ved Herlufsholm, 157.
- Kolthoff, Johannes, Pr. ved Helligaandskirken, Dr. theol., 142—7.
- Kornerup, Bjørn Stisgaard, Overarkivar, Dr. theol., XLIII, XLIV, LIII, 509—10. — Jacob, Professor, Kirkearkæolog, XXXVII.
- Krag, Niels, til Agerkrog og Trudsholm, 157, 205.
- Krogh, Andreas Laurits, Pr. i Arninge, 321.
- Krog Meyer, Peder, Biskop over Als-Ærø Stift, Dr. theol., 100, 101, 105.
- Kruse, Jacob, i Drammen, 259.
- Krøger, Laurids Lauridsen, Pr. i Aastrup, 202.
- København. Helligaandsk., 400—14. — Franciskanerkloster, 22 ff. — Vor Frue K., 407. — St. Nicolai K., 402, 407, 412. — Matthæus K., 496.
- Købner, Julius, Baptist, 419, 422.
- Könechen, Jesper Baltzarsen, Separatist, 220.
- Kønningsberg, Knud (1645), 212.
- Lakier, Carl Ludvig Friis, Pr. i Långaa, 488, 489.
- v. Landsberg, Barthold Nicolai, Generallojtnant, 257.
- Lang Nissen, Niels, Etatsraad, Rektor ved Metropolitanskolen, 105.
- Lange, Christopher, Kap. i Ulkebølle, 67, 71. — Dorothea Friderica, g. m. J. P. Juul, 62. — Johan Frederik († 1756), Pr. i Ulkebølle, 62, 67, 68, 69, 70—1, 72. — Johan Frederik († 1792), Kap. i Ulkebølle, 67, 71. — Peter, i Ulkebølle 1747, 67.
- Langebek, Jacob, Gehejmearkivar, II—III, IV, 1.
- Larsen, H., i Fredericia, Separatist, 440. — Hans, i Kirke Flinterup, Separatist, 429. — Joakim, Skoledirektør, 315, 333. — Jørgen, Pr. i Haraldsted, Dr. theol., 91 ff., 102 ff., 142 ff.
- Lassenius, Johannes, Pr. ved Petri K. i Kbh., 220—1, 265.
- Lauremberg, Hans Willumsen, Professor i Sorø, 206.

- Lauridsen, Anders, Købmand i Odense, 67.
- Lausen, Christian, i Nørup, Separatist, 439.
- Lehmann, Peter Martin Orla, Minister, Amtmand i Vejle, 441. — Wilhelm Otto Waldemar, Oberstløjtnant, 404.
- Leiden, Universitet, 208.
- Leisentrit, Johann, Administrator af Bispedømmet Meisen, 196.
- Lemming, Povel, Dr. phil., 99, 101.
- Lengnick, Johan Carl Louis, Kaptajn, Genealog, XLIII.
- Leo, Heinrich, Professor i Halle, 474.
- Leth, Christen Langemach, Pr. ved Trinitatis K. i Kbh., 61, 73—4, 77—80, 84.
- Lindberg, Jørgen Emil, Pr. i Hode, 494.
- Lindbæk, Johannes Peder, Stiftsskriver i Roskilde, Dr. phil., LII, 10, 18.
- v. Lindenau, Bernhard August, Minister, 464.
- Litle, Cecilie, 371. — Jon Jonsen, 373. — Jon Regmodsen, 373.
- Liudgerus (1145—70), Kannik i Roskilde, 367.
- Livingstone, David, Opdagelsesrejsende, 321—2.
- Livo, (ca. 1170), Kannik i Roskilde, 367.
- Lodberg, Jacob, Biskop over Fyens Stift, 238—9.
- Loe, Hanna, g. m. T. Johansen, 227.
- Lolland-Falsters Stift, 461, 466.
- London. Den danske Kirke, 228—9.
- Lorck, Josias, Pr. ved Frederikstyske K. i Kbhvn., III.
- Lucanus, Marcus Annæus, romersk Digter, 16.
- Ludvig VII, fransk Konge, 15—16.
- Lund, Erkesæde, 2—3. — Domkapitel i, 34 ff., 368. — Franciskanerkloster, 13. — Stift, 498—9.
- Lund, Jens (Christensen?), Skoleholder i Kbh., 409—10. — Jens Madsen, cand. theol., 410.
- Lundbye, Jørgen, Pr. i Hammel, XLIV.
- Luther, Martin, Reformator, 162, 163, 167, 170 ff., 183, 186, 195.
- Luxdorph, Bolle Willum, Gehejmeraad, Kancellideputeret, 265.
- Lykke, Peder, Erkebiskop i Lund, 379.
- Lütthans, Emilie, g. m. D. G. Monrad, 321.
- Mackeprang, Carl Mouritz Clod, Direktør ved Nationalmusæet, Dr. phil., LIII.
- Madsen, Mogens, Biskop over Lunde Stift, 14, 498—9.
- Madvig, Johan Nicolai, Professor, Dr. phil., 286, 293—5, 296, 297, 306, 307—8, 512, 514.
- Magnússon, Árni, Professor, 363.
- Malling, Johanne, g. m. M. H. Hohlenberg, 151.
- Margrethe, Harald Heins Dronning, 365, 366. — († 1412), dansk Dronning, 380.
- Marquard, Henrik, Pr. i Nustrup, 203.
- Marriott, Charles, Pr. i St. Mary the Virgin, 282, 283.
- Martensen, Hans Lassen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 119, 125—6, 136, 286—7,

- 290—1, 299, 301—3, 343, 403, 413—14.
- Mathesius, Johannes, Pr. i Joachimstal, 162.
- Mau, Jens Christian Edvard Theodor, Pr. i Farum, V, VI, IX, LI. — Portræt S. V.
- Medelfar, Mads Jensen, Biskop over Lunde Stift, Dr. theol., 204.
- Meidel, Christopher, Kvæker, 227—36, 237, 238, 239, 240—1, 247—52, 253, (257), 265, 266, 267. — Gerhard, Pr. i Holden, 229, 232, 233, 234. — Gert, Toldbetjent, 228.
- Mejrup, Hjerm Hrd., 392—4.
- Melanchton, Philip, Reformator, 158—60.
- Melby, Strø Hrd., 383.
- de Meza, Christian Julius, General, 334—6.
- Michael († 1270), Kantor i Roskilde, 371. — de Ringstadis († 1360), Kantor i Roskilde, 377—8.
- Mikkelsen, Hans, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 52, 155.
- Moe, Otto Fritz, Pr. i Bjert, 493, 495.
- Moltesen, Laust Jevsen, Udenrigsminister, Dr. phil., LII.
- v. Moltke, Helmuth, tysk Generalfeltmarskal, 335.
- Monrad, Ada, gift Frederiksen, 322. — Ditlev Gothard, Biskop over Lolland-Falsters Stift, Dr. phil. et theol., 128, 312—48, 449—51, 457, 480—3. — Erik, Biskop over Ribe Stift, Dr. theol., 52. — Otto Sommer, Foged i Nordlandene, 330—1. — Viggo, Løjtnant, 321.
- Morten Jacobsen († 1447), i Roskilde, g. m. Anna N. N., 382.
- Moss, Smaalenenes Amt, 254—60, 261.
- Mulstrup (Mulsthorp), Nordrupøster S., 377.
- Munch, Hans, Biskop over Akershus Stift, 220, 229—30, 231, 232—4, (234), 237, 238.
- Munthe, Eiler Christopher Kaasbøll, Rektor i Nyborg, 105.
- Must, Hans, Præsident i Christiania, 239. — Hans, Separatist, 239.
- Müller, Peter Erasmus, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 92, 96—7, 99, 104, 108—9, 109, 111. — Søren Christian, Pr. i Øster Velling, 481—2. — Tage, Biskop over Ribe Stift, (438—9), 450, (452), (454).
- Mynster, Jakob Peter, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 131—2, 146, 427—8, 432—3, 444—58.
- Münter, Friedrich Carl Christian Hinrich, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., II, III, 17 ff., 473—4.
- Møller, Erik, Redaktør, Historiker, 347. — Jens, Professor, Dr. theol., 97—9, 108—9, 110—11, 254, 506. — Lars Otto, Pr. i Gylling, 325—6. — Poul, Professor, 511, 512, 513. — Rasmus, Biskop over Lolland-Falsters Stift, Dr. theol., 461.
- Nannestad, Werner Ludvig, Pr. i Stillinge, 317.
- Neander, Johann August Wilhelm, Professor i Berlin, 471, 472, 473.
- Neiendam, Michael Nicolai, kgl.

- Confessionarius, Dr. theol., XLIII, XLIV, LIII.
- Neri, Philippo, Ordensstifter, 149.
- Newber, Valentin, Bogtrykker i Nürnberg, 165.
- Newman, John Henry, Dr. theol., 282.
- Nicholaus Iurussun († 1264), Kan-
nik i Roskilde, 370, 371. —
Pætersun († 1266), camerarius,
371.
- Nicolaus I, russisk Czar, 150. —
Tybo, Guardian i Viborg, 22,
27 ff.
- Nielsen, Fredrik Kristian, Biskop
over Aarhus Stift, Dr. theol.,
XXXVII, LII, 315, 357. —
Godske, Redaktør, 314—15. —
Jens, Biskop over Akershus
Stift, 256. — Lauritz, Over-
bibliotekar, Dr. phil., 161. —
Michael, Skolebestyrer, 288. —
Niels, i Gimlinge, Parcellist,
Baptist, 419, 420, 421, 425, 434.
— Rasmus, Professor, Dr. phil.,
286, 299, 301.
- Noviomagus, Poul, Hofpr., 400.
- Nyborg, 484.
- Nyborg, Peder, Provst, Pr. i
Skien, 229, 232—3.
- Nyholm, Asger, Seminariefors-
tander i Tønder, Dr. theol., 312—44.
- Nylund, svensk Separatist, 418 ff.
- Næstved. Kloster, 376.
- Nørgaard, Frederik, Højskolefor-
stander, 315.
- Nørre Lyndelse, Aasum Hrd., 491.
- Nørup, Tørrild Hrd., 439.
- Oberkampff, Peter Abraham, He-
deridder, 77.
- Odenbach, Heinrich, tysk Præst,
Opbyggelsesforfatter, 163.
- Odense, Kirkemøde i, 1537, 32 ff.
— St. Knuds K., 467, 497. —
St. Hans K., 497. — Gymna-
sium, 155—6. — Katedralskole,
153—7. — Stiftsbibliotek, 153
—4.
- Olavs [Petri] († 1383), Erke-
degn i Roskilde, 379.
- Olavus Johannis († 1368), Kantor
i Roskilde, 378—9. — Martini,
se Baden.
- Olrik, Hans Thorvald, Professor,
Dr. phil., LIII, 4.
- Olsdatter, Karen, i Snekkerup,
Separatist, 426 ff.
- Olsen, Hans Valdemar, Pr. paa
Alrø, XLI. — Peder, Francis-
kaner, Kronikeskriver, 27, 359 ff.
— Regine, gift Schlegel, 300.
- Olshausen, Theodor, Advokat,
Redaktør i Kiel, 133, 455.
- Oncken, J. G., baptistisk Præst i
Hamburg, 419.
- van de Oppijck, Constantin l'En-
peneur, Professor i Leiden, 208
—9.
- Ortved, Søren Rosbjerg, Dom-
provst i Roskilde, 515.
- Oslo, se Christiania.
- Otter, Jacob, tysk Præst, Opbyg-
gelsesforfatter, 163, 199.
- Otto, Alfred, S. J., Dr. phil., 359 ff.
- Ousted (Ostæthæ), Voldborg Hrd.,
370.
- Overbeck, Georg Herman, Diakon
i Sønderborg, 80.
- Paarup, Skam Hrd., 487.
- Palladius, Niels, Biskop over Lun-
de Stift, 42 ff., 171—4, 182, 186,
195. — Peder, Biskop over Sjø-
lands Stift, Dr. theol., 41 ff.,
164, 167, 170, 174, 179 ff., 186.

- Palmer, William, i Oxford, Kirkearkæolog, 283.
- Parvus, Johannes, Bogtrykker i Paris, 154. — (Rosæfontanus), Matthias, Pr. i Blidstrup, Oversætter, 164.
- Paschalis II, Pave, 2.
- Peder, Erkedegn i Aarhus (1245), 13.
- Pedersen, Christiern, Kannik, Forfatter, 162, 195. — Jørgen, i Hvejsel, Separatist, 442. — (Arvilæsius), Niels, Professor, Dr. theol., 207. — Ole, Husmand i Snekkerup, 426.
- Penn, William, Kvæker, 222, 229, 232, 233, 240—1, 247, 265, 266, 267, 268, 270—1.
- Perrone, Giovanni, S. J., Dogmatiker, 149.
- Petersen, Carl Sophus, Overbibliotekar, Dr. phil., LIII. — Frederik Christian, Professor, Dr. phil., 101—2, 286, 295—6, 306, 307, 308, 309. — Gottlieb, Redaktør, Folketingsmand, 493.
- Petrijus, Petrus (1559), Student, 159.
- Petrus († 1239), Mag., Kannik i Roskilde, 369. — Guillelmus, Bibliotekar i St. Gilles, 4, 6. — Ingvari († 1241), Provst i Roskilde, 369. — Iurussun († ca. 1264), Kannik i Roskilde, 370. — Olai, Franciskaner, Historiker, 27. — Rufus († 1255), Kannik i Roskilde, 370. — Sibilla († 1255), Kannik i Roskilde, 370. — Strangonis († 1343), Mag., Kantor i Roskilde, 376. — Thorwordi († 1358), Kannik i Roskilde, 377. — Wæthær († 1322), Væbner, 373—4.
- Picker, Carl Edvard, Pr. i Brylle, 490, 496.
- Pippre († 1331), Kannik i Roskilde, 375.
- v. Plessen, Carl Adolph, Overkammerherre, 70. — Ludvig, Stiftamtmand i Aarhus, 223.
- Pontoppidan, Dines, Pr. ved St. Mortens K. i Randers, 440. — Erik Ludvigsen, Prokansler, II, VI, 1, 14, 220, 235—6, 266.
- Poulson, Poul, Provst, Pr. i Sak-sild, 266.
- Pugdall, Ullerup S., 515.
- Pusey, Edward Bouverie, Profes-sor i Oxford, 271—83.
- Rabe, Ludwig, Superintendent i Ulm, 163, 200.
- Raben, Hans Rudolph, Købmand i Haderslev, 62.
- Rahbek, Jacob, Justitsraad, Borg-mester i Fredericia, (439 ff.), (449).
- Ramus, Christian, Biskop over Fyens Stift, 72, 515. — Christian, Direktør for Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, 151. — Jacob, Biskop over Fyens Stift, 72, 515.
- Randulf, Niels Enevoldsen, Mag., Biskop i Bergen, 404.
- Rappe, Frederik Otto, General-major, 259.
- de Ratisbonne, Alfons, Ordens-stifter, 144.
- de Rebolledo, Bernardino, Greve, spansk Gesandt i Kbh., 56, 57, 58, 59.
- Reedtz, Frederik, til Hørbygaard, 214.
- Regenburg, Theodor August Jes,

- Stiftamtmand i Skanderborg, Dr. phil., LII.
- Rembertus (1239), Kannik i Roskilde, 369.
- Renge (Rethinggæ), Stevns Hrd., 373.
- Reravius, Rasmus Hansen, Pr. i Rødby, Oversætter, 198, 200.
- Resen, Hans Poulsen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., II, 158, 244.
- Reuss, Henrik VI, Amtmand i Sønderborg, 80.
- Rhaw, Jürgen, Bogtrykker i Wittenberg, 170, 171.
- Ribe. Domkirke, 496. — Katedralskole, 203—4, 207.
- Richardt, Ernst Christian, Pr. ved Vemmetofte Kloster, 322.
- Richardus (før 1123), Provst i Roskilde, 366.
- Rikval, Biskop i Lund, 3.
- Ringkøbing, Anders Andersen, Biskop over Aalborg Stift, Dr. theol., 52.
- Ringsted, 377. — Kloster, 367, 377—8. — Kirke, 496.
- Robert Grosseteste, Biskop i Lincoln, 10—13.
- Rockstroh, Knud Christian, Kaptein, Militærhistoriker, 335.
- Rohde, Nicolai Vilhelm, Provst, Pr. i Thisted, 490, 497.
- Rom, 141—52.
- Romdorph, Anders Pedersen, Rektor i Ribe, 207.
- Ronge, Johannes, Sektstifter, 477.
- Rosenberg, Frands, Biskop over Viborg Stift, 52.
- Rosendal, Hans, Højskoleforstander i Kongens Lyngby, XXXVII.
- Rosenkrantz, Aksel, til Buderupholm, 205. — Holger, Rigsmarsk, 156. — Holger, »den Lærde«, Rigsraad, 154, 155—6.
- Rosenstand-Goiske, Peder, Professor, Dr. theol., 266.
- Rosing, Hans, Biskop over Akershus Stift, Dr. theol., 228.
- Roskilde, 371. — Domkapitel og Domkirke (Liber daticus Roskildensis), 359—82. — Franciskanerkloster, 13. — St. Clare Port, 370. — St. Laurids' Sogn, 378, 380. — St. Olafs Sogn, 371.
- Rostgaard, Frederik, Oversekretær i Danske Kancelli, 247—8.
- Rosæfontanus, se Parvus, Matthias.
- Rothe, Wilhelm, Pr. i Vemmelev, Dr. theol., 41, 489.
- Rudelbach, Andreas Gottlob, Pr. ved St. Mikkels K. i Slagelse, Dr. phil. et theol., 92, 102—37, 459—79, 515. — Portræt S. 135.
- Ryslinge, Gudme Hrd., 486.
- Rødning, Rødning Hrd., 394.
- Rønne, Christian Frederik, Pr. i Høve, 426, 427, 428, 433.
- Rørbæk, Snodstrup S., 377.
- Rørdam, Hans Christian, Pr. i Hammer, Dr. theol., 435, (440). — Holger Frederik, Pr. i Kongens Lyngby, Dr. phil. et theol., XIII — XIV, XVIII — XIX, XXI, XXII, XXIV, XXV, XXVI — XXVII, XXX, XXXVII — XXXVIII, XLI, XLII, LI, 33 ff., 349—51, 352, 487—8. — Portræt S. XIII. — Peter, Pr. i Kongens Lyngby, 314. — Thomas Skat, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., XIV, I, I, 357.

- Saabye, Harald Georg, Pr. i Toreby, 496.
- Sabro, Sabro Hrd., 368.
- Salomon († ca. 1200), Provst i Lund, Kannik i Roskilde, 368.
- Sandorph, Christian, Pietist, 219.
- Sass, Niels Christinus Jacobsen, resid. Kap. ved St. Knuds K. i Odense, 64, 65, 68.
- Saxo (Grammaticus), Historieskriver, 2, 9, 16. — (ca. 1161), Provst i Roskilde, 367.
- Schandorph, Sophus, Dr. phil., 136.
- Scharling, Carl Emil, Professor, Dr. theol., 119, 120, 121, 147, 356—7.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, Professor i Berlin, 320.
- Scheving, Benedict Gudmundsen, Pr. i Nørre Lyndelse, 491.
- Schlosser, Friedrich Christoph, Professor i Heidelberg, 471, 472.
- Schmitt, Franciscus Salesius, Benediktiner i Grüssau, 1.
- Schou, Jens Hansen, Lærer i Ildved, 441—2.
- Schousboe, Hans Rasmussen, Pr. i Bredstrup, 65. — Johannes Julius Gjellebøl, Provst, Pr. ved Apostel K. i Kbh., Dr. phil., 514.
- Schow, Niels, Professor, 151.
- Schroer, H., tysk Diplomatiker, 14.
- Schrøder, Ludvig, Højskoleforstander i Askov, XXVIII.
- Schumacher, Joachim, cand. theol., 84.
- Secher, Carl Emil, historisk Forfatter, XXV, XLI.
- Seeberg, Gerhard, Pr. i Tune (Norge), Bogsamler, 87.
- Segius, Johan Jacob, Pr. i Pernau, 77, 87, 89.
- Sehested, Christen Thomesen, Kansler, 49, 55. — Hannibal, Statholder i Norge, 49, 55—6. — Niels, Pr. i Uggerslev, 491, 494, 495, 496.
- Sejrø, Skippinge Hrd., 384.
- Severinsen, Peder, Pr. i Bringstrup, Kirkehistoriker, XLIII, 175, 180.
- Severinus Jacobi, Franciskaner i Halmstad, 20.
- Shillitoe, Thomas, engelsk Kvæker, 247.
- Sibbern, Frederik Christian, Professor, Dr. phil., 104, 285—6, 290, 291—3, 295, 296, 298—9, 300, 301, 306, 309, 310.
- Sjöberg, Adolf, svensk Separatist, 418 ff., 435.
- Skien, 229 ff., 237.
- Skram, Elisabeth († 1600), 167.
- Skyelmerus († 1331), Provst i Roskilde, 377.
- Slesvig (Hedeby), 4.
- Snare, Ingeborg, g. m. Peder Strangesen, 371, 373—4.
- Snodstrup (Snalstorp), Ølstykke Hrd., 375.
- Snoldelev, Tune Hrd., 385—7.
- Sorø. Kirke, 369. — Kloster, 375. — Akademi, 205—6, 462—3.
- Spangenberg, Cyriacus, Slotspr. i Mansfeld, 196. — Johannes, Superintendent i Eisleben, 200.
- Spener, Philipp Jacob, Provst i Berlin, 255, 257.
- Stavnstrup, Peter, Redaktør, 344—7.
- Steenbuch, Hans, Professor, 251.
- Stephens, George, Professor, Dr.

- phil., XIV, XXXI—XXXII, LI, 515. — Portræt S. XXXII.
- Sterkende (Stærkinggæ), Rerslev S., 375.
- Stochholm, Jens Ring, Pr. i Grinderslev, 103, 113, 125.
- Stolberg, Christian Ernst, Greve af, 354.
- Storck, Herman Baagøe, Etatsraad, Arkitekt, 403.
- Store Hedinge, 497.
- Struer, Niels Johnsen, Pr. i Vissenbjerg, 487.
- Stuhr, Georg, Pr. i Hammelev, 202.
- v. Støcken, Christian, Højesterets-assessor, 264.
- Suhm, Peter Frederik, Kammerherre, Historiker, 265.
- Svane, Hans, Erkebiskop, Dr. theol., 406.
- Swane, Hans Jørgen, Biskop over Viborg Stift, 480. — Johanne Marie, g. m. J. Kolthoff, 147. — Lars, Varemægler, 147.
- Svaning, Hans Jensen, Provst, Pr. i Besser, 206.
- Sveistrup, Hans Christian Janus Nicolai Balthazar Krarup, Pr. i Rødding, 439.
- Svend Estridsen, dansk Konge, 365.
- Svend († 1153), Biskop i Viborg, 8.
- Svendsen, P., i Fredericia, Separatist, 440.
- Swift, Jonathan, engelsk Forfatter, 267.
- Søfrensen, Gert, i Tønsberg, Kvæker, 220.
- Søllinge, Vinding Hrd., 485—6.
- Sønderholm, Hornum Hrd., 383.
- Sørensen, Bertel, Pr. i Gammel Haderslev, 203. — Christian, Pr. ved Garnisonk. i Kbh., 484. — Jesper, Herredsskriver i Fole, 202. — Niels, Væver, Baptist, 419, 420, 423, 426, 428, 429, 435. — Rasmus, Skolelærer i Venslev, 133.
- Tausen, Hans, Biskop over Ribe Stift, 42, 45—6, 174 ff., 184 ff.
- Terents Afer, Publius, romersk Komediesskriver, 15.
- Terkildsen, Jens Kristian, Pr. i Hedensted, 495.
- Theiner, Augustin, katolsk Kirkehistoriker, 149.
- Theodorus, Vitus, se Dietrich, Veit.
- Thestrup, Frands, Biskop over Aalborg Stift, 252.
- Thisted, Hans Mortensen, Pr. i Aagerup, 204—5.
- Thoko, se Tyge.
- Thomas a Kempis, Oplyggelsesforfatter, 162.
- Thomas fra York, Klerk i Lincoln, 11.
- Thomesen, Peder, Biskop over Vendelbo Stift, 350.
- Thorkildsen, Christen, Pr. i Egelevmagle, 426—7.
- Thorlacius, Børge, Professor, Dr. phil. et theol., 97, 99, 506.
- Thorning, Owe, Pr. i Sevel, Kirkehistoriker, 268.
- Thorup, Carl Edvard, Provst, Pr. i Skuldelev, 485.
- Thrugotus († 1279), Biskop i Reval, 367, 372.
- Thue, Henning Junghans, Lektor i Oslo, 310.
- de Thurah, Diderik, Kommandør, Oversætter, 89.
- Tidemand, Peder, Pr. i Hersted-

- vester, 42, 165—71, 174, 193 ff.,
 197, 199—200.
- Tingerup, Soderup S., 377.
- Tirsted, Fuglse Hrd., 384.
- Trane, Jens Olufsen, Pr. i Udby,
 212.
- Tranekær, Langelands Nørre Hrd.,
 485, 488.
- Trellund, Hans (Johannes), Biskop
 over Viborg Stift, 250—1, 252.
- Treschow, Gerhard, Pr. ved Trini-
 tatis K. i Kbh., 84.
- Trued, se Thrugotus.
- Turson, Jon, Provst i Lund, For-
 fatter, 200.
- Tyge (ca. 1200), Provst i Roskilde,
 368, 369, 371.
- Tyge Iurissen († 1280), 371.
- Tønning, norsk Separatist, 257.
- Tønsberg, 220.
- Udlejre (Udlærche), Ølstykke S.,
 377.
- Ulfstorp, Horns Hrd., 374.
- Ussing, Henrich, Provst, Pr. i Lille
 Lyngby, 222.
- Waage, Georg Holger, Direktor
 ved Sorø Akademi, Dr. theol.,
 462.
- Vaalse, Falsters Nørre Hrd., 483.
- Wad, Gregers, Professor, 151. —
 Gustav Ludvig, Landsarkivar i
 Odense, 404.
- Wade, Nugent, engelsk Legations-
 pr. i Helsingør, 271, 280, 281,
 282.
- Vahl, Jens, Pr. i N. Vedby, Mis-
 sionshistoriker, XLIV.
- Valby, Høje Taastrup S., 378.
- Valdemar Atterdag, dansk Konge,
 379. — den Store, dansk Konge,
 368.
- Weber, Matthias, tysk Opbyggel-
 sesforfatter, 198. — Matthias,
 Provst, Pr. i Haslev, 487.
- Vedel, Peter August Frederik
 Stoud, Direktør for Udenrigs-
 ministeriet, 313—15, 342—3.
- v. Westen, Abel Chatrine Peders-
 datter, g. m. N. C. J. Sass, 64. —
 Peder, Apoteker i Odense, 64.
- Vesterborg-Birket, Lollands Søn-
 der Hrd., 485.
- de Wette, Martin Leberecht, Pro-
 fessor i Basel, 148.
- Wexels, Wilhelm Andreas, Pr. ved
 Vor Frelserk. i Oslo, 134.
- Weygaard, Bolle, Skoleholder i
 Kbh., 410.
- Weyle, Berthel, Hører i Kbh., 410.
- White, F. W., i Oxford (1843), 283.
- Whitehead, George, engelsk Kvæ-
 ker, 231—5, 258, 267.
- Wiberg, Sophus Vilhelm, Pr.
 i Jordløse, Præstehistoriker,
 XLIV.
- Viborg. Domkirke, XXXVI. —
 Franciskanerkloster, 22 ff.
- Vig, Hans Hansen, Pr. i Vig, 212.
- Vilhelm († 1073), Biskop i Ros-
 kilde, 367. — († 1203), Abbed i
 Æbelholt, 367.
- Vinderslev, Lysgaard Hrd., 383.
- Winding, Andreas, Pr. i Paarup,
 487.
- Winstrup, Peder Pedersen, Biskop
 over Lunde Stift, Dr. theol., 52,
 53.
- Winther, Christian Henrik Peder-
 sen, Rektor i Assens, 63.
- Virgilius Maro, Publius, romersk
 Digter, 16.
- Worm, Christen, Biskop over

- Sjællands Stift, Dr. theol., 251, 252, 268, 409. — Ole, Professor, 204, 210.
- Vormordsen, Frands, Biskop over Lunde Stift, 174 ff.
- Wøldike, Marcus, Professor, Dr. theol., 68, 267.
- Ystad. Franciskanerkloster, 20 ff.
- Zarth, Jochum Frederik, Provst, Pr. i Ølstykke, 358.
- Zoëga, Georg, Arkæolog, 151. — Hans, Professor, 59.
- Æbeltoft, 222—7.
- Oehlenschläger, William Conrad, Kammerjunker, 470.
- Ølstykke Hrd., 358.
- Øm Kloster, 368.
- Ørsted, Anders Sandøe, Retslærd, Minister, 331—2, 342. — Hans Christian, Professor, Dr. phil., 286, 299—301, 305.